STAAT EN SLAVERNIJ

Staat & Slavernij

STAAT & SLAVERNIJ

Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen

Onder redactie van
Rose Mary Allen, Esther Captain,
Matthias van Rossum, Urwin Vyent

Met medewerking van
Myrthe Kraaijenoord, Eva Thielen

Athenaeum–Polak & Van Gennep | Amsterdam 2023

Dit boek is mogelijk gemaakt door een subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

De teksten van Kwame Nimako, Kate Ekama, Titas Chakraborty, Felicia Fricke en Filipa Ribeiro da Silva zijn vertaald door Mischa Hoyinck.

Beeldredactie:
Gaia Cerpac, Myrthe Kraaijenoord, Eva Thielen en Merve Tosun

Boekverzorging studio frederik de wal

ISBN 978 90 253 1661 7
NUR 320 / 680

www.uitgeverijathenaeum.nl
www.staatenslavernij.nl

Zenzy Blindeling ontwierp het logo op pagina 2. ‘Omdat in *Staat en slavernij* de WIC en VOC uitvoerig aan bod komen, heb ik het logo de vorm van een kompas gegeven. De vrouw kijkt naar het westen en de man naar het oosten; allebei naar gebieden waar de Nederlandse staat slavernij heeft bedreven. De kijkrichtingen – naar achteren en naar voren – staan voor het kijken naar het verleden en de toekomst. Het patroon in het midden is een samenkomst van de Afrikaanse *wax prints* die populair zijn in (West-)Afrika en zijn diaspora, en de Indonesische batikprints. Het golvende patroon is opnieuw een verwijzing naar de (gedwongen) verplaatsing over zee en het golvende water. Het is gebaseerd op de Javaanse Batik Parang, een S-vormig patroon dat onder andere staat voor kracht en doorzettingsvermogen in moeilijke tijden.’

Inhoudsopgave

Deel 2
Slavernij, afschaffingen en doorwerkingen

Deel 3
Nederlandse koloniale slavernij wereldwijd

Deel 4
Vroege vorming van slavernij en kolonialisme

Rose Mary Allen (1950) is cultureel antropoloog. Ze is buitengewoon hoogleraar Cultuur, gemeenschap en geschiedenis aan de Universiteit van Curaçao.

Esther Captain (1969) is historicus en als senior onderzoeker werkzaam bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden. Haar expertise is laatkoloniaal Indonesië en de Indonesische revolutie, postkoloniaal Nederland in relatie tot de Nederlands-Caribische eilanden, Indonesië en Suriname.

Matthias van Rossum (1984) is historicus en als senior onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van slavernij in Azië en de verbindingen met het Atlantische slavernijverleden.

Urwin Vyent (1958) is directeur van het Nationaal Instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee). Naast zijn werk voor NiNsee houdt hij zich bezig met de ontwikkeling van een slavernijmuseum in Amsterdam.

Rose Mary Allen, Esther Captain,
Matthias van Rossum en Urwin Vyent

Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: inleiding

Glimmend van trots liet premier Rutte de Amerikaanse president Barack Obama, die in 2014 een bezoek aan Nederland bracht, het Plakkaat van Verlatinghe zien. Normaal wordt dat zorgvuldig bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag, maar voor deze bijzondere gelegenheid lag het document voor Obama klaar op een kussentje in de pronkzaal van het Rijksmuseum. Hoewel het er volgens een journalist op televisie 'niet erg aantrekkelijk uitzag', is het van onschatbare waarde voor Nederland. Het Plakkaat van Verlatinghe is de officiële verklaring van een aantal Nederlandse provincies waarin zij in 1581 de Spaanse koning Filips II afzetten als hun heerser en kan als zodanig worden beschouwd als de Nederlandse onafhankelijkheidsverklaring. Twee eeuwen later gold het document als inspiratiebron voor de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring van 1776. Dat is de reden waarom het bij het bezoek van de Amerikaanse wereldleider zo prominent werd getoond.

Waarschijnlijk is tussen Rutte en Obama niet ter sprake gekomen dat het Plakkaat van Verlatinghe een paradox behelst die tot de dag van vandaag doorwerkt. De Republiek der Verenigde Nederlanden ontstond zoals gezegd uit verzet tegen politieke overheersing door een vreemde mogendheid, die door tijdgenoten, en ook in het Plakkaat, met 'slavernij' werd vergeleken. Na de onafhankelijkheidsverklaring groeide Nederland echter zelf uit tot een van de grootste koloniale machten. Zo werd een land dat zichzelf als vrijhaven bleef zien tegelijkertijd een land dat wereldwijd slavernij en andere koloniale machtsmiddelen exploiteerde. Voor de Nederlandse staat is inmiddels duidelijk dat dit 'slavernijverleden een zeer pijnlijk, belangrijk en tot voor kort onderbelicht onderdeel van onze gedeelde geschiedenis is', aldus de rijksoverheid bij het uitroepen van het Herdenkingsjaar Slavernijverleden. Vlak voor het herdenkingsjaar bood de Nederlandse regering op 19 december 2022 excuses

aan voor haar aandeel in de praktijken die wereldwijd de slavernij in stand hielden.

Aan dat inzicht en dat berouw is een decennialang proces van bewustwording – op gang gebracht en bevorderd door activisme van herinneringsgemeenschappen – voorafgegaan. Dit is de laatste jaren in een stroomversnelling beland. Zo werden in de Tweede Kamer op 8 juli 2021 maar liefst zes moties ingediend die betrekking hadden op het slavernijverleden. In de betreffende moties werd onder meer opgeroepen om excuses aan te bieden voor het slavernijverleden en 1 juli als nationale herdenkingsdag en feestdag te erkennen. In een aangenomen motie van Don Ceder en anderen werd verzocht om een onafhankelijk onderzoek uit te voeren naar het Nederlandse slavernijverleden. Het doel: inzicht krijgen in het slavernijverleden en de doorwerkingen ervan ('wat'), vaststellen wie de betrokkenen waren ('wie') en welke uiteenlopende effecten slavernij had ('hoe') om zo 'te komen tot een proces dat de maatschappelijke eenheid binnen het Koninkrijk der Nederlanden versterkt'.[1] *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* is het resultaat van deze motie. De hier opgenomen teksten laten zien hoe de Nederlandse staat en zijn voorlopers betrokken waren bij het koloniale slavernijverleden en staat stil bij de doorwerking ervan in het heden.

Dit boek brengt de bestaande kennis van het slavernijverleden en zijn doorwerkingen samen, weegt deze en houdt ze tegen het licht. Waarom weten we over sommige aspecten van het slavernijverleden en zijn doorwerkingen eigenlijk zoveel meer dan over andere? Dit boek wil niet alleen zichtbaar maken wat we weten, maar ook hoe die kennis is gevormd, en wat dus relevante vervolgvragen en onderzoeksonderwerpen zijn om tot een beter inzicht te komen in het Nederlandse koloniale slavernijverleden. *Staat en slavernij* verkent waar Nederlandse koloniale betrokkenheid bij slavernij en slavenhandel bestond, van het Atlantisch gebied, de Indonesische archipel en de Indische Oceaan tot in Nederland zelf. Slavernij kwam in grote delen van het Nederlandse koloniale rijk voor, en over een zeer lange periode. Door deze gebieden en verschillende periodes samen te onderzoeken worden de overeenkomsten en verschillen duidelijk. Ook zorgt deze aanpak ervoor dat verbindingen en uitwisselingen in geografie en doorwerkingen in de tijd zichtbaar worden. Dit boek biedt dus nog niet de veelgevraagde nieuwe en fundamentele vervolgonderzoeken die nodig zijn voor de bestudering van de verschillende aspecten van het Nederlandse koloniale slavernijverleden en de doorwerkingen daarvan. Daar is meer

tijd voor nodig. Het vormt wel de opstap naar verder onderzoek. *Staat en slavernij* geeft op wetenschappelijk verantwoorde en toegankelijke wijze duiding aan de bestaande kennis en draagt bij aan de reflectie die nodig is voor verdere kennisvorming en voor het creëren van mogelijke vormen van herstel en heling. Het kan zodoende dienen als een kompas voor samenleving, politiek en wetenschap.

De volgende vragen staan in *Staat en slavernij* centraal:

– Wat waren de sociaaleconomische, politieke en maatschappelijke omstandigheden en de gevolgen van de betrokkenheid van de (voorlopers van) Nederlandse staat en samenleving bij het koloniale slavernijverleden en de doorwerking, zowel in Nederland als in de gekoloniseerde samenlevingen?

– Hoe is daar in het verleden en het heden op gereageerd en mee omgegaan door verschillende betrokkenen, zoals slaafgemaakten, bestuurders, ondernemers en anderen in de gekoloniseerde samenlevingen?

– Hoe kan ten aanzien van deze geschiedenissen en hun doorwerkingen ruimte ontstaan voor herstel en heling?

Een nieuwe blik

Het Nederlandse koloniale slavernijverleden heeft decennialang in de marges van het publieke domein verkeerd, hoewel het van grote betekenis was voor de diverse gemeenschappen van nazaten. Momenteel staat het in het brandpunt van de belangstelling. Dit boek bouwt voort op verschillende projecten die dit thema bij een groter publiek en tevens bij de rijksoverheid onder de aandacht hebben gebracht, zoals het hoofdstuk van Nancy Jouwe laat zien. De vier eerder gepubliceerde onderzoeken naar de betrokkenheid bij koloniale slavernij van de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag hadden daarin een vliegwieleffect: ze hebben het bewustzijn vergroot, waardoor steeds meer gemeenten en provincies, musea, kastelen en landgoederen hun betrokkenheid bij het slavernijverleden hebben onderzocht, of dat nog zullen doen. Studies naar De Nederlandsche Bank (DNB) en ABN AMRO hebben families, fondsen en academische en financiële instellingen ertoe aangezet om vergelijkbaar onderzoek te (laten) verrichten. Ook het koningshuis kondigde in

december 2022 een onafhankelijk onderzoek aan naar de rol van het Huis Oranje-Nassau in de koloniale en postkoloniale geschiedenis.

Deze onderzoeken zijn midden in de Nederlandse samenleving te plaatsen. Ze zijn een gevolg van en geven mede vorm aan discussies over de viering van Sinterklaas en de rol van Piet daarin, het gebruik van de Gouden Koets, de opkomst van Keti Koti-tafels, de Black Lives Matter-beweging in Nederland, de toeslagenaffaire, racisme en etnisch profileren. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden is dus zeker niet alleen geschiedenis. Ook in de Caribische delen van het Nederlandse Koninkrijk wordt het slavernijverleden bevraagd, zoals tijdens de jaarlijkse Tula-herdenking op Curaçao en als onderdeel van de toenemende discussies rondom herstelbetaling op Curaçao, Aruba en Sint-Maarten en in Suriname. Daar is een decennialang proces aan voorafgegaan waarin het slavernijverleden en de doorwerking daarvan in Nederland, de Caribische eilanden, Suriname en Indonesië in politieke en maatschappelijke zin onder de aandacht is gebracht. De afgelopen jaren zijn al deze thema's door persoonlijk betrokkenen bij dat verleden en hun medestanders nadrukkelijk op de agenda van de Nederlandse staat gezet. Op 19 december 2022 bood het kabinet publiekelijk excuses aan voor het handelen van de Nederlandse staat in het verleden. Postuum aan alle slaafgemaakten die wereldwijd onder dat handelen hebben geleden, aan hun dochters en zonen, en aan al hun nazaten tot in het hier en nu.

Het 'voorwerk' dat in de afgelopen decennia is verzet, is met name in het tijdperk na de excuses onverminderd relevant vanwege het gevaar dat in de huidige stroomversnelling belangrijke inzichten over het hoofd worden gezien, of dat dadendrang wordt gebaseerd op eenzijdige of oppervlakkige denkbeelden. Het blijft van belang om zorgvuldig te kijken naar wat we wel weten, maar ook zichtbaar te maken dat nog lang niet alles goed genoeg onderzocht is om stellige uitspraken te kunnen doen. *Staat en slavernij* kan zo hopelijk bijdragen aan inzicht en bewustwording, en misschien ook aan het creëren van ruimte voor herstel en heling in de delen van het huidige Nederlandse koninkrijk, te weten Aruba, Curaçao, Sint-Maarten, Bonaire, Sint-Eustatius, Saba en Nederland. De bevindingen kunnen ook van betekenis zijn voor Suriname, Indonesië en andere landen die door het Nederlandse koloniale slavernijverleden zijn geraakt.

De focus van *Staat en slavernij* ligt op het Nederlandse koloniale slavernijverleden. Dat wil zeggen dat dit boek zich richt op koloniale slavernij, het koloniale verleden en de doorwerkingen daarvan (zoals koloniale

dwangarbeid). De grens ligt bij het einde van het koloniale verleden: in de hoofdstukken vinden we geen referenties aan moderne slavernij. De hier bedoelde slavernij kan worden gedefinieerd als een extreme vorm van individuele onvrijheid en gedwongen arbeid waarin zowel de persoon als de arbeid van de slaafgemaakte als eigendom wordt geclaimd. Systemen van slavernij bestaan in verschillende vormen al duizenden jaren op vele plekken in de wereld. Met de verwijzing naar het koloniale slavernijverleden worden de vormen van slavernij bedoeld die voortkwamen uit de Europese koloniale expansie van de vijftiende tot het einde van de negentiende eeuw. Die leidde tot een ongekende schaalvergroting van slavenhandel en slavernij, waarbij Afrikanen, Aziaten en anderen tot eigendom werden gemaakt en als goederen werden verhandeld in een door Europese koloniale overheden georganiseerd juridisch systeem. Ook in de koloniale gebieden die onder het bewind van (voorlopers van) de Nederlandse staat stonden werden op grote schaal mensen van hun vrijheid beroofd, tot slaaf gemaakt en tot arbeid gedwongen. Slavernij bestond naast, en in combinatie met, andere vormen van gedwongen arbeid, die ook door koloniale overheden werden ingezet. Kenmerkend voor koloniale slavernij was dat slaafgemaakte mensen eigendom werden van een ander mens, en konden worden gekocht en verkocht. Zij konden geen rechten uitoefenen en hadden geen zeggenschap over lijf en leden. De status van leven in slavernij was in principe levenslang en ging van moeder over op kinderen. Deze vorm van koloniale slavernij wordt in het Engels 'chattel slavery' genoemd (*chattel*: roerend goed, bezitting).

De vormgeving, werking en gevolgen van slavernij en slavenhandel zijn altijd nauw verweven geweest met de bredere structuren van kolonialisme waarmee de Nederlandse overheid in verschillende delen van de wereld macht uitoefende. De betrokkenheid van de Nederlandse staat en zijn voorlopers bij het slavernijverleden wordt in *Staat en slavernij* dus steeds verkend in relatie tot de geschiedenis van kolonialisme. Daarnaast zijn ook de geschiedenis en de doorwerkingen van slavernij met elkaar verbonden. De impact van slavernij op politiek, economie, cultuur en samenleving – en in het bijzonder op slaafgemaakten en andere betrokkenen – begon al tijdens de totslaafmaking in Afrika, werd versterkt tijdens de slavernijperiode, en werkte ook daarna nog door.

Overal waar we in dit boek spreken van 'de staat' bedoelen we tevens de voorlopers van de Nederlandse overheid. En als we het hebben over het slavernijverleden hebben we het dus ook over de doorwerkingen.

De doorwerkingen worden in *Staat en slavernij* op twee manieren opgevat: ten eerste als manieren waarop koloniale slavernij economisch, maatschappelijk, cultureel en bestuurlijk invloed heeft uitgeoefend op mens en samenleving vanaf de periode van de wettelijk toegestane slavenhandel en slavernij tot in de negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw. Ten tweede heeft het betrekking op de hedendaagse omgang met dat koloniale slavernijverleden, de langdurige gevolgen en voortdurende effecten ervan. In beide genoemde vormen van doorwerking zijn de *afterlives* van slavernij duidelijk zichtbaar, even vaak zijn ze verweven geraakt met doorwerkingen van andere aspecten van kolonialisme.

De complexiteit van de wisselwerking tussen de geschiedenis van slavernij, het kolonialisme en de doorwerking vormt in dit boek een rode draad. De grote en langdurige stiltes die ooit bestonden rond de latere gevolgen van deze geschiedenissen zijn in het publieke domein eindelijk doorbroken door de inzet van activisten uit kringen van nazaten van het slavernijverleden en koloniaal verleden, wetenschappers en intellectuelen. Maar het verdiepen en verbreden van kennis, bewustwording en begrip ten aanzien van slavernij en haar effecten is een proces dat tijd vergt. De samenleving staat wat betreft de ontwikkeling van kennis, (her)interpretatie, verwerking en omgang met dat verleden en zijn doorwerkingen in veel opzichten nog slechts aan het begin.

Terminologie

Bij het bestuderen van het koloniale verleden is het cruciaal om perspectieven en terminologie kritisch te beschouwen, zoals het onderscheid tussen 'legaliteit' en 'illegaliteit'. Slavenhandel en slavernij werden wettelijk mogelijk gemaakt door een koloniaal rechtssysteem dat legitimiteit verleende aan een maatschappelijke structuur waarin structureel ongelijkwaardige posities tussen kolonisator en gekoloniseerde waren vastgelegd. Het koloniale recht verschafte zo de juridische onderbouwing voor een maatschappelijke ordening waarin slaafgemaakten niet als volwaardige mensen werden beschouwd en geen status als persoon en burger hadden, maar als goederen werden gekocht en verkocht. De aanname dat slavernij tot de wettelijke afschaffing ervan in 1860 en 1863 vanuit juridisch oogpunt bezien was toegestaan en daarom 'in de context van de tijd' zou moeten worden beoordeeld, verhult dat dit koloniale rechtssysteem bij uitstek een van de machtsmiddelen was waarmee de koloniale organisaties die optraden namens de Nederlandse staat de levens van mensen

verregaand controleerden en disciplineerden. Met slavernij definieerden koloniale overheden wie tot bezit mocht worden gereduceerd en wie niet. Met koloniale corvee- en cultuurstelsels werd bepaald wie als koloniale onderdaan voor dwangarbeid kon worden opgeroepen. Ook nadat slavernij, het cultuurstelsel en later de zogenaamde herendiensten werden afgeschaft, verschafte het koloniale juridische systeem zodoende de legalistische onderbouwing voor geracialiseerde ongelijkheid tussen mensen.

In de gewelddadige geschiedenissen van slavernij en kolonialisme zijn veel aanduidingen en begrippen gangbaar (geweest) die een koloniaal stempel dragen. Met andere woorden: het perspectief van de kolonisator als machthebbende is vaak doorslaggevend geweest in de wijze waarop werd geschreven over mensen, gebieden, talen en leefwijzen in ambtelijke, maar ook informele documenten die in koloniale archieven zijn overgeleverd. Dat geldt ook voor romans, schilderkunst, muziek en andere kunstvormen. Die vormen niet per definitie een afspiegeling van de realiteit, maar kunnen juist beelden reflecteren die ten dienste stonden van het koloniale bestuur. Zo waren woorden als 'neger', 'koelie', 'inlander' en 'kettingbeer' binnen een koloniaal bestel gebruikelijk, maar wordt vanuit dekoloniaal perspectief zichtbaar dat dit bepaald geen neutrale en onproblematische termen waren, vanwege hun verregaand denigrerende en bijzonder subjectieve aard.

In dit boek is gestreefd naar het gebruik van woorden die koloniale connotaties zo min mogelijk reproduceren en het eigen perspectief van zelfbenoeming door personen, landen of regio's zoveel mogelijk respecteren. Dat is gedaan in het volle besef dat ook de Nederlandse taal nog altijd in ontwikkeling is, dat woorden nauw verweven zijn aan de perspectieven van auteurs, en dat posities daarin niet vastliggen. Om ruimte te geven aan hun diversiteit wat betreft achtergrond en benadering heeft de redactie de keuze voor de te hanteren terminologie aan de auteurs gelaten. In *Staat en slavernij* zijn daardoor verschillen in schrijfstijl en woordkeuze te vinden. Die diversiteit levert een afwisselend palet op, en daarmee worden tevens verschillende perspectieven zichtbaar, die zich soms expliciet en soms genuanceerd doen gelden ten aanzien van het verleden en zijn doorwerkingen. Zo wordt in vrijwel het hele boek de term 'slaafgemaakte' gebruikt, omdat daarin in tegenstelling tot het woord 'slaaf' de erkenning besloten ligt dat de dwang waaraan deze mensen werden onderworpen geen natuurlijke positie of situatie betreft. Hoewel de afgelopen jaren levendige en felle discussies zijn gevoerd over de wens en noodzaak om de

term ‘slaafgemaakte’ of juist ‘slaaf’ te gebruiken, lijkt de balans inmiddels te zijn doorgeslagen ten faveure van de eerste. Hetzelfde geldt voor het woord ‘wit’, als alternatief voor ‘blank’, dat voor velen de gevoelswaarde van ten onrechte veronderstelde zuiverheid en superioriteit met zich meebrengt.

In de journalistieke en academische wereld, met name in de Verenigde Staten, maken sommigen onderscheid tussen ‘Zwart’ met en ‘zwart’ zonder hoofdletter. Persagentschap Associated Press (AP), heeft er bijvoorbeeld voor gekozen om met Zwart te verwijzen naar een raciale, etnische of culturele entiteit, gebaseerd op een gedeeld besef van geschiedenis, identiteit en gemeenschap van personen die zich identificeren als Zwart, met inbegrip van degenen in de Afrikaanse diaspora en de inwoners van Afrika. Wordt zwart geschreven met een kleine letter, dan duidt AP daarmee de kleur zwart aan, niet een persoon.[2] In Nederland is de discussie hierover (nog) nauwelijks gevoerd. In *Staat en slavernij* zijn beide schrijfwijzen terug te vinden.

Meer concreet in dit boek is de omgang met geografische en andere aanduidingen waarvan de wortels terug te voeren zijn op het koloniale verleden. Bijvoorbeeld het gebruik van ‘de Oost’ en ‘Oost-Indië’ voor Indonesië, en ‘de West’ en ‘West-Indië’ voor Suriname, Curaçao, Bonaire, Aruba, Sint-Eustatius, Saba en Sint-Maarten. Sommige auteurs gebruiken deze doelbewust niet omdat het een ‘neerlandocentrisch’ perspectief weergeeft. De eerder genoemde ruimte die auteurs wordt geboden houdt ook in dat in *Staat en slavernij* nu eens over de ‘lokale’ bevolking wordt geschreven, dan weer over de ‘oorspronkelijke’ bevolking en ten slotte ook over de ‘inheemse’ bevolking. Het gebruik van termen luistert nauw. Terwijl voor sommigen de term ‘inheems’ problematisch is omdat die een koloniale zienswijze impliceert, gebruiken anderen datzelfde begrip juist bewust om de zichtbaarheid van bepaalde bevolkingsgroepen te bevorderen en een politieke strijd te voeren. De keuze voor specifieke termen hangt dus samen met de context. Zo ligt bijvoorbeeld het gebruik van de term ‘genocide’ buiten de context van de slachtoffers van het naziregime gevoelig. Tegelijkertijd is het onmiskenbaar dat de komst van Europese en ook Nederlandse kolonisatoren in Noord- en Zuid-Amerika en Azië gepaard ging met veroveringen van land, het verdrijven van de lokale bewoners én systematische ontvolkingen ten behoeve van de productie van koloniale waren. Daarom is het uitmoorden door gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen van vrijwel de gehele bevolking van

de Banda-eilanden in de Molukken in 1621 door auteurs als genocide benoemd.

Leeswijzer

De reikwijdte en in het bijzonder ook de veelzijdigheid van het slavernijverleden en zijn doorwerkingen vragen om een benadering die rekening houdt met meerstemmigheid en meervoudige perspectieven. De vormgeving, uitwerking en doorwerking van slavernij in gekoloniseerde samenlevingen en Nederland waren niet alleen politiek, bestuurlijk of economisch van aard, maar bijvoorbeeld ook juridisch, religieus, sociaal, cultureel, psychologisch en zelfs fysiek. De auteurs van de bijdragen in *Staat en slavernij* proberen deze verschillende aspecten in kaart te brengen en waar mogelijk met elkaar te verbinden. De teksten voegen dus niet alleen historisch-wetenschappelijke kennis over het slavernijverleden samen, maar juist ook relevante kennis uit andere wetenschappelijke disciplines en van buiten-wetenschappelijke kenners.

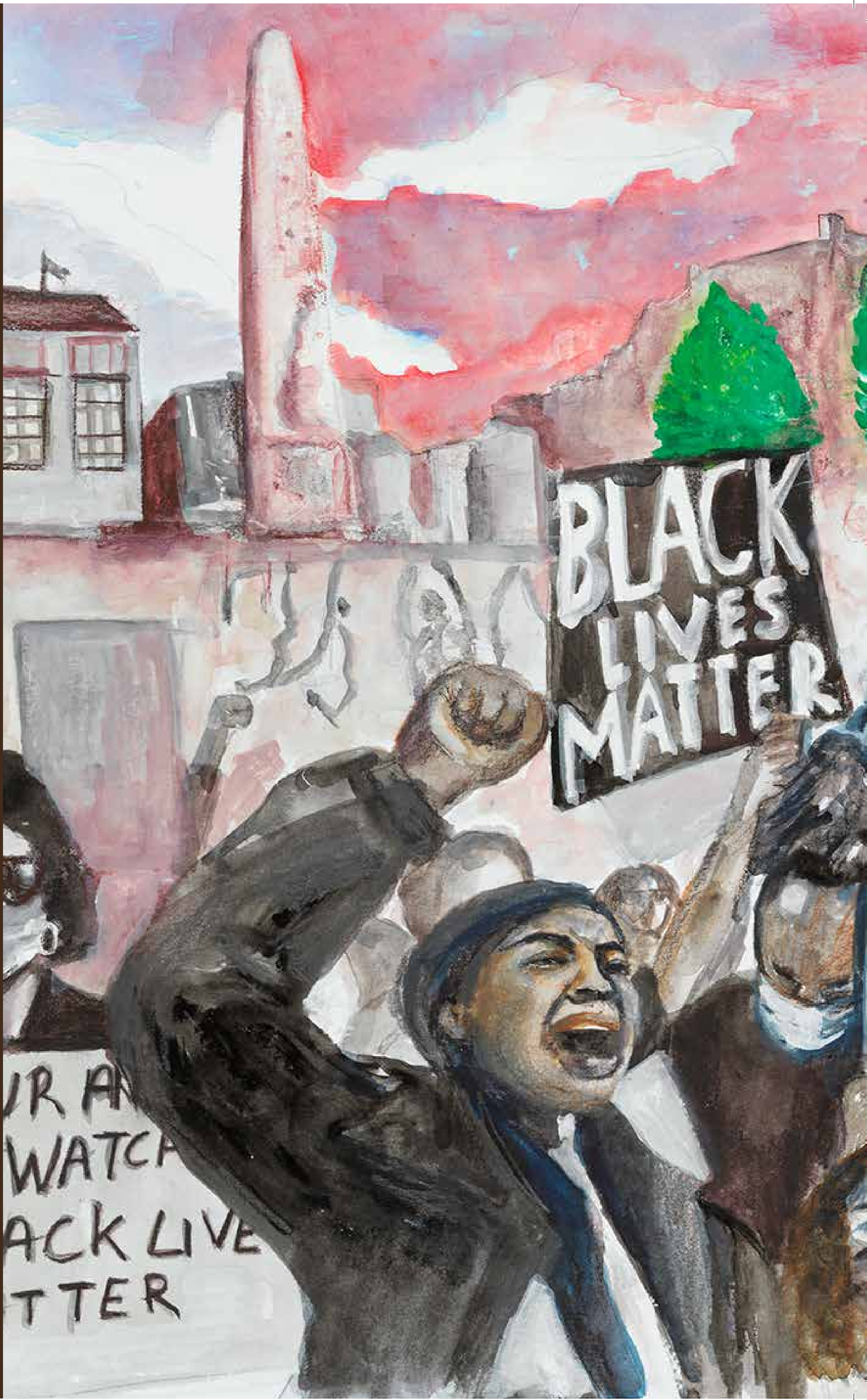
Voor *Staat en slavernij* hebben wij auteurs van uiteenlopende disciplines en expertise bij elkaar gebracht op basis van hun kennis en vernieuwende ideeën en inzichten. Hun achtergrond varieert van gevestigde wetenschappers tot jonge onderzoekers en kenners die op andere vlakken werkzaam en actief zijn. Zij komen zowel van binnen als van buiten Nederland. We hebben geprobeerd auteurs bij dit boek te betrekken die afkomstig, woonachtig of werkzaam zijn (of waren) in de Caribische delen van het Koninkrijk der Nederlanden en in Suriname en Indonesië. Dat is vaak wel, maar helaas niet altijd gelukt.

Er is in *Staat en slavernij* niet gekozen voor een 'traditioneel' chronologisch-historische structuur. Het boek vertrekt vanuit actuele vraagstukken (deel 1), brengt in kaart hoe de slavenhandel en slavernij tijdens en na de afschaffingen tot veranderingen en doorwerkingen hebben geleid (deel 2), hoe daarvoor wereldwijd de basis is gelegd door de impact die het Nederlandse koloniale slavernijverleden heeft gehad op samenlevingen in Afrika, Azië en Noord- en Zuid-Amerika (deel 3) en door de vroege vorming van kolonialisme en slavernij (deel 4). Elk van deze vier delen wordt voorafgegaan door een kunstwerk van achtereenvolgens Iris Kensmil, patricia kaersenhout, Theo Frids Hutabarat en Brian Elstak. De redactie heeft deze kunstenaars uitgenodigd om door middel van een vrij werk te reflecteren op het onderwerp van het boekdeel. Kensmil, Hutabarat en Elstak maakten nieuw werk; van kaersenhout is een

bestaand werk opgenomen. Het verzoek was ingegeven door het besef dat – zeker als het gaat om een sensitieve geschiedenis als het koloniale slavernijverleden – woorden van groot belang zijn, maar dat ze ook tekort kunnen schieten. Waar tekst niet (meer) voldoet, kan het domein van de kunst andere perspectieven op het slavernijverleden presenteren. Een korte toelichting waarin de kunstenaars op hun creatie reflecteren is te vinden bij het betreffende kunstwerk.

De negenentwintig hoofdstukken verkennen belangrijke deelterreinen van de doorwerking en het verleden van de Nederlandse koloniale slavernij. De wetenschap is op al deze deelterreinen niet in gelijke mate ontwikkeld. Waar veel onderzoek is gedaan is het van belang dat de stand van kennis kritisch wordt bevraagd op de mate van zekerheid, de gehanteerde perspectieven, mogelijke blinde vlekken of onderontwikkelde deelthema's. Voor deelgebieden waar nog maar weinig onderzoek is gedaan is het soms belangrijker om te bespreken waarom deze kennis onderontwikkeld is gebleven, welke veronderstellingen er rond bepaalde thema's bestaan, welke inzichten afgeleid kunnen worden uit onderzoeksresultaten die wel beschikbaar zijn, en wat belangrijke vragen, (nieuwe) bronnen en methoden kunnen zijn voor toekomstig onderzoek.

De hoofdstukken zijn aangevuld met kortere teksten die aanvullende aspecten belichten. In deze informatieve kaderteksten wordt aandacht besteed aan thema's en bronnen die nog onvoldoende onderzocht zijn en meer aandacht verdienen. Zo komen bijvoorbeeld de rol van belastingen in het slavernijverleden en koloniale verleden, de discussies rond de Gouden Koets en de vroege aanwezigheid van slaafgemaakten in de Republiek aan bod. In de kaderteksten worden tevens methoden besproken die nieuwe inzichten kunnen opleveren en een verbreding kunnen geven aan perspectieven op de Nederlandse koloniale geschiedenis, zoals *oral history* en digitale methoden. Een interviewserie met vooraanstaande kenners geeft daarnaast inzicht in de hedendaagse spanningsvelden en perspectieven. Dit geeft duiding aan het tijdsgewricht waarin dit boek tot stand is gekomen: midden in een snel veranderende maatschappelijke en politieke omgang met ons verleden en tussen de excuses van de regering en de ontwikkelingen 'na de komma' in. De auteurs van *Staat en slavernij* staan stil, kijken terug en om zich heen.

BLACK
LIVES
MATTER

Deel 1

Actuele vraagstukken

Iris Kensmil

‘Ik heb gekozen om een beeld te geven van de Black Lives Matter-manifestatie, omdat door deze manifestaties en de voorafgaande pietprotesten er ruimte en begrip is ontstaan voor mijn werk over “Blackness”, terwijl mijn werk daarvoor juist stilzwijgend werd afgewezen. Er is recent een meer actieve en geïnstitutionaliseerde gemeenschapsvorming ontstaan, waar ik mij bij thuis voel.’

Op de Dam 1 juni 2020 (2023)
gouache, aquarel, 35,5 × 29,7 cm,
foto: Gert-Jan van Rooij

Alex van Stipriaan (1954) is emeritus hoogleraar Caribische geschiedenis, initiator en adviseur van interculturele en erfgoed-projecten. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis, culturen en kunst van/in het Caribisch gebied. Zijn meest recente publicatie is *Van de hoed en de rand. Curaçaose vlechtcultuur sinds de slavernij* (2023).

Alex van Stipriaan

1. De Nederlandse wetenschap en overheid over het slavernijverleden en zijn doorwerkingen

In 1934 publiceerde Anton de Kom zijn inmiddels beroemde *Wij slaven van Suriname*. Vlak daarvoor werd hij na een korte gevangenschap verbannen uit Suriname naar Nederland. Daar werd hij van overheidswege zo zeer tegengewerkt dat hij uiteindelijk getraumatiseerd enige tijd in een psychiatrische inrichting moest worden opgenomen. Zo'n drie generaties later, in 2020, is De Kom toegevoegd aan de nationale historische Canon van Nederland. De commissie die de canon samenstelt is benoemd door de overheid en de canon is leidend voor het geschiedenisonderwijs. Het lijkt daarmee of de overheid een nieuwe, meer inclusieve houding ten aanzien van het slavernijverleden aan het ontwikkelen is.

De weg daarheen zat echter vol haarspeldbochten en slipgevaar. Net zo goed kan de ontwikkeling van de manier waarop de Nederlandse overheid is omgegaan met het slavernijverleden en de doorwerkingen daarvan worden getypeerd als onbetrouwbaar, wegkijkend, niet betrokken en sterk afhankelijk van de politieke wind. De krampachtige aanloop naar excuses voor het slavernijverleden door de Nederlandse regering in december 2022 en de paternalistische houding die zij aannam toen het besluit daarover uiteindelijk was genomen, zijn daarvan een ultieme illustratie.

Tegelijk kijken overheden ook naar wat de wetenschap te zeggen heeft over het slavernijverleden. Maar 'de' wetenschap bestaat niet en verandert bovendien voortdurend. Debat vormt nu eenmaal haar basis. Hoe wetenschap en overheid in Nederland zich in de twintigste en eenentwintigste eeuw hebben verhouden tot het slavernijverleden is daarom niet eenvoudig te beschrijven en is vooral gebaat bij nuancering, definiëring en afbakening.

Geschiedwetenschap

Het Nederlands slavernijverleden heeft zich afgespeeld in de Amerika's, Afrika, Azië en in Nederland. Dat was een geïntegreerd systeem, maar met grote lokale verschillen. De aandacht van historici voor het slavernijverleden is zeer onevenwichtig over deze gebieden verdeeld (geweest) en in de loop der tijd ook sterk van inhoudelijke focus veranderd.

Tot aan de jaren zeventig werd slavernij in Nederlandse geschiedschrijving altijd in verband gebracht met de West-Indische Compagnie (WIC) en soms met de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Voor de WIC is mensenhandel lang een van de kernactiviteiten geweest. Koloniën onder WIC-beheer waren geheel op slavenarbeid gebaseerd en slaafgemaakten vormden hier de meerderheid van de bevolking. Daardoor is in de geschiedschrijving mensenhandel en slavernij vooral gekoppeld aan het Atlantisch gebied. Bij de VOC bleef slavernij vooral een soort voetnoot bij een verder glorieuze geschiedenis 'waarin een klein landje groot kan zijn'. Bovendien werd lang gedacht dat de slavernij in het Aziatische gebied vooral een aangelegenheid van de lokale bevolking was. Alleen met betrekking tot de Indonesische Banda-eilanden werd ook over slavenarbeid gesproken.

Binnen de trans-Atlantische driehoek (de handel of vaart tussen Europa, Amerika en Afrika) is de meeste historische aandacht uitgegaan naar de slavernij in Suriname. Er was aandacht voor de kortstondige Nederlandse aanwezigheid in Noordoost-Brazilië, maar nauwelijks voor de slavernij in de Nederlandse Cariben, Nieuw-Nederland (het Nederlands koloniaal gebied in Noord-Amerika, rond New York) en Demerara, Essequibo en Berbice (het huidige Guyana). Westelijk Afrika kwam alleen in beeld als inschepingsplaats van slaafgemaakten. Nederland was in dit verhaal alleen hoofdkantoor van de WIC en VOC en stapelmarkt voor tropische producten.

Tot aan de jaren tachtig ging de geschiedschrijving vooral over de mensenhandel als economische en – daarmee samenhangend – geopolitieke activiteit, bezien vanuit een volkomen neerlandocentrisch perspectief. Wat over de slavernij en de betrokken gebieden zelf werd verteld was de geschiedenis van de (koloniale) elite. Slaafgemaakten vormden één amorfe, gezichtsloze, economisch-politieke categorie. Ook over de afschaffing van de slavernij, het andere thema waar vanaf de jaren vijftig sporadisch over werd gepubliceerd, werd vanuit een Nederlandocentrisch perspectief geschreven. Twee zeer vroege uitzonderingen op die regel kwamen van

Surinamers: het werk van Anton de Kom uit de jaren dertig en het proefschrift van Rudolf van Lier uit 1949. Historicus Johan Hartog, die bijna vier decennia op de Caribische eilanden woonde en dikke boeken over de Caribische historie schreef, wijdde in zijn geschiedenis van Curaçao nog geen acht procent van de 640 pagina's die de periode tot aan 1863 besloegen aan slavenhandel en slavernij. Die acht procent ging bovendien vooral over de organisatie van de slavenhandel en slavernij. Mensenhandel en slavernij in West- en Zuid-Afrika, noch in het gebied van de Indische Oceaan, waren onderwerpen voor historici.

Wetenschappelijke emancipatie

In de jaren zeventig en tachtig begon de geschiedwetenschap te emanciperen uit het voornamelijk eurocentrische en nationalistische 'grote witte mannen en hun oorlogen'-verhaal. Aan verschillende universiteiten kon, naast al langer bestaande vakken over koloniale geschiedenis, nu ook niet-westerse geschiedenis bestudeerd worden. Er kwam een gestaag groeiende stroom publicaties op gang die de WIC en VOC kritischer bekeken en hun rol in de slavernij evalueerden. Slavernij werd hiermee niet meer alleen bestudeerd ten opzichte van de invloed die het had op Nederland zelf, maar ook op haar koloniale gebieden, waarbij nu ook Zuid-Afrika en Indonesië bestudeerd meegenomen. Het waren wel nog steeds vooral sociaaleconomische geschiedenissen die niet veel duidelijk maakten over het leven in slavernij.

De invloed van niet-Nederlandse onderzoekers werd groter en er kwamen ook niet-historici zoals antropologen die het slavernijverleden gingen onderzoeken. Zeker het slavernijonderzoek over Indonesië en Zuid-Afrika (de Kaapkolonie) werd in belangrijke mate door niet-Nederlandse wetenschappers geïnitieerd. Ook de studie naar slavenverzet en marronage (het in opstand komen tegen en het vluchten uit slavernij) in Suriname kreeg een belangrijke impuls vanuit de internationale wetenschap en de antropologie. Dat leidde tot een aantal veranderingen: historici gingen nu naar de landen waar de slavernij zich had afgespeeld, de plaats delict. Tegelijk kwamen er, mede door de immigratie in Nederland, ook enkele onderzoekers van kleur bij die zich met de slavernijgeschiedenis gingen bezighouden.

Door dit alles werd slavenverzet en -strijd een belangrijk nieuw thema, waarmee de slaafgemaakte als handelend mens (*agency*) in beeld kwam. Daarmee verdween de meer traditionele VOC- en WIC-benadering in het

onderzoek zeker niet, maar er kwam wel een nieuwe benadering naast. Deze onderzoekers verlieten het koloniale schip en stapten in de historische arena van de (ex-)koloniën zelf om van daaruit de slavernij te onderzoeken. Archieven werden steeds vaker kritisch bestudeerd en tegendraads gelezen (*reading against the grain*). Bovendien werd er vanaf de jaren negentig langzamerhand ook gezocht naar nieuwe, niet-koloniale bronnen, zoals toenemend gebruik van orale geschiedenis, muziekcultuur en materiële cultuur. Antropologen en historici van kleur vorm(d)en een stimulans in dit proces.

Dit is tevens de tijd waarin de geschiedwetenschap zich verder emancipeerde en cultuur – met name volkscultuur en populaire cultuur – een centrale rol kreeg. Betekenisgeving, beeldvorming, creolisering en meer werden centrale methodologische concepten in historisch onderzoek. Dit drong ook door tot de historiografie van het slavernijverleden. De puur beschrijvende geschiedenis, die wel degelijk ook haar eigen *bias* heeft, maakte plaats voor een meer analytische en kritische benadering. Die verandering is nog in volle gang en daar heeft zich de dekoloniale benadering bijgevoegd. Deze bekritiseert niet alleen de nog steeds koloniale dimensies, perspectieven en vanzelfsprekendheden van het nu gepresenteerde slavernijverhaal, maar evenzeer de gebruikte methodes en de onderzoekers zelf. Bij de nieuwe slavernijgeschiedenis gaat het niet meer alleen over wat er tot aan 1863/1873 gebeurde, maar evenzeer over de processen, erfenissen en doorwerkingen als gevolg van die geschiedenis tot in het hier, daar en nu. Onderzoekers en organisaties van kleur zijn belangrijk in deze veranderingen.

Het hedendaagse Nederlandse slavernijonderzoek, waarin ruimte is voor culturele en dekoloniale onderzoeksmethodes, is nog steeds vooral op Suriname gericht. De geschiedschrijving van het Nederlandse slavernijverleden in Azië betreft op het moment nog vooral sociale en economische geschiedenis. Daarin is de slaafgemaakte mens al wel in beeld, maar van een focus op diens cultuur lijkt (nog) geen sprake.

Een recente ontwikkeling is de thuiskomst van de slavernijgeschiedenis in Nederland zelf. Dat begon aan het begin van deze eeuw met het nationaal slavernijmonument en verschillende grote tentoonstellingen en audiovisuele producties waaraan ook historici meewerkten. Het kreeg vaart met het wetenschappelijk onderzoek uitmondend in het project Mapping Slavery, dat vanaf 2013/2014 de slavernijrelatie van locaties in Nederland in kaart bracht. Vanaf 2018 hebben daarnaast verschillende

stedelijke en provinciale overheden zelf het initiatief genomen hun koloniale en slavernijgeschiedenis te laten onderzoeken. Bij elkaar heeft dat in enkele jaren tijd een flinke stapel toegankelijk geschreven boeken van een diverse groep auteurs opgeleverd, die aan een groot publiek toont hoe heel Nederland bij de slavernij betrokken is geweest en de vraag stelt wat dat met het hier en nu te maken heeft. Onderzoek én onderzoekers zijn meerstemmiger aan het worden.

Het is dan ook van belang om te beginnen aan een grootschalig onderzoek naar de cultuur en impact van de Indisch-Oceanische slavernij inclusief Zuid-Afrika, daar en in Nederland. Er zou bovendien een grootschalig onderzoek moeten worden gestart naar de impact van de Nederlandse mensenhandel in westelijk Afrika en met Nederlandse fondsen onderzoek(ers) worden gesteund in de voormalige Caribische en Zuid-Amerikaanse koloniën, zeker daar waar nog weinig van dat verleden bekend is.

De overheid

Er waren en zijn verschillende Nederlandse ministeries die zich met het slavernijverleden hebben beziggehouden, of dat nog steeds doen. Hun tempi, woordkeuze en betrokkenheid verschillen. Het betreft op nationaal niveau het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), een heterogeen geheel dat zich op dit gebied onder meer bezighoudt met educatie, onderzoek, erfgoed en monumenten; het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) dat verantwoordelijk is voor de Nederlandse implementatie van het VN-Decennium voor Mensen

Op 19 december 2022 bood premier Mark Rutte in het Nationaal Archief excuses aan voor het slavernijverleden.

van Afrikaanse Afkomst[1]; het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) dat onder meer dit onderzoek entameerde en in koninkrijksaangelegenheden nogal eens wordt gewezen op het slavernijverleden van de Caribische eilanden; en het ministerie van Buitenlandse Zaken (BuZa), dat met de Universiteit van Suriname een Anton de Kom-leerstoel instelde en bijvoorbeeld betrokken was bij de verklaring van Durban in 2001, waar de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid Roger van Boxtel namens Nederland een 'deep remorse about the enslavement and slave trade' uitsprak.

Diverse ministeries waren tevens betrokken bij het Elmina Heritage Project in en rond Elmina, het voormalige WIC-hoofdkwartier van de Nederlandse mensenhandel in het huidige Ghana. De Nederlandse overheid wilde toen haar verantwoordelijkheid tonen voor het gezamenlijke verleden door steun te verlenen bij de restauratie van het slavenfort en delen van de omringende stad. Het was bij de start hiervan in 2002 dat de toenmalige kroonprins Willem-Alexander, onder ministeriële verantwoordelijkheid, zei: 'We kijken nu met spijt terug op dat donkere tijdperk van menselijke betrekkingen en we gedenken de slachtoffers van die onmenselijke handel.'

Op provinciaal niveau was tot voor kort weinig aandacht voor het slavernijverleden te merken. Dat is niet helemaal verwonderlijk gezien het relatief beperkte werkveld van de provincie, waar bijvoorbeeld onderwijs niet en erfgoed nauwelijks tot behoren. Toch beraadt momenteel een toenemend aantal provincies zich op de vraag wat zij met dat verleden moeten en heeft Zuid-Holland al een onderzoek naar het koloniaal- en slavernijverleden gestart. Noord-Holland gaf al eerder opdracht voor twee tentoonstellingen en een onderzoekspublicatie en sprak in 2022 formeel zijn excuses uit voor de slavernij. De provinciale staten van Holland bleken directe relaties met en investeringen in de slavernij te hebben gehad.

Op het niveau van de 344 Nederlandse gemeenten gaan de ontwikkelingen snel. De vier grootste steden (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag) hebben een actief beleid ten aanzien van het slavernijverleden ontwikkeld en formele excuses uitgesproken. Een heel aantal andere gemeenten, waaronder Middelburg, Arnhem, Haarlem, Gouda, Groningen, Tilburg, Nijmegen, Dordrecht, Delft en Hoorn zijn met eigen onderzoeken bezig en/of hebben ruimte gecreëerd voor jaarlijkse Keti Koti-vieringen en verwante activiteiten en denken bijvoorbeeld na over omstreden monumenten en straatnamen.

De gezamenlijke overheden zijn, kortom, een niet te onderschatten (machts)factor wat betreft de ruimte die erkenning, herdenking en verwerking van het slavernijverleden behoeft, evenals in de verwerking van zijn hedendaagse doorwerkingen. Een voorbeeld zijn de culturele en erfgoedinstellingen die iets met het slavernijverleden van doen (willen) hebben en van al deze verschillende overheden afhankelijk zijn voor hun financiële functioneren. In het geval van de rijksmusea heeft de overheid hun collecties zelfs in eigendom. Interessant is ook het maatschappelijk initiatief om een nationaal trans-Atlantisch Slavernijmuseum op te richten dat werd overgenomen door de gemeente Amsterdam en nu ook door de nationale overheid is omarmd.

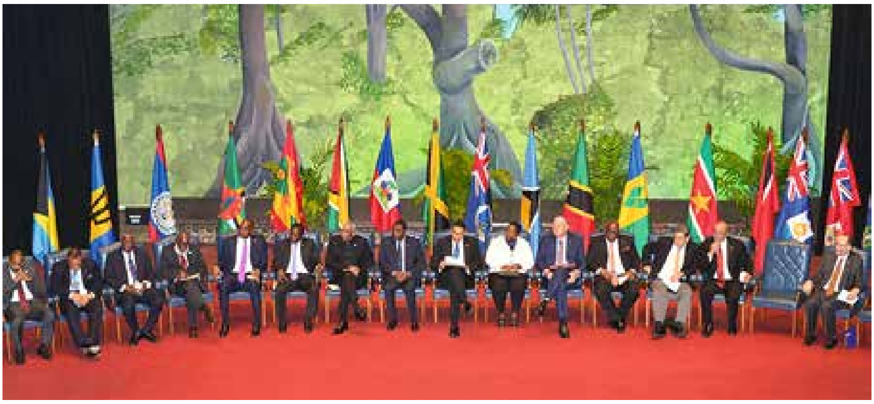
Inmiddels heeft diezelfde overheid zich nu gerealiseerd dat Nederland ook een slavernijverleden in de Indische Oceaan en Indonesische archipel heeft en heeft opdracht gegeven dat mee te nemen.

Doorwerking

Er is nog nauwelijks fundamenteel onderzoek gedaan naar doorwerkingen van het slavernijsysteem in de hedendaagse Nederlandse samenleving. Toch zijn er wel enkele elementen die in ieder geval steeds terugkeren in de debatten over het (Atlantisch) slavernijverleden en die hier als een werkdefinitie van 'doorwerking' kunnen worden opgevat:

1. Er is tijdens en na de periode van slavernij en kolonialisme bij witte Nederlanders en nazaten van slaafgemaakten een cultureel archief gevormd, dan wel mentaal erfgoed geproduceerd, dat bij beide groepen een cultuur heeft gecreëerd die respectievelijk gevoelens van vermeende superioriteit en vermeende inferioriteit heeft geïnternaliseerd.[2]
2. Het gevolg daarvan is anti-Zwartracisme in alle lagen van de Nederlandse samenleving, als onderdeel van, maar niet synoniem met institutioneel racisme.
3. Er kan bij de nazaten van slaafgemaakten sprake zijn van een intergenerationeel trauma dat (zelf)ontwikkeling in de weg staat. Naar Amerikaans voorbeeld wordt hier ook wel over *post traumatic slavery syndrome* gesproken als psychisch/psychiatrisch ziektebeeld, opgelopen in de slavernij en daarna.

Doorwerkingen kunnen ook worden afgeleid uit het 10-puntenplan dat de Organisatie van Caribische Landen (CARICOM) in 2013 opstelde.

Op een CARICOM-conferentie in 2013 werd het 10-puntenplan geformuleerd.

Zij vroegen van voormalige slavennaties in Europa: 1) volledige en formele excuses; 2) repatriëring naar Afrika indien gewenst; 3) hulp bij een ontwikkelingsprogramma voor de Inheemsen; 4) hulp bij de opbouw van culturele instituties; 5) hulp bij de publieke gezondheidscrisis; 6) hulp bij het uitbannen van ongeletterdheid; 7) hulp voor een kennisprogramma over Afrika; 8) hulp bij psychologische rehabilitatie; 9) technologieoverdracht en het delen van wetenschappelijke kennis; 10) schuldkwijtschelding.[3]

In januari 2016 benaderde de voorzitter van de CARICOM premier Rutte met het 10-puntenplan en vroeg hem wat Nederland daaraan dacht te doen. Bijna een jaar later antwoordde de premier met een opsomming van activiteiten, waaronder (steun voor) de jaarlijkse Keti Koti-herdenking, de Black Achievement Month, een website en een essaywedstrijd voor kinderen. In zijn brief worden de zorgen en diepe gevoelens erkend van de Caribische landen, waaronder ook de koninkrijksgebieden, rondom de doorwerkingen van het slavernijverleden. We zullen alles moeten doen, zegt de premier in zijn brief, om ervoor te zorgen dat de verschrikkingen van de slavernij niet worden vergeten of worden herhaald. Daarom zal Nederland zich moeten concentreren op het bouwen van een gezamenlijke toekomst en zoeken naar manieren van samenwerking en dialoog met de Caribische landen via de CARICOM.

De initiatieven en wensen die de premier uitsprak waren wellicht hoopvol, maar ze voldoen bij lange na niet aan de diepgaande en

structurele veranderingen waar de CARICOM om vroeg. Wanneer de initiatieven niet worden gekoppeld aan de relatie van het slavernijverleden met het anti-Zwartracisme van vandaag de dag, dan blijft het toch vooral bij mooie woorden. Wel is Nederland een van de weinige Europese landen die het Decade for People of African Descent uitgeroepen door de Verenigde Naties heeft geadopteerd.

Niet iedereen spreekt graag over 'doorwerkingen'. Sommige nazaten spreken liever over de 'erfenissen' van het slavernijverleden. Zij benadrukken de (overlevings)kracht en de strijd van de (voor)ouders, evenals de culturele en sociaaleconomische bijdrage die zij aan Nederland leverden en nog leveren.[4] Tot de erfenissen uit de slavernij behoren de Afro-culturen die toen zijn gevormd, van taal tot spiritualiteit en van muziek tot een normen-en-waardensysteem, die ook in Nederland steeds zichtbaarder aanwezig zijn en worden uitgedragen. Soms gebeurt dat zelfs onbewust, zoals de prominente aanwezigheid van de voormalige creoolse talen Sranantongo en Papiaments in de hedendaagse Nederlandse jongerentaal.

Er heerst trots op de 'Black achievers' in de Nederlandse samenleving, maar het gevoel overheerst dat hun aandeel in de meeste maatschappelijke sectoren nog bij lange na niet representatief is. Alleen op de nationale en internationale sport- en cultuur/entertainmentpodia zijn Afro-Nederlanders zichtbaar en substantieel vertegenwoordigd. Dat is overigens een typerende disbalans die in veel voormalige slavenhoudende naties te zien is. Dit alles leidt tot de volgende aanbeveling: stimuleer en steun grootschalig, fundamenteel onderzoek naar de erfenissen en doorwerkingen van de slavernij in het heden.

Overheden en slavernij

Het behoeft inmiddels geen betoog meer dat Nederlandse overheden in alle lagen betrokken zijn geweest, aandeel hebben gehad in en geprofiteerd hebben van slavenhandel en slavernij. Dat is echter voor de overheden een pas zeer recent besef en wat zij daar vervolgens mee doen is zeer wisselend.

De Nederlandse overheid bepaalt de inhoud van het onderwijs door aan te geven waarover de leerlingen aan het eind van het primair en voortgezet onderwijs in ieder geval kennis moeten hebben, door middel van zogenaamde kerndoelen in het primair onderwijs en eindtermen in het voortgezet onderwijs (zie hoofdstuk 3 van Tom van der Geugten). Die

klinken sinds 2006 ook door in de Canon van Nederland, eveneens een overheidsinitiatief. Deze is richtinggevend voor docenten, met name voor het geschiedenis- en burgerschapsonderwijs. Ook de methodeproducenten (uitgevers) richten zich logischerwijs op de Canon, met sterk wisselend resultaat. Op wat de docenten er in de klas mee doen bestaat geen toezicht. Het wetenschappelijk onderzoek in Nederland wordt bovendien naast en met universiteiten in hoge mate bepaald door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), die grotendeels door de overheid worden gefinancierd. Veel van de grote onderzoeksprogramma's worden door hen opgesteld. Een overkoepelend, multidisciplinair onderzoeksprogramma naar de Nederlandse slavernij en haar doorwerkingen is door hen nog niet geëntameerd. Wel zijn er verschillende deelstudies of deelprogramma's door hen gesubsidieerd, zoals recentelijk nog het NWO-project Church and Slavery in the Dutch Empire: History, Theology and Heritage.

Na acties uit de (Afro-)Nederlandse samenleving gaf de Tweede Kamer de regering in 1998/1999 opdracht de mogelijkheden van een nationaal slavernijmonument te onderzoeken en eventueel te realiseren. Het was de tijd van het tweede kabinet van premier Wim Kok (1998-2002), een coalitie van PvdA, D66 en VVD, en er was duidelijk politiek momentum voor zo'n initiatief. Met instemming van een aantal bewindspersonen en op initiatief van het Prins Clausfonds verschenen twee bundels met essays van witte én zwarte betrokkenen, nationaal en internationaal, over hoe het slavernijverleden te herdenken. Zeer betekenisvol was dat de presentatie plaatsvond in de net gerenoveerde oude zaal van de Tweede Kamer.[5]

Voorwaarde voor de totstandkoming van een monument was overigens wel dat de overheid slechts met één partij wilde praten. Vrijwel alle voorvechters verzamelden zich daarom in één platform. Kennelijk schrok de overheid van haar eigen beleid en probeerde een soort buffer te plaatsen tussen dit platform en de regering door de installatie van een gezelschap 'ambassadeurs', met gerenommeerde, niet als radicaal bekendstaande Bekende Nederlanders erin. Ondanks dat deze onverwachte extra buffer door velen – en zeker het platform van organisaties – als niet erg betrouwbaar werd ervaren, stond er in 2002 wel een Nationaal Monument Slavernijverleden in het Amsterdamse Oosterpark. Tevens in Amsterdam werd een jaar later de dynamische dimensie daarvan, het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis (NiNsee), geopend.

Bij het nationaal monument spreken ieder jaar op 1 juli met Keti Koti, de dag waarop Nederland in 1863 de slavernij in het Atlantisch gebied afschafte, vertegenwoordigers van de overheden hun treurnis en spijt uit over het slavernijverleden. Pas zeer recent, op 19 december 2022 (en niet op de datum van Keti Koti, 1 juli), werden nationale excuses namens de staat uitgesproken, met de toezegging dat het daar niet bij zal blijven. De term ‘doorwerkingen’ werd verschillende keren aan de excuses gekoppeld en het is te hopen dat er een concreet programma komt dat actief met die doorwerkingen aan de slag gaat. Sinds de ‘deep remorse’ die minister Van Boxtel op de grote VN Racismeconferentie in 2001 in Durban uitsprak heeft het eenentwintig jaar geduurd voor het tot echte excuses kwam. Het is een langzaam proces.

In 2012, tien jaar na de oprichting van NiNsee, trok de nationale overheid uit bezuinigingsoverwegingen de financiële stekker uit dit instituut. Door velen is dat als een dolkstoot in de rug en nieuw bewijs van onbetrouwbaarheid ervaren. Het was te danken aan de blijvende ondersteuning door de gemeentelijke overheid van Amsterdam dat NiNsee is blijven bestaan. Maar daarvoor moesten ze wel hun gebouw verlaten, de goedlopende slavernijtentoonstelling voor het onderwijs opheffen en de staf tot een minimum beperken.

Nu, tien jaar later, financiert de nationale overheid weer mee aan NiNsee-projecten, worden medewerkers aan vele overlegtafels van de overheid gevraagd, wordt de Black Achievement Month, die als een NiNsee-initiatief is gestart, door de nationale overheid medegefinancierd en betalen de gemeente Amsterdam en het ministerie van OCW aan de opstart van een nationaal slavernijmuseum in Amsterdam. Een initiatief overigens dat uit de samenleving kwam en via de Amsterdamse gemeenteraad beleid werd en vervolgens in het nationaal coalitieakkoord terechtkwam. Nu lijkt er ook als onderdeel van de excuses een substantieel bedrag voor de totstandkoming van dit museum te zijn gereserveerd. Bovendien moet er een fonds komen, voorlopig van tweehonderd miljoen euro, waaruit in ieder geval educatieprojecten zullen worden gefinancierd. Dat is waardevol, maar nog geen herstel.

Daarnaast heeft de Nederlandse regering, bij monde van premier Rutte, toegegeven dat zij begrip heeft voor het feit dat Zwarte mensen zich gediscrimineerd kunnen voelen door Zwarte Piet. Dat was een grote verandering na eerdere opmerkingen van de premier dat Zwarte Piet nu eenmaal zwart is en werd beïnvloed door de golf aan Black Lives

Tijdens de Keti Koti-viering van 2021 eisten mensen de excuses van koning Willem-Alexander.

Matter-demonstraties in 2020. Maar dat begrip heeft er nog niet toe geleid dat bijvoorbeeld openbare optochten met Zwarte Pieten worden gestopt, of dat burgemeesters dringend wordt verzocht geen Zwarte Pieten meer te ontvangen.

Kortom, de houding van ‘de’ Nederlandse overheid ten aanzien van ‘het’ slavernijverleden vertoont een heel diffuus en heterogeen beeld, al lijkt er steeds meer aandacht te komen voor het slavernijverleden en de eventuele doorwerkingen daarvan. De zorgvuldig gekozen woorden waarmee de nationale excuses door de minister-president op 19 december 2022 werden uitgesproken zijn door zeer velen als waardevol en historisch ervaren. Nu zal het zaak zijn het proces van bewustwording, verwerking, herstel en heling verder te stimuleren en langdurig te borgen.

Processen als deze, die het gevolg zijn van ruim tweeënhalve eeuw actieve betrokkenheid van de staat bij wat nu ook als een misdaad tegen de menselijkheid wordt erkend en daaropvolgend anderhalve eeuw actief

zwijgen, zijn niet in korte tijd afgerond. Dat kost decennia, misschien zelfs enkele generaties. Ieder initiatief van de overheid op dit gebied zal daar dan ook rekening mee moeten houden en vanuit een langetermijnperspectief moeten worden opgezet en gegarandeerd. Daarmee wordt tegelijk vertrouwen gekweekt. Kortetermijnprojecten en eenmalige geldbedragen lossen de structurele ongelijkheid van nazaten van slaafgemaakten op sociaal, economisch, cultureel, medisch en andere maatschappelijke terreinen niet op. Het is een continu proces, dat continu moet worden gevoed.

Nancy Jouwe (1967) is een Nederlands cultuurhistoricus en auteur. Zij doet onderzoek naar onder meer racisme en intersectionaliteit en is betrokken geweest bij de publicatie van verschillende wandelgidsen over het slavernijverleden en de stedelijke onderzoeken naar Utrecht en Amsterdam. Ook was zij co-redacteur van *Slavernij herbezien / Revisualizing Slavery* (2021).

Nancy Jouwe

2. Een misdaad tegen de menselijkheid: Nederlandse lokale politici en burgemeesters

Op 20 november 2022 was het zover: met de excuses van de Haagse burgemeester Jan van Zanen hadden de G4-steden Rotterdam, Amsterdam, Utrecht en Den Haag, op basis van historisch onderzoek, alle vier formeel hun excuses aangeboden voor het slavernijverleden van hun stad.

Sharon Dijksma, burgemeester van Utrecht, bood op 23 februari 2022 namens het college van Burgemeester en Wethouders excuses aan voor de rol van het Utrechtse stadsbestuur bij de koloniale slavenhandel, de onderdrukking van slaafgemaakten en de wonden die daardoor zijn ontstaan. Ze begon haar speech in de Utrechtse Janskerk – gekozen omdat het Janskerkhof een concentratiepunt is voor directe connecties met het koloniale slavernijsysteem – als volgt:

> Vandaag staan we stil bij het slavernijverleden van onze stad en blikken we vooruit om hier lessen uit te trekken. Ik vind dit enorm belangrijk, omdat we het over niets minder dan een misdaad tegen de menselijkheid hebben. Gedurende meer dan 250 jaar heeft er een groot onrecht plaatsgevonden, waar ook de stad Utrecht een rol in heeft gehad. Ik wil dit illustreren met het verhaal van een dertienjarige jongen met de naam 'Koenjapen'. Op 3 juli 1774 was het de Utrechtse VOC-medewerker Jan Lambertus van Spall die deze jongen aankocht. Uit de verkoopakte weten we dat Koenjapen afkomstig was uit een gemeenschap van landarbeiders en palmwijnverkopers. Waarschijnlijk zou hij binnen enkele jaren zijn vader opvolgen, een gezin stichten en een belangrijke positie innemen binnen zijn gemeenschap. Maar met één enkele pennenstreek werd dit alles doorgestreept en zijn toekomst door iemand anders bepaald. De medewerker die de verkoop

> registreerde, noteerde als nieuwe naam voor de jongen... 'Utrecht'. En hij was niet de enige, want uit het nationaal archief weten we dat er tientallen tot slaaf gemaakten waren die de naam 'Utrecht' kregen.[1]

Burgemeester Femke Halsema van Amsterdam was Dijksma voorgegaan op 1 juli 2021, de dag van emancipatie voor de Nederlandse Cariben (1 juli 1863) en de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb bood excuses aan op 10 december 2021, de internationale dag voor de mensenrechten. Van Zanen en Dijksma hadden geen symbolische data gekozen. Dijksma koos met de datum van 23 februari 2022 een meer generiek en open moment: eentje met gepaste afstand van de publicatiedatum van het Utrechtse onderzoek (30 juni 2021) maar niet te ver erna. Daardoor ontstond een moment dat geheel gewijd was aan de excuses, de zwaarte van een symbolische datum gold hier niet, wat het extra bijzonder maakte. Ook de publicatie van het Amsterdamse onderzoek, dat uitkwam op 30 september 2020, stond los van data-symboliek en kreeg veel persaandacht, tot aan het achtuurjournaal aan toe.

De zwarte man te zien in de daklijst van Rokin 64 in Amsterdam is aangebracht circa 1725. Het verwijst naar de zeventiende-eeuwse bewoner Bartholomeus de Moor die bij de slavenhandel betrokken was..

Soms wordt data-symboliek wel gezien als een pre, denk aan de vele reacties op de nationale excuses op 19 december 2022, in plaats van 1 juli 2023, van premier Rutte. Maar een symbolische datum kan de actie die plaatsvindt op zo'n dag ook overschaduwen, zo blijkt. Want op 1 juli 2021, in het kielzog van de Amsterdamse excuses, bood de eerste provincie, namelijk Noord-Holland, ook excuses aan. Maar dit ontging bijna iedereen.

De excuses in Utrecht toonden dat naast symbolische data, alhoewel belangrijk en van waarde, ook het proces belangrijk is. In de aanloop naar die excuses kwam er in Utrecht een proces op gang waarbij de burgemeester in gesprek ging met betrokken burgers uit de stad, terwijl er gewerkt en geschaafd werd aan de speech. De dag van de excuses zelf werd er samengewerkt met producenten uit lokale migrantengemeenschappen, waardoor het een breed gedragen bijeenkomst werd.

Hoe kwam het dat vlot achter elkaar, in een tijdsbestek van nog geen anderhalf jaar, de G4-steden formele excuses voor het slavernijverleden aanboden? Hoe hebben Nederlandse steden en andere overheden zich recent verhouden tot het slavernijverleden en de doorwerking hiervan? En wat was de rol van enkele sleutelpersonen?

Van spijt naar excuses

Op 2 september 2001 betuigde Roger van Boxtel, toenmalig minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid, tijdens de anti-racismeconferentie in Durban (Zuid-Afrika) 'deep remorse' – wat gelezen kan worden als diepe spijt neigend naar berouw – over het Nederlandse slavernijverleden. Het waren geen excuses maar wel een begin. De conferentie werd geplaagd door grote conflicten tussen naties en raakte wat in de vergetelheid doordat in dezelfde maand de aanslagen van 11 september de wereld transformeerden. Maar de conferentie in Durban was absoluut historisch. In de slotverklaring werd slavernij, ondanks gesputter van EU-leden, een misdaad tegen de menselijkheid genoemd. Dat kwam mede dankzij het lobbywerk van de feministische activiste Helen Felter die aanwezig was als vicevoorzitter van de European Women's Lobby (de grootste coalitie van vrouwenverenigingen in de EU op dat moment).

Het paste in een tijdgeest waar ook Nederland in mee moest. Toenmalig premier Wim Kok had in 2000 – zij het met tegenzin – excuses aangeboden aan de Joodse, Indische, Sinti en Roma-gemeenschappen voor de rol van de Nederlandse overheid in en na de Tweede Wereldoorlog. Datzelfde jaar bracht Elazar Barkan het invloedrijke boek *Guilt of Nations*

(2000) uit, waarin hij pleitte voor een dialoog tussen partijen (vooral naties) met een groot historisch conflict en het rechtzetten van historisch onrecht door westerse landen. Negen jaar later publiceerde Michael Rothberg het veel aangehaalde werk *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (2009). Rothbergs claim was dat de verschillende partijen die strijden tegen historisch onrecht (WO II of kolonialisme) elkaar in feite beïnvloeden. Rothberg laat daarmee ook zien dat het idee van een beperkte ruimte waarin men elkaar zou moeten bevechten, niet productief is. Een belangrijk inzicht dat juist nu veel waarde kan hebben voor Nederland want dit in praktijk brengen in het slavernijdebat blijkt lastig.[2] In plaats van competitie en harde afbakening tussen verschillend historisch onrecht als sturende principes te gebruiken, zou men meer oog moeten hebben voor de fluïde processen van wederzijdse beïnvloeding binnen een zich ontwikkelende herinneringscultuur rondom slavernij.

De discussies of het nationaal slavernijmuseum en het Utrechts slavernijmonument zich alleen of vooral moeten richten op de trans-Atlantische slavernij in plaats van op de Nederlandse koloniale slavernijgeschiedenis, zijn twee recente voorbeelden van het vechten om publieke erkenning voor het trans-Atlantische slavernijverleden ten koste van de Nederlandse slavernijgeschiedenis in de Indische Oceaan. Binnen die discussie is dan geen plaats om de Nederlandse slavernijgeschiedenis te zien als een mondiaal fenomeen waarin slavernij onder de VOC al in 1621 in de Molukse Banda-eilanden plaatsvond bijvoorbeeld. Dit laat onverlet dat het vooral Afro-Caribische en met name Afro-Surinaamse pleitbezorgers zijn geweest die zich in Nederland hebben ingezet voor een herinneringscultuur rondom slavernij in Nederland.

Vanaf eind jaren negentig pleitten verschillende partijen, zoals vrouwencollectief Sophiedela, activist Barryl Biekman en schrijver Frank Martinus Arion, voor meer aandacht voor het Nederlandse slavernijverleden en een landelijk slavernijmonument. Met de installatie van een nationaal slavernijmonument in Amsterdam op 1 juli 2002 en de oprichting van het Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee) op 24 juni 2002, werd het Nederlandse slavernijverleden eindelijk serieuzer genomen, zo leek. Het was dan ook bijzonder pijnlijk dat de landelijke subsidie stopte voor NiNsee in 2013, notabene in het jaar waarin Nederland herdacht dat de slavernij in de Nederlandse Cariben formeel honderdvijftig

jaar geleden was afgeschaft (in delen van Nederlands-Indië was dat al in 1860 gebeurd).

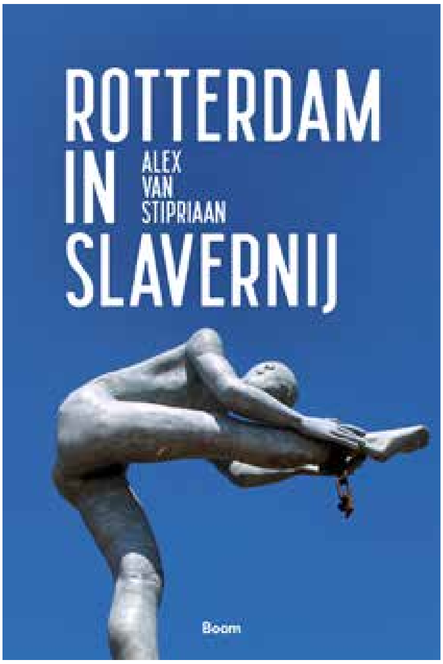
Lodewijk Asscher als vicepremier uitte namens het kabinet spijt en berouw voor de Nederlandse rol in het slavernijverleden, tijdens de Keti Koti-herdenking op 1 juli 2013 in Amsterdam, in het bijzijn van koning Willem-Alexander en koningin Máxima. Dat gebeurde mede dankzij maatschappelijke druk, onder andere van Collectief Broki. Maar het woord 'excuses' viel nog niet. Premier Rutte had een jaar eerder aangegeven dat slavernij 'ontmenselijkt' maar verbond daar verder geen consequenties aan.

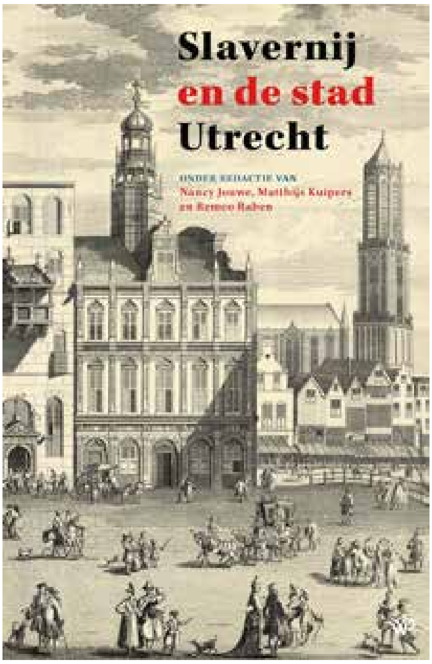
Burgemeester Ahmed Aboutaleb, bij wie de ogen opengingen door het Rotterdamse onderzoek, deed in 2018 een oproep tijdens zijn Keti Koti-toespraak bij het Slavernijmonument Rotterdam: 'Asscher heeft diepe spijt betuigd. Een mooi gebaar dat paste bij die tijdsgeest. De volgende stap is excuses. Daar roep ik het kabinet toe op.'[3] Burgemeester Jan Hamming van Zaanstad viel hem bij tijdens diens toespraak.[4] Vlak na de Black Lives Matter-demonstraties van 2020 dienden Kamerleden Rob Jetten (D66) en Jesse Klaver (GroenLinks), beiden van Indische komaf, een motie in over landelijke excuses. Die haalde op dat moment negenenzestig stemmen, zeven stemmen te weinig voor een meerderheid. Blijkbaar was het nog net te vroeg.

De burgemeesters van Rotterdam, Utrecht en Middelburg riepen in 2022 gezamenlijk op tot nationale excuses. Intussen was er al beweging te bespeuren bij de landelijke overheid. Er werd een onderzoeksgroep ingesteld, er werden rondetafelgesprekken georganiseerd met betrokken maatschappelijke organisaties en er leken extra financiële middelen te komen voor subsidies via fondsen. Zou het dan toch?

Lokale druk

De eerdergenoemde G4-burgemeesters deden hun taak met verve: zich publiek uitspreken en excuses maken met inhoudelijk sterke speeches. Daarmee toonden zij zich een cruciale partij in een proces dat door andere spelers in gang was gezet. Want vaak waren het juist lokale activisten en politici die een sleutelrol speelden in het agenderen van aandacht voor het lokale slavernijverleden. Daardoor kwam er grotere maatschappelijke druk en in sommige gevallen een reactief bestuurlijk proces op gang, wat uiteindelijk leidde tot excuses.

Hieronder geef ik ruimte aan enkele lokale initiators, zoals de Rotterdamse voortrekker Peggy Wijntuin. Wijntuin was journalist bij RTV Rijnmond en zat daarna tussen 2006 en 2018 voor de PvdA in de gemeenteraad van Rotterdam. Daar merkte zij dat er behoefte was aan een plek om te gedenken:

> De herdenking gebeurde vooral in kerken, zoals de EBG-kerk waar veel Surinamers samenkwamen en de katholieke kerk. Mensen zeiden dat het mooi zou zijn als ze ergens samen zouden kunnen komen. In 2008 kreeg ik de eretitel Beschermvrouwe Keti Koti. Ik wilde dat laden met de kennis die ik had over de behoefte aan een gedenkplek. Ik gebruikte het om te gaan werken aan een monument dat in 2013 is onthuld. En ondanks dat ik toen in de raad zat, heb ik dat gedaan als burger, niet als gemeenteraadslid. Ik hield het buiten de politiek, ik wilde niet een gepolariseerd gremium, dat was de gemeenteraad op dat moment. Ik wilde niet dat er gespleten gesproken zou worden over iets dat moest gaan verbinden.

De vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag hebben onderzoek laten doen naar de rol van hun stad in het slavernijverleden.

> Ik ben er vier jaar mee bezig gegaan en in die jaren kreeg ik vragen als 'hoezo dat monument in Rotterdam?' Ik kreeg vanwege mijn zwarte kleur racistische bagger over me heen. En ook een enkele doodsbedreiging. Het maakte wat los bij mensen.[5]

Tijdens deze periode realiseerde Wijntuin zich, door het racisme waar ze mee te maken kreeg en de onwetendheid van haar stadsgenoten, dat Rotterdam de eigen geschiedenis van slavernij niet kende. Ze concludeerde dat er onderzoek moest komen voor Rotterdam.

Op 14 november 2017 werd daarom de motie Wijntuin aangenomen die pleitte voor het belang van onderzoek naar het koloniale en slavernijverleden en voor het delen van deze kennis op scholen en met de 'gewone man op straat'. Voor Wijntuin ging het erom duidelijk te maken 'waarom de stad de stad is die zij is'. Rotterdam had – in tegenstelling tot

Amsterdam – nog weinig toegang tot onderzoek naar het lokale slavernijverleden. De stad liep achter en het daadwerkelijke onderzoek dat plaatsvond tussen 2018 en 2020 mondde dan ook uit in maar liefst drie kloeke publicaties.

De Rotterdamse dynamiek ging aan Amsterdamse politici niet verloren. Maar daar gebeurde eerst iets anders: in december 2017 werd unaniem een initiatiefvoorstel voor een nationaal slavernijmuseum aangenomen. Initiator was Simion Blom, oud-gemeenteraadslid voor GroenLinks in Amsterdam en net als Wijntuin van Afro-Surinaamse komaf. Onderzoek en excuses volgden op de politieke agenda maar daar werd tijd voor genomen en anderhalf jaar na Rotterdam, in juni 2019, werd in Amsterdam een breed gedragen initiatiefvoorstel ingediend.

Utrechter Mahmut Sungur zit in de gemeenteraad voor DENK. Ook hij diende een motie in om aandacht te geven aan het slavernijverleden. Hij initieerde de motie in juli 2019, samen met Rachel Streefland van de ChristenUnie. In een interview legt hij uit hoe hij hiertoe kwam:

> Ik ben praktisch opgegroeid in de wijk Lombok [Indische buurt] omdat mijn grootouders daar woonden, waar van oudsher veel gastarbeiders wonen. Ik ben van kleins af aan opgegroeid met die straatnamen. Toen ik jong was zeiden die straatnamen me niet zoveel, maar toen ik in de politiek kwam werd ik me er veel meer bewust van. [...] Ik zag dat als partijen gingen onderhandelen, de belangen van migranten het eerst sneuvelden. Maar ik zag ook dat er veel aan het bewegen was en dat er dingen veel sneller gingen dan vijftig jaar eerder. Denk aan de Zwarte Pieten-discussie. Ik diende een motie in tegen Zwarte Piet. Waarom zou je racisme over de tijd heen smeren? Als iets racistisch is dan kan het en mag het niet. Punt. De motie is toen aangenomen. Daar begon mijn strijd voor de Black community.[6]

Het citaat toont aan dat Sungur, van Turkse komaf, het belangrijk vond om de connecties tussen en onderwerpen van de verschillende migrantengemeenschappen tot zich te nemen. Over het slavernijverleden hoorde hij vooral dat het iets van vier eeuwen terug was. De Zwarte gemeenschap in Amsterdam was voor hem een inspiratiebron: ‘Ze zijn

sterk en goed georganiseerd en zijn vaak aanjager op dit vlak.' Toen hij hoorde dat er een onderzoek zou komen in Amsterdam wilde hij dat ook voor Utrecht want er was weinig over bekend en 'Utrecht kende een kleine zwarte gemeenschap'. Het onderzoek en werk vanuit het project Sporen van Slavernij Utrecht diende als voedingsbodem voor de motie. De uitkomsten van dat onderzoek verrasten hem en waren voor hem 'best wel heftig'.

Omdat in het Utrechtse onderzoek ook de provincie Utrecht werd genoemd organiseerde deze een paar sessies met direct betrokkenen van het Utrechtse onderzoek en andere wetenschappers, zodat provinciale bestuurders en politici zich een beeld en positie konden vormen rondom dit thema. Voor hen zal de provinciale betrokkenheid met slavernij ontegenzeggelijk een verrassing zijn geweest.

Ook in kleinere steden als Vlissingen en Delft zetten (oud-)gemeenteraadsleden zich in, zoals Angelique Duijndam (lijst Duijndam) en Cheraldine Osepa (GroenLinks). Dat ging niet makkelijk; het bleken stugge steden. Osepa kreeg in Delft medestanders, maar geen meerderheid. Totdat ineens in het najaar van 2022 toch een motie werd aangenomen met een verzoek tot onderzoek. Ongetwijfeld is het effect van de nationale dynamiek die was ontstaan, met 2023 als herdenkingsjaar, van invloed geweest op steden als Delft. Ook Zaanstad, Hoorn, Leiden en diverse andere steden buiten de Randstad zoals Zwolle, Tilburg en Eindhoven nemen moties aan of starten initiatieven die getuigen van aandacht voor het slavernijverleden en de doorwerking hiervan.

Wiens geschiedenis

In de gesprekken met lokale (ex-)politici Wijntuin, Blom en Sungur komt steeds naar voren dat de eigen familiegeschiedenis en/of ervaringen met migratiegeschiedenis en rassendiscriminatie sterk hebben bijgedragen aan de agendapunten die ze te berde brachten in hun politieke werk. Daarbij koppelden ze in hun acties de slavernijgeschiedenis aan hedendaagse maatschappelijke problemen, inclusief racisme, mede dankzij de conclusies van de stedelijke onderzoeken die daarop wezen.

Blom en Sungur hadden niet verwacht dat er zoveel naar boven zou komen uit de stedelijke onderzoeken. Verschillende steden willen ook vervolgonderzoek opzetten, mede naar aanleiding van moties en voorstellen van gemeenteraadsleden. Dit soort processen lijken heel doordacht en volgordelijk plaats te vinden met allerlei overleg over en weer, maar de

praktijk blijkt vaak rommeliger. Dat rommelige proces zien we ook terug bij instituties in steden. In Rotterdam schenkt het Wereldmuseum aandacht aan slavernij in 2023; de Universiteit Utrecht kwam in februari 2022 met een adviesrapport onder leiding van James Kennedy. En het Utrechtse Centraal Museum vergelijkt hun vaste collectie met namen van Utrechtse bestuurders die koloniale betrokkenheid hadden.

Onderzoek doen en daarmee bewijslast aanleveren, een monument als materieel herkenningspunt in een herinneringscultuur en excuses als uiting van rekenschap door de politieke leiding van stad en land: het blijken cruciale stappen in een langer lopend proces waarin meer bewustwording en begrip ontstaan over de geschiedenis van een eigen natie. Een geschiedenis die lang niet erkend werd vanwege het geïmpliceerde daderschap, onbegrip, gebrek aan kennis en gebrek van invoelingsvermogen over hoe zo'n geschiedenis resoneert in hedendaagse culturele en sociale praktijken. Het herdenken en onderzoeken van het Nederlandse slavernijverleden roept ook weerstand op en volgens premier Rutte zelfs polarisatie. Maar politiek filosoof Chantal Mouffe adviseerde ons al om niet bang te zijn voor polarisatie: de ruimte voor politieke tegenstanders maakt ook dat een maatschappij kan groeien en zich ontwikkelen.

Onderzoek naar het lokale of nationale slavernijverleden zorgt ervoor dat tegenargumenten ('slavernij is zo lang geleden, het leverde de staat helemaal niet zoveel op, je moet het in de tijd zien, waarom geen aandacht voor...') lastiger te formuleren worden, het nuanceert bagatelliserende claims over de historische en hedendaagse impact van slavernij. Een burgemeester die excuses maakt toont moreel en politiek leiderschap en geeft daarmee gravitas aan het onderwerp, en een monument centreert activiteiten en emoties richting een materiële herinnering aan die geschiedenis.

De combinatie van onderzoek, monument en excuses werkt – zeker als het in elkaars verlengde functioneert als wederzijdse inspiratie – als een hefboom. Rotterdam en Amsterdam zijn daar voorbeelden van. In Utrecht en Den Haag lopen tijdens dit schrijven processen rondom een te onthullen monument in 2023. Helaas zijn in Utrecht de inzichten uit het onderzoek niet meegenomen in de vertaling naar een monument: daar is het monument alleen gericht op de trans-Atlantische slavernij terwijl het onderzoek de mondiale reikwijdte van Utrecht en diens koloniale slavernij aantoont, zoals ook uit de speech van de burgemeester bleek.

Tot slot

Nederlandse lokale politici en burgemeesters toonden politieke moed in het verantwoordelijkheid nemen voor historisch onrecht. Dat konden ze alleen doen dankzij het werk van activisten en onderzoekers die dit geagendeerd hebben en de noodzakelijke kennis aanleverden. We kunnen inmiddels concluderen dat de druk van lokale politici en bewindvoerders impact heeft gehad op de landelijke politiek. En door de nieuwe houding van de landelijke politiek gaan andere lokale politici weer mee.

Het is cruciaal dat er verder historisch en interdisciplinair onderzoek komt naar instituties en slavernij (denk aan de kerk en academia) en de koninkrijksbrede impact van het slavernijverleden. De lokale politici die ik hierover sprak en die een actieve vaak initiërende rol hebben gespeeld, lieten zich vaak leiden door persoonlijke ervaringen, zoals discriminatie en racisme, maar ook door stiltes in de mainstream. Het is inhoudelijk interessant dat, zeker in Amsterdam, Utrecht en Den Haag, het koloniale slavernijsysteem als een mondiaal fenomeen wordt getypeerd en niet slechts trans-Atlantisch. De excuses van deze steden waren niet alleen voor het trans-Atlantische slavernijverleden en slavenhandel, maar voor het mondiale aspect, waardoor het slavernijverleden en de slavenhandel van de VOC en de West-Indische Compagnie (WIC) werden gekoppeld. Dat is een belangrijke ontwikkeling – die ook door iemand als Peggy Wijntuin wordt toegejuicht – die nog verre van voltooid is. Zo betreurden de Zuid-Afrikaanse onderzoekers, kunstenaars en activisten die ik in november 2022 sprak het dat Nederland de geschiedenis van de VOC en de Kaapkolonie zo weinig betrekt in dit proces. Ook op dat vlak is nog werk aan de winkel.

Margo Groenewoud

Methode: Digital Humanities

Digitale middelen en methoden kunnen steeds makkelijker en effectiever worden ingezet ter ondersteuning van het onderzoek naar het slavernijverleden en zijn doorwerkingen. Het gaat daarbij over de mensen die het betreft en hun locaties, relaties, structuren en bewegingen. De eerste grote digitale stappen die in de afgelopen vijftien tot twintig jaar zijn gezet op dit gebied maakten deel uit van overzichtelijke projecten die bestaande registraties met betrekking tot slavenhandel en slavernij verwerkten tot digitaal onderzoeksmateriaal. Bekende voorbeelden zijn het in kaart brengen van sporen van slavernij op stedelijk niveau (mappingslavery.nl), het verwerken van scheepsregisters in grote databases (slavevoyages.org) en het digitaliseren en ontsluiten van slavernijregisters van Suriname en Curaçao (ru.nl/slavenregisters/).

Deze en soortgelijke projecten hebben hun bruikbaarheid voor een groot publiek bewezen, maar confronteren ons ook met een belangrijk aandachtspunt. Het complexe systeem dat slavernij en kolonialisme was wordt in een digitale omgeving teruggebracht tot een ogenschijnlijk ordelijk geheel. Een belangrijke uitdaging voor onderzoek en onderwijs op dit gebied ligt in het adresseren van de complexiteit achter die (ogenschijnlijke) orde. In een gezamenlijke digitale werk- en studieomgeving kunnen zienswijzen en gewoontes blootgelegd worden. Dat is van belang, want die hebben lange tijd de verhoudingen in de samenleving bepaald en hebben de doorwerking van ongelijkheid gefaciliteerd. Ook is de toevoeging van nog ongehoorde stemmen aan het digitale archief een essentieel onderdeel van inclusief onderzoek. Dat kan bijvoorbeeld door het verwerven en digitaal beschikbaar maken van oral history-opnames of egodocumenten uit privécollecties.

Innovatieve onderzoeksmogelijkheden op het gebied van genealogie zijn niet alleen essentieel voor onderzoekers, ze kunnen ook bijdragen aan het verbeteren van welzijn en heling van nazaten, doordat die eindelijk inzicht krijgen in hun herkomst en wat gebeurd is met voorouders. Onderzoek naar de doorwerking van het slavernijverleden gaat dan ook over inzicht in en theorievorming over de ervaringen van mensen op het vlak van bijvoorbeeld arbeid, familie, gezondheid, religie en geweld. Digitale technologie kan daarbij van betekenis zijn. Wanneer de onderzoeker de beschikking heeft over omvangrijke

tekstuele bronnen kunnen nieuwe digitale methoden het proces van data-verwerking en data-analyse aanzienlijk bespoedigen, verbeteren en verrijken. In platforms voor *text- and data-mining* (TDM) kunnen op een gebruiksvriendelijke wijze analyses worden uitgevoerd in omvangrijke (corpora) datasets. Een voorbeeld hiervan is ianalyzer.hum.uu.nl, waarin het krantenbestand van Delpher is toegevoegd voor onderzoek. Met gebruikmaking van software voor 'topic modeling' kunnen verborgen thematische structuren en verbanden in grote hoeveelheden tekst worden ontdekt. Ook kan moderne software analyses uitvoeren die zijn gericht op chronologie ('time stamps') of andere raakpunten en verbanden. Deze manieren van onderzoek bevorderen een beter begrip van situaties en verbanden.

De op een breed publiek gerichte vorm van Digital Humanities is niet per definitie heel ingewikkeld. Met een zorgvuldige verwerking van data in Excel of met behulp van online tools voor het maken van een kaart of een tijdlijn kan iedereen gemakkelijk een interessante visualisatie maken.

Ook zijn er platforms die een gratis webomgeving met database bieden waarin onderzoekers hun collecties en projecten kosteloos kunnen delen. Een voorbeeld is het Brits-Caribische project Digital Grainger waarin iedereen informatie en verwijzingen (annotaties) aan een koloniale tekst kan toevoegen door gebruikmaking van de tool *Hypothes.is*.

Dergelijke werkwijzen in onderwijs, wetenschap en de culturele sector kunnen een groot verschil maken in het begrijpen en bespreken van het verleden. Juist voor onderzoek naar het Nederlands koloniaal verleden en slavernijverleden zijn er uitdagingen. Veel belangrijke corpora zijn nog niet digitaal beschikbaar en kunnen dus ook niet toegevoegd worden aan TDM-platforms. Systemen en softwareproducten voor grootschalige analyses zijn bovendien veelal nog niet in staat minder bekende talen en handschriften, zoals Papiaments, Sranantongo en talen van Zuidoost-Azië te lezen. Voor grootschalig inclusief historisch onderzoek naar de doorwerking van slavernijverleden is dit essentieel.

Margo Groenewoud *(1968) is een sociaal historicus gespecialiseerd in de twintigste-eeuwse Nederlandse Cariben.*

Tom van der Geugten (1952) voltooide zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was docent in het voortgezet onderwijs en hogeschooldocent aan de Hogeschool van Amsterdam en Fontys Lerarenopleiding Tilburg. Daarnaast was hij auteur van geschiedenisschoolboeken.

Tom van der Geugten

3. Het slavernijverleden in het Nederlandse onderwijs

Hebben Nederlanders op school veel geleerd over het eigen slavernijverleden? Bij een enquête in 2021 onder 30 000 Nederlanders gaf vier procent aan daarover 'veel' te weten, drieëntwintig procent 'redelijk wat', tweeënveertig procent 'een beetje', achtentwintig procent '(bijna) niets' en drie procent 'niets'. De meerderheid (achtenzestig procent) vond het een goede zaak om hier op scholen meer lessen over te geven.[1]

Wie zich afvraagt *wat* leerlingen op school leren, moet zich realiseren dat onderzoek naar wat in de klas gebeurt en wat daarvan het resultaat is, heel lastig is. Er zijn voorschriften en er zijn schoolboeken die door de meeste leraren worden gebruikt, maar *hoe* ze daarmee omgaan in de klas is onduidelijk. Dat neemt niet weg dat schoolboeken sturend zijn en daardoor de belangrijkste informatiebron vormen over de inhoud van het geschiedenisonderwijs. Belangrijk zijn ook de handboeken van lerarenopleidingen waaruit is op te maken over welke kennis aankomende leraren dienen te beschikken.

Voorschriften

Het slavernijverleden is al dertig jaar een verplicht onderwerp in het onderwijs. Door de wet Basisvorming (1992) bepaalt de overheid met voorschriften (kerndoelen) over welke onderwerpen alle leerlingen iets moeten leren in het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. In de bovenbouw, waar ongeveer de helft van alle leerlingen geschiedenis volgt, gelden de examenprogramma's. Vanwege de grondwettelijke vrijheid van onderwijsinrichting omschrijven de voorschriften alleen *wat* leerlingen moeten leren. Niet *hoe*. Zo vermelden de eerste kerndoelen uit 1993 'de koloniale en postkoloniale verhouding tussen Nederland en Oost- en West-Indië'.[2] In 2006 kwamen er nieuwe kerndoelen, die in 2023 nog steeds gelden.[3] Daarin wordt verwezen naar de volgende onderwerpen: (1) VOC, slavernij en de dekolonisatie van Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen (vanaf 2020: VOC en WIC, slavernij, Anton de Kom en de

dekolonisatie van Indonesië, Suriname en het Caribische gebied) en (2) slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme.[4]

De manier waarop naar deze onderwerpen wordt verwezen ('vensters van de canon van Nederland' en 'kenmerkende aspecten van tijdvakken') maakt de behandeling ervan voor het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs nogal vrijblijvend, waardoor leraren de ruimte hebben om te doen en laten wat ze willen. Het laatstgenoemde onderwerp wordt bovendien expliciet genoemd in de examenprogramma's van havo en vwo, maar niet in dat van het vmbo.

In 2021 deed een commissie voorstellen voor toekomstige kerndoelen met een beperkte omvang, waarin ter vervanging van de plantageslavernij en het abolitionisme gekozen is voor de minder eurocentrische vermelding 'ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen'.[5]

Schoolboeken

Er zijn in Nederland zo'n zes commerciële educatieve uitgeverijen die series schoolboeken (gedrukte en digitale 'methoden') voor geschiedenis produceren. Zij en hun auteurs hebben de vrijheid om de inhoud daarvan te bepalen, maar zij hebben er natuurlijk belang bij om te voldoen aan de voorschriften. Zo mag je verwachten dat Anton de Kom na 2020 in alle schoolboeken, die meestal om de vijf jaar worden herzien, wordt behandeld. Maar *hoe* de voorgeschreven onderwerpen worden behandeld zal divers blijven, variërend van nauwgezet tot oppervlakkig. Het maakt dus veel uit voor welk schoolboek de leraren van een school kiezen en hoe uitgebreid de individuele leraar bij een onderwerp kan of wil stilstaan.

Tussen 1878 en 1960 werd er op alle Nederlandse scholen 'vaderlandse geschiedenis' gegeven.

Vanaf 1878 tot omstreeks 1960 was 'vaderlandse geschiedenis' op scholen een apart vak waarvoor schoolboeken werden gemaakt die in de context van de Nederlandse overzeese expansie beperkte aandacht besteedden aan slavernij. Zo staat er in het in 1919 verschenen *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis*:

> Teneinde de plantages steeds op voldoende wijze van negerslaven te voorzien – want ook Johan Maurits achtte de slavernij noodzakelijk – vermeesterde hij op de kust van Guinea St. George del Mina. [...] Alleen de handel in slaven, in krijgsbehoeften en in Braziliaansch hout behield de Compagnie voor zich. [...] Omstreeks 1750 waren er (in Suriname) wel 400 plantages met 80 000 slaven. Met goed gevolg begon de verbouw van koffie, cacao en katoen en de handel in de koffie en andere koloniale producten kreeg groote beteekenis; voor een waarde van millioenen soms kwam daarvan op de Amsterdamsche markt. Den meesten last had men in Suriname van de Boschnegers of Marrons onder welken naam de gevluchte slaven bekend stonden; zij verenigden zich tot benden, overvielen de plantages en namen vaak bloedig wraak. Ook slavenopstanden bleven niet uit.[6]

Vanaf omstreeks 1960 werd de Nederlandse geschiedenis op scholen geïntegreerd in de algemene geschiedenis, die in de daarvoor bestemde schoolboeken vanuit Europees perspectief werd beschreven. In *Wereld in wording* (1959) plaatste de auteur bijvoorbeeld 'onze' slavenhandel niet alleen in internationale context, maar hij behandelde ook de onmenselijke aspecten daarvan:

> Deze slavenhandel was bijzonder winstgevend, niet alleen voor ons, maar ook voor de andere Europese volkeren. Tussen 1500 en 1800 zijn meer negers over de oceanen van het ene werelddeel naar het andere getransporteerd, dan er Europeanen in de bekende volksverhuizing in beweging kwamen. De slaven werden dikwijls gekocht van de Afrikaanse negervorsten en opperhoofden. Deze voerden, om krijgsgevangenen te krijgen voor de verkoop, voortdurend onderling oorlog. De gevangenen werden in kudden naar de kust

> gevoerd en, na evenals slachtvee gebrandmerkt te zijn, twee aan twee geboeid en in partijtjes van vijftig aan een zware ketting vastgelegd. Zó dicht werden zij in het ruim van het schip opeengepakt, dat weldra in het slavenverblijf een ontzettende vervuiling en stank ontstonden. Dikwijls stierf onderweg een aantal de verstikkingsdood. Maar… de winsten waren zó enorm, dat men dit gedeeltelijk 'bederf' der 'koopwaar' rustig dragen kon.[7]

Doorgaans leidde de bredere oriëntatie op het onderwerp niet tot meer specifieke aandacht voor het Nederlandse slavernijverleden. Zo kreeg de plantageslavernij in Noord-Amerika vaak meer aandacht dan die in de Nederlandse koloniën. Hieraan kwam een einde door de kerndoelen van 1993.

In afwijking van de eurocentrische schoolboeken introduceerde *Sprekend verleden* (1987) een behandeling van destijds zogenoemde niet-westerse gebieden vanuit het perspectief van die gebieden. In het hoofdstuk over 'Zwart-Afrika' gaat een paragraaf bijvoorbeeld over 'Europeanen komen en handelen voornamelijk in slaven', met onder meer een fragment uit de autobiografie van de 'ex-slaaf' Equiano bij de onderzoeksvraag 'Hoe werden Afrikanen slaaf?' Het hoofdstuk over Indonesië behandelt kort de slavernij: 'In de koloniale tijd zouden ook de Nederlanders gebruik gaan maken van slaven, als huisbedienden en handwerkslieden.' Het hoofdstuk over Suriname bevat een uitgebreide beschrijving van de slavernij met veel afbeeldingen. Een kadertekst gaat over Anton de Kom, die de Surinaamse geschiedenis bekeek 'door de bril van de gekoloniseerden'. In het hoofdstuk over de Nederlandse Antillen staat een kadertekst over slavenverzet.[8] Aspecten van deze vernieuwende aanpak zijn in andere schoolboeken nagevolgd.

Kennis én vaardigheden

Bij de invoering van de basisvorming in 1993 werd ook het aanleren van vaardigheden verplicht gesteld, bijvoorbeeld 'rekening houden met de standplaatsgebondenheid van bronnen en met de eigen standplaatsgebondenheid'. Zodoende werd geschiedenis meer een denk- en doevak en minder een kennisvak, met minder tekst in de schoolboeken en meer opdrachten, vaak in aparte werkboeken. De verplichting inhoudelijk aandacht te besteden aan 'de verhouding tussen Nederland en Oost-

en West-Indië' zorgde voor ruimte in de meeste schoolboeken voor de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel en de plantageslavernij. Maar mede door andere inhoudelijke eisen, zoals aandacht voor 'de Europese overzeese expansie' en 'het ontstaan van een wereldeconomie', werd het slavernijverleden toch vooral nog eurocentrisch behandeld vanuit het perspectief van de koopman.

Terwijl leraren geschiedenis na 2006 door de nieuwe voorschriften meer verplichte onderwerpen moesten behandelen, vond een goede realisatie daarvan niet plaats doordat het geschiedenisonderwijs in de knel raakte. Veel scholen besloten namelijk tot beperking van de lestijd voor geschiedenis, waarbij veel basis- en vmbo-scholen mede om pedagogische redenen kozen voor een combinatie of integratie van geschiedenis met andere vakken. Uitgeverijen haakten daarop in met schoolboeken voor 'wereldoriëntatie' en 'mens en maatschappij'.

In de schoolboeken van geschiedenis als apart vak en die van de combinatievakken is de hoeveelheid aandacht voor het slavernijverleden heel divers. Het basisschoolboek *Wijzer! Geschiedenis* (2014) bevat bijvoorbeeld zeven bladzijden met korte teksten, afbeeldingen en opdrachten over het slavernijverleden:

> Je leert over een nieuw werelddeel dat werd ontdekt: Amerika. Veel Europeanen gingen er wonen om van daaruit met Europa te handelen. Slaven deden het werk op de plantages en de mijnen. [...] Door de ideeën over gelijkheid en democratie in de tijd van pruiken en revoluties werden de slavenhandel en de slavernij in de koloniën afgeschaft.[9]

Een van de teksten gaat over de opstand van Tula op Curaçao met een foto van het Tulamonument en een opdracht over de volgende uitspraak van Tula: 'Zij hebben ons erg slecht behandeld. Wij willen niemand kwaad doen maar wij willen vrijheid. Is niet iedereen op aarde een afstammeling van Adam en Eva? Zelfs een dier krijgt een betere behandeling.' De auteurs van dit schoolboek kozen voor relatief veel ruimte voor het slavernijverleden met aandacht voor het slavenperspectief.

Met meer beschikbare onderwijstijd is de aandacht voor het slavernijverleden het grootst in de schoolboeken voor de bovenbouw van vwo, met ook meer plaats voor multiperspectiviteit en meerstemmigheid. Zo wordt in

Feniks (2012) bij een tekst over en een citaat van Equiano aan leerlingen gevraagd of zijn levensverhaal een representatieve en betrouwbare bron is over de slavenhandel en slavernij.

Terwijl de meeste schoolboeken vooral de economische en politieke aspecten van slavenhandel, slavernij en de afschaffing daarvan behandelen, met oog voor meningsverschillen daarover tussen witte mannen (en de uitzonderlijke zwarte verdediger van de slavernij, dominee Jacobus Capitein), laten andere zich leiden door nieuwe inzichten in de historiografie, zoals *Memo* (2011):

> In de loop van de 19e eeuw schaften steeds meer landen de slavenhandel en slavernij af. Lange tijd heeft men deze gebeurtenissen gezien als het succesvolle resultaat van de inzet van abolitionisten. Op die traditionele, eurocentrische visie is tegenwoordig kritiek. [...]
>
> Voor historici die slavernij onderzoeken vanuit het perspectief van de slaven, is abolitionisme een besmette term. Het duidt immers op actie van blanken alleen. Zij zien de afschaffing van de slavernij liever als onderdeel van een langere emancipatiestrijd, die grotendeels het resultaat is van eigen inspanningen. Een tweede twistpunt onder historici vormt de vraag in hoeverre de geschiedschrijving wordt beïnvloed door het beeld dat abolitionisten eind 18e eeuw van de slavenhandel en slavernij hebben geschetst. [...] Volgens sommige historici is dit beeld niet onjuist, maar wel onvolledig. [...] Andere historici zien deze opvattingen weer als voorbeeld van koloniale geschiedschrijving.[10]

Forum (2019) behandelt uitgebreid het Nederlandse slavernijverleden in de brede context van de mondiale slavernijgeschiedenis vanaf de oudheid. Er worden onder meer meningsverschillen tussen historici aan de leerlingen voorgelegd. Zo is er een opdracht waarin gevraagd wordt hoe het kan dat historici soms verschillende conclusies aan hun onderzoek verbinden: ‘gebruiken ze verschillende gegevens, of is er een andere reden?’

De auteurs van *Forum* gebruiken, net als de meeste schoolboeken, niet het begrip ‘tot-slaaf-gemaakte’ en stellen dat ook ter discussie:

Tegenwoordig wordt door sommigen het woord 'slaaf' vermeden en vervangen door 'tot-slaaf-gemaakte'. Daarmee wil men uitdrukken dat slaven onvrijwillig door anderen tot hun rol werden veroordeeld en dat ze het dus eigenlijk niet waren. De schrijvers van dit boek kiezen ervoor om het woord 'slaaf' te gebruiken. Als je een woord uit de geschiedenis niet gebruikt omdat je het er niet mee eens bent, probeer je het verleden eigenlijk achteraf te veranderen. Het kwam vroeger vaker voor dat mensen iets waren tegen hun zin, bijvoorbeeld middeleeuwse horigen, dienstknechten van bezitters van rijke landhuizen, of dienstplichtige soldaten in oorlogen. Het is nogal omslachtig om die allemaal 'tot-horigen-gemaakten', 'tot-dienstknecht-gemaakten' en 'tot-soldaat-gemaakten' te gaan noemen. De schrijvers van dit boek vinden het vanzelfsprekend dat slavernij in onze ogen iets verkeerds is en dat slaven er niet zelf voor gekozen hebben het te zijn. Opdracht: 'Aan welke aanduiding zou je zelf de voorkeur geven en waarom?[11]

HOE WERDEN AFRIKANEN SLAAF?

Er wordt steeds meer en steeds beter aandacht gegeven aan het Nederlandse slavernijverleden in de Nederlandse schoolboeken. Op deze pagina's is te zien hoe hiervoor in *Sprekend verleden* (1987) door een combinatie van tekst en afbeeldingen ruimte is gecreëerd.

Nadat schoolboeken zoals *Sprekend verleden* al eerder beperkte aandacht besteedden aan het Nederlandse slavernijverleden in Azië, leidden publicaties hierover in 2015 tot meer en betere aandacht in enkele schoolboeken.[12] Zo staat in *Geschiedeniswerkplaats* (2018):

> Maar Nederlanders vervoerden in de VOC-tijd ook vele honderdduizenden slaven in Azië. Deze slavenhandel kwam op gang toen de Republiek de slavernij officieel nog veroordeelde. Net als in Afrika bestond in Azië al eeuwen een uitgebreide inheemse slavenhandel. De VOC bracht bijvoorbeeld Indiase slaven naar plantages op de Banda-eilanden, nadat de bevolking er in 1621 was uitgemoord. Ook voor de bouw van factorijen en ander zwaar werk werden slaven ingezet. Nog grotere aantallen slaven waren persoonlijk eigendom van VOC-personeel. Ze werkten in het huishouden en als persoonlijke bedienden. Mannen kochten slavinnen voor seks en om mee samen te leven. Kinderen uit relaties van Europeanen en Aziaten werden in Indonesië Indo-Europeanen genoemd. [...] Maar de VOC haalde ook veel slaven van slavenmarkten aan de kusten van Oost-Afrika, India en Bangladesh en uit Maleisië en de Filipijnen.[13]

In een klein aantal schoolboeken is expliciet benoemd dat het bij slavernij ging om racisme. Zo staat in *Geschiedeniswerkplaats* (2 vwo, 2019) een opdracht waarbij leerlingen moeten aangeven of een uitspraak uit 1804 van een Nederlandse plantagehouder in Suriname een voorbeeld is van superioriteitsgevoel en racisme van witte Nederlanders.[14]

In een deel van de schoolboeken wordt met betrekking tot de slavernij een verband gelegd tussen verleden en heden. In *Geschiedeniswerkplaats* (2 vmbo, 2019) staat bijvoorbeeld:

> Sinds de afschaffing van de slavernij wordt in Suriname en op de Antilliaanse eilanden op 1 juli Ketikoti (gebroken ketenen) gevierd. Maar in Nederland was weinig interesse voor het slavernijverleden. Pas in 2002 kwam er in Amsterdam een nationaal slavernijmonument. Er kwamen boeken, films en websites over het slavernijverleden en in 2007 werd slavernij een verplicht onderwerp in het onderwijs. In 2013 betuigde de Nederlandse regering diepe spijt over het slavernijverleden.[15]

Over het omgaan met het slavernijverleden staat in *Tijd voor geschiedenis* (2 vwo, 2019) de volgende opdracht: 'Het slavernijverleden van Nederland is een zwarte bladzijde in onze geschiedenis. Denk na en geef je eigen mening over hoe we het best met dit verleden kunnen/moeten omgaan.'[16]

In *Memo* (2011) worden meer perspectieven onderscheiden bij een foto van en een tekst over het Nationaal Monument Slavernijverleden:

- 'Waarom was de oprichting van dit monument belangrijk voor de Surinaamse en Antilliaanse gemeenschappen in Nederland?'
- 'Bedenk twee betekenissen die een Surinaamse Nederlander aan een slavernijherdenking zou kunnen geven.'
- 'Welke betekenis zou de Nederlandse overheid kunnen geven aan een slavernijherdenking door deze bij te wonen?'[17]

Lerarenopleidingen

Door de voorschriften van 2006 kreeg het door de commissie De Rooy bedachte kader van tien tijdvakken en kenmerkende aspecten grote invloed op alle lerarenopleidingen. Beperkter was de invloed van de 'Canon van Nederland', die meer aandacht kreeg in de pabo (lerarenopleiding voor het basisonderwijs) dan in de lerarenopleidingen voor het voortgezet onderwijs op hbo- en wo-niveau.

Tot die tijd waren er voor de aankomende leraren in het voortgezet onderwijs slechts enkele Nederlandse handboeken die weinig aandacht besteedden aan het slavernijverleden. Dat veranderde door de verschijning van het handboek *Oriëntatie op geschiedenis* (2009, vierde editie 2020) waarin het Europese slavernijverleden in brede context met aandacht voor verschillende perspectieven is behandeld. Maar ondanks de aandacht voor slavenopstanden en uitspraken van slaafgemaakten is de beschrijving eurocentrisch, bijvoorbeeld:

> Na de aankoop volgde de beruchte overtocht over de oceaan en de verkoop op de slavenmarkten. De overtocht is berucht vanwege de barre omstandigheden en het grote aantal sterfgevallen. Daarbij moet worden aangetekend dat in deze periode het aantal slachtoffers ook onder de scheepsbemanningen hoog was. Overleefde gemiddeld een op de vijf slaven de reis niet, voor de bemanningen van de slavenschepen gold eenzelfde sterfgetal. [...] Schippers van slavenschepen deden in elk geval hun best deden in elk geval hun best om zoveel

> mogelijk slaven in leven te houden. Elk sterfgeval betekende immers ook een economisch verlies.[18]

Voor de pabo's zijn er twee handboeken, die beide in 2021 verschenen in een vijfde editie. In *Geschiedenis geven* wordt ruime aandacht besteed aan het slavernijverleden, met een veelzijdig beeld over bijvoorbeeld de taken van plantageslaven, de wrede behandeling, de opstanden en met kaderteksten over bijvoorbeeld de zwarte slavenhoudster Elisabeth Samson. Over het ontstaan en verloop van de Nederlandse deelname aan de trans-Atlantische slavenhandel is te lezen:

> Het sterftecijfer aan boord van de slavenschepen was hoog – het varieerde tussen de veertig en zeventig procent – omdat de schepen overvol werden geladen en de omstandigheden aan boord erbarmelijk waren. In totaal zijn er ruim een half miljoen Afrikanen als slaven naar de Nederlandse koloniën in West-Indië vervoerd. [...]
>
> Mensenhandel bestond al sinds de oudheid, maar slaven werden pas sinds de 16e eeuw op grote schaal aan Europeanen verkocht. Deze trans-Atlantische, grootschalige slavenhandel bepaalt ons beeld van de slavernij.[19]

In *Geschiedenis & samenleving* wordt het slavernijverleden korter en zakelijker behandeld, bijvoorbeeld: 'Tijdens die overtocht worden de slaven opgesloten in het ruim van een schip. Eenmaal aangekomen in Amerika (in bijvoorbeeld Suriname of op Curaçao) worden ze op een slavenmarkt verkocht aan plantagehouders.' Hedendaagse discussies worden aan de orde gesteld met twee recente uitspraken over het slavernijverleden:

- 'Feiten doen ertoe. Zij die over het slavernijverleden het hoogste woord voeren, weten sterk te overdrijven. [...] Wij behoren de geschiedenis niet te bekijken door de bril van vandaag, maar met de ogen van tijdgenoten.' (Piet Emmer, 2018)
- 'Als er een groot onrecht is aangericht op het gebied van mensenrechten, dan hoort elk land zich daarvoor te verontschuldigen.' (Aspha Bijnaar, 2019)[20]

Conclusie

Schoolboeken zijn sturend in het Nederlandse geschiedenisonderwijs – en daarin is het slavernijverleden nooit verzwegen. Toch is het onderwerp meestal beperkt en vanuit een zakelijk perspectief behandeld, wat de vraag oproept welke beelden van het Nederlandse slavernijverleden door Nederlanders in hun schooljaren zijn ontwikkeld en welke mogelijke gevolgen dat heeft gehad. Om een beter beeld te krijgen van de effecten van het vroegere en huidige geschiedenisonderwijs op het maatschappelijk beeld en begrip van het slavernijverleden is nader onderzoek noodzakelijk.

In de afgelopen decennia is in schoolboeken over dit onderwerp door maatschappelijke, onderwijspolitieke, didactische en historiografische ontwikkelingen meer en beter geschreven, met meer aandacht voor sociale en culturele aspecten en voor multiperspectiviteit en meerstemmigheid. In deze ontwikkeling profileerde een deel van de schoolboeken zich in bepaalde opzichten als koploper, terwijl andere schoolboeken meer volger of achterblijver waren. Voorbeelden uit de eerste twee categorieën tonen aan welke kant het in het algemeen opgaat. Dat wil niet zeggen dat aan die boeken niets mankeert, integendeel. Het omvangrijke Nederlandse slavernijverleden in Azië verdient bijvoorbeeld veel meer aandacht.

Het is te verwachten dat alle schoolboeken voortdurend worden verbeterd, maar dat onderlinge kwaliteitsverschillen zullen blijven bestaan. Een structureel probleem in het geschiedenisonderwijs is de beperkte onderwijstijd, waardoor veel leerlingen over menig onderwerp (te) weinig leren. Dat een deel van de schoolboeken het slavernijverleden beknopt behandelt moet gezien worden als onderdeel van dat probleem.

Luc Alofs (1960) is als cultureel antropoloog en historicus verbonden aan de Universiteit van Aruba. Hij werkte gedurende twintig jaar aan het Instituto Pedagogico Arubano als programmaleider, docent, vakdidacticus en curriculumontwikkelaar voor het vak ASW.

Edu Dumasy (1948) is voorzitter van de stichting Ontmoeten & (Her)denken en deed in de periode 1975-2018 onderzoek op scholen in Indonesië. Ook was hij werkzaam in Nederland als schooldirecteur en docent transculturele pedagogiek op verschillende lerarenopleidingen.

Kenny Meyers (1976) is adjunct-directeur op de avondhavo/vwo op Aruba. Naast drieëntwintig jaar docentschap ontwikkelde hij leerplannen, lesmethoden en examens voor het vak geschiedenis voor het voortgezet onderwijs op Aruba.

Elviera Sandie (1964) is als socioloog werkzaam in de Surinaamse jeugd-, onderwijs- en cultuursectoren, als docent op de Anton de Kom Universiteit van Suriname, op directie- en bestuursniveau bij het Cultureel Centrum Suriname en het directoraat Cultuur van het Surinaams Ministerie van Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (MINOWC).

Luc Alofs, Edu Dumasy, Kenny Meyers en Elviera Sandie

4. Kolonialisme en slavernij in het onderwijs: de Nederlandse Cariben en Indonesië

In het Nederlandse geschiedenisonderwijs is het slavernijverleden nooit verzwegen, wel is het onderwerp vaak beperkt en eurocentrisch behandeld. Inmiddels is er meer aandacht voor sociale en culturele aspecten en voor multiperspectiviteit en meerstemmigheid. Hoe zit dat op Aruba, Curaçao en Bonaire en in Suriname en Indonesië?

Kenny Meyers en Luc Alofs[1]
Geschiedenisonderwijs op Aruba, Curaçao en Bonaire

Onderwijs en dus geschiedenisonderwijs behoort tot de interne aangelegenheden van Aruba en Curaçao, terwijl het onderwijs op Bonaire een Nederlandse aangelegenheid is, vanwege de status van 'bijzondere gemeente van Nederland', en er de Nederlandse voorschriften en eindtermen gelden. Ondanks deze fragmentatie tekent zich een gemeenschappelijk beeld af van het geschiedenisonderwijs in het basis- en algemeen voortgezet onderwijs op de eilanden.

Primair onderwijs

Op Aruba moeten leerlingen sind 2017 in staat zijn 'om gebeurtenissen in de lokale, regionale en mondiale geschiedenis te interpreteren om begrip te tonen voor ontwikkelingen in de wereld'. In cyclus 1 (groep 3-5) moeten leerlingen kinderverhalen van de inheemse bevolking en kolonisten uit de Caribische regio, Noord- en Zuid-Amerika kunnen navertellen en uitbeelden. In cyclus 2 (groep 6-8) leert de scholier om kolonialisme en slavernij in het Caribisch gebied, en Noord- en Zuid-Amerika te herkennen. Leerlingen leren de oorzaken en de gevolgen van kolonisatie en slavenhandel in het Caribisch gebied en Noord- en Zuid-Amerika aan te wijzen.

Arubaanse basisscholen zijn verplicht aandacht te besteden aan het thema slavernij, maar wat ontbreekt is een geschikte, op de eigen context afgestemde methode. Een aantal scholen gebruikt de inmiddels verouderde methode *Chispa di tempo* (*Tijdvonk*, 1998), maar deze belicht overwegend Aruba's inheemse geschiedenis. Sommige leerkrachten ontwikkelen weliswaar eigen materiaal over slavernij, maar in de praktijk wordt aan veel basisschoolleerlingen het thema slavernij in het geheel niet aangeboden. Op Curaçao treffen we een vergelijkbare situatie aan: de eindtermen zijn er, maar de methoden ontbreken. Diverse lagere scholen behandelen het thema slavernij vooral in de maand augustus, de maand dat in 1795 duizenden onvrije Curaçaoënaars onder leiding van Tula in opstand kwamen. Daarna zwakt de aandacht doorgaans weer af.

Sinds Bonaire in 2010 een bijzondere gemeente van Nederland werd, gelden de Nederlandse eindtermen voor het basisonderwijs. Er veranderde niet veel; in de klas worden de schoolmethoden van voor 2010 gebruikt en daarin is er maar beperkt aandacht voor slavernij en de doorwerking ervan. Ook hier zochten en zoeken scholen en individuele leerkrachten oplossingen door het uitnodigen van experts en het ontwikkelen van eigen lesmaterialen en aan slavernij gerelateerde projecten. Ook de leerling op Bonaire ontbeert zodoende kennis over het eigen slavernijverleden en de doorwerking daarvan.

Algemeen voortgezet onderwijs

In 2000 kwamen op Aruba de conceptrichtlijnen voor de vakken in het algemeen voortgezet onderwijs (AVO) beschikbaar. In de Ciclo Basico (leerjaar 1 en 2) is het geschiedenisonderwijs samengevoegd met de vakken aardrijkskunde, maatschappijleer en economie in het vak Algemene Sociale Wetenschappen (ASW). De ASW-methode *Calbas* (*Kalebas*, 2005), die op Aruba werd ontwikkeld en gepubliceerd, bevat acht lessen over slavernij en emancipatie, maar de methode werd na enkele jaren vervangen door Nederlandse schoolmethoden. Er werd gebroken met de vakkenintegratie en contextualisering van het curriculum waar ASW zich op richtte. Ook in de Curaçaose onderbouw wordt een geïntegreerd vak 'Mens en Maatschappij' aangeboden en komen slavernij en de doorwerking daarvan beperkt aan bod.

In het Arubaanse eindtermendocument voor het vak geschiedenis in de Ciclo Avansa (mavo leerjaar 3 en 4, havo 3-5 en vwo 3-6) is slavernij opgenomen, maar ook hier hapert de implementatie. De lokaal ontwikkelde methode *Bahul* (*Hutkoffer*, 2011) bevat slechts één alinea over de slavernij en het emancipatieproces. De methode wordt bovendien alleen op de mavoscholen gebruikt, omdat Colegio Arubano (tot 2012 de enige dagschool op havo- en vwo-niveau op Aruba) besloot om in de bovenbouw terug te vallen op schoolmethoden uit Nederland. Het Europese curriculum bevat thema's als industrialisatie, modern imperialisme en de Eerste Wereldoorlog, maar het thema slavernij, en zeker een lokaal, omgevingsgericht perspectief daarop, blijft veelal buiten beeld.

De situatie in de bovenbouw van het algemeen voortgezet onderwijs op Curaçao is niet wezenlijk anders. In 2019 is een vernieuwd eindtermendocument voor het vak geschiedenis voor havo en vwo vastgesteld. Hierin komen slavernij, het emancipatieproces na 1863, de komst van de olie-industrie in 1915 en de periode na de volksopstand van 30 mei 1969 aan de orde. Net zoals op Aruba ontbreekt echter een eigentijdse methode die de vastgelegde eindtermen uitwerkt. Curaçaose middelbare scholen lossen dit tekort op door terug te vallen op de verouderde, maar beproefde methode *Nos Pasado* (*Ons verleden*, 1985) en recentere uitgaven van het Nationaal Historisch Archief. Een knelpunt is dat instromers vanuit het vmbo een geringe voorkennis van het slavernijverleden hebben.

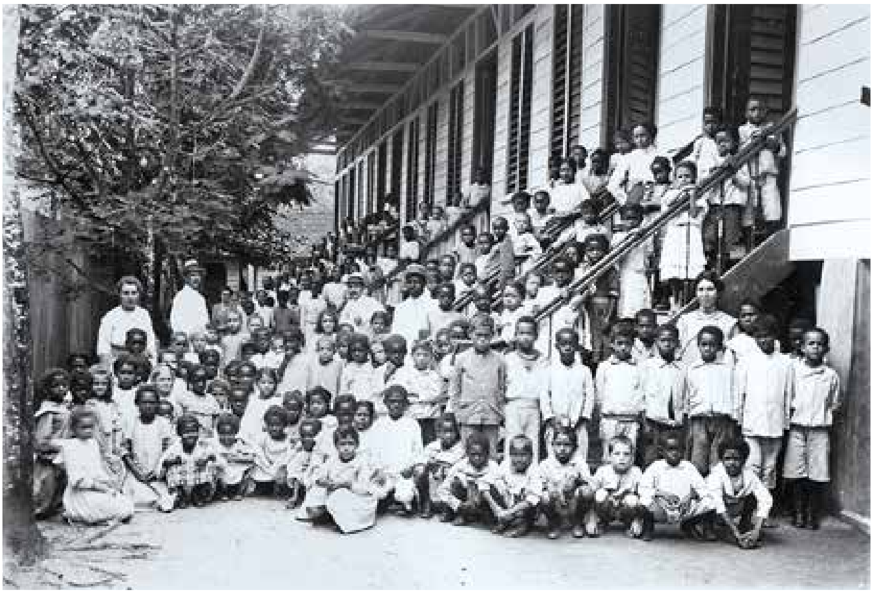
In het middelbaar onderwijs van Bonaire treffen we dezelfde situatie aan. Ook voor het algemeen voortgezet onderwijs zijn hier de Nederlandse eindtermen van kracht. De Nederlandse eindtermen voor het vak geschiedenis worden niet gedekt door lokale leermiddelen, waardoor Bonairiaanse leerlingen benaderd worden als Europees-Nederlandse jongeren. Nederlandse methoden besteden wellicht aandacht aan slavernij, maar de lokale context en een gepast 'wij-perspectief' ontbreken. Ze gaan voorbij aan het gegeven dat Bonairiaanse leerlingen niet dé slavernijgeschiedenis, maar hún slavernijverleden zouden moeten ontdekken en verwerken en hierop zouden moeten reflecteren. Niet voor niets kopte *Trouw* de dag voor de Slavernij-excuses van de Nederlandse regering over het geschiedenisonderwijs op Bonaire: 'Nederland bepaalt nog steeds wat wij over onszelf weten'.

Slavernij, emancipatie en de doorwerking van slavernij nemen een bescheiden plek in de Benedenwindse eindtermen voor geschiedenisonderwijs in. Methoden om deze eindtermen te realiseren ontbreken. Lokale overheden slagen er niet in geschikte methoden te ontwikkelen en scholen kiezen mede daarom voor andere opties om eindtermen te realiseren. Ingevlogen Nederlandse methoden hebben een Europees perspectief en ontberen de voor kwaliteitsonderwijs vereiste contextuele inbedding en een wij-perspectief om aansluiting te vinden bij de belevingswereld van Benedenwindse leerlingen. Het doel om bij te dragen aan 'bestaansverheldering' (leerlingen leren vanuit verschillende invalshoeken naar de samenleving te kijken en de werkelijkheid om hen heen te begrijpen) met betrekking tot de doorwerking van slavernij in de Benedenwindse samenlevingen, wordt maar zelden gerealiseerd. Lessen uit het verleden blijven zodoende ongeleerd.

Elviera Sandie
Surinamisering van het geschiedonderwijs in Suriname

'Ons onderwijssysteem is van het oude Nederland, en wij zijn dit nu langzaam aan het veranderen.'[2] Na deze uitspraak uit 2022 van onderwijsminister Marie Levens rijst de vraag in hoeverre er al een geschiedeniscurriculum is ontwikkeld waaruit die verandering van een koloniaal, Nederlands perspectief naar een op Suriname georiënteerde benadering blijkt.

In koloniaal Suriname werd uitsluitend het Nederlands onderwijssysteem toegepast door predikanten en onderwijzers. Totdat Maria Vlier, een gekleurde Surinaamse onderwijzeres, in 1863 een geschiedenisschoolboek schreef vanuit Surinaams perspectief: *Beknopte geschiedenis der kolonie Suriname.* Zij was ervan overtuigd dat vaderlandsliefde bij haar leerlingen gestimuleerd zou worden wanneer zij leerden over de eigen Surinaamse geschiedenis. Dat was in die tijd controversieel en haar boek werd vervangen door ruim vijftien geschiedenisschoolboeken die niet vanuit Surinaams perspectief zijn geschreven. Vlier wordt inmiddels geprezen: historicus Mildred Caprino noemt haar terecht de grondlegger van het Surinaamse geschiedeniscurriculum.

De leerlingen en docenten van een school in Paramaribo staan samen op deze foto uit 1910.

Na de onafhankelijkheid in 1975 werd vanuit het onderwijsministerie een nieuwe onderwijsdoelstelling en -methode ontwikkeld voor het geschiedenisonderwijs op het Gewoon Lager Onderwijs en het Voortgezet Onderwijs Junioren. De Surinamisering kreeg daarmee een structureel karakter, want onder leiding van wetenschappers en onderwijsdeskundigen werd de Surinaamse geschiedschrijving onderzocht, geschreven en herschreven vanuit onderzoeksthema's die relevant zijn voor land en volk. Volgens historicus Maurits Hassankhan zorgde de Surinamisering voor meer bewustzijn onder Surinamers en voor meer waardering en respect voor hun culturen. Het resultaat hiervan was het in eigen beheer uitgegeven schoolboek *Ons Volk* (1976), dat tot 1989 regelmatig werd aangepast en vernieuwd. Na 1989 zijn er geen nieuwe inzichten meer toegevoegd aan het schoolboek en zijn er nauwelijks academici opgeleid om de Surinamisering te continueren. Volgens Hassankhan kampt het onderwijs ten gevolge daarvan met een achterstand van vijfendertig jaar. Hoewel voor en na de onafhankelijkheid van Suriname diverse geschiedenisschoolboeken en een nieuw curriculum zijn ontwikkeld die de geschiedenis meer vanuit Surinaams perspectief behandelen, blijkt de aandacht voor de slavernij- en

immigratiegeschiedenis anno 2023 nog altijd minimaal. Zo had slechts drie procent van de vragen in recente staatsexamens voor het Gewoon Lager Onderwijs en Voortgezet Onderwijs Junioren betrekking op deze voor Suriname significante (gedwongen) arbeids- en migratiesystemen.

Het volledig Surinamiseren van het geschiedonderwijs zal nog een lang en leerzaam proces zijn. Belangrijk is het inlopen van de vijfendertig jaar achterstand bij het opleiden van wetenschappers voor maatschappelijk relevant onderzoek, alsook de vorming van geschiedschrijvers voor de vastlegging hiervan. Dit zal moeten resulteren in nieuwe onderwijsdoelstellingen en -methoden, geschiedenisschoolboeken en een curriculum voor alle onderwijsniveaus. Geen makkelijke taak voor onderwijsminister Levens, maar een absoluut noodzakelijk veranderingsproces na achtenveertig jaar onafhankelijkheid van Suriname.

Edu Dumasy
Slavernij in het Indonesische onderwijs

De slavernij in Indonesië in de koloniale tijd is een thema dat in de Indonesische schoolboeken voor het voortgezet onderwijs (vo) vooral gekoppeld wordt aan het koloniale verleden. Een verband met het eigen traditionele feodale systeem van de vorstendommen in het prekoloniale en koloniale tijdperk wordt niet gelegd. Geschiedenisonderwijs in Indonesië dient bij te dragen aan de bewustwording van de eenheid van het land ondanks alle etnische en religieuze verschillen: schaduwkanten zoals inheemse herendiensten en prekoloniale slavenmarkten worden verzwegen.

Op de inhoud van het geschiedenisonderwijs wil de Indonesische overheid haar invloed doen gelden. Zo kunnen overal in de archipel de scholen op basis van het curriculum van 2013 gedwongen worden om dezelfde daaruit afgeleide geschiedenisboeken te gebruiken die daarnaast ook als ebooks te downloaden zijn. Sinds de laatste leerplanwijziging van 2013 wordt slavernij (*perbudakan*) en het daarmee verwante dwangarbeid (*kerja paksa*) in het vo in twee perioden behandeld:

a. De hebzuchtfase (fase *keserakahan*) of de fase van de handelstirannie (*kezaliman kongsi dagang*)

- De rol van de VOC waarbij dwangarbeiders werden ingezet bij het bouwen van forten, het laden en lossen van schepen en de genocide die J. P. Coen aanrichtte op Banda.

b. De fase van de koloniale dominantie:
- De economisch gerelateerde slavernij waarbij sprake is van slavernij (perbudakan) en dwangarbeid (kerja paksa) laat men vooral beginnen bij het tussenbewind van Herman Willem Daendels (1807-1810) en Thomas Stamford Raffles (1811-1816). In deze periode werd de Postweg in Java aangelegd, wat ten koste ging van duizenden Indonesische slachtoffers;
- Het negentiende eeuwse cultuurstelsel (*Tanam Paksa*) onder Gouverneur Generaal Johannes van den Bosch waar dwangarbeiders aan het werk gesteld werden om producten voor de wereldmarkt te produceren en zo de koloniale overheid aan grote winsten werden geholpen;
- De plantage-economie (*Sistem usaha swasta*), waarbij particuliere bedrijven profiteerden van hun investeringen in koffie, thee en rubber zoals op Sumatra (Het Wonder van Deli).
- Opvallend is dat Multatuli daarbij genoemd wordt als criticaster van de dwangarbeid maar de rol van de inheemse vorsten ontbreekt. Aandacht is er wel voor helden als Pattimura, Diponogoro en Bonjol die in opstand kwamen tegen de dwangarbeid;
- Ook de Japanse bezettingstijd (1942-1945) wordt genoemd, waarbij duizenden Indonesische dwangarbeiders (romusha's) het leven lieten.

In het algemeen is het zo dat slavernij in de geschiedenisboeken feitelijk behandeld wordt met vragen voor de leerlingen die vooral gaan over de koloniale tijd en de Japanse bezettingstijd. De opkomst en ondergang van inheemse vorstendommen in de archipel wordt wel geschetst maar over slavernij en dwangarbeid wordt niet gerept. De tijd na de onafhankelijkheid wordt rooskleurig voorgesteld, zonder dat de geschiedenis van slavernij of dwangarbeid expliciet genoemd wordt. De revolutietijd waarin de Indonesiërs hun vrijheid bevochten tegen de Engelse Gurkha's en de Nederlandse troepen, een gezamenlijke westerse vijand, wordt verheerlijkt.

Myrthe Kraaijenoord en Eva Thielen

Interviews: multiperspectiviteit in het publieke slavernijdebat

Het slavernijverleden leeft steeds meer: niet alleen in de wetenschap, maar ook in de samenleving en politiek. De afgelopen tien jaar is het publiek debat rondom dit verleden en zijn doorwerkingen steeds luider gaan klinken. Hierin zijn zowel wetenschappers als niet-wetenschappers aan het woord. In dit kader hebben wij vijf kenners gevraagd naar hun visie op de relatie tussen samenleving, wetenschap en het publiek debat en de rol die de recente excuses van het kabinet voor het Nederlandse slavernijverleden, op 19 december 2022, daarin gespeeld hebben. Zij hebben zich allen op andere manieren met het slavernijverleden in regio's over de hele wereld beziggehouden. Samen bieden deze interviews een goed inzicht in de huidige stand van het debat over het slavernijverleden en zijn doorwerkingen.

> **Gibi Bacilio** (1950) is theatermaker, dichter en voordrachtskunstenaar. Hij is lid van het platform Slavernijverleden en Erfenis van Slavernij en van Asosiashon Promoshon Konsenshi Istóriko (Vereniging ter Bevordering van het Historisch Besef). Sinds 1979 houdt hij zich op Curaçao bezig met de erkenning en herdenking van het slavernijverleden en zijn doorwerkingen: 'In mijn lange strijd voor herdenking zijn er vele belangrijke mijlpalen geweest, zo is de verzetsheld Tula in 2010 gerehabiliteerd en uiteindelijk ook tot held verklaard op Curaçao.'

Samenleving

'Al sinds de jaren vijftig proberen pioniers op Curaçao de stilte rondom het slavernijverleden te doorbreken. Deze stilte was lange tijd hardnekkig. Zo probeerde ik in de jaren tachtig voor het televisieprogramma *Koehoorn* mensen te interviewen over het slavernijverleden, maar niemand leek behoefte te hebben om erover te praten. De schaamte die rondom het onderwerp hing sloeg in de decennia erna om in boosheid. Weer later werd de boosheid ingeruild voor trots en een hernieuwd idee van de kracht van de voorouders. Vanaf dat moment werd er voor het eerst meer over het verleden gepraat – al lag de nadruk vooral nog op de emancipatie – en kwamen er kunstprojecten en theaterstukken over. In het bereiken van het grote publiek was Charles do Rego's

boek *Sklabitut i Rebelion 1795* (Slavernij en verzet, 1795) in het Papiamentu, over de vrijheidsstrijd van 1795, zeer belangrijk. Ook voor onze vereniging, Asosiashon Promoshon Konsenshi Istóriko, eiste het veel doorzettingsvermogen om te vechten tegen de weerstand uit de samenleving. Zo kregen wij in 1986 tijdens onze lobby voor een standbeeld ter herdenking van het slavernijverleden te horen dat we het maar in onze eigen tuin moesten plaatsen.

In 2009 zijn bij Eilandsbesluit alle belangengroepen in het platform Slavernijverleden samengebracht. Het platform is erin geslaagd om de overheid van Curaçao te laten nadenken over het slavernijverleden en passende maatregelen te nemen. Wij hebben het rapport *Wij willen niks anders dan onze vrijheid* geschreven dat integraal is opgenomen in het rapport van de Adviescommissie Dialoog Ketenen van Verleden. Hierin hebben wij de Nederlandse overheid duidelijk kunnen maken wat wij nou eigenlijk willen met ons slavernijverleden en de doorwerking hiervan.'

Wetenschap

'Er is nog veel te winnen op het gebied van wetenschappelijk onderzoek naar het slavernijverleden. Het allerbelangrijkste is om nieuw onderzoek minder eurocentrisch te maken. De gewone mens, de rol van de vrouw en het kind in slavernij, het ontstaan en de ontwikkeling van het Papiamentu en de rol van de rooms-katholieke kerk verdienen meer aandacht. Ook zou er meer gefocust moeten worden op het heden, bijvoorbeeld op de trauma's en de psychologische problemen die zijn voortgekomen uit het slavernijverleden en nog steeds doorwerken. Voor de kerk is het heel belangrijk om te onderzoeken hoe zij, na erkenning van hun aandeel in slavernij en het bieden van excuses, kunnen helpen in het helen van de wonden van de slavernij. En al deze onderzoeken moeten voor het grootste deel gefinancierd worden door de Nederlandse staat. Dat zou immers een goede stap zijn in het herstel van het koloniale verleden.

Ook moeten we kijken naar eerlijke manieren van herstelbetalingen: hoe kunnen we spreken over herstelbetalingen zonder dat er ooit duidelijk is geworden wat het precieze leed van onze samenleving is geweest? En kijk dan ook naar de landverdeling van Curaçao: op het moment is zestig procent van het land in handen van particulieren en door toerisme dreigt dit nog veel meer te worden. Ik denk dat het om Curaçao verder te helpen goed zou zijn als zeventig procent in handen van de staat is. Alle stranden moeten bijvoorbeeld voor iedereen toegankelijk zijn: de zee is ons aller patrimonium.'

Excuses
'De excuses waren een heel belangrijke stap. Door de expliciet genoemde komma kan er nu eindelijk gepraat worden over hoe het verder moet met de ontwikkeling van de eilanden. Het allermooiste hieraan vind ik dat de staatssecretaris Van Huffelen van Koninkrijksrelaties duidelijk maakte dat de eilanden zelf mogen meepraten over deze ontwikkeling. Dit geeft ons regie in het herstel. Voor ons zijn er een aantal heel belangrijke punten ter bevordering van het herstel van het slavernijverleden: Tula moet op 3 oktober, de dag van zijn moord, door de Nederlandse staat in ere hersteld worden. Daarnaast moet de koning excuses aanbieden voor de rol van het huis van Oranje-Nassau in het slavernijverleden.

Om de doorwerkingen van het slavernijverleden beter in kaart te brengen en de samenleving te helen is het bovendien belangrijk dat het onderwijssysteem veel meer aandacht gaat geven aan het slavernijverleden en er snel meer dialogen georganiseerd worden om te praten over de achterstanden op bestuurlijk, educatief, cultureel en psychologisch gebied en op sociaal gebied voornamelijk de voortschrijdende materiële en immateriële verpaupering, veroorzaakt door het slavernijverleden.

De Nederlandse overheid moet door middel van herstelbetalingen, in een solide vorm, bijdragen aan specifieke actieplannen om deze achterstanden tegen te gaan. We moeten zowel met elkaar praten – samenwerken met alle belangenorganisaties, de lokale en nationale overheden en de verschillende Caribische eilanden – als met de Nederlandse overheid.'

Voor een Tulamonument op Curaçao is lang gestreden. Uiteindelijk werd in 1997 een door de kunstenaar Nel Simon vervaardigd monument onthuld op de voormalige executieplaats van Tula.

Karwan Fatah-Black (1981), historicus en universitair docent aan de Universiteit Leiden, is expert in de Nederlandse koloniale geschiedenis. Hij heeft zich sinds zijn proefschrift over Suriname en de trans-Atlantische handel beziggehouden met allerlei facetten van het slavernijverleden en is een actieve stem in het publiek debat.

Samenleving

'De nazaten van slaafgemaakten vragen om een ander historisch verhaal dan tot nu toe gebruikelijk was in de Nederlandse herdenkingscultuur. Er lijkt meer inzicht te zijn ontstaan over de rol die macht speelt in het tot stand komen van het nationale geschiedverhaal. De excuses van 19 december 2022 markeren dit proces, maar laten ook zien hoe hardnekkig de identificatie met de slavenhouders is. Het zinnetje "met de kennis van nu" spreekt wat dat betreft boekdelen. Over wiens kennis van toen heb je het dan? Niet van de slaafgemaakten die de Nederlandse geschiedenis werden binnengedreven.

De enorme media-aandacht is naar mijn mening niet altijd positief. Media wekken graag de indruk dat er allerlei nieuwe ontdekkingen zijn, terwijl het vaak gaat om oudere inzichten die niet langer gemarginaliseerd worden. Dit maakt het voor mij heel moeilijk om te bepalen welke rol ik als historicus wil vervullen in de media. Onder het mom van "aandacht voor het slavernijverleden" komen ook onzinnige dingen voorbij. Ik las laatst een boek dat werd aangekondigd als "een slavernijgeschiedenis", maar het bleek gewoon een hervertelling van een reisverslag van een paar Europese ontdekkingsreizigers.'

Wetenschap

'Ik zie nog allerlei gebieden waarop het onderzoek naar het slavernijverleden verbeterd kan worden. Nederlandse historici laten zich nogal meeslepen door de hype bij de overheid rond dit thema. Dat resulteert in onderzoeken waarin het nationale kader belangrijker wordt dan het in het verleden is geweest. Het is wat mij betreft beter om te bedenken dat handelaren en bestuurders in de koloniën helemaal niet zo bezig waren met Nederland, net zo min als de slaafgemaakten zelf. Je ziet dat de specifieke vlag van het bestuur er niet erg toe deed. Migratie, uitwisseling van kennis en de eigen identiteit werden niet bepaald door de koloniale vlag. Historici doen er goed aan dit voor ogen te houden, ook al zijn de beurzen waarmee zij hun onderzoek doen en de archieven die ze onderzoeken vaak nationaal van aard.

Er worden mooie interdisciplinaire onderzoeken gedaan, bijvoorbeeld waarin archeologie een grote rol speelt. Opgegraven gebruiksvoorwerpen zeggen veel

over de leefomstandigheden en de cultuur van slaafgemaakten en dan in het bijzonder in steden. Zelf ben ik bezig met het onderzoeken van de transitie van slavernij naar burgerschap. Deze transitie verliep op tal van plekken erg verschillend en de uitkomst van dit proces is belangrijk om de doorwerking van slavernij te begrijpen.'

Excuses
'Dat de excuses van 19 december 2022 zowel qua vorm en timing zijn doorgedrukt door Rutte is veelzeggend. De herdenkingsbeweging heeft veel bereikt, maar veel ook nog niet. Het is belangrijk dat de doorwerkingen aangekaart zijn. De excuses zullen ook invloed hebben op de wetenschap. Er komt meer ruimte voor het onderzoek naar de doorwerkingen van dit verleden.

Het is belangrijk om bij het analyseren van de excuses eraan te denken dat er in feite drie publieken waren. Deze hebben allemaal anders gereageerd op dit moment. Het eerste publiek was Nederland. Daar is duidelijk gemarkeerd dat dit verleden bij Nederland hoort en dat Nederland zich er toe moet verhouden. Het tweede publiek was het Caribisch deel van het Koninkrijk. Daar werd vooral gevoeld dat de excuses haastig en snel werden doorgedrukt en is het nu vooral van belang wat er ná de excuses gaat gebeuren. Het derde publiek was dat in Suriname. De excuses zijn daar het minst goed ontvangen, omdat de ambassade en het bestuur van Suriname helemaal niet betrokken zijn geweest bij de excuses. De Nederlandse overheid lijkt op tal van niveaus nog altijd niet goed in staat om Suriname te behandelen als een soevereine staat. Nederland ziet Suriname nog te veel als een onderdeel van het koninkrijk.'

Mercedes Zandwijken (1957), oprichter en directeur van de Stichting Keti Koti Dialoog Tafel, kwam pas op late leeftijd in aanraking met het slavernijverleden: 'Toen ik bij de eerste slavernijherdenking in het Amsterdamse Oosterpark was, viel het me op dat er geen moment van reflectie was na het leggen van de krans. Zo is de Keti Koti Dialoog Tafel ontstaan: een nieuwe traditie waarbij witte en zwarte mensen met elkaar in gesprek gaan over de sporen die het slavernijverleden heeft achtergelaten.

In mijn eigen gezin waren er veel onbesproken emoties. De plantagecultuur, die voor een groot deel bepaald werd door ideeën over macht en onmacht, zijn nog steeds terug te vinden in de Afro-Surinaamse gezinsstructuur. Dit en allerlei vormen van uitsluiting, waaronder racisme, worden in de Keti Koti Tafel ondervraagd.'

Samenleving
'Er is zoveel veranderd in het debat rondom het slavernijverleden en zijn doorwerkingen de afgelopen vijf jaar: van het taalgebruik tot de afschaffing van Zwarte Piet in grote delen van het land en het begrijpen van de noodzaak van de slavernij-excuses. Het belangrijkste is dat we minder snel in een kramp schieten als we over het slavernijverleden praten.

Tien jaar geleden was er bij witte Nederlanders nog vooral schuld en schaamte, waardoor de gesprekken over hen gingen en niet over wat er met óns gebeurd is. Nu lijken witte Nederlanders actiever te luisteren en zijn ze zich meer bewust van de grote rol die racisme speelt in het leven van zwarte Nederlanders. Dat is een hoopvolle ontwikkeling die ertoe heeft geleid dat veel witte mensen nu zeggen: "Daar wil ik iets aan doen."

Overigens komt het dekolonisatieproces, de druk om onderzoek te doen naar het slavernijverleden en de roep om slavernijmonumenten uit de zwarte gemeenschappen. Grote veranderingen zijn in gang gezet door de lange strijd van onder meer *grassroots*-organisaties, activisten en zwarte wetenschappers. Een nieuwe generatie is mondiger dan ooit en gaat als het moet de barricade op.'

Wetenschap
'Wat belangrijk is om te onderzoeken is het collectief intergenerationeel trauma dat slavernij en kolonialisme heeft achtergelaten in de samenleving. Bestaat er zoiets als een post traumatic slave syndrome? En wat is precies intergenerationeel trauma? Hier is nog nauwelijks onderzoek naar gedaan.

Er zijn vier elementen die geadresseerd moeten worden: de omgang met intergenerationeel trauma, de effecten van migratie, dynamieken in families en dynamieken in de samenleving in relatie tot de sporen van het slavernijverleden. Overigens vereist dit niet alleen een multidisciplinaire, wetenschappelijke blik, maar juist ook een systemische blik. Wetenschap moet getransformeerd worden: onderzoekers moeten zichzelf meenemen in hun onderzoek. We hebben niet alleen boekenkennis nodig maar kennis van wat zich in de mensen zelf manifesteert.

Ik denk bovendien dat het belangrijk is te kijken naar de expertise die er al is binnen de zwarte gemeenschap, maar die nog niet gezien wordt. Waarom wordt deze expertise door de samenleving en de overheid niet erkend en verspreid?'

Excuses
'Er is twee jaar aan het rapport *Ketenen van het verleden* gewerkt door het Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden. Rutte heeft op basis van dit

rapport zijn excuses gemaakt, zonder deze publicatie af te wachten. Ook is onze stichting niet gehoord in het rapport. Ik vraag mij af wie er nog meer niet gehoord is. Daarnaast is er, zoals we allemaal weten, voorbijgegaan aan de wens van een groot deel van de zwarte gemeenschap die de excuses op 1 juli wilde. Excuses aanbieden als een cadeau werkt niet. De hele samenleving had erbij betrokken moeten zijn, daarmee zet je bewustwording in gang over het belang en de betekenis van die excuses.

Wat ik voor me had gezien? Geen vijfentwintig man in een zaaltje in het Nationaal Archief, maar grote beeldschermen in meerdere steden waarop de speech live te volgen was zodat het een collectieve ervaring had kunnen zijn. Nu heeft het eigenlijk achter de schermen plaatsgevonden. Ik ben benieuwd hoe het verder gaat. "Na de komma" zou er wel een dialogisch proces komen, zeiden Rutte en de ambtenaren, maar inmiddels zijn we maanden verder en is er nog steeds geen communicatie vanuit de overheid. Het lijkt alsof ze nog steeds achter de feiten aan lopen.'

Piet Emmer (1944) is emeritus hoogleraar geschiedenis van de Europese expansie en schreef vele publicaties over slavernij en migratie. In zijn geschiedenisboek op school kwam slechts de afschaffing van de slavernij aan bod. Inmiddels ziet hij dat er heel veel aandacht voor is: 'Het thema is niet meer te vermijden, je komt het constant overal tegen.'

Samenleving

'Het publieke debat rondom slavernij is voortgekomen uit de enorme aandacht die er is voor het slavenverzet. Ik heb soms zelfs het idee dat activisten geschiedenis zijn gaan herschrijven en de nuances van het wetenschappelijk onderzoek bewust achterwege laten. Een schandaal of een simpel verhaal verkoopt nu eenmaal beter dan de complexiteit van het verleden.

Deze "activistische" geschiedschrijving is overigens niet nieuw. Al in de achttiende eeuw bedienden de aanhangers van de lobby die ijverde voor de afschaffing van de slavenhandel en de slavernij zich ervan. In het publiek debat ontbreekt vaak de historische context en wordt de slavenhandel en de slavernij bewust of onbewust gemeten met de normen van vandaag. Die vergelijking geeft een volstrekt verkeerd beeld, want de slavernij dien je te vergelijken met de arbeidsomstandigheden van de tijd waarin, ook in Europa, contractarbeiders, strafgevangenen en kleine kinderen werden gedwongen te werken. Plantage-directeuren waren niet altijd even hardvochtig: zo mochten slaven soms hun

familie opzoeken in het weekend en kregen zij daarvoor in het waterrijke Suriname soms een boot mee. Zulke informatie ontbreekt mijns inziens meestal in de "activistische" geschiedschrijving die zich vooral richt op het verzet.

Slavernij bespreken in de media is ook lastig: de kranten hebben gelimiteerde ruimte waardoor ook daar vaak geen aandacht is voor nuances. Het heeft sowieso denk ik niet veel nut om binnen de kranten een discussie over slavernij aan te gaan.'

Wetenschap

'We weten nog bijna niets over slavenhandel op het Afrikaanse continent zelf. Ook is er nog weinig onderzoek naar Afrikaanse bemanningsleden die soms aan boord werden genomen om de gestorven Europese bemanningsleden te vervangen. Zij voeren mee naar de Amerika's, maar hoe kwamen zij vervolgens weer thuis? En hoe stonden zij tegenover de slavenhandel? Belangrijk is om te realiseren dat bronnen niet altijd gemakkelijk te gebruiken zijn. Het is moeilijk om vast te stellen of wat er beschreven wordt ook precies zo gebeurd is: de Afrikaanse, Aziatische en Indiase slaven en de westerse overheersers snapten elkaars werelden niet en dat zie je terug in de bronnen.

Daarnaast lijkt het mij beter om te erkennen dat de koloniale slavernij vierhonderd jaar heeft bestaan. Als er zoveel verzet was onder de slaven waarom kon die slavernij dan al die eeuwen bestaan?'

Excuses

'De excuses hebben niets te maken met de wetenschap, maar zijn overduidelijk een politieke aangelegenheid en het resultaat van een actieve lobby. Excuses aanbieden is altijd sympathiek, toch zie ik er het nut niet zo van in. Ik denk dat excuses voor onrecht gepaster zijn in een tijd waarin daders en slachtoffers nog leven. Volgens de normen van de huidige maatschappij is er heel veel misgegaan in het verleden, dus eigenlijk zouden er dan ook excuses moeten komen voor de vervolging en bestraffing van homoseksualiteit, de grootschalige uitbuiting van kindarbeiders en de uitsluiting en discriminatie van vrouwen en meisjes.

Wat ik ook vreemd vond is dat de verontschuldigingen voor het slavernijverleden slechts op het Caribisch gebied gefocust zijn, terwijl er in de Nederlandse koloniën in andere regio's veel meer slaafgemaakten waren. Dit laat duidelijk uitkomen dat de excuses door een sterke Caribische lobby zijn afgedwongen.

Waar het geld van het door de overheid beloofde "bewustwordingsfonds" naartoe zou moeten gaan, zou ik niet weten. Aandacht in het onderwijs is er al

genoeg, ik word nog steeds bijna wekelijks gemaild door scholieren die hun profielwerkstuk willen schrijven over het slavernijverleden en een vraag aan mij hebben.

In "herstelbetalingen" zie ik weinig heil. Hoe dat überhaupt berekend zou kunnen worden laat ik graag aan anderen over. Wat dat betreft ben ik heel duidelijk: wees maar gewoon blij dat je in het heden leeft en besef dat het verleden een vreemd land was.'

Wim Manuhutu (1959), historicus en erfgoeddeskundige, is gespecialiseerd in de geschiedenis van de Molukken en was directeur van het Moluks Museum. Hij is al sinds zijn studie bezig met slavernij, maar het onderwerp was toen nog niet prominent aanwezig in het publieke debat.

Samenleving

'In het publieke debat wordt geregeld een scheiding tussen de oceanen gemaakt in de bespreking van het slavernijverleden. Dit is ingegeven door de wetenschap die deze scheiding ook lange tijd aanhield. Er was nauwelijks samenwerking tussen de twee werelden. De publicaties van Reggie Baay en van Matthias van Rossum uit 2015 hebben vakkundig een einde gemaakt aan het idee dat de slaafgemaakten in Azië mildere omstandigheden kenden. Dit vormde een belangrijk keerpunt in het wetenschappelijk en publiek debat.

Deze nieuwe aandacht voor het slavernijverleden van Azië zorgt ook voor frictie: Aziatische nazaten die vinden dat er te veel aandacht gaat naar het Atlantische gebied en nazaten uit het Atlantisch gebied die vinden dat de Aziatische nazaten pas net komen kijken. Een concurrentiestrijd was nooit de inzet: we moeten niet de koloniale verdeel-en-heerspolitiek voortzetten.

Hoe kan het slavernijverhaal het grote publiek bereiken? De biografische verhalen van historische figuren kunnen context bieden en ook fictie heeft een belangrijke rol. Fictie geeft academici de kans om nieuwe dimensies toe te voegen aan hun werk en gaten in te vullen (denk aan Saidiya Hartmans concept *critical fabulation*). Ook denk ik dat onderzoeksinstellingen actief moeten worden op sociale media omdat dat de plek is waar jonge mensen bereikt kunnen worden en *open access*-onderzoeksresultaten gedeeld kunnen worden.

Het publieke debat heeft een aanjagende functie voor de wetenschap. We leven in een tijd dat wetenschap maatschappelijk belang moet hebben en nu de lobby van nazaten heeft aangetoond dat het slavernijverleden dat heeft, worden er eindelijk meer onderzoeken hiernaar gefinancierd.'

Wetenschap
'Eigenlijk ben ik heel positief over de stand van het onderzoek en de ontwikkelingen binnen de wetenschap. De laatste jaren is er veel veranderd in de kennisproductie. Zo realiseert men zich nu dat slavernij overal is: te lang is bijvoorbeeld gedacht dat alleen Holland en Zeeland met slavernij te maken hadden, maar door de verschillende stedelijke onderzoeken is dat perspectief veranderd.

Er wordt daarnaast meer onderzoek gedaan naar slavernij als systeem: de deling tussen WIC en VOC wordt vaker losgelaten, in plaats daarvan is er aandacht naar de verwevenheid en het systematische karakter van het koloniale rijk. Het enige wat ik graag nog zou willen zien is dat het onderzoek minder Nederlands wordt. Er moeten meer onderzoekers uit de regio's zelf betrokken worden. Deze onderzoekers moeten actief toegang krijgen tot Nederlands onderzoek en gefinancierd worden door Nederlandse instituten.

Er is voor de onderzoeker een bijzondere rol weggelegd: ze zijn gepositioneerd in de academische wereld maar moeten ook rekening houden met het publieke debat. Overigens is het ook belangrijk om te beseffen dat je als academicus niet kan eisen van mensen om mee te werken aan je onderzoek, het is heel koloniaal om als wetenschapper te verwachten dat iedereen altijd met je wil praten.'

Excuses
'De excuses waren een belangrijke symbolische eerste stap naar heling, waarin vooral "na de komma" belangrijk is. Dit kan geen eindpunt zijn. Natuurlijk kende de datum van 19 december een domme en bizarre aanloop: hoe kan dit in 2022 nog gebeuren? Het is een koloniale blinde vlek dat er niet zorgvuldig is omgegaan met de mensen waar het over ging. Ik denk wel dat de excuses het wetenschappelijke onderzoek zullen bevorderen. Het zal ervoor zorgen dat de onderzoeksagenda scherper geformuleerd gaat worden en er aandacht komt voor de na- en doorwerkingen.

Dat Rutte erkende dat systematisch racisme aangepakt moet worden is heel belangrijk, want het is zo lang ontkend. Slavernij in Azië werd wel kort genoemd in de speech, maar er waren geen echte excuses voor. Dit laat weer zien hoe politiek gemotiveerd de excuses zijn. Slavernij in "de Oost" is nooit een groot thema geweest. Het einde van het koloniale bewind in Indonesië in de jaren 1945-1950 wel en daar heeft de koning dan ook excuses voor aangeboden. Maar slavernij is deel van een veel groter verhaal. Het is raar dat er alleen voor de laatste vijf jaar en niet voor de totale 350 jaar sorry is gezegd.'

Markus Balkenhol is sociaal en cultureel antropoloog en doet onderzoek naar kolonialisme, ras/racisme, burgerschap, cultureel erfgoed en religie. Zijn PhD-dissertatie *Tracing Slavery. An Ethnography of Diaspora, Affect, and Cultural Heritage in Amsterdam* (2014) richt zich op het cultureel geheugen van de slavernij in Amsterdam-Zuidoost. Hij is als onderzoeker verbonden aan het Meertens Instituut. Zijn meest recente publicatie is *Tracing Slavery. The Politics of Atlantic Memory in the Netherlands* (2021).

Markus Balkenhol

5. Herdenkingen en doorwerkingen van de slavernij in Nederland

In 2011 merkten Glenn Willemsen, destijds directeur van het NiNsee, en Kwame Nimako, socioloog en oprichter van de Summer School on Black Europe, op dat er meer moeite wordt gedaan om de herinnering aan de slavernij levend te houden, te herdenken en er een plek voor af te dwingen in de publieke ruimte naarmate we er in de tijd verder van verwijderd raken.[1] Er zijn altijd slavernijherdenkeningen geweest, zeker in Suriname. In Nederland gebeurde dat vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw meestal in besloten, Surinaamse kring. Een enkele keer werd de slavernij ook publiekelijk herdacht, zoals op 1 juli 1963 in Amsterdam, een eeuw na de afschaffing ervan, maar van een brede publieke herdenking was lang geen sprake. Dat veranderde aan het begin van de jaren negentig, toen de slavernij in het bijzonder en de gezamenlijke geschiedenis van Nederland, Suriname en de Antillen in het geheel nadrukkelijk in de publieke ruimte werd herdacht. De publieke herdenking van de slavernij kwam in een stroomversnelling terecht en er werden steeds meer initiatieven genomen om haar een plek te geven in de publieke ruimte en in de geschiedeniscanon. In het decennium dat volgde op de uitspraak van Willemsen en Nimako zijn deze en soortgelijke initiatieven toegenomen.

De herdenking van het slavernijverleden is onlosmakelijk verbonden met processen van identificatie. De geschiedwetenschap, traditioneel de hoeder van de 'vaderlandse' geschiedenis, heeft moeten erkennen dat zij onderdeel is van maatschappelijke *memory politics*. Het gevoel van verbondenheid en identificatie, van 'wij', stoelt in belangrijke mate op het idee van een gezamenlijk verleden, en dat maakt geschiedschrijving per definitie tot een politiek beladen kwestie. Het slavernijverleden is onderdeel en inzet geworden van claims op volwaardig burgerschap. Naast nationale identiteit speelt het slavernijverleden ook een rol in hoe mensen zich verhouden tot 'zwartheid', 'witheid', 'Afrikaansheid', 'Surinaamsheid', 'Antilliaansheid' of 'Marron-zijn'. Voor een beter begrip van deze

dynamieken is naast historisch, psychologisch en sociologisch onderzoek vooral ook meer etnografisch onderzoek nodig.

De complexiteit van slavernijherdenkingen

Volgens historicus Gert Oostindie zijn vooral Nederlandse auteurs steeds meer over de Surinaamse geschiedenis gaan schrijven, omdat Nederland de koloniën in de West pas met de komst van grote aantallen Surinamers rondom de onafhankelijkheid van 1975 'zag'. Het hoeft volgens Oostindie niet te verbazen dat slavenhandel en slavernij 'de meest besproken onderwerpen zijn uit het koloniale verleden van de West':

> 'Het gaat niet alleen, in negatieve zin, om de meest ingrijpende episode, maar ook om een tijdsbestek van ruim twee eeuwen en daarmee het grootste deel van de koloniale geschiedenis; ook stamt de helft van de Surinamers en het merendeel van de Antillianen af van Afrikanen die ooit als slaaf werden aangevoerd. Maar er is meer. Geen enkel thema uit de gezamenlijke geschiedenis leent zich beter voor een appèl op Nederlandse gebaren; en aan geen thema zijn zulke sterke ideeën verbonden over hedendaagse erfenissen waarmee op een of andere manier moet worden afgerekend.'[2]

Die vaststelling gaat alleen op voor de afgelopen twee decennia. Daarvóór was de slavernij in Nederland – buiten een tamelijk kleine historische kring en onder sommige Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders – juist helemaal geen belangrijk maatschappelijk thema. Wel waren er Surinaamse en niet-Nederlandse auteurs die over Suriname schreven.[3] Maar niet alleen de slavernij zelf, ook die auteurs werden lang niet 'gezien'. Volgens antropoloog Guno Jones heeft dat te maken met het ontbreken van een kritische reflectie op het slavernijverleden in de dominante (politieke) cultuur.[4]

Het is niet alleen de vraag óf er aandacht is, maar vooral ook welke soort aandacht er is – of zou moeten zijn. De analyses en conclusies van verschillende Nederlandse historici liepen en lopen sterk uiteen, en er ontstond zelfs een Nederlandse versie van de *Historikerstreit* over historische feiten met betrekking tot de slavernij en hun betekenis. De zeer omstreden zin van historicus Piet Emmer waarin hij een slavenschip met een trans-Atlantische toeristenvlucht vergelijkt is daar slechts één voorbeeld

van.[5] Aandacht voor het slavernijverleden kan dus verschillende betekenissen hebben: de ene vorm van aandacht is de andere niet. Zo gebeurde het dat historici wel spraken over slavernij, maar dat de manier waarop juist stiltes veroorzaakte. Historicus Henk den Heijer beweerde bijvoorbeeld in een NTR-televisieserie over slavernij dat verkrachting in de slavenforten in West-Afrika niet voorkwam, omdat hij daar niets over in de bronnen terug kon vinden. Dat over seksueel geweld weinig in de archieven te vinden is betekent uiteraard niet dat het niet voorkwam. Daarom is het belangrijk om ook andere bronnen te raadplegen dan die van de toenmalige machthebbers. Het is waarschijnlijk niet mogelijk om nauwkeurige aantallen of individuele gevallen te achterhalen, maar er kan nog veel winst geboekt worden op het terrein van bijvoorbeeld oral history, genealogie en onderzoek naar verhalen.

De plantageslavernij in Suriname heeft altijd meer publieke en wetenschappelijke aandacht gekregen dan vormen van slavernij op de Caribische eilanden. Het is veelzeggend dat in Nederland 1 juli de datum is geworden waarop de slavernij jaarlijks wordt herdacht en niet 17 augustus (Tula-dag, de belangrijkste dag voor Curaçao). We weten veel meer over Surinaamse visies op het slavernijverleden dan over Antilliaanse. Naar het Nederlands slavernijverleden buiten Suriname moet dus nog veel onderzoek worden verricht. Op een vergelijkbare manier kwam er ook pas laat, pakweg in de afgelopen tien jaar, meer aandacht voor het slavernijverleden in Indonesië. De eersten die zich daar publiek over uitspraken werden er door de nazaten van slaafgemaakte Afrikanen regelmatig nadrukkelijk op gewezen dat dit volgens hen 'niet over slavernij' ging.[6]

Kortom, aandacht voor het slavernijverleden is zeker niet onvermijdelijk of eenduidig. Het is het resultaat van een politieke strijd waarbij veel partijen betrokken zijn. De publieke aandacht voor het slavernijverleden moet daarom in die context worden begrepen.

De strijd om burgerschap

Wayne Modest, cultuurwetenschapper en inhoudelijk directeur van het Museum van Wereldculturen, schreef recentelijk dat de groeiende populaireit van slavernijherdenkingen gezien moet worden als onderdeel van een politiek momentum rond de laatste eeuwwisseling, 'een periode van intensivering van de discussie over het heden en de toekomst van een verondersteld multiculturalisme'.[7] In de jaren negentig is het

maatschappelijk debat over de multiculturele samenleving verschoven van de gedachte dat minderheden met behoud van eigen cultuur konden worden geïntegreerd naar het idee dat minderheden zich behoren aan te passen aan de Nederlandse cultuur, normen en waarden (assimilatie). Daarbij werd logischerwijs de vraag naar de definitie van 'Nederlandse cultuur' steeds prangender: wat zijn precies de cultuur, de normen en waarden die minderheden worden geacht te omarmen? Er volgde een zoektocht naar de 'Nederlandsheid van Nederland', die zich vaak richtte op een verleden dat als fundering voor de natie en als maatschappelijk bindmiddel kon fungeren. De verstrengeling van burgerschap en geschiedenis leidde er mede toe dat minderheden hun eigen geschiedenis opeisten, die tot op dat moment onvoldoende werd belicht in de geschiedeniscanon.

De initiatiefnemers van de herdenking op het Amsterdamse Surinameplein, en later ook Barryl Biekman, initiatiefnemer van het nationaal

Het slavernijmonument in het Amsterdamse Oosterpark, gemaakt door kunstenaar Erwin de Vries, werd in 2002 officieel onthuld.

slavernijmonument in het Amsterdamse Oosterpark, en Roy Groenberg, voorzitter van de stichting Eer en Herstelbetalingen droegen 'de overtuiging uit dat het officieel herdenken van slavernij essentieel is voor gelijkwaardig burgerschap in Nederland'.[8] Over het slavernijmonument moest overigens wel flink worden onderhandeld.

Er was uiteindelijk voldoende draagvlak voor het monument, maar dat ontstond slechts ten dele doordat de toenmalige regering onder leiding van premier Wim Kok overtuigd was van haar morele en/of juridische verantwoordelijkheid voor de slavernij. Voor Koks paarse kabinet van het begin van de eenentwintigste eeuw paste een slavernijmonument perfect in de multiculturele samenleving die zij voorstonden. Zoals historicus Alex van Stipriaan, die nauw betrokken was bij de totstandkoming van het monument, toen schreef: '[the monument] offered them an opportunity to reinforce their profile as a multicultural government'.[9] Politieke overwegingen wogen dus minstens even zwaar als moreel plichtsbesef.

De organisaties die zich inzetten voor het slavernijmonument en een kritischere kijk hadden op de vaderlandse geschiedenis kregen de wind van voren. De onthulling van het monument vond plaats op het hoogtepunt van het nieuwe populisme van Pim Fortuyn, die zich faliekant keerde tegen dit soort initiatieven: 'Zij die zeggen nog steeds last te hebben van het verleden van de slavernij van hun verre voorvaderen horen thuis bij de psychiater en niet aan de onderhandelingstafel over een financiële compensatie'.[10] Rita Verdonk, na Pim Fortuyn de eerste succesvolle rechtse populist, riep haar publiek tijdens de lancering van haar politieke beweging Trots op Nederland toe: 'Er [is] een sterke "weg-met-ons" stroming die ons al jaren wil doen geloven dat onze cultuur niet bestaat en die onze waarden en normen zelfs minderwaardig vindt ten opzichte van andere culturen. Ze stellen zelfs het sinterklaasfeest ter discussie. En willen overal slavernijmonumenten om ons als slecht af te schilderen.'[11]

Het monument was volgens Verdonk een aanval op de Nederlandse goedheid en onschuld, terwijl in haar ogen Nederland 'eeuwenlang een gastvrij volk' is geweest. Door het toenemende gebruik van sociale media zijn dat soort reacties in aantal toegenomen en bovendien steeds feller van toon. Inmiddels worden activisten, politici, journalisten en wetenschappers die zich bezighouden met het slavernijverleden geïntimideerd en bedreigd.

Materieel, immaterieel en mentaal erfgoed

De samenstellers van de vaste tentoonstelling 'Onze koloniale erfenis' in het Tropenmuseum gaan er nadrukkelijk van uit dat het kolonialisme, waaronder slavernij, gevolgen heeft voor het heden. Dat inzicht was lange tijd niet wijdverbreid, maar zeker na de excuses die minister-president Mark Rutte op 19 december 2022 namens de Nederlandse staat heeft aangeboden zijn velen het daarover eens, al was het maar omdat veel van de nazaten van slaafgemaakten nu in Nederland wonen en deel uitmaken van de samenleving.

Sommige sporen van het slavernijverleden lijken eenduidig te traceren. Zo zijn er in de afgelopen tien jaar steeds meer onderzoeken verschenen naar specifieke plekken die verband houden met de trans-Atlantische slavernij, denk aan gidsen waarin wandelingen beschreven staan langs historische plekken en aan de verschillende onderzoeken die gedaan zijn naar de betrokkenheid van Nederlandse steden in slavernij (zie hoofdstuk 2 van Nancy Jouwe). Door middel van historisch onderzoek is het mogelijk om bijvoorbeeld te achterhalen of de eigenaar van een gebouw betrokken was bij de slavenhandel. Ingewikkelder wordt het onderzoek als het gaat om niet-fysieke, dus mentale gevolgen en immateriële cultuur als tradities, rituelen en geloof. Historici Gert Oostindie en Ulbe Bosma schrijven bijvoorbeeld dat er trauma's bestaan van het kolonialisme, slavernij, dwangarbeid en racisme die de maatschappelijke verhoudingen belasten.[12] Ook na afschaffing van de slavernij zijn er wonden veroorzaakt, bijvoorbeeld door de 'onderkoelde' verwelkoming van Surinamers in Nederland, dat wil zeggen het racisme waar zij mee geconfronteerd zijn (en nog altijd worden). Dat racisme is onderdeel van wat antropoloog Gloria Wekker een 'cultureel archief' noemt, en daarmee eveneens een gevolg van kolonialisme en slavernij. Hoe dat precies tot uiting komt hangt ook af van de specifieke historische context. Nieuwe trauma's zijn toegevoegd aan oude. Dat betekent dat het aanwijzen van de slavernij als (voornaamste) oorzaak van huidige problemen niet alleen ingewikkeld is, maar ook andere historische ontwikkelingen kan toedekken. De vraag zou dus moeten zijn op welke manier historisch trauma steeds opnieuw herhaald wordt in complexe sociale relaties. Daarbij moet gekeken worden naar de wisselwerking tussen materieel, immaterieel en 'mentaal'[13] erfgoed, oftewel de cultureel-politieke en psychologische dimensies van erfgoed en de manier waarop deze de beeldvorming in het heden blijven beïnvloeden. Onderzoek naar dergelijke dimensies van beeldvorming en de manier waarop via materiële

cultuur wereldbeelden worden overgedragen (en uitgedaagd) staat nog in de kinderschoenen.

Religie

Religie speelt een centrale rol in de doorwerking van en de herinnering aan de slavernij, maar onderzoek naar die dimensie is nog schaars (zie hoofdstuk 27 van Martijn Stoutjesdijk). Wellicht heeft dat te maken met het feit dat geschiedenis over het algemeen als een seculier fenomeen wordt gezien: bedreven door seculiere geschiedwetenschappers aan de universiteit, bediscussieerd in de seculiere publieke sfeer (als cultureel erfgoed, in de politiek of in talkshows). Toch is religie voor veel mensen die zichzelf als nazaat van slaafgemaakten zien een belangrijk deel van hun leven. Veel van hen zijn christenen, en hun geloof helpt hen om zin te geven aan de wrede geschiedenis, soms zelfs in de vorm van verzoening.

Wintipriester Marian Markelo brengt in 2013 een plengoffer tijdens de herdenking van de slavernij in het Oosterpark, vergezeld door het Kabra-masker.

Tegelijkertijd zijn er onder hen ook mensen die het christendom categorisch afwijzen als zijnde een koloniale religie. Zij benadrukken dat christenen een belangrijke rol hebben gespeeld in het laten voortbestaan van slavernij en ongelijke machtsverhoudingen. Dat betekent echter niet per se dat zij zichzelf als seculier zien: veel van degenen die het christendom afwijzen zijn op zoek naar andere vormen van spiritualiteit. Zo wordt met name onder sommige jongeren de Afro-Surinaamse wintireligie steeds populairder, en gaan veel van hen op zoek naar kennis daarover. Het omarmen van winti beschouwen zij als een vorm van emancipatie van het slavernijverleden en het koloniale verleden.

De populariteit van de wintireligie kan soms tot spanningen leiden in de verhoudingen tussen Afrikaanse migranten en Afro-Caribische Nederlanders in Nederland. Voor een groot deel zijn West-Afrikaanse migranten lid van pinksterkerken, die alle vormen van Afrikaanse traditionele religies, inclusief winti en brua, afwijzen. West-Afrikaanse kerken in Europa hebben doorgaans juist het idee dat het seculiere Europa zich weer moet richten op de christelijke kerk. Vaak voelen zij de verantwoordelijkheid om Europeanen te 'bekeren'. Op dat gebied zijn er nog veel vragen voor toekomstig onderzoek: hoe ver gaat de omarming van de wintireligie? Worden mensen daadwerkelijk praktiserende winti-aanhangers? Hoe verhoudt zich dat tot de (seculiere) Nederlandse maatschappij? Welke spanningen leven er tussen verschillende religieuze posities en welke gevolgen heeft dat voor de herdenking van de slavernij?

Tot slot

De slavernij is vanwege haar omvang, duur en wreedheid een belangrijk deel van de Nederlandse geschiedenis. Waarom – en misschien nog wel belangrijker, hoe en door wie – de slavernij wordt herdacht, is een complexe vraagstelling. De collectieve herinnering is een gelaagd sociaal-cultureel fenomeen dat voortdurend onderhevig is aan verandering. Het is immers verbonden met processen van identiteitsvorming. Het gevoel te bestaan als groep ontleent zich in belangrijke mate aan het idee van een gemeenschappelijk verleden. Identificatie is een voortdurend proces van positionering waarin afkomst, klasse, politieke kleur, leeftijd en geslacht een rol kunnen spelen, maar niet zonder meer bepalend zijn. Dat betekent dat elke blik op het verleden beïnvloed is door het zoeken naar de eigen identiteit in het heden. Daardoor wordt historisch onderzoek niet minder 'waar', maar is het wel belangrijk om de dynamiek van

herinneren goed te begrijpen. Het is de hoogste tijd voor meer en uitgebreider onderzoek naar dergelijke processen.

De sterke nadruk op de doorwerking van slavernij (en kolonialisme) op het heden roept al gauw vragen op. Over zowel de psychische als de sociale en culturele doorwerkingen van de slavernij wordt in het publieke debat veel beweerd en gediscussieerd, maar systematisch wetenschappelijk onderzoek is nog schaars. Er valt veel te winnen op het gebied van domeinoverstijgend onderzoek naar bijvoorbeeld historisch trauma en andere vormen waarin slavernij op cultureel vlak doorwerkt. Als slavernij en kolonialisme 'de wereld gevormd' hebben, zoals in het Tropenmuseum te lezen en te zien is, zijn er dan ook delen van de wereld en wereldbeelden die *niet* door kolonialisme en slavernij gevormd zijn? En wat is het aandeel van andere geschiedenissen, bijvoorbeeld dekolonisatie, neokolonialisme, (burger-)oorlogen en (trans)migratie in de vorming van diezelfde wereld?

We kunnen concluderen dat 'de' doorwerking van het slavernijverleden niet bestaat. Ieder individu gaat anders om met trauma's. De wetenschap moet die verschillende doorwerkingen en de omgang met het verleden systematisch onderzoeken. Ze heeft wat dat betreft een maatschappelijke taak. Meer onderzoek is tevens nodig naar culturele dimensies als religie; als geloof, maar ook als machtsrelatie, als een vorm van herinneringscultuur en als een domein van sociale strijd. Door de complexiteit van de genoemde processen en de wisselwerking tussen psychologische, sociale en culturele dimensies moet onderzoek zowel in de afzonderlijke vakgebieden plaatsvinden, als in domeinoverstijgende samenwerkingen tussen bijvoorbeeld psychologen en antropologen.

Annemarie de Wildt

De Gouden Koets

Op 13 januari 2022 kondigde koning Willem-Alexander aan dat de Gouden Koets 'voorlopig' niet meer gebruikt zal worden op Prinsjesdag. Zeven maanden eerder had hij in het Amsterdam Museum bij de opening van de tentoonstelling over het iconische koninklijke voertuig gesproken met kunstenaars die daar hun kritische reflecties op de koets toonden. De Amsterdamse kunstenaar AiRich noemde bij die gelegenheid het paneel Hulde der Koloniën een misleidende en 'verzachte' versie van de geschiedenis. In haar eigen versie toont ze wél de dwang en onmenselijkheid van het Nederlandse kolonialisme. De Ghanese kunstenaar Bernard Akoi-Jackson stelde in zijn installatie de vraag: 'where does this gold come from?'

De Amsterdamse bevolking heeft de koets geschonken aan Wilhelmina, die in 1898 werd ingehuldigd als de eerste koningin op de Nederlandse troon. Voor de vervaardiging van het rijtuig is betaald met de kwartjes die waren ingezameld onder de bevolking van de Jordaan én de ruime donaties van de Amsterdamse elite, waaronder de commissarissen van rijtuigenfabriek Spijker. De koets moest het hele koninkrijk representeren, inclusief de koloniën. De archieven van Spijker, die van de kunstenaar Nicolaas van der Waay, die het rijtuig heeft beschilderd, en die van het comité dat het initiatief nam zijn grotendeels verloren gegaan, dus we weten niet hoe de opdracht aan Van der Waay luidde. Op het linkerpaneel gaf hij inwoners weer van Nederlands-Indië en de Caribische koloniën die producten en geschenken overhandigen aan een witte vrouw op een troon. Dergelijke iconografie waarin ondergeschiktheid wordt getoond dateert al uit het begin van de Europese kolonisatie. Een vergelijkbare voorstelling staat op het timpaan op de achterkant van het Amsterdamse stadhuis (nu het Paleis) op de Dam.

Vanaf het begin was er kritiek op de koets, die symbool zou staan voor de ondemocratische en geldverslindende monarchie. Maar vrijwel niemand leek de voorstelling op het linkerpaneel echt te zien. Al sinds 2009 bekritiseerde Jeffry Pondaag (voorzitter van het Comité Nederlandse Ereschulden) de Gouden Koets en de omgang met het Nederlands kolonialisme. In september 2011 riep hij in een ingezonden brief koningin Beatrix op het paneel te laten verwijderen. Medeondertekenaar Barryl Biekman van het Landelijk Platform Slavernijverleden bestookte daarna jarenlang de regering en de koning met kritische brieven,

maar toch werd in 2015 besloten de Gouden Koets te restaureren en te blijven gebruiken. Black Lives Matter intensiveerde vervolgens het debat over racistische beelden. Het Amsterdam Museum riep bezoekers op hun mening te geven over de toekomst van de koets. Die werd nog meer een 'koloniaal object' toen in september 2022 na natuurwetenschappelijk onderzoek vastgesteld werd dat het bladgoud afkomstig is uit Suriname. Toen had de koning de Gouden Koets inmiddels al ongeschikt verklaard voor ceremonieel gebruik.

De Gouden Koets is exemplarisch voor de manier waarop de koloniale geschiedenis van nationale objecten lang ogenschijnlijk onzichtbaar kon blijven, nota bene in de publieke ruimte. De gecombineerde kracht van activisten én een museum dat besloot de koloniale aspecten van de koets zichtbaar te maken leidde tot intense maar genuanceerde gesprekken, nieuwe perspectieven, en uiteindelijk tot het besluit van de koning.

Annemarie de Wildt *(1956) is sinds 1995 conservator bij het Amsterdam Museum. Hier werkte ze onder meer mee aan de tentoonstelling over de Gouden Koets. Ze heeft ook meegewerkt aan de* Gids Slavernijverleden Amsterdam.

Nicole Immler (1972) is hoogleraar *Historical Memory and Transformative Justice* aan de Universiteit van Humanistiek in Utrecht. Zij studeerde Geschiedenis en Cultuurwetenschappen in Oostenrijk en promoveerde op het fenomeen familieherinneringen (*Familiengedächtnis*). Ze leidt sinds 2020 het onderzoeksteam 'Dialogics of Justice'.

Nicole Immler

6. Een perspectief op herstel en *transformative justice*

'Ik persoonlijk heb de slavernij niet meegemaakt, maar ik kan heel goed begrijpen dat het mensen nog gewoon dwars zit. Want het speelt nog steeds door tot op de dag van vandaag.' Dat zei een deelnemer van Surinaamse afkomst bij een van de dialogen over het slavernijverleden die de stad Rotterdam organiseerde.[1] Dit soort opmerkingen laten zien dat de slavernij, hoewel die meer dan 150 jaar teruggaat, nog steeds deel uitmaakt van de herinnering van velen. Nazaten van de slavernij ervaren deze geschiedenis als *communicative memory* of *living memory*, als levende herinneringen en niet als een *cultural memory,* die slechts terug te zien is in archieven, musea en officiële herdenkingen.[2] De gevoelde nabijheid tot het slavernijverleden wordt mogelijk gemaakt door de structuren die deze geschiedenis heeft achtergelaten in het heden. Daarin bevestigen pijnlijke persoonlijke ervaringen de erfenis steeds opnieuw, de ervaringen die sinds kort in de Nederlandse politiek de naam 'institutioneel racisme' hebben gekregen. Veel nazaten van slaafgemaakten ervaren de structurele en culturele doorwerking van het koloniale en slavernijverleden in hun dagelijks leven. Racisme en discriminatie op basis van afkomst en huidskleur kennen de meesten uit eigen ervaring. Vaak heeft men tientallen voorbeelden: van lager ingeschat worden op school tot de ervaring hebben harder te moeten werken om hetzelfde diploma te kunnen behalen of een vergelijkbare waardering te ondervinden. Terwijl de politiek ons graag vertelt wat er qua historisch onrecht wel of niet verjaard is, wat wel of niet te lang geleden is, wat onze aandacht wel of niet mag opeisen, werken bij veel mensen de ervaringen van slavernij op een heftige, maar vaak ook op een onzichtbare en ongrijpbare manier door.

Hoe kan de pijn van dit verleden worden begrepen en erkend? Wat zijn de juiste instrumenten van erkenning en herstel om 150 jaar na dato de verwerking van dit historisch onrecht en de doorwerkingen daarvan in de huidige maatschappij in te zetten? De afgelopen decennia is duidelijk geworden dat niet alle erkennings- en herstelinstrumenten even toereikend zijn in het herstellen van historisch onrecht. Om die te

bestuderen ontstond in de jaren negentig een nieuwe discipline: *transitional justice*. Hierbij werd in eerste instantie met name gefocust op ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog. Daarbij werd gekeken hoe bijvoorbeeld strafprocessen, waarheids- en verzoeningscommissies, excuses, restitutie, herstelbetalingen, oprichting van musea en monumenten, herdenkingen en aandacht voor het verleden in het onderwijs en de politiek een samenleving konden helpen in het reine te komen met haar gewelddadige verleden. Uit dergelijk onderzoek kwam naar voren dat gezien worden als slachtoffer van de Tweede Wereldoorlog voor sommige groepen weinig heeft bijgedragen aan het gevoel een 'gelijkwaardig burger' te zijn. In deze gevallen plaatste erkenning mensen juist terug in hun gemarginaliseerde positie en bevestigde het sociale hiërarchieën, in plaats van sociale posities en beeldvorming te veranderen. Sociale wetenschappers begonnen daarom te zoeken naar manieren waarop onrecht in het verleden erkend kon worden zodat het kon bijdragen aan het creëren van gelijkwaardig burgerschap voor gemarginaliseerde groepen. Filosoof Nancy Fraser spreekt van 'transformatieve erkenning': een vorm van erkenning die de positie van gemarginaliseerde groepen in de maatschappij substantieel (sociaal en economisch gezien) verbetert.[3]

Mensenrechtenwetenschappers Paul Gready en Simon Robins populariseerden een even belangrijk concept, *transformative justice*, dat historisch onrecht op een systemische manier benadert: 'It seeks a form of participation that engages with but transforms victimhood'.[4] Een erkenningsproces zou *agency* moeten creëren, participatie en relatievorming zouden centraal moeten staan en de machtsverhoudingen moeten veranderen. Herstelmaatregelen kunnen immers alleen herstel bevorderen als ze deze de gemarginaliseerde groepen centraal stellen en gelijkwaardig burgerschap creëren. Volgens jurist Lisa Laplante is het essentieel voor een goedlopend erkennings- en herstelproces om eerst vast te stellen welke vorm van rechtvaardigheid beoogd wordt. Streeft men naar herstelbetalingen van een specifieke schade in het verleden met een oorzakelijk verband (*reparative justice*), het herstel van de relatie tussen alle betrokkenen (*restorative justice*) of een breder idee van gelijkheid met betrekking tot participatie en inclusie in de samenleving (*civic justice*) of sociaaleconomische rechtvaardigheid (*socio-economic justice*)?[5] Als we vanuit dit onderscheid het Nederlandse slavernijdebat bekijken dan zien we dat de betrokken groepen uit Suriname en het Caribisch gebied *civic justice* en *socio-economic justice* nastreven, door misrepresentatie, discriminatie en racisme op

institutioneel niveau tegen te gaan. De overheid richt zich daarentegen meer op *reparative* en r*estorative justice*, een wat nauwe slachtoffer/dadergerichte aanpak, waarin wangedrag en schade wordt benoemd, maar waarin herstel vooral gericht blijft op de meer symbolische aspecten.

Dit hoofdstuk gaat over de manier waarop de erkenning voor het Nederlandse slavernijverleden aanwezig is in de publieke ruimte. Ook wordt er stilgestaan bij hoe het slavernijverleden in persoonlijke ervaringen vandaag de dag nog een rol van betekenis speelt. Binnen families wordt over andere dingen gesproken dan in het publieke domein, namelijk over alledaagse kwetsende zaken. Dit persoonlijke familieperspectief laat een meerstemmigheid zien die reikt tot voorbij het gesimplificeerde publieke debat – toegespitst op een erkenning van 'zwart' door 'wit'.[6] Het beluisteren van deze meerstemmigheid is belangrijk als we het over *transformative justice* willen hebben.

Erkenning slavernijverleden: het publieke debat

De opvattingen over erkenning en herstel van historisch onrecht zijn de afgelopen twee decennia sterk veranderd, mede omdat de stemmen van de nazaten van de slavernij duidelijker te horen zijn. Terwijl de roep van de nazaten om erkenning van het slavernijverleden en passende herstelmaatregelen steeds luider werd, gaf de overheid er lang geen gehoor aan. Er zijn wel stappen gezet: er kwam een Nationaal monument slavernijverleden in het Amsterdamse Oosterpark (dat koningin Beatrix in 2002 inhuldigde met woorden van 'diepe wroeging' over slavenhandel en slavernij door de West-Indische Compagnie) en de Keti Koti-viering ontwikkelde zich van een lokaal evenement voor de Surinaamse gemeenschap tot een breed publieksevenement dat op de nationale televisie te volgen is.

In 2013 was de koning aanwezig bij deze viering, maar tot teleurstelling van vele betrokkenen bood hij geen excuses aan voor de slavernij. Het moment werd niet begrepen en niet gegrepen. Wel noemde vicepremier en minister van Sociale Zaken Lodewijk Asscher namens de regering de slavernij een 'mensonterende praktijk' en een 'schandvlek in onze geschiedenis' en toonde hij 'diepe spijt en berouw'.

Het publiek debat eiste ondertussen meer van de overheid. Door de activiteiten van tientallen *civil society actors* kwam er meer en meer dialoog in

Een Keti Koti-tafel in de Schuttersgalerij van het Amsterdam Museum. Keti Koti-tafels worden georganiseerd als gedeeld herdenkingsritueel waarbij herinneren, dialoog en helen centraal staan.

de samenleving. Het Mapping Slavery-project, de Keti Koti-tafels en The Black Archives zijn enkele initiatieven die aantonen hoe groot de behoefte was om het slavernijverleden een prominente plek in de samenleving te geven. Daarnaast investeerden ook steden en gemeenten in kennis, bewustzijn, monumenten en excuses. Ook enkele bedrijven stelden onderzoeken in naar hun slavernijverleden en betuigden hier spijt voor. Het werd duidelijk dat het slavernijverleden in alle facetten van de Nederlandse samenleving aanwezig was en al deze initiatieven toonden een bereidheid van Nederlanders om de nauwe banden tussen verleden en heden en de verstrengelingen tussen allerlei partijen zichtbaarder te maken: in plaats van 'hun' geschiedenis gingen we in toenemende mate spreken van 'onze' geschiedenis.

Op 1 juli 2020 leek het debat tussen de regering en belangengroepen een wending te nemen. Men was op zoek naar een nieuw narratief van waaruit men kon bouwen aan een 'gedeeld verleden', aldus Linda Nooitmeer,

voorzitter van het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden (NiNsee). Het zou minder moeten gaan over spijt en schaamte, maar meer over verbondenheid. Ook vanuit de regering leken stappen gezet te worden om de belangengroepen beter te begrijpen. Na de Keti Koti-viering van 2020 kwam er een debat over institutioneel racisme in de Tweede Kamer en stelde premier Rutte de Advies Dialooggroep Slavernijverleden in om uit te zoeken wat er zou moeten gebeuren om het slavernijverleden te erkennen. Het rapport *Ketenen van het Verleden* (2021) adviseerde om 'het slavernijverleden te erkennen als een misdaad tegen de menselijkheid; op nationaal niveau excuses aan te bieden; het oprichten van nationaal museum; een nationale herdenkingsdag op 1 juli; meer onderzoek/onderwijs over het slavernijverleden en -erfenis; en instellen van een Koninkrijksfonds voor structurele en duurzame financiering van herstelmaatregelen, onder meer op de Caribische eilanden.'[7] Op 19 december 2022 reageerde Rutte op dit rapport door formele excuses uit te spreken voor het slavernijverleden en deed hij een handreiking naar de nazaten van slaafgemaakten. Voordat een samenleving vatbaar is voor het gesprek over herstel moet er eerst inzicht komen in dat er in het verleden iets mis was wat in het heden doorwerkt. Dat is de reden waarom de excuses van de Nederlandse overheid als cruciaal werden beschouwd. In de woorden van historicus Hilary Beckles in 2021: 'Er is eerst besef en erkenning nodig dat er een probleem is, voordat er instrumenten kunnen worden aangeboden die herstellend (*reparatory*) zijn.'[8]

In de afgelopen decennia zijn er grote veranderingen gekomen in hoe men denkt het aangedane leed te kunnen herstellen. Terwijl eerst de term 'herstelbetalingen' centraal stond gaat het debat sinds 2020 steeds meer over rechtsherstel.[9] Zo legde Kenneth Donau, die zich met stichting D'HERO inzet voor *reparations* voor de nazaten van slaafgemaakten, uit: 'Reparations in het Nederlands – herstelbetalingen – heeft "geld betalen" in de term, dit vernauwt het idee van herstel vanaf het begin, dat roept ook weerstand op. [...] Als je het over "rechtsherstel" hebt, dan is een gesprek veel makkelijker, ook om medestanders te krijgen.'[10] Oftewel: 'herstelbetalingen' is een term gericht vooral op het verleden, terwijl 'rechtsherstel' over de toekomst gaat. Barryl Biekman, voorzitter van het Landelijk Platform Slavernijverleden, sprak in een toespraak over het 'Reparation decade' en benadrukte dat het gaat om het 'herstel van elk aspect van de rechten van mensen van Afrikaanse afkomst'.[11] De Black Lives Matter-beweging en het anti-Zwarte Piet activisme leidden ertoe dat de

Links een sjabloon 'Zwarte Piet is Racisme', gemaakt door Quincy Gario. Rechts een foto van het protest 'Zwarte Piet is Zwart Verdriet' in de Bijlmer, Amsterdam eind jaren negentig.

overgang naar nieuwe termen die zich richten op het claimen van rechten ook in Nederland zichtbaarder werd in de publieke ruimte.

Daarnaast werd de focus op een ander soort narratief gelegd. In de woorden van cultureel antropoloog Francio Guadeloupe: in plaats van trauma, slachtofferschap en slavernij (het 'cultureel traumanarratief') wordt – zoals in het Caribisch gebied al gebruikelijk was – de strijd voor vrijheid en gelijkheid en tegen een systeem van onderdrukking centraal gesteld.[12]

Erkenning slavernijverleden: het familieperspectief

In de afgelopen decennia hebben belangenorganisaties en activisten opgeroepen om meer plek te maken voor dialoog rondom het slavernijverleden en te streven naar gelijkwaardig burgerschap. De persoonlijke ervaringen van zwarte mensen in Nederland zijn de leidraad geweest in de oproep tot deze manieren van *transformative justice*. Om het belang hiervan beter te begrijpen is het belangrijk om stil te staan bij de ervaringen van nazaten in Nederland: wat leeft er binnen families zelf? Wat speelt er privé en wordt niet publiek gemaakt?

De nasleep van de koloniale hiërarchieën heeft ook binnen verschillende gemeenschappen van nazaten van slavernij een koloniale *mindset* achtergelaten, die tot racisme en discriminatie binnen de groepen zelf leidt. Naast extern racisme is er dus ook sprake van intern racisme tussen en binnen de gemeenschappen en zelfs binnen families. Om te voldoen aan de witte westerse norm worden haren bijvoorbeeld *gestraight* en wordt de huid gebleekt en wordt de afkomst ontkend door de taal van de ouders niet te spreken of het verleden te verzwijgen. Dat kan resulteren in een gevoel van ontheemd-zijn of andere interne conflicten.

Een onderdeel van dit interne racisme is het lange zwijgen over het slavernijverleden. In families met wortels in de Nederlandse koloniën werd in eerste instantie weinig over het verleden gesproken. Geïnternaliseerde schaamte over het koloniale verleden heeft een zwijgcultuur in de hand gewerkt, zoals Marcel van Kanten, auteur van het boek *Wortelzucht* (2020) vertelt: 'Ik kom uit een Surinaamse onderwijzersfamilie. Daarin werd vroeger niet gesproken over slavernij. Pas later ben ik dit "Surinaamse zwijgen" gaan begrijpen. De vraag is: waarom was het nou een taboe? Daarvoor moet je iets begrijpen over hoe de Surinaamse koloniale

samenleving in elkaar zat. Er bestond een sociale hiërarchie: ten eerste de blanke bovenlaag, ten tweede Creolen, ten derde Chinezen, ten vierde andere contractarbeiders (Hindostanen, Javanen), en als vijfde en laatste marrons. Wat deed je in zo'n hiërarchische samenleving? Er werd ontzettend gediscrimineerd naar beneden toe. Dus in mijn familie heerste in de jaren vijftig ook nog altijd zo'n koloniale mentaliteit, waarin gediscrimineerd werd naar laagopgeleide mensen. Door thuis verplicht Nederlands te praten, de taal van de koloniale heerser en door goede educatie probeerde mijn creoolse familie zoveel mogelijk te lijken op de blanke bovenlaag. Er was toen geen enkele reden om je te verdiepen in de slavernij; men schaamde zich ervoor.'[13]

Het waren vooral de eerste generatie-migranten bij wie intern racisme en het zogenoemde 'whitepassing' de norm werd. Zij zagen dit als de enige manier om een succesvol leven te leiden in Nederland. De emigratie heeft ook schaamte met zich meegebracht tegenover degenen die bleven en heeft ervaringen opgeleverd als 'dubbelbloed', wat betekent dat men vaak in beide landen (van herkomst en van aankomst) het gevoel heeft 'er niet helemaal bij te horen'. De kinderen van de eerste generatie migranten zijn daarentegen vaker de verbinding met hun wortels gaan zoeken en eisen nu meer zichtbaarheid voor hun verleden ('Ik wil bijdragen aan het terugdringen van de koloniale amnesie van Nederland en ruimte geven aan de verhalen van mijn verzwegen familiegeschiedenis'). Ook dankbaarheid tegenover de voorouders en trots op hun verzet zijn dominante thema's ('Ik ben trots op de vechtersmentaliteit van mijn voorouders en ben dankbaar dat ik daar in het heden ook nog kracht uit kan halen'). Het blijkt dat naast aandacht voor het slavernijverleden in het publieke debat ook generationele en geografische afstand nodig waren om over de pijnlijke aspecten van familiegeschiedenissen te kunnen praten.

De kaders die het publieke erkenningsdebat over het slavernijverleden domineren zijn te simplistisch. Persoonlijke ervaringen als de geciteerde laten zien hoe verleden en heden aan elkaar gekoppeld zijn en dat het slavernijverleden niet de stem van zwart tegen wit, slachtoffers tegen daders, minderheid tegenover meerderheid, diaspora tegenover overheid is. Persoonlijke ervaringen zijn veel ingewikkelder, net zoals postkoloniale gemeenschappen hybride zijn, veelvormig verstrengeld met de Nederlandse samenleving. In de woorden van Urwin Vyent, directeur van het NiNsee: 'We beseffen onvoldoende hoe het slavernijverleden nog altijd doorwerkt in de hedendaagse samenleving, bij wit en zwart en in hun

onderlinge relatie. Maar ook in relatie tussen zwart en zwart.'[14] De persoonlijke familie-ervaringen laten zien dat de term 'herstel' breder moet worden opgevat: het gaat niet alleen om herstelbetalingen vanwege leed in het verleden, maar ook om herstel van sociale relaties in het heden en de dialoog tussen en binnen de gemeenschappen. De persoonlijke perspectieven breken het denken in essentialismen en tegenstellingen open, die publieke en academische debatten rondom de 'politiek van erkenning' juist zo domineren.

Reacties op de excuses vanuit de gemeenschappen

De persoonlijke verhalen maken duidelijk dat de discussie over erkenning niet alleen over de excuses, maar ook over de erkenning van de scheefheid van het economische en sociale systeem moet gaan. Een economisch systeem dat is ontstaan ten tijde van de slavernij en nog steeds doorwerkt; ook al gaat het nu over andere grondstoffen. Waar Nederland tijdens de slavernij profiteerde van suiker uit Suriname, profiteert Nederland tegenwoordig van het goud dat daar onder gelijksoortige condities geproduceerd wordt. Zo kwam in een interview naar voren: 'Je moet geen excuses aanvoeren. Je moet ervoor gaan zorgen dat wij [in Suriname] ook een normale levensstandaard kunnen krijgen, ooit. Je [Nederland] probeert iedereen van je af te stoten: Curaçao, Aruba, Sint-Maarten; en bepaalt dat zij geen geld krijgen. Want zij hebben geen macht. Het geld is bij jou. Maar waar komt het geld in eerste instantie vandaan?'[15]

Bewustwording en verandering van dit economische systeem wordt als een manier gezien om de excuses in de praktijk te brengen, anders is het slechts een loos gebaar. Daarbij is het belangrijk dat de excuses worden gemaakt door de partijen, bijvoorbeeld organisaties en bedrijven, die toen de grootste winsten hebben gehaald. Het gaat niet om individuele burgers: verantwoordelijkheid moet gedragen worden door degenen die structureel verantwoordelijk waren voor slavernij. Herstelbetalingen worden niet gezien als geld dat van de ene naar de andere partij gaat, maar als een manier om de economie in Suriname en op de Antillen op te bouwen, die door de Nederlandse kolonisator slecht was achtergelaten: een vorm van structureel rechtsherstel. Belangrijk is dan ook dat Suriname en de Antillen zelf bepalen waar het geld precies aan moet worden besteed, en niet de voormalige kolonisator.

De gevoeligheid met betrekking tot het paternalistische optreden van Nederlandse overheidsinstanties is niet alleen terug te zien in de weerstand en frustratie van de regeringen van sommige van de Caribische eilanden en van Suriname in de aanloop naar de excuses van het Kabinet-Rutte IV op 19 december 2022, maar ook onder diverse Surinaamse en Antilliaanse organisaties in Nederland zelf. Deze weerstand was er ook eerder bij de diverse stadsdialogen – lang voor de excuses van 19 december 2022 – die in Rotterdam en in andere steden waren gevoerd, waar opvattingen te horen waren als: 'Dit is al de zoveelste keer dat mijn [Surinaams-Antilliaanse] gemeenschap niet wordt vertegenwoordigd!'[16] Er heerst het gevoel dat de gemeenschappen zelf te weinig betrokken worden bij het debat. De stadsdialogen voelden voor velen vooral als een symbolisch participatief proces dat uiterst selectief was en waar telkens dezelfde personen hun stem konden laten horen, die dan vervolgens meestal niet werd meegewogen in de besluitvorming.

Tot slot

Terwijl binnen activistische kringen en in de gemeenschappen zelf een breed gesprek over *reparation* wordt gevoerd, blijft het Nederlandse politieke en publieke debat over het onderwerp nog steeds beperkt van aard en te veel gericht op symbolische aspecten, zoals excuses, 1 juli als feestdag en de komst van een nationaal slavernijmuseum. Nog steeds gaat de aandacht veel minder uit naar bijvoorbeeld maatregelen en middelen om misrepresentatie, discriminatie en racisme op institutioneel niveau tegen te gaan. Dat de excuses van De Nederlandsche Bank op 1 juli 2022 voor de eigen verantwoordelijkheid in het verleden vergezeld werden door structurele actiepunten in het heden was een veelbelovende stap, net als de aankondiging van de regering dat er een Koninkrijk Fonds van tweehonderd miljoen euro komt in de hoop dat een veranderd bewustzijn nieuwe praktijken creëert.

In de gemeenschappen zelf zien wij een duidelijke verbeelding van waar herstel eigenlijk over gaat. In plaats van een nauw 'slachtoffer-dader'- of 'schuld-en-verwijt'-kader, dat in het publiek debat wordt geassocieerd met herstelbetalingen, ligt de nadruk meer op het gezamenlijk proces, en het besef dat de sociale en relationele component wezenlijk is voor herstel. Je zou kunnen zeggen dat de in het publiek gangbare term *herstelbetalingen* en het in de gemeenschappen verbrede idee van *rechtsherstel* of *sociaal herstel* zelfs haaks op elkaar staan. De één redeneert vanuit schade, de

ander vanuit rechtvaardigheid, de één gaat over individuen of groepen en de ander over de gehele samenleving.

De behoeften voor wat betreft 'participatie in besluitvormingsprocessen' en 'rechtsherstel' (beide zijn nauw verweven) moeten in de toekomst meer aandacht krijgen, zodat een breder debat over herstel gevoerd kan worden dat dichter bij het idee van 'transformative justice' komt: namelijk een vorm van radicale participatie die slachtofferschap adresseert maar ook transformeert. In deze zoektocht naar erkenning moet er aandacht komen voor machtsvragen: wie bepaalt wat erkenning en herstel inhoudt? Erkenningskwesties zijn diep verstrengeld in machtskwesties, met een groot risico dat zij bestaande machtshiërarchieën bevestigen in plaats van veranderen. Het gevaar is dat in een politiek van erkenning gelijktijdig (bewust of onbewust) een raciaal discours, hiërarchische relaties of posities van superioriteit en inferioriteit gereproduceerd worden. Het is belangrijk dat degenen voor wie de maatregelen bedoeld zijn degenen zijn die het proces en de inhoud bepalen.

De excuses zijn nodig om het te kunnen hebben over waar het eigenlijk om gaat: het koloniaal verleden met al zijn schaduwkanten als onderdeel van de Nederlandse geschiedenis zien en de doorwerking in onze samenleving erkennen. Want de nasleep van het koloniale verleden is op vele manieren aanwezig, zij het voor sommigen meer zichtbaar en tastbaar dan voor anderen.

Rose Mary Allen

Methode: orale geschiedenis

Heel lang zijn historici uitgegaan van geschreven bronnen om de geschiedenis te reconstrueren. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw heeft een breed scala van academische disciplines de betekenis en waarde van orale geschiedenis erkend als een manier om de stemmen en herinneringen van individuen en gemeenschappen te achterhalen, weer te geven en te interpreteren. Deze methode geeft letterlijk en figuurlijk een stem aan degenen die ontbreken in de dominante geschiedschrijving. Ook steeds meer musea, bibliotheken, buurtgemeenschappen, kerken, vakbonden en andere groepen maken gebruik van wat er bekend is aan mondeling overgeleverde geschiedenis.

Orale geschiedenis is een methode die orale getuigenissen en orale traditie als historisch bewijs vastlegt. Het stamt uit een culturele traditie om informatie die van belang is voor een volk mondeling van generatie op generatie door te geven. Voornamelijk in orale culturen – waar het schrift lang onbekend was – werden en worden genealogie, etiologische verhalen, mythen, liederen, spreekwoorden, gebeden, gedichten, toneel en raadsels verbaal doorgegeven. Denk aan de *odo*'s (spreekwoorden en gezegden) van de marrons en Afro-Surinamers die op kernachtige wijze de eigen geschiedenis weergeven; de *guritan*, de volkspoëzie in Zuid-Sumatra; de verhalen bij *wayang kulit* (het poppenspel) uit Java en Bali; de *kantika di makamba*, traditionele werkliederen op Curaçao en Bonaire en hun soortgenoot *shanties songs* op de Bovenwindse eilanden. Ze worden daarom ook wel beschouwd als de oudste vorm van historisch onderzoek, die reeds voor de op het geschreven woord gebaseerde historiografie bestond. Sinds 2003 heeft de Unesco bijzondere aandacht voor deze orale bronnen als immaterieel cultureel erfgoed, waardoor zij steeds meer worden beschermd en de kennis en het bewustzijn ervan wordt vergroot.

Bij het orale geschiedenisonderzoek neemt het gesprek de vorm aan van een interview, waarbij de interviewers de vertellers de ruimte geven om over hun leven, herinneringen en ervaringen te praten. Het gaat vooral om historische thema's die vaak onderbelicht zijn gebleven. Een punt waar tegenwoordig veel aandacht aan wordt besteed door orale historici is de rol van trauma's in een levensverhaal. Naast het vastleggen van onbekende of verwaarloosde herinneringen als bronnen voor de geschiedschrijving, kunnen deze bronnen

ook worden gebruikt om te weten te komen hoe en waarom mensen, door over het verleden te spreken, inhoud trachten te geven aan hun plaats in het heden.

De aandacht voor de bronnen manifesteert zich ook in het actief creëren van verzamelingen van orale bronnen, door ze op te slaan in databanken en archiefinstellingen. In Nederland zijn er bijvoorbeeld verschillende archieven waarin herinneringen van personen over het koloniale verleden zijn vastgelegd op geluids- en beeldmateriaal (zie: Oral History van Data Archiving and Networked Services). Een bekend voorbeeld is het archief van de Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, dat samenvattingen van 1190 interview-sessies met 724 mensen bevat die informatie geven over de periode 1940-1962 van de Nederlandse koloniale aanwezigheid in Azië. Op Curaçao hebben de volkenkundigen Paul Brenneker en Elis Juliana vanaf 1958 een grote hoeveelheid mondelinge informatie verzameld. De meeste van de door hen verzamelde informatie is opgeslagen in de *Zikinzá*-collectie, een databank bestaande uit 1400 liederen, verhalen en levensverhalen. Bij de Sint-Eustatius Historical Foundation zijn de stemmen van afstammelingen van de slaafgemaakten bewaard gebleven, nadat die in de jaren zeventig waren verzameld door de Amerikaanse journalist Vivian Graham. Journalist en auteur Boi Antoin heeft de afgelopen jaren op Bonaire een uitgebreide collectie van onder andere videobanden en audiotapes verzameld, die gedigitaliseerd en ontsloten zijn in het archief Archivo Boneiru. Het Instituut voor Beeld en Geluid heeft een deel van deze collectie in haar catalogus opgenomen. In Suriname heeft het Amazon Conservation Team, in samenwerking met lokale bevolkingen, door middel van orale geschiedenis, interactieve kaarten, oude foto's en archiefstukken, de historie van de marron-gemeenschap Matawai vastgelegd.

Het opslaan en digitaal ontsluiten van oraal materiaal stelt deze bronnen veilig voor nader onderzoek, herinterpretatie en analyse. Deze bronnen worden verifieerbaar voor onderzoekers en kunnen ook in het onderwijs worden gebruikt. Ondanks de toenemende belangstelling voor orale geschiedenis om de Nederlandse koloniale geschiedenis bloot te leggen, is er heel veel materiaal dat voor onderzoekers en het bredere publiek nog niet toegankelijk is.

Rose Mary Allen *(1950) is cultureel antropoloog. Ze is buitengewoon hoogleraar Cultuur, gemeenschap en geschiedenis aan de Universiteit van Curaçao.*

Deel 2

Slavernij, afschaffingen en doorwerkingen

patricia kaersenhout

'Entangled One is een zeer persoonlijke serie van acht werken over het kunnen ontsnappen aan de onveilige en verwarrende gevoelens die ontstaan als je zwart bent in een overwegend witte samenleving. Het deed mij twijfelen aan mijn eigen identiteit en aan de plaats waar ik thuishoorde. Ik kon alleen ontsnappen aan mijn 'anders'- zijn in een denkbeeldige wereld. Pas daar losten alle grenzen op en werd mijn toegestane vrijheid een realiteit van mogelijkheden. Via de taal van de verbeelding bevrijd ik mijn innerlijke ziel die gevangen zit in het uiterlijke lichaam, dat wordt bepaald door ras, geslacht en hiërarchie.'

Entangled One nr. 4 (2011)
werk op papier, 48 × 64,5 cm

Ellen Klinkers (1964) is gespecialiseerd in de koloniale geschiedenis van Nederland. Ze promoveerde op een proefschrift over de afschaffing van de slavernij in Suriname. Ze schreef in opdracht van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) een boek over de koloniale politie in Suriname en in opdracht van het Nederlands Instituut voor Militaire Geschiedenis (NIMH) een boek over de Troepenmacht in Suriname.

Ellen Klinkers

7. Het kronkelige pad van slavernij naar 'vrije' arbeid

De opheffing van de slavenhandel en de slavernij baande de weg voor vrije arbeid, maar sloot nieuwe vormen van dwang niet uit. Slavernij, dwangarbeid en contractarbeid bestonden in de Nederlandse koloniën soms naast elkaar, of volgden elkaar op. Het bestuderen van slavernij in samenhang met dwang- en contractarbeid in een koloniale context die dat legitimeerde kan bijdragen tot een beter begrip van de transitie van slavernij naar vrije arbeid.

De verschillen tussen de voormalige Nederlandse koloniën Suriname, de Nederlandse Caribische eilanden en Nederlands-Indië zijn enorm wat betreft omvang, ligging, bevolking, economie en samenleving. Het effect van de afschaffing van slavernij, het ontstaan en voortbestaan van dwang- en contractarbeid in de Nederlandse koloniën kan daarom alleen in hoofdlijnen worden besproken. Een grote gemene deler was dat de economieën, en daarmee ook de inzet van arbeid, grotendeels in dienst stonden van de koloniale machthebbers, die arbeid legitimeerden en controleerden.

Het verbod op de trans-Atlantische slavenhandel

In 1845 voer Francis Meynell, een Britse luitenant van de Royal Navy, op het marineschip HMS Albatross voor de kust van West-Afrika. Hij was op weg om de slavenhandel te bestrijden. Op 1 maart van dat jaar overmeesterde de bemanning van de Albatross het Spaanse schip Albanez, met meer dan zevenhonderd slaafgemaakten aan boord. Luitenant Meynell maakte een aquarel van het ruim van het schip met de mensen die daar zaten opgesloten.

De Albanez werd naar de haven van Freetown in Sierra Leone geleid. Maar liefst 148 slaafgemaakten waren omgekomen tijdens de reis. De overlevenden herkregen hun vrijheid, de slavenhandelaren werden berecht.

De aquarel toont dus de slavenhandel, die eveneens plaatsvond in de Nederlandse koloniën in het Atlantisch gebied, ook nadat het verbod erop in 1807 door de Engelsen was afgekondigd. Zij waren overigens niet de

Francis Meynell schilderde uit slavernij bevrijde mensen op het schip Albanez, nadat het in 1848 in beslag was genomen maar de mensen nog niet aan land waren gebracht.

eersten die daarmee kwamen – de Denen waren hen in 1803 voorgegaan. De Engelsen konden die maatregel ook voor de Nederlandse koloniën afdwingen omdat zij die in handen hadden tijdens de napoleontische bezetting van Nederland. Na teruggave van de koloniën aan Nederland in 1815 bleef het verbod van kracht.

Omdat slavernij zelf nog was toegestaan, bleef de vraag naar slaafgemaakte Afrikanen bestaan, bijvoorbeeld op plantages in Suriname en op de Caribische eilanden Cuba, Puerto Rico, Santo Domingo, Martinique en Guadeloupe. Met het Deense eiland Sint-Thomas als centrum werkten de Nederlandse eilanden Sint-Eustatius, Saba en Sint-Maarten actief mee aan deze handel. De archeoloog en historicus Ryan Espersen toonde aan dat dit onder andere gebeurde door het verschaffen van de benodigde papieren, waarmee de illegale handel in slaafgemaakten in feite werd gelegitimeerd. In Suriname, waar jaarlijks rond de duizend slaafgemaakten het land werden binnengesmokkeld, waren het straffen van de handelaren

enerzijds en de verplichte registratie van slaafgemaakten vanaf 1826 anderzijds effectieve maatregelen om deze praktijk te bestrijden.[1]

In die Surinaamse plantage-economie, waar slaafgemaakten meer dan negentig procent van de bevolking uitmaakten, tonen de demografische cijfers niet alleen het gevolg van de slavernij voor de levens van mensen maar ook het falen van dat systeem na het stoppen van de handel; nooit zou het aantal geboortes de sterfte overstijgen. Vooral het leven op de suikerplantages eiste zijn tol. Toen de invoer van nieuwe slaafgemaakten stopte, voelden de planters direct de gevolgen.

De slavernij op de eilanden werd daarentegen niet gekenmerkt door een sterfteoverschot. Een gezonder klimaat en het ontbreken van een grootschalige plantage-economie zoals in Suriname zouden redenen daarvoor kunnen zijn. Daarom werd lange tijd aangenomen dat slavernij op de eilanden minder zwaar was. Recent archeologisch (bot)onderzoek en onderzoek naar het gebruik van orale tradities op de Caribische eilanden door onder andere archeoloog Felicia Fricke doen dat beeld kantelen. Beide tonen nieuwe perspectieven op de levensomstandigheden van slaafgemaakten, hun dieet, fysieke gesteldheid, eventuele letsels als gevolg van straffen en daarmee ook op verzet en religie. De verschillen tussen de eilanden worden zichtbaar. Mogelijk biedt dit onderzoek in de toekomst meer informatie over de levensomstandigheden in de laatste fase van de slavernij, na de afschaffing van de handel.[2]

De afschaffing van de (illegale) slavenhandel vormde de aanzet tot hervormingen door het koloniale bestuur. Aan voeding en levensomstandigheden werden minimumeisen gesteld, het ongelimiteerde straffen werd aan banden gelegd, verkoop of verplaatsing van slaafgemaakten werd bemoeilijkt en kerstening aangemoedigd. Op Curaçao was bekering tot het katholicisme overigens al in de achttiende eeuw begonnen, in tegenstelling tot Suriname, waar de protestante Herrnhutters al enkele decennia voor de afschaffing van de slavernij op de plantages werden toegelaten. Het zou het voortbestaan van in slavernij gevormde Afro-Amerikaanse religies, talen en culturen in Suriname en op de eilanden niet bedreigen.

Deze maatregelen werden in Suriname genomen in de hoop de bevolkingsafname af te remmen. In zowel Suriname als op Curaçao hadden ze tot doel om opstanden te voorkomen en uiteindelijk, na de afschaffing van de slavernij, een op Europese waarden gebaseerde cultuur en economie met bijbehorend arbeidsethos te bewerkstelligen.

De afschaffing van de slavernij

In Nederlands-Indië kwam op 1 januari 1860 formeel een einde aan de slavernij. Recent onderzoek heeft aan het licht gebracht hoe omvangrijk en diepgeworteld de slavernij in Nederlands-Indië was. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) bezat en verhandelde daar al slaafgemaakten sinds het begin van de zeventiende eeuw. Dat gebeurde op zeer grote schaal. De slaafgemaakten kwamen uit Oost-Afrika en verschillende landen in Azië. Ze werden ingezet in huishoudens, mijnen, werkplaatsen en bij het bouwen van militaire forten.[3]

Na de afschaffing van de slavernij ontving een klein deel van de eigenaren op Java een schadeloosstelling voor hun verloren menselijk 'bezit'. Buiten Java was dat minder het geval, maar kwam er ondanks het verbod ook niet direct een einde aan de slavernij; die werd oogluikend toegestaan, onder andere in de vorm van 'schuldslaven' (het afbetalen van een schuld door middel van arbeid). Naast slavernij kwamen in Nederlands-Indië andere vormen van dwang voor die daar na de afschaffing van de slavernij bleven bestaan. Ten behoeve van het in 1830 ingevoerde cultuurstelsel moesten boeren een deel van hun grond gebruiken voor exportproducten,

die zij als pacht aan het gouvernement afstonden (zie hoofdstuk 12 van Jan Breman).

Het koloniale juridische systeem maakte het mogelijk om tot dwangarbeid veroordeelde gevangenen in te zetten bij militaire expedities van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), al gebeurde dat aanvankelijk formeel alleen op vrijwillige basis. Vanaf 1873 mochten dwangarbeiders die tot meer dan drie maanden dwangarbeid waren veroordeeld ook buiten de eigen regio worden ingezet. Deze dwangarbeiders werden denigrerend betiteld als 'kettingberen' omdat zij soms aan elkaar geketend werden. De sterfte onder de dwangarbeiders bij het KNIL was hoog. Precieze cijfers zijn niet bekend, maar tijdens de Atjehoorlog (1873-1914) zouden zo'n 25 000 van hen zijn omgekomen. Verder werden ze ingezet bij de aanleg van wegens en havens, in de mijn- en de landbouw. In de twintigste eeuw nam de inzet van dwangarbeiders bij het KNIL af omdat er minder militaire expedities werden georganiseerd, niet omdat er een verbod op deze vorm van dwangarbeid kwam in Nederlands-Indië.[4] Het cultuurstelsel en de inzet van dwangarbeiders bij het KNIL laten zien dat de opheffing van slavernij de continuering van dwangarbeid niet belemmerde.

Schrijver en tekenaar W.E.H. Winkels dreef in 1863 de spot met de afschaffing van de slavernij. Hij bekritiseerde kolonisten voor wie de slavenhandel 'goudvisserij' was geweest.

Ruim drie jaar later dan in Nederlands-Indië werd de slavernij in Suriname en op de Nederlandse Antillen afgeschaft. Omdat die gebieden werden omringd door Britse en Franse koloniën, die in respectievelijk 1834 en 1848 de slavernij al hadden afgeschaft, was het einde van de slavernij in Suriname en op de Antillen op den duur onvermijdelijk. Slaafgemaakten ontsnapten, zij het niet op grote schaal, vanuit het Surinaamse grensgebied Nickerie naar Brits Guyana en vanaf Sint-Maarten en Sint-Eustatius naar de Britse eilanden Saint Kitts en Anguilla. De afschaffing van de Franse slavernij leidde op Sint-Maarten tot vluchtpogingen naar het Franse deel van het eiland en tot verzet onder de achterblijvers in het Nederlandse deel die weigerden nog langer als slaafgemaakten te werken. Het resultaat was dat de slavernij op het eiland de facto werd opgeheven. Slavenwetten werden opgeheven en er werd loon betaald. Toch duurde het nog tot 1 juli 1863 voordat de slavernij in Suriname en op de Nederlandse Caribische eilanden daadwerkelijk werd afgeschaft – na een lang proces van lobbyen en dralen.

In een serie spotprenten liet de schrijver, tekenaar en voormalig plantageopzichter W.E.H. Winkels zien dat de afschaffing van de slavernij gedoemd was te mislukken, omdat de voormalige slaafgemaakten niet meer voor de planters zouden werken waardoor de economie in het slop zou raken.

De planters eisten met succes compensatie voor het verlies aan menselijk 'bezit'. In Suriname kregen ze een schadeloosstelling van driehonderd gulden per vrijgemaakte. Op Curaçao, Bonaire, Aruba, Sint-Eustatius en Saba was dat tweehonderd gulden. Omdat op Sint-Maarten de slavernij in praktijk al in 1848 was opgeheven, kregen de eigenaren daar honderd gulden per vrijgemaakte uitbetaald. De vrijgemaakten zelf kregen niets.[5]

In Suriname volgde er na de afschaffing van de slavernij een tienjarige overgangsperiode, het zogenaamde staatstoezicht. De voormalige slaafgemaakten werden tot nog tien jaar plantagearbeid verplicht. Zij konden jaarlijks contracten sluiten op plantages naar keuze. Veranderen van werkgever was een van de weinige manieren om vrijheid van arbeid te ervaren en de planters te laten voelen dat nu ook *zij* afhankelijk waren van *hun* bereidheid om te werken. Maar het loon dat ze voor hun werk kregen was nauwelijks voldoende om een gezin te onderhouden, terwijl ouderen zonder contract vaak in armoede op de plantages leefden.[6]

Op de Nederlandse eilanden in de Cariben was geen staatstoezicht. De eilanden waren handelskoloniën, geen economieën met massale inzet van slaafgemaakten; op de plantages werd vooral voor de lokale markten

geproduceerd. Een uitzondering was Bonaire, waar slaafgemaakten in de zoutpannen werkten.

Vrije arbeid betekende nog geen gelijke kansen op de eilanden, waar kleur, klasse en religie al voor 1 juli 1863 de status van zowel de vrije als de onvrije eilandbewoners bepaalden. Er heerste bittere armoede als gevolg van schaarste aan werk en land. Vooral de nazaten van slaafgemaakten kampten daarmee. Gebrek aan beschikbare vruchtbare grond en werk maakte de vrijgemaakten soms afhankelijk van hun voormalige eigenaren. Op Curaçao, bijvoorbeeld, bleven ze om die reden op het land van hun voormalige eigenaren wonen. In ruil voor grond werkten zij soms nog voor de landeigenaar (het *paga tera*-systeem). Om aan de armoede op de eilanden te ontkomen, emigreerden vooral mannen in groten getale (zie hoofdstuk 15 van Charles do Rego).

Een keerpunt bracht de opkomst van de olie-industrie door de Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij Shell, eerst op Curaçao en vervolgens op Aruba, in de jaren twintig. De industrie gaf een enorme impuls aan de economie, bracht werkgelegenheid voor velen en trok een stroom migranten naar die eilanden. Maar die ongekende economische groei was niet voldoende om diepgewortelde raciale barrières te doorbreken. De oliemaatschappij heeft een stevig fundament in het koloniale verleden. Het in 1890 opgerichte bedrijf Koninklijke Olie in Nederlands-Indië, later Shell, kon in de kolonie bouwen aan de basis voor haar imperium, met gunstige voorwaarden voor zichzelf en ongunstige werkomstandigheden voor de Chinese en Javaanse contractarbeiders – in die tijd geringschattend 'koelies' genoemd.

In Suriname werd in de periode van het staatstoezicht gezocht naar nieuwe wegen om de plantages draaiende te houden met behulp van goedkope arbeid. Arbeiders kwamen eerst in relatief kleine aantallen uit Madeira, China en de Cariben, maar vanaf 1873 werden zij massaal in Azië geworven. Meer dan 34 000 Brits-Indiërs en bijna 33 000 Javanen maakten als contractarbeiders de overtocht naar Suriname om daar onder moeilijke omstandigheden op de suikerplantages te werken. Iedereen die contractbreuk pleegde werd strafrechtelijk vervolgd, zoals was vastgelegd in het poenale sanctiebeleid.[7] Volgend op het slavernijsysteem ontstond zo een nieuwe vorm van onvrije arbeid, die tot de Tweede Wereldoorlog bleef bestaan. De migratie van contractarbeiders uit Nederlands-Indië naar Suriname laat zien dat het moeilijk was om aan het koloniale regime te ontsnappen.

Geleidelijk aan verlieten de vrijgemaakten de plantages. Hun plaatsen werden ingenomen door contractarbeiders. Een bestaan opbouwen in een land waar grootschalige landbouw met behulp van goedkope contractarbeid de standaard was, was niet eenvoudig. De winning van goud en rubber in het binnenland van Suriname, de nieuwe *frontier*-gebieden (gebieden die de grens met het ontgonnen land markeerden) boden kansen. Sommigen traden in dienst van de koloniale overheid.

Er is nog veel onbekend over de kansen op de vrije arbeidsmarkt in de decennia na de afschaffing van de slavernij. Ontstonden er vormen van solidariteit of werden er juist nieuwe barrières opgeworpen tussen de verschillende groepen vrije arbeiders?

Schipperen tussen verandering en behoud

De afschaffing van de slavernij en daarmee de introductie of het voortbestaan van contractarbeid en onvrije arbeid vergden aanpassingen in de organisatie van bestuur en ordehandhaving. In symbolische zin speelde het koningshuis een rol in het vormen en hervormen van de koloniale staat. In Suriname en op de eilanden werd koning Willem III gepresenteerd als degene die het initiatief had genomen tot de afschaffing van de slavernij, terwijl hij in feite alleen het besluit daartoe had ondertekend. Dankbaarheid jegens de koning werd gebruikt om gehoorzaamheid, werkzaamheid, christendom en loyaliteit naar het koloniale gezag te stimuleren. In Nederlands-Indië werd de kroon ingezet om een gevoel van eenheid tot stand te brengen tussen 'moederland' en kolonie nadat de troepen hun repressieve taken hadden uitgevoerd: Indonesische vorsten tekenden loyaliteitsverklaringen en werden uitgenodigd voor koninklijke feestdagen.[8]

Daarnaast werd in Suriname tijdens de periode van het staatstoezicht een administratief systeem van districten en districtscommissarissen op touw gezet om arbeid te registreren en te controleren. Verordeningen tegen landloperij en werkweigering werden uitgevaardigd en konden leiden tot gevangenisstraf of dwangarbeid. Deelname aan 'heidense riten', oftewel afro-religieuze rituelen, werd verboden om het assimilatieproces te bevorderen.

In Suriname was de invoering van een politiemacht gekoppeld aan de afschaffing van de slavernij: het korps marechaussee werd op 1 juli 1863 actief. Aan disciplinering en recht moest immers opnieuw vorm worden gegeven nu de sociale verhoudingen niet langer werden bepaald door

slavernij. De planter verloor zijn disciplinerende macht; hij mocht niet langer veroordelen en straffen zoals tijdens de slavernij. Bovendien groeide de bevolking door de komst van Aziatische contractarbeiders tussen 1863 en 1900 met bijna zevenendertig procent. Op de eilanden was de afschaffing van de slavernij niet zozeer van invloed op de politieorganisatie, maar wel de opkomst van de olie-industrie, in de jaren twintig van de twintigste eeuw, die eveneens een enorme bevolkingsgroei teweegbracht en zo een impuls gaf aan reorganisatie, uitbreiding en militarisering van de politiemacht. Die was in het enorme eilandenrijk van Nederlands-Indië in het begin van de twintigste eeuw verder ontwikkeld dan in Suriname en op de Antillen. Dat moderniseringsproces kwam in de jaren dertig tot stilstand. De opkomst van nationalisme en politiek zelfbewustzijn van de bevolking zette de koloniale staat onder druk, met als gevolg dat de politie haar macht trachtte te behouden met repressie en geweld.

Op de Caribische eilanden, in Nederlands-Indië en Suriname stond de koloniale politie aan het eind van de negentiende eeuw voor zowel veiligheid als controle, dus voor zowel recht als disciplinering. Het bieden van veiligheid legitimeerde de politie, maar die veiligheid was ook nodig om de koloniale economie te laten functioneren. Terwijl repressief politieoptreden in de wetenschappelijke literatuur van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw nog werd beschouwd als effectief koloniaal machtsvertoon, wordt het in de moderne literatuur eerder gezien als teken van zwakte en onmacht van de koloniale staat en de politieorganisatie.[9]

De Antilliaanse politie kende gedurende de gehele periode een aanzienlijke instroom van Nederlands militair en civiel personeel. De politie in Nederlands-Indië bestond vrijwel geheel uit Indonesiërs, met uitzondering van de hoogste rangen. Dat gold ook voor Suriname. Naar Curaçaos voorbeeld was daar een civiel politiekorps, sterk leunend op militaire discipline en machtsvertoon, bestaande uit oud-militairen van Europese afkomst, het ideaal geweest bij de oprichting van het korps marechaussee op 1 juli 1863. Het bleek niet haalbaar een volledig wit korps tot stand te brengen, er waren eenvoudigweg te weinig geschikte mensen uit die groep voorhanden. Dat leidde tot een korps inlandse politie, bemand met creoolse mensen (voormalig slaafgemaakten en hun nazaten), naast het korps marechaussee. Er waren dus twee politiekorpsen, gescheiden door kleur. Dat krampachtige onderscheid was opmerkelijk omdat tijdens de slavernij planters werden bijgestaan door zwarte opzichters, *basya's*. Het raciale onderscheid bij de politie kan worden begrepen als een

herdefiniëring van de sociale grenzen na de afschaffing van de slavernij. Zoals historicus Frederick Cooper en antropoloog Ann Stoler stellen in hun analyse van koloniale samenlevingen was het 'anders zijn' van de gekoloniseerden geen vaststaand gegeven, maar moest dat voortdurend worden herbevestigd. Een wit korps marechaussee representeerde de koloniale staat en symboliseerde het ongebroken gezag van de witte koloniale bevolking na de afschaffing van de slavernij.[10] Het in stand houden van twee politiekorpsen, van elkaar gescheiden op basis van huidskleur, was in de praktijk op den duur een onhoudbare situatie, zodat beide korpsen in 1895 werden samengevoegd tot het korps gewapende politie, waarvan de leden al snel voornamelijk bestonden uit mannen van creoolse afkomst.

Historicus Michael Rothberg introduceert het begrip *the implicated subject* (de medeplichtige ondergeschikte) ten aanzien van mensen die verbonden zijn aan of deel uitmaken van een instituut als de politie, maar geen invloed hebben op dat systeem.[11] Hoe ver draagt de medeverantwoordelijkheid van het individu voor de organisatie die hij dient? De politie in de Nederlandse koloniën kreeg gestalte in een ambivalente context van behoudzucht en verandering. Men zag steeds beter de waarde van de lokale agent met kennis van land, taal en mensen, maar tegelijkertijd kreeg het lokaal politiepersoneel nooit het volledige vertrouwen en werd het leger als loyale bondgenoot van de koloniale staat achter de hand gehouden. Terwijl hij werd onderbetaald en gewantrouwd en nauwelijks carrièremogelijkheden had, werd de lokale politieman bovendien geconfronteerd met een systeem van racisme en uitsluiting – dat hij door zijn werk zelf mede in stand hield. Dat laatste laat vooral duidelijk de gelaagdheid zien van een koloniale staat in transitie en het toont tevens hoe kronkelig het pad naar vrije arbeid was.

Verder onderzoek

Om de transitie van slavernij naar vrije arbeid in de koloniën te begrijpen, zou het zinvol zijn deze in samenhang met andere vormen van onvrije arbeid te bestuderen. Hoe kon vrije arbeid zich ontwikkelen in een omgeving waar onvrije arbeid de standaard was? Was sociale mobiliteit mogelijk in samenlevingen waar afkomst de status bepaalde? Waar lagen de mogelijkheden en waar de beperkingen? Hoe kan een begrip als het *implicated subject* ons helpen de spagaat te begrijpen van gekoloniseerde mensen in overheidsdienst? Wat betekende de afschaffing van de slavernij

voor slaafgemaakten die al vóór de afschaffing van de slavernij vrij waren geworden? Ontstond er solidariteit of werden er nieuwe barrières opgeworpen?

De zoektocht naar de stem van slaafgemaakten en andere in onvrijheid levende mensen is natuurlijk niet nieuw. Hun stem weerklinkt niet in de bronnen. Die werden door anderen geschreven: koloniaal bestuurders, planters en andere ondernemers. Een vertekening van de geschiedschrijving lijkt zodoende onvermijdelijk. Begin jaren tachtig schreef de historicus Ranajit Guha dat het beter is die vertekening te erkennen en te beschouwen als een bron van informatie die de geschiedschrijving bepaalt. Door die vertekening te beschouwen als een vaststaand feit en haar te analyseren kunnen we dat verloren gewaande verleden benaderen. Ook de antropoloog Michel-Rolph Trouillot schrijft dat 'stiltes' onvermijdelijk zijn in de geschiedschrijving. Opnieuw lezen en overwegen van bronnen biedt ook volgens hem openingen tot een beter begrip van degenen wier stem verloren ging.[12] Die inzichten zijn onverminderd waardevol. Naast geschreven bronnen brengen orale tradities, tentoonstellingen in musea, vragen over restitutie van erfgoed, het toegankelijk maken van fotomateriaal en de herwaardering van cultureel erfgoed ter plaatse, zoals plantages, fabrieken, begraafplaatsen, monumenten en archeologisch onderzoek de materiële en immateriële culturele erfenis van de wereld van de gekoloniseerde bevolking dichterbij. Die ontwikkeling moet gestimuleerd en aangemoedigd worden.

Felicia Fricke

Methode: archeologie

Archeologie kan een belangrijke bijdrage leveren aan ons begrip van het Nederlandse slavernijverleden. Deze discipline richt zich op voorwerpen, bouwsels en andere bewijsmaterialen (zoals glasscherven, ruïnes en plantenresten) die mensen in het verleden hebben achtergelaten. Archeologie maakt het mogelijk om onderzoek te doen naar onderwerpen die zelden in historische documenten worden genoemd en naar de zienswijze van mensen die geen schriftelijke bronnen hebben achtergelaten. Archeologie is interdisciplinair, gebruikt verschillende soorten gegevens en overlapt met disciplines als antropologie, geschiedenis en sociologie. De meeste archeologische informatie is afkomstig van opgravingen, waarbij voorwerpen, bouwsels en grondverkleuringen informatie kunnen geven over het bestaan van een huis, een dorp, of een stad. Tijdens en na een opgraving kunnen een aantal wetenschappelijke analyses worden uitgevoerd die bijvoorbeeld de chemische samenstelling van een scherf aardewerk of de biologische samenstelling van een dierlijk bot vaststellen. Op basis van deze gegevens kunnen archeologen handelsroutes en levenspatronen reconstrueren. Archeologie kan dan ook een effectieve methode zijn voor het bestuderen van slavernij en slaafgemaakten.

In de Nederlandse Cariben neemt het aantal archeologische studies naar slaafgemaakten toe, waarbij onderzoek wordt gedaan naar bouwmethoden, het voedsel dat slaafgemaakten aten, de ziekten waar ze aan leden en hun West-Afrikaanse afkomst. In Suriname wordt bijvoorbeeld onderzoek gedaan door te kijken naar dorpen die gebouwd zijn door marrongemeenschappen, door genetische studies en analyses van menselijke resten op bevolkingsniveau. In Zuid-Afrika zijn onder meer wiskundige analyses gemaakt van het menselijk skelet, biomoleculaire analyses gericht op het bestuderen van volksverhuizingen en studies van rotstekeningen gemaakt door ontsnapte slaafgemaakten die een guerrillaverzet voerden. Inmiddels is er in Indonesië ook enig archeologisch werk verricht, waaronder een landschapsstudie naar sociale controle op een plantage op de Banda-eilanden.[1]

Dit soort archeologisch onderzoek biedt een verrassende inkijk in de levens van slaafgemaakten, die uit andere bronnen vaak niet voorhanden is. Toch zijn er ook tekortkomingen. Die hebben vooral te maken met de (neo)koloniale aspecten van een discipline die vaak geen rekening houdt met lokale afstammelingen en oorspronkelijke gemeenschappen. Op Sint-Eustatius bijvoorbeeld werden in 2021

bij een opgraving op Golden Rock Plantation zonder overleg met de lokale gemeenschap de overblijfselen van zo'n zeventig mensen opgegraven. Na klachten worden er nu wijzigingen doorgevoerd in het erfgoedbeheer op het eiland om ervoor te zorgen dat dit niet opnieuw gebeurt. Een andere uitdaging voor de archeologie van het Nederlandse slavernijerfgoed is de conservering van voorwerpen in warme, vochtige klimaten, waar archeologische overblijfselen wellicht minder compleet bewaard zijn dan elders, en na opgraving sneller vergaan.

Gelukkig zijn er een aantal strategieën ontwikkeld die overleg met, en betrokkenheid van, de lokale gemeenschap stimuleren, zoals de richtlijnen voor het betrekken van afstammelingen die is ontwikkeld door het African American Cultural Heritage Action Fund van de National Trust for Historic Preservation en James Madison's Montpelier in de VS. De opgraving in de jaren tachtig op de Afrikaanse begraafplaats in New York wordt vaak genoemd als een *best practice* die werd toegepast na openbare klachten. Binnen de Nederlandse koloniale context zijn er ook lokale initiatieven om de verhoudingen tussen archeologen, overheid en gemeenschap te herstructureren. Zo hebben de Sint-Eustatius Afrikan Burial Ground Alliance, de Statia Heritage Research Commission en de Statia Cultural Heritage Implementation Committee gewerkt aan erfgoedkwesties die voortkwamen uit de opgraving bij Golden Rock Plantation in 2021. Actievoerders uit de gemeenschap en jonge wetenschappers lopen vaak voorop bij het veranderen van de houding van archeologen.[2]

Ten slotte komen er in de archeologie voortdurend nieuwe technologische mogelijkheden bij die ook nuttig zouden kunnen zijn voor het onderzoek naar de Nederlandse koloniale slavernij. Bijvoorbeeld de extractie van DNA uit een pijpsteel in Maryland (VS); verbeterde karteringsmethoden; en de identificatie van ziekte-eiwitten in tandsteen. Daarnaast valt er veel te verwachten van samenwerking tussen historici en archeologen, waardoor grondiger en genuanceerd onderzoek gedaan kan worden. De toekomst van de archeologie van het Nederlandse slavernijverleden ligt dus in een steeds gedetailleerder inzicht in de levens van slaafgemaakte mensen, geholpen door wetenschappelijke ontwikkelingen en verkregen in samenwerking met de lokale gemeenschap.

Felicia J. Fricke *(1989) is gespecialiseerd in interdisciplinaire Caribische erfgoedstudies, met een focus op Nederlands-Caribische archeologie en osteologie. In 2020 publiceerde ze* Slaafgemaakt. Rethinking Enslavement in the Dutch Caribbean.

Kwame Nimako is socioloog en econoom en oprichter en directeur van de Black Europe Summer School (BESS) die sinds 2007 in Amsterdam is gevestigd. Hij doceerde Internationale Betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam en bekleedde gasthoogleraarschappen aan de Universiteit van Californië en de Universiteit van Suriname. Zijn meest recente publicatie is *The Dutch Atlantic. Slavery, Abolition and Emancipation* (2011) samen met Glenn Willemsen.

Kwame Nimako

8. Afschaffing zonder emancipatie

Slavernij en verzet zijn twee kanten van dezelfde medaille en moeten samen bestudeerd worden, omdat mensen zichzelf niet vrijwillig tot slaaf laten maken. Afrikanen in Afrika waren vrij, totdat zij werden gekidnapt en tijdens de Atlantische overtocht (de zogeheten Middenpassage) naar Amerika werden gebracht. Ze werden pas tot slaaf gemaakt op het moment dat ze daar aankwamen. Daarom gebruik ik in dit hoofdstuk de termen 'slaafgemaakt' in plaats van 'slaaf' en 'slaafmakers' in plaats van 'slavenhouder' of 'slavenhandelaar'. In de context van de trans-Atlantische slavenhandel was eigendomsslavernij een legaal bedenksel van Europese makelij. Het systeem werd bedacht, ontworpen en bestuurd vanuit Europa onder de leiding van Europese vorsten en uitgevoerd door hun Europese onderdanen in Amerika. In het geval van Nederland ging het om een buitenlandse, Spaanse, vorst die regeerde via tussenpersonen, edicten en decreten. De Nederlanders waren al betrokken bij de trans-Atlantische handel in slaafgemaakten voordat Nederland in 1648 een soevereine natie werd, de stap die staatsvorming mogelijk maakte. Een aantal Antilliaanse eilanden werden tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) zelfs veroverd met het idee daar een slavenmaatschappij op te bouwen. Slavernij is dus onlosmakelijk verbonden met die oorlog.

Het ontvoeren en vervoeren van Afrikanen om hen tot slaaf te maken, alsmede de verschrikkingen die daarmee gepaard gingen, waren primair bedoeld om de slaafgemaakten onder dwang en zonder arbeidscontract goederen te laten produceren onder toezicht van de slaafmakers. Veel wetenschappers gebruikten de benaming 'planters' voor de slaafmakers, al blijkt uit alle bewijsmateriaal dat zij in werkelijkheid geen sprietje plantten. Het waren de slaafgemaakten die hakten, verbouwden en oogstten, die balen droegen, kookten, serveerden, wasten en schoonmaakten, zodat de slaafmakers op de plantages, onbekommerd door deze ongeschoolde tijdsbestedingen, zich konden wijden aan lezen, schrijven, sporten en andere vormen van zelfontplooiing en recreatie.

De trans-Atlantische handel in slaafgemaakten creëerde ook banen voor Europeanen. Er werkten duizenden zeelieden en militairen op de schepen; tienduizenden mensen werkten in de havens en in aanpalende sectoren die met de slavernij verbonden waren; miljoenen mensen profiteerden van goederen als suiker, katoen en koffie die door de slaafgemaakte mannen, vrouwen en kinderen geproduceerd werden.

De slaafgemaakten accepteerden hun toestand en status niet zonder verzet. Sommigen verzetten zich stilletjes, anderen openlijk en collectief. Om de arbeid van slaafgemaakten te coördineren en beheersen, grepen slaafmakers actief in verschillende aspecten van hun sociale leven in, van het productieproces tot reproductie en gezinsleven. Deze interventies en het verzet daartegen zijn nog steeds een wezenlijk onderdeel van de herinneringen van de afstammelingen van de slaafgemaakten.

De koloniën boden onderdrukte Europeanen een ontsnappingsroute om aan de Inquisitie en andere vervolgingen te ontkomen. In brede zin kregen Europeanen door de koloniën meer vrijheid, mobiliteit en toegang tot land en bezit. Daar zat een keerzijde aan: landonteigening en slavernij in de koloniën leidden tot onvrijheid en lijfeigenschap voor veel Afrikanen en de meeste lokale Amerikaanse volkeren.

Na vierhonderd jaar onderdrukking werd de slavernij afgeschaft, maar dat verhaal is minder eenduidig dan over het algemeen wordt gedacht. Met name twee kwesties vragen om verdieping, namelijk: welke factoren leidden tot het terugtrekken van Nederland uit de trans-Atlantische 'slavenhandel', en hoe schafte Nederland de eigendomsslavernij af?

De afschaffing van de slavernij

De slaafgemaakten moesten werken tot ze er dood bij neervielen. Ze werden geslagen, gegeseld en seksueel misbruikt. De slaafmakers gingen daar ongehinderd mee door totdat de Britten in 1808 aankondigden een eind te maken aan hun aandeel in de slavenhandel en stappen ondernamen om de handel te bestrijden. De Nederlanders schaften de handel in slaafgemaakten echter niet meteen vrijwillig af. Het kostte nog zes jaar, en een boel internationale druk, voor het zover was. De invasie en bezetting van Nederland door Napoleon (1795-1813) was het begin van het einde van de officiële betrokkenheid bij de slavenhandel. Uit de beschikbare data blijkt dat de Nederlanders tussen 1751 en 1775 118 200 ontvoerde Afrikanen vervoerden die tot slaaf gemaakt werden. Tussen 1776 en 1800 daalde dit aantal tot 34 200. In Frankrijk gebeurde het tegenovergestelde. Tussen

1751 en 1775 vervoerde Frankrijk 321 500 Afrikanen om tot slaaf te maken; tussen 1776 en 1800 bedroeg het aantal vervoerden 419 500. Dit laat zien dat de Fransen hun aandeel verhoogden ten koste van de Nederlanders.[1]

De napoleontische bezetting vond plaats tegen de achtergrond van twee ontwikkelingen. Ten eerste waren er opstanden door slaafgemaakten: de succesvolle anti-slavernij-opstand in Haïti in 1791 en de neergeslagen opstand geleid door Tula op Curaçao in 1795. Tula werd daarbij gemarteld en gedood. Ten tweede breidden de oorlogen op het vasteland van Europa zich als direct gevolg van de napoleontische bezetting uit naar de Europese koloniën. In dezelfde periode dat Napoleon Europa bezette, bezette Engeland Bonaire (in 1804) en Curaçao (in 1805). In de onderhandelingen om hun soevereiniteit terug te krijgen en een constitutionele vorst aan te stellen, werden de Nederlanders in 1814 verplicht hun deelname in de slavenhandel te staken. Engeland behield Sri Lanka en Kaap de Goede Hoop, maar betaalde daarvoor de nieuwe Nederlandse koning Willem I compensatie waarmee hij zijn leger kon opbouwen.

Toen er geen Afrikanen meer waren om de krimpende bevolking in Suriname aan te vullen na het afschaffen van de officiële slavenhandel, riep de Nederlandse regering een commissie in het leven die in 1844 rapporteerde over de staat van de Nederlandse slavenkolonie. De commissie bevestigde dat de slaafgemaakte bevolking kromp en adviseerde de Nederlandse regering de slavernij af te schaffen om Suriname als kolonie te behouden. De regering volgde dit advies op en startte het proces om een eind te maken aan de eigendomsslavernij in Suriname en de Antillen (zie hoofdstuk 10 van Ulbe Bosma). Hierbij volgde Nederland het Britse voorbeeld en begon zich voor te bereiden op de afschaffing van de slavernij. Net als de Britse slaafmakers vroegen de Nederlanders om een schadevergoeding. Ter onderbouwing van hun eis tot vergoeding voor de afschaffing, bood de belangengroepering van slaafmakers in Suriname het Nederlandse parlement een petitie aan. De redenering van de petitie was dat de slavernij een door de staat goedgekeurd 'legaal' systeem was en dus luidde een deel van de petitie als volgt:

> Vroeger, en zelfs nog niet zeer lang geleden, werd het houden en aankoopen van slaven in de kolonie *van overheidswege* niet alleen *aangemoedigd en beschermd*, maar zelfs *verpligtend gemaakt*. Bovendien werd het manumitteren moeijelijk gemaakt en was het den slaven zelfs verboden zich vrij te koopen. De

> slavernij werd toen dus niet alleen als wettig beschouwd, maar ook beschermd; de slaaf is dus het bij de wet erkend eigendom van zijn meester.[2]

En daar heb je het: slavernij was een door de staat gesponsord systeem en de slaafmakers werden beschermd door hun staat. Daarom kon de staat de slavenhouders niet zomaar aan hun lot overlaten. Parlementslid Elout van Soeterwoude (1805-1893) stelde logischerwijs de vraag waarom de staat niet ook de slaafgemaakten compenseerde: 'Zou de slaaf niet veeleer aanspraak hebben om bij dien meester en bij ons in Nederland, die het onregt duldden, althans eenige vergoeding te vragen voor het bitter leed, van vader tot zoon gedurende twee eeuwen gedragen?'[3]

Op 2 juli 1862 presenteerde de regering haar afschaffingsvoorstel aan het parlement als een vierdelig pakket: ten eerste het afschaffen van, of een einde maken aan, de slavernij in de West-Indische koloniën van Nederland. De beoogde datum van afschaffing was 1 oktober 1863, maar na het debat en de nodige amendementen werd de datum naar voren gehaald naar 1 juli 1863. Ten tweede beloofde de regering de eigenaren van de slaafgemaakten te compenseren voor het verloren gegane 'eigendom'. De slaafmakers eisten een compensatie van vierhonderd gulden voor elke slaafgemaakte persoon die per 1 juli 1863 'vrijgelaten' zou worden ten gevolge van de afschaffingsproclamatie. Maar uiteindelijk kwamen parlement en regering overeen om de slaafmakers in verschillende gebieden verschillend te compenseren, namelijk driehonderd gulden per slaafgemaakte in Suriname, tweehonderd gulden op Curaçao, Bonaire, Aruba, Sint-Eustatius en Saba en honderd gulden op Sint-Maarten. Ten derde werd beloofd dat de vrijgelaten slaafgemaakten in Suriname gedurende tien jaar onder staatstoezicht zouden blijven staan. Er waren redelijke argumenten tegen staatstoezicht of een soort 'leertijd', maar de meerderheid stemde voor. Het staatstoezicht, zoals die periode werd genoemd, bestond uit geleidelijke loslating, meebewegen met verandering zonder de macht te delen met de slachtoffers van de onderdrukking. Het vierde onderdeel van het pakket was dat de regering tien jaar lang zou zorgen voor de immigratie van contractarbeiders uit Brits India.

Een consequentie van het feit dat de afschaffing van de slavernij gepresenteerd werd als onderdeel van een pakket aan maatregelen, was dat een

Onthulling van een gedenksteen van koning Willem III ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig Emancipatiefeest op het Gouvernementsplein in Willemstad.

algemene stemming tegen een van de vier afzonderlijke onderdelen voldoende was om de afschaffing van de slavernij te vertragen. Hoewel sommige parlementariërs bezwaar hadden tegen het voorstel tot afschaffing en het zagen als intimidatie van de kant van de regering, gingen ze uiteindelijk toch overstag, omdat ze ervan overtuigd waren geraakt dat de slavernij een vloek en een smet was op het blazoen van de Nederlandse staat. Uiteindelijk werd de afschaffing van de slavernij een middel tot een doel, namelijk het behouden van Suriname als landbouwkolonie. Tegen de tijd dat de slavernij bij wet werd verboden, in 1863, hadden de Nederlanders meer dan 600 000 Afrikanen vervoerd om hen tot slaaf te maken.

De officiële proclamatie van de afschaffing van de slavernij bevatte informatie over de vergoeding die de slaafmakers zouden ontvangen voor de vrijlating. Maar deze informatie werd weggelaten in de versie die in de Surinaamse taal, het Sranan tongo, werd gedrukt en aan de slaafgemaakten werd medegedeeld. Een dag na de proclamatie stond er in het redactioneel van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* het volgende:

> Alleen waar de maatschappij op hare natuurlijke grondslagen, op beginselen van vrijheid en gelijkheid is gevestigd, is op den duur welvaart en bloei te verwachten. Moge die welvaart en bloei het lot van onze West Indische koloniën worden! Met des te meer ingenomenheid zal men dan steeds den 1 Julij 1863 als een blijde dag in Neerlands geschiedenis, als een gelukkig moment in 't regeringstijdperk van Willem III blijven herdenken.[4]

De hoop die uit deze uitspraak van de krantenredactie sprak, is helaas niet doorgedrongen tot het nationale Nederlandse bewustzijn en is evenmin werkelijkheid geworden op Nederlandse bodem. Er is ook geen bewijs dat de Nederlandse academische wereld en de media het op de agenda plaatsten. In plaats van nagedachtenis en herdenking volgden stilte en ontkenning.

Erfenis

De Nederlandse eigendomsslavernij en haar langetermijneffecten delen veel kenmerken met de praktijken in andere koloniën in Noord- en Zuid-Amerika, namelijk het wrede vervoer en tot slaaf maken van Afrikanen, maar ook de economische uitbuiting, politieke overheersing en sociale achterstelling. Alle gemeenschappen die slaafgemaakten hielden, hadden of ontwikkelden racistische ideologieën gebaseerd op de dagelijkse praktijk en filosofische geschriften. Bijvoorbeeld ideologieën die Afrikanen en Zwarte mensen als intellectueel inferieur, maar fysiek superieur definieerden (en dus geschikter om de hele dag in de brandende tropische zon te werken).

Hoewel er in officiële documenten sprake is van een 'emancipatieverklaring', was er in de praktijk geen sprake van emancipatie. De slavernij werd afgeschaft bij wet, maar emancipatie houdt veel meer in dan dat. Emancipatie is een proces waarbij een gestigmatiseerde groep die overheerst is door een andere groep in de maatschappij zich hieraan ontworstelt en haar positie probeert te verbeteren. De groep probeert een volwaardige plaats in de maatschappij op te eisen, te integreren in de bestaande sociale orde en daarin aanzienlijke veranderingen aan te brengen. Dit emancipatieproces is veel breder, transformatiever en bestendiger dan de sociale mobiliteit van een enkeling uit de overheerste groep. Dit proces is nog steeds niet afgerond.

In Suriname en de Antillen herinneren en herdenken de nazaten van de slaafgemaakten de slavernij, het verzet en de veerkracht op heel verschillende manieren en met heel verschillende verhalen. Op 1 juli 1993 hebben Zwarte mensen, voornamelijk vrouwen, van Surinaamse en Antilliaanse afkomst de afschaffing van de Nederlandse trans-Atlantische eigendomsslavernij in Amsterdam herdacht. Hierna hebben zij een formeel verzoek ingediend bij de regering om een monument op te richten voor de jaarlijkse herdenking van de Nederlandse trans-Atlantische eigendomsslavernij. Door hun activisme en gelobby werd het monument in 2002 realiteit. Het jaar daarna volgde de door de Zwarte bevolking geëiste toestemming voor het oprichten van het Nationaal instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis (NiNsee). Daarbij moet opgemerkt worden dat hiervoor bar weinig publieke steun was. Slechts een handvol *mainstream* Nederlandse geschiedkundigen en publiek actieve intellectuelen hebben zich uitgesproken voor de groepen die campagne voerden en lobbyden voor het monument en het instituut.

Voor toekomstig onderzoek naar de erfenis van slavernij zijn vier zaken van belang: ten eerste is de herdenking wel zichtbaar, maar nog nooit systematisch onderzocht. Ten tweede is er in Nederland nog geen onderzoek gedaan naar de vergoeding voor slaafmakers, in tegenstelling tot in het Verenigd Koninkrijk waar de aard en omvang van de vergoedingen grondig gedocumenteerd is. Ten derde is het staatstoezicht nog niet systematisch onderzocht. En als laatste moet ook de kwestie van de gevolgen van het contractarbeidersregime op de vrijgemaakte voormalige slaafgemaakten beter onderzocht worden. Ook is het belangrijk om te bedenken welke instellingen en individuen deze onderzoeken precies zouden moeten uitvoeren. Het bestaande universitaire onderzoek naar de Nederlandse slavernij staat bol van de weglatingen, stiltes en omfloerste beschrijvingen.

Lauren Lauret (1991) is als NWO Rubicon postdoctoral fellow verbonden aan University College London. Haar onderzoek richt zich op negentiende-eeuwse Nederlandse politici met een koloniaal verleden. Samen met Karwan Fatah-Black werkt zij aan een project over burgerschapsvormen in het Nederlandse koloniale rijk gefinancierd door het KNAW Fonds Staatsman Thorbecke.

Lauren Lauret

9. De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw

Met de Bataafse revolutie in 1795 werden slavenhandel en slavernij een vraagstuk in de landelijke politiek. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de morele kritiek op slavernij prominent en publiek op de voorgrond getreden in de opiniepers en filosofische werken, maar tot veranderingen had dit nog niet geleid. In dit hoofdstuk staan de vragen centraal hoe de Nederlandse politiek na 1795 is omgegaan met slavernij, hoe historici erover hebben geschreven en welke vragen nog onbeantwoord zijn.

Revolutie en restauratie, 1795-1840

In april 1797 deed de radicale volksvertegenwoordiger Pieter Vreede een oproep in de Nationale Vergadering om in de nieuwe grondwet een verbod op slavenhandel en slavernij op te nemen.[1] Een commissie die was ingesteld door dezelfde Nationale Vergadering boog zich over deze vraag, maar adviseerde om niets daarover vast te leggen. Het behoud van de overgebleven koloniën, met name Suriname, Curaçao, de Goudkust en delen van Nederlands-Indië, zou in gevaar komen wegens gebrek aan kolonisten om daar de orde te bewaren en de grond te bewerken na de afschaffing. Bovendien stond de onrust die was ontstaan op Santo Domingo na de Franse afschaffing van slavernij (1794) iedereen nog helder voor ogen. Nadelige economische gevolgen kon de jonge Bataafse Republiek niet dragen. Ondanks de morele bezwaren tegen slavernij leidden deze praktische bezwaren ertoe dat het nieuwe grondwetsontwerp voor de Bataafse Republiek het onderwerp slavernij onbesproken liet. Een jaar na zijn oproep was Vreede betrokken bij de succesvolle campagne om het nieuwe grondwetsontwerp af te keuren. In januari 1798 pleegde hij vervolgens een staatsgreep, waarna de radicalen zelf een nieuw grondwetsontwerp konden opstellen. Maar ook in dat ontwerp bleef slavernij onbesproken. Kennelijk had het thema voor Vreede en zijn medestanders geen politieke prioriteit meer. Kortom, de ook in Nederland veel gebruikte kreet

'vrijheid, gelijkheid en broederschap' bleek niet van toepassing op de slaafgemaakten in de Bataafse overzeese gebiedsdelen.

Met de overgang naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd in de grondwet van 1815 bepaald dat niet meer de Staten-Generaal, maar koning Willem I het opperbestuur genoot over de koloniën. Hij had grootse plannen met deze gebieden, daarbij gesteund door de macht die de grondwet hem toebedeelde en het snelle herstel van de Nederlandse slavenkoloniën en slavernijgerelateerde industrieën na de napoleontische oorlogen. Na het verlies van een groot deel van het koloniale wereldrijk behoorde Nederland vanaf het begin van de negentiende eeuw niet meer tot de grootste slavenhoudende staten in de wereld, maar de slavenhoudende plantages waren nog wel van economisch belang voor de staat en de ondernemers. Recent onderzoek naar de oprichting van De Nederlandsche Bank wees bijvoorbeeld uit dat het startkapitaal waarmee de oprichting van dat instituut mogelijk werd gemaakt deels afkomstig was van ondernemers met directe belangen in de plantageslavernij. Verder steeg de consumptie van katoen, indigo, suiker en koffie, hoewel de publieke opinie zich tegen slavernij had gekeerd. Willem I wilde dat de staatskas daarvan profiteerde en stuurde wetsvoorstellen naar de Tweede Kamer voor verhoogde accijnzen op koffie en suiker. Ondanks pogingen van Amsterdamse handelshuizen om dat wetsvoorstel in de kiem te smoren vanwege teruglopende winstgevendheid, stemden de Tweede en Eerste Kamer in met de accijnsverhoging. Door Britse internationale druk was de afschaffing van de slavenhandel opgelegd. Slavenhouders beseften dat zij lippendienst konden bewijzen aan de abolitionistische zaak door de afschaffing van de slavenhandel stilzwijgend te accepteren: die stond immers het gebruik van slavernij als productiewijze niet in de weg.[2]

Als opperbestuurder van de koloniën vond Willem I een gelijkgestemde ziel en trouwe dienaar in de militair Johannes van den Bosch: beide mannen ontwikkelden een allesomvattende visie op koloniaal bestuur die het lot van vele slaafgemaakten en lokale boeren bezegelde.[3] Van den Bosch had gediend in Nederlands-Indië en werd in 1827 benoemd als commissaris-generaal van Suriname en de Antillen, met als opdracht het bestuur grondig te herzien. Een onderdeel van Van den Bosch' beleid was het invoeren van een belangrijke wijziging in het koloniaal reglement (1828) waardoor slaafgemaakten juridisch voortaan als personen werden beschouwd in plaats van als goederen. Plantagedirecteuren en investeerders in Nederland kwamen daartegen in verzet. Ze slaagden erin het

Aanzicht van het Ministerie van Koloniën in het voormalige Huygenshuis in Den Haag.

Ministerie van Koloniën te overtuigen om bij de herziening van het Reglement (1833) het betreffende artikel te schrappen.

Slaafgemaakten konden daarna dus weer als goederen worden behandeld. Dat had verstrekkende gevolgen voor de politieke discussie over de afschaffing van de slavernij. In zijn nieuwe functie van gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1830-1833) voerde Van den Bosch het cultuurstelsel in met het doel de kolonie winstgevender te maken. Slavernij maakte daardoor langzaam plaats voor dwangarbeid van dorpsbewoners op het platteland, die een deel van hun grond moesten bewerken om vastgestelde hoeveelheden gewassen tegen vaste lage prijzen te leveren aan het gouvernement.

Abolitionisme en anti-abolitionisme, circa 1840-1850

De politieke discussie over de afschaffing van slavernij richtte zich vanaf 1840 op de Atlantische gebieden en dan met name Suriname. Hoewel historici de meeste aandacht hebben besteed aan de plantage-ondernemingen in dit gebied, kwam ook op de Nederlandse Cariben grootschalige slavernij voor. Zo leefde op Curaçao maar liefst veertig

procent van de bevolking in slavernij. De Caribische eilanden ontwikkelden zich nooit tot plantage-economieën, terwijl Suriname dat bijvoorbeeld wel deed. Daar waren de investeringen van Nederlanders het grootst en daarmee hun belangen bij afschaffing. Met de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid en medezeggenschap van de Staten-Generaal over de koloniale begrotingen in 1840 waren de koloniën niet langer volledig het domein van de Oranjevorst. Gedesillusioneerd door de inperking van zijn macht trad Willem I af; de troon ging over op zijn zoon, Willem II. In het Adres van Antwoord op de Troonrede van 1841 zinspeelden de Eerste en Tweede Kamer op de emancipatie van slaafgemaakten. Ook in de samenleving groeide de weerstand tegen slavernij. Aangemoedigd door de Britse abolitionisten organiseerden Nederlandse burgers zich met als doel ook hier te lande de afschaffing tot stand te brengen.

Die opleving van het abolitionisme was aanleiding voor de Amsterdamse handelshuizen om zich tot de nieuwe koning te wenden en zich van zijn steun voor behoud van hun koloniale eigendom te verzekeren. In een petitie verklaarden de belanghebbenden de Nederlandse regering verantwoordelijk voor de emancipatie. Indien de regering die overwoog zou daar 'behoorlijke schadeloosstelling' tegenover moeten staan. Meerdere ondertekenaars hadden al een schadevergoeding ontvangen van de Britse overheid. Ook protesteerden zij tegen de rol die een 'Vereeniging of Maatschappij' voor 'de emancipatie der slaven' wilde spelen bij de afschaffing van slavernij in Suriname. Willem II ging mee in deze redeneertrant van de plantage- en slaveneigenaren: de koning weigerde de Maatschappij tot Bevordering der Afschaffing van Slavernij steun te verlenen en zijn minister van Koloniën, Jean Chrétien Baud, ging eerst onderzoeken of afschaffing eigenlijk wel noodzakelijk was.

Baud kon slavernij in de luwte onderzoeken omdat de financiële malaise die Willem I had nagelaten de politieke agenda domineerde. Het reorganiseren van de staatsschuld maakte ruimte voor politieke hervormingen zoals de afschaffing van slavernij, en de abolitionisten spoorden het parlement middels petities aan tot actie.[4] Hoezeer een deel van de Tweede Kamer andere prioriteiten stelde, blijkt uit de behandeling van een verzoekschrift van de belanghebbenden in 1845. De ondertekenaars bekritiseerden de gouverneur van Suriname omdat hij met pogingen het lot van de slaafgemaakten te verbeteren juist onrust zou veroorzaken. Liberale Kamerleden grepen dit adres ondertussen juist aan voor hun

streven om meer inspraak op het koloniaal beleid te krijgen door een discussie over het grondwetsartikel dat handelde over de machtsbalans tussen de koning, kabinet en de Kamer. Volgens een Kamercommissie wierpen de liberalen daardoor 'als opzettelijk eenen sluier' over 'de volharding in de onbeperkte slavernij' die in de petitie verborgen was.[5]

De grondwetsherziening van 1848 maakte de Staten-Generaal als medewetgever weer verantwoordelijk voor koloniale zaken. Maar de kans om slavernij af te schaffen bij het herzien van de grondwet is doelbewust onbenut gelaten, vanwege de hoge kosten die dat met zich mee zou brengen. Nu ook Frankrijk in dat jaar slavernij had afgeschaft, wat vergezeld ging van een schadevergoeding voor de eigenaren, leek het ministers niet raadzaam om daarover iets te bepalen in de herziene grondwet. Zolang de regering de eis (schadeloosstelling) van de eigenaren niet wilde erkennen trokken die laatsten de noodzaak voor afschaffing in twijfel. Schoorvoetend erkenden de eigenaren pas in 1852 dat het voortbestaan van slavernij onwenselijk was, terwijl de Tweede Kamer begreep dat iedere poging slavernij af te schaffen zonder schadeloosstelling kansloos was.

De Staatscommissie en de Emancipatiewet, 1853-1863

In november 1853 ging een Staatscommissie onder leiding van oud-minister Baud aan de slag om de afschaffing voor te bereiden. Het parlementaire draagvlak bleek echter gering. Zo legde Guillaume Groen van Prinsterer zijn lidmaatschap neer vanwege de omslachtige werkwijze die Baud had voorgesteld en het grote aandeel dat de belanghebbenden bij slavernij in de commissie hadden. Groen daarentegen vertegenwoordigde de Maatschappij tot Bevordering der Afschaffing van Slavernij en gold als de Nederlandse Wilberforce, de achttiende-eeuwse Britse abolitionist.[6] Maar het vertrek van Groen en zijn keus om de Staatscommissie als parlementariër te bekritiseren, stemden commissielid en plantage-eigenaar A.P. Brugmans bitter. In plaats van 'de Staatscommissie in haren eigen boezem voortelichten,' was Groen 'van het vaandel gelopen.'[7] Groens keuze om het vaandel van de abolitionisten niet langer te dragen in de Staatscommissie gaf de belanghebbenden uiteraard de gelegenheid om hun stempel te drukken op de rapporten en uiteindelijk op de wetsvoorstellen die daarop gebaseerd werden.

Verschillende factoren hebben in Nederland bijgedragen aan de lange aanloop naar de afschaffing van de slavernij. Wie de archieven van het Ministerie van Koloniën bestudeert kan niet anders dan concluderen dat

verreweg de meeste politieke tijd opging aan Nederlands-Indië. Daartegenover stond echter de individuele betrokkenheid van bestuurders zoals minister Baud en van zijn opvolgers, waaronder Jan J. Rochussen. Ook laatstgenoemde was een oud-gouverneur-generaal en had in die hoedanigheid zelfs een verzoekschrift tot afschaffing van slavernij in Nederlands-Indië in ontvangst genomen, maar naast zich neergelegd. Als minister van Koloniën daarentegen loodste Rochussen de Emancipatiewet voor Nederlands-Indië door het parlement. De wet trad in 1860 in werking.[8] Ook schreef hij aan de gouverneur in Suriname dat hij hoopte '[d]e groote maatregel der Emancipatie – hoe men er ook in het afgetrokkene over mag denken [...] in de eerstvolgende zitting [van de Staten-Generaal] tot stand te brengen.'[9] Na drie mislukte pogingen en een afgekeurde begroting stapte Rochussen op. Naast desinteresse heeft ook het hoge tempo waarin ministers de portefeuille van Koloniën doorgaven de voortgang van het wetsvoorstel geen goed gedaan. Tussen 1855 en de wet voor de Atlantische gebieden van 1862 ontving het parlement zes emancipatievoorstellen, verdedigd door maar liefst vier verschillende ministers. Bovendien was het eerder regel dan uitzondering dat er een 'oudgast' uit Nederlands-Indië aan het roer van het departement van Koloniën stond, die waar het West-Indische zaken betrof volledig moest vertrouwen op dossierkennis (van medewerkers) aangevuld met de standpunten van de

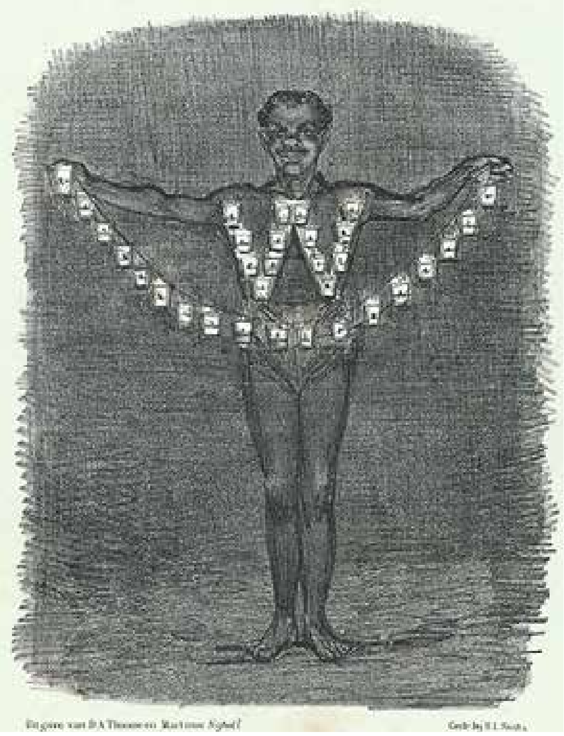

Wisselbrief ter waarde van tweehonderd gulden ten name van Emma Martins. Uitgegeven op 19 juli 1864 op Sint-Eustatius, ter compensatie voor het vrijverklaren van de slaafgemaakten die zij tot haar bezit rekende.

belanghebbenden. Bovendien heeft recent onderzoek informatie opgeleverd over de lobby van Amsterdamse belanghebbenden voor het afschaffen van slavernij in ruil voor gunstige voorwaarden voor de eigenaren. Die lobby (van eigenaren en investeerders) had meer dan eens direct effect op keuzes van de ministers en slaagde er zo in om de regering een vast bedrag aan schadevergoeding uit te laten betalen per slaafgemaakte, ongeacht de leeftijd van de betrokkene of het soort plantage waar zij of hij op werkte.

Op 1 juli 1863 trad de Emancipatiewet in werking in het Atlantisch gebied. Slavenhouders in Suriname ontvingen driehonderd gulden per slaafgemaakte en zestig gulden indien de geëmancipeerde het recht op 'manumissie' (vrijlating door de eigenaar) had verworven. Op Curaçao, Bonaire, Aruba, Sint-Eustasius en Saba ontvingen eigenaren tweehonderd gulden en op Sint-Maarten honderd gulden per slaafgemaakte. Het verschil in marktwaarde van de geproduceerde goederen in de koloniën bepaalde dit verschil. In totaal keerde de Nederlandse regering 9 864 360 gulden uit aan schadevergoeding, wat neerkwam op ruim een derde van de Rijksbegroting voor het jaar 1863. De Nederlandse overheid kon dit bekostigen door het begrotingsoverschot verkregen door de dwangarbeid in Nederlands-Indië die met het cultuurstelsel was ingevoerd.[10]

Het lange wetgevingstraject van de Emancipatiewet, dat duurde van 1853 tot 1862, is beschreven door opeenvolgende historici. De meeste studies benaderen slavernij als een sociaaleconomisch en cultureel fenomeen. Ze kwamen tot stand onder auspiciën van het Koninklijk Instituut voor Taal, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden en werden voor het overgrote deel geschreven door Nederlandse historici. Een belangrijke impuls aan de geschiedschrijving over de Nederlandse Cariben ontstond later als een reactie op een baanbrekend artikel van de Britse historicus Seymour Drescher, die zich richtte op de vraag of er een causaal verband bestond tussen kapitalisme en de afschaffing van slavernij. Historicus Gert Oostindie gaf als reactie een alternatieve verklaring voor de late afschaffing in Nederland: het bescheiden economisch belang van de op slavernij gebaseerde productie in het Atlantisch gebied zorgde ervoor dat het thema geen politieke prioriteit kreeg.[11] De hernieuwde aandacht voor het belang van slavernij in het Atlantisch systeem maakt deze verklaring mogelijk minder plausibel en de tijd lijkt dan ook rijp om antwoorden in een andere richting te zoeken. De Surinaamse historicus Joseph Siwpersad schreef in 1979 een standaardwerk over de Nederlandse regering en de afschaffing

Spotprent uit 1862 naar aanleiding van de afschaffing van de slavernij. Te zien is een slaafgemaakte man met een lichtjesslinger en de letter W (van Willem III) in lichtjes op zijn borst.

van slavernij in Suriname.[12] Hij beschouwde slavernij daarin niet als culturele of sociale, maar primair als een politieke kwestie. Vanuit dat perspectief betoogde hij onder meer dat juist de economisch gemotiveerde eigenaren de besluitvorming over de afschaffing van slavernij hebben vertraagd.

Staatstoezicht en immigratie, circa 1863-1900

De formele afschaffing van slavernij betekende voor veel slaafgemaakten nog geen vrijheid. Op 1 oktober 1863 begon de periode van staatstoezicht die de regering had ingesteld voor Suriname. Dat hield in dat meer dan 33 000 geëmancipeerde slaafgemaakten verplicht, voor de duur van maximaal tien jaar onder toezicht van de staat voor een zelfgekozen werkgever werkten. Verder verleende de regering financiële steun aan de immigratie van contractarbeiders naar het Caribisch gebied. Met het afschaffen van de slavernij kwam er bovendien geen einde aan de overtuiging van Nederlandse bestuurders dat de voormalig slaafgemaakten met harde hand geregeerd moesten worden en dat vooral Suriname behoefte had aan extra

arbeidskrachten. Directeur van de Surinaamse Immigratie Maatschappij (1865-1870) en latere kabinetsleider Nicolaas G. Pierson schreef hierover in 1871: 'De emancipatiewet is in mijn ogen altijd een *failure* geweest. [...] Ik zou gewild hebben: een staatstoezicht van 50 jaren en tegelijk verplicht onderwijs [...] tegelijk aanvoer van vreemde werklieden – want Suriname – al werken alle negers – heeft nog werkkrachten nodig.'[12] Een jaar na het schrijven van deze brief stemde de Tweede Kamer in met het traktaat tussen de Nederlandse en Britse staat over de emigratie van Hindostaanse contractarbeiders uit Brits-Indië naar Suriname. Vanaf 1890 kwamen daar Javaanse contractarbeiders bij. Kortom, terwijl slavenhandel (1814) en slavernij (1860/1863) waren afgeschaft, groeide vanaf de emancipatie de betrokkenheid van de Nederlandse regering bij de rekrutering en financiering van immigranten uit Azië die leidde tot de huidige Surinaamse bevolkingssamenstelling.

Daarnaast bleven de bevoegdheden van de bestuurders en instellingen in de koloniën zeer beperkt. De onvrede daarover onder de inwoners kwam bijvoorbeeld tot uiting bij de viering van het vijfentwintigjarig bestaan van de Koloniale Staten van Suriname in mei 1891. Er braken rellen uit, waarbij een dode viel te betreuren. Een en ander luidde het vertrek in van de gouverneur, M.A. de Savornin Lohman. Parlementair chroniqueur Netscher vatte de bestuurlijke invloed van de familie De Savornin Lohman in zowel de koloniën als Den Haag bondig samen met de volgende zinsnede: 'Leden van dit geslacht regeeren op kristelijk-historischen grondslag de zwartjes in West-Indië en de zwarten in ons Parlement!'[14] Kabinetsleider Mackay peilde vervolgens oud-minister van Koloniën Willem de Brauw voor het Surinaamse gouverneurschap. Die had er weinig trek in om in Suriname min of meer aan de Haagse leiband te gaan lopen. De gouverneur vertegenwoordigde de Kroon en bestuurde de kolonie immers op basis van regeringsbesluiten die werden genomen in Den Haag. De Brauw wist 'precies hoeveel er in Suriname gedaan' moest worden, want de regering 'heeft in Suriname den boel bedorven reeds bij de slaven-emancipatie'. Tegelijkertijd stelde de oud-minister 'hoe bitter weinig een Gouverneur er doen kan [...] zoolang de staatkundige kringen in Nederland volkomen onverschillig blijven voor het lot der kolonie, die zij als een lastpost beschouwen, waarvan men liefst zoo weinig mogelijk wil hooren.'[15]

Het opvallendst aan de redenering van De Brauw is zijn uitspraak over de onverschilligheid van de Haagse bestuurders voor het lot van deze

kolonie en haar inwoners, terwijl zij de politieke verantwoordelijkheid volledig in handen hadden. Daarmee bevestigde De Brauw het bestaande beeld over hoe bestuurders en politici met de politieke verantwoordelijkheid voor slavernij zijn omgegaan in de negentiende eeuw. Uit de huidige stand van het onderzoek blijkt echter dat er vraagtekens gezet moeten worden bij de desinteresse van de bestuurlijke elite als verklaring voor de late afschaffing van slavernij in Nederland. Slavernij, zowel de afschaffing als de doorwerking daarvan, liet politici niet onberoerd, maar zij gaven prioriteit aan binnenlandse hervormingen, de economische belangen van de koloniale metropool en het behoud van de koloniale gebieden als wingewesten. Hun politieke zeggenschap over de kolonie hebben zij daardoor niet aangewend om de emancipatie van slaafgemaakten te bespoedigen.

Tot slot

Om recht te doen aan hun aandeel in het slavernijverleden hebben verschillende Nederlandse steden, provincies en instituten onderzoeken uitgevoerd naar hun eigen betrokkenheid bij slavernij. Die groeiende reeks slavernijgeschiedenissen vraagt allereerst om synthetiseren van de uitkomsten. Daarnaast zijn er drie lijnen in de politieke geschiedenis van het slavernijverleden die vragen om verder onderzoek. Ten eerste beschouwde de grondwet van 1815 de koloniën als het domein van de Oranjevorst. Daardoor lag het opperbestuur tot 1840 in handen van koning Willem I. Een onderzoek naar het slavernijverleden en het koloniale verleden van het Huis van Oranje werd in december 2022 aangekondigd. Een tweede onderzoekslijn is de invloed van bestuurders met een koloniaal verleden. Zo vertrouwden Willem I en Willem II met respectievelijk Johannes van den Bosch en Jean C. Baud op mannen die hun loopbaan in Nederlands-Indië waren begonnen. Frits de Kock, een jeugdvriend van Willem III, groeide uit tot zijn privésecretaris en directeur van het Kabinet des Konings. Hij was geboren in Amboina (het huidige Ambon) als zoon van Hendrik de Kock, de legeraanvoerder in de Java-oorlog (1825-1830) en minister van Binnenlandse Zaken onder Willem I.

De derde onderzoekslijn gaat over de periode na de Emancipatiewet. Bij de afschaffing van de slavernij kregen de eigenaren compensatiegeld uitgekeerd. Naast de kennis over de herkomst van dit geld uit dwangarbeid in Azië is ook bekend hoeveel compensatiegeld aan iedere eigenaar en investeerder is uitbetaald. De volgende stap is onderzoek naar wat de ontvangers van het compensatiegeld daarmee hebben gedaan.

Onderzoekers die de arbeidsgeschiedenis van het Britse rijk hebben bestudeerd stellen bijvoorbeeld dat de afschaffing van slavernij leidde tot een intensivering van kolonisatie en het overstappen op een productiesysteem gebaseerd op onvrije contractarbeid. In haar studie over de arbeidsmigratie vanuit Brits-Indië en Java naar Suriname heeft Rosemarijn Höfte al aangetoond dat het juridisch instrumentarium om de goedkope arbeid te controleren bepalender was dan de economische motieven van de migranten en het op papier waarborgen van hun welzijn. Ook historicus Ulbe Bosma heeft gewezen op de overeenkomsten in de behandeling van arbeiders door koloniale mogendheden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Maar in tegenstelling tot andere landen beschouwde Nederland de voormalig slaafgemaakten na hun emancipatie niet als Nederlands staatsburger. Ook de politieke besluitvorming die ten grondslag lag aan deze keuze en de alternatieve vormen van burgerschap die er later voor in de plaats kwamen, vragen om meer duiding. Pas daarna zullen we de doorwerking van het slavernijverleden op de lange termijn beter kunnen begrijpen.

Ulbe Bosma (1962) is senior onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en bijzonder hoogleraar Internationale Comparatieve Sociale Geschiedenis bij de Vrije Universiteit. Hij schreef een groot aantal boeken en artikelen over de koloniale geschiedenis. Zijn meest recente boek *The World of Sugar*, verscheen in 2023 bij Harvard University Press.

Ulbe Bosma

10. Gedwongen verplaatsing en illegale slavenhandel na de afschaffing

Bij de teruggave van koloniale gebieden door de Britse regering in 1815 verplichtte Nederland zich om de slavenhandel in deze koloniën en territoriale wateren te verbieden en te bestrijden. Het ging daarbij om de Nederlandse Antillen, Suriname, de Nederlandse vestiging Elmina (op de kust van het huidige Ghana) en de Indonesische archipel. Die afschaffing verliep weinig voortvarend. De voortdurende mensenroof en slavenhandel in het Aziatische deel van de koloniale bezittingen waren verreweg het omvangrijkst, maar die in het Atlantische gebied lagen politiek veel gevoeliger vanwege de aanhoudende grootschalige illegale slavenhandel, met name door Franse, Portugese en Spaanse schepen. De Britten beschuldigden de Nederlanders regelmatig van laksheid en zelfs medeplichtigheid aan het in stand houden van de slavernij in het Atlantische gebied.

Indonesische Archipel

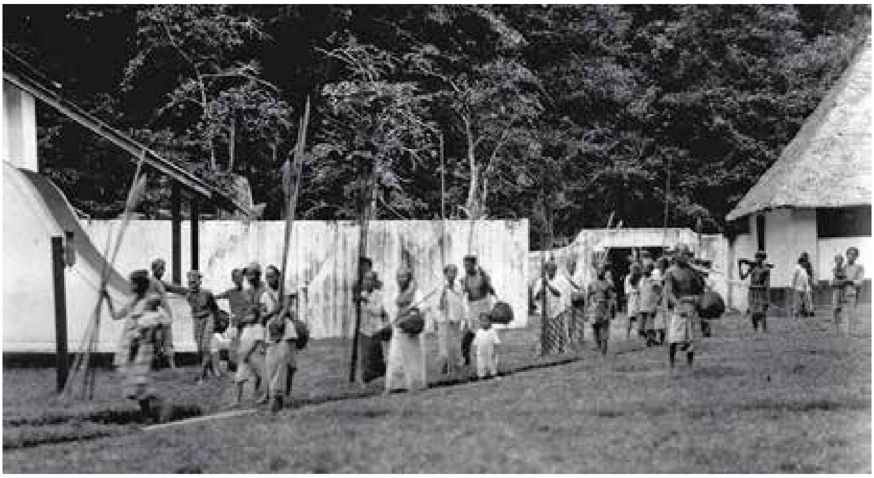
Het Nederlandse gezag was vroeg in de negentiende eeuw op de meeste plaatsen in de Indonesische archipel nog slechts marginaal vertegenwoordigd. Alleen op Java en de Molukken kon het bestuur direct ingrijpen in lokale verhoudingen en daarnaast de veelvuldig voorkomende kidnappings van mensen, vooral door piratenschepen, effectief bestrijden. Daarbij kwam dat eeuwen van koloniale slavenhandel en een snel toenemende vraag naar allerhande producten, zoals rotan en parels, voor de Chinese en Europese markt de waarschijnlijk oeroude praktijken van mensenroof en slavenhandel nog flink hadden aangewakkerd. De snelgroeiende wereldhandel, met de inzet van steeds grotere schepen en nieuwe communicatiemiddelen, was zo een belangrijke factor in het voortduren en mogelijk zelfs uitbreiden van de slavenhandel en slavernij in de Indonesische archipel.

In het begin van de negentiende eeuw teisterden grote piratenvloten Nederlands-Indië, de Filippijnen en het huidige Maleisië. De meeste schepen daarvan waren afkomstig van het machtige, onafhankelijke

Sulu-sultanaat, gevestigd ten noorden van Kalimantan (Borneo). De zeerovers kaapten alle schepen die in hun vaarwater kwamen, ook die onder Europese vlag, en overvielen hele dorpen. Bij hun gewelddadige strooftochten kwamen jaarlijks vijftienhonderd tot tweeduizend mensen om en werden zo'n drie- tot vierduizend slaafgemaakten uit de Indonesische archipel weggevoerd.[1] Overvallen vonden zelfs plaats op de kust van Java, het best verdedigde eiland in de regio, waar het koloniale bestuur zetelde. De bestrijding van zeeroverij genoot daarom hoge prioriteit voor de Nederlands-Indische regering.

Ondanks hun politieke en economische rivaliteit werkten de Britten en Nederlanders steeds meer samen om de maritieme slavenjacht in de Zuidoost-Aziatische wateren aan te pakken. Aanvankelijk wisten zij weinig te beginnen tegen de snelle piratenschepen, maar dat veranderde toen hun beider koloniale marines stoomschepen inzetten. Niettemin bleef de zeeroverij tot het einde van de negentiende eeuw een serieuze bedreiging voor de scheepvaart en visserij. Naast deze actieve bestrijding van de zeeroverij ging het koloniale bestuur van Nederlands-Indië in 1820 over tot de aanleg van een slavenregister om zo de aanvoer van slaafgemaakten naar de koloniale gebieden te stoppen. Iedere niet-geregistreerde slaafgemaakte was automatisch vrij voor de wet en nieuwe slaafgemaakten mochten niet verhandeld worden. Door vrijlating en sterfte moest de omvang van de slavernij zo gaandeweg afnemen. Het aantal personen op deze lijst slonk inderdaad van ongeveer twintigduizend in 1820 tot ongeveer tienduizend in 1841.

De meeste overgebleven slaafgemaakten verrichtten huishoudelijk werk, maar een deel werkte op de nootmuskaatperken op de Banda-eilanden, die in het bezit waren van Nederlandse afstammelingen. Om het tekort aan arbeidskrachten daar op te vangen werd in de jaren dertig van de negentiende eeuw nog overwogen vierhonderd slaafgemaakten van Bali over te brengen. Dat idee werd echter losgelaten, omdat het feitelijk ging om de invoer vanuit een gebied dat niet onder direct Nederlands gezag stond, maar onder lokale heersers. Als het al niet naar de letter dan was het in ieder geval naar de geest in strijd met het Brits-Nederlandse verdrag tegen de slavenhandel. In plaats van Balinezen werd een groeiend aantal gestraften en bannelingen uit de Nederlandse koloniën naar Banda gezonden, al valt niet uit te sluiten dat er ook illegale slaventransporten plaatsvonden.

Vrouwen, kinderen en mannen keren terug van de nootmuskaatoogst op Banda. De eilanden en hun inwoners zijn eeuwenlang uitgebuit in de hebzucht naar deze begeerde specerij.

Op veel plaatsen in de archipel, met uitzondering van Java, waar de slavernij min of meer was uitgebannen, leefde in de eerste helft van de negentiende eeuw meer dan tien procent van de Indonesische bevolking in slavernij. In absolute aantallen – het blijft bij grove schattingen – ging het om zo'n 567 000 tot 806 000 personen, waarbij ongeveer een kwart in staat van slavernij moet zijn terechtgekomen als gevolg van kidnapping of maritieme slavenhandel.[2] Daarbij viel het aantal van tien- tot twintigduizend door het koloniaal gezag geregistreerde slaafgemaakten in het niet.

Na de formele afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië in 1860 probeerde het koloniale bestuur via verdragen de vele zelfstandige vorstendommen in de archipel te verplichten om de slavenhandel te bestrijden en de slavernij geleidelijk uit te bannen. Soms vond daarbij emancipatie van slaafgemaakten plaats, waarbij compensatiegelden werden uitgekeerd aan de voormalige eigenaren. Van afdwingen, laat staan militair ingrijpen, was echter nauwelijks sprake; daartoe ontbrak het koloniale bestuur eenvoudigweg de menskracht. Het koloniale leger was bovendien na 1873 verwikkeld in een bloedige oorlog tegen Atjeh en kon zich weinig andere militaire conflicten permitteren. Om deze reden werd bijvoorbeeld in de jaren zeventig van de negentiende eeuw de al in 1863 gestarte registratie en emancipatie van een omvangrijke in slavernij levende populatie in Zuidwest-Sulawesi op de lange baan geschoven.

Ook Europeanen maakten zich nog schuldig aan slavenhandel in de Indonesische archipel. Zo haalden Franse slavenschepen in de eerste helft van de negentiende eeuw vermoedelijk nog duizenden slaafgemaakten van Bali, voor hun plantages op Mauritius en mogelijk ook Réunion. Ook werden in de jaren 1840 schepen onder Nederlandse vlag betrapt bij het halen van slaafgemaakten van Portugees Timor, door de autoriteiten aldaar. De slavenhalers waren op weg naar Makassar, een centrum van slavenhandel gedreven door Europese afstammelingen.[3] Bij de uitvoer van slaafgemaakten van het eiland Nias, onder de kust van Sumatra, naar de op Sumatra gelegen stad Padang waren in de jaren dertig van de negentiende eeuw zelfs Nederlandse bestuursambtenaren betrokken. Hun verweer was dat het hier geen slavenhandel betrof, maar vervoer van pandelingen, onder wie zij personen verstonden die verplicht waren tot arbeid omdat zij bij iemand in de schuld stonden. Zij zouden vrijkomen zodra ze genoeg hadden gewerkt om hun schulden te voldoen. Pandelingschap was destijds namelijk nog niet onwettig. De zaak werd voorgelegd aan koning Willem I, met als resultaat dat de handel in pandelingen voortaan strafbaar was. Dat nam niet weg dat het koloniale bestuur nog vaak een oog dichtkneep bij de invoer van slaafgemaakten en pandelingen om lokale economische elites te vriend te houden. Zo traden Nederlandse koloniale ambtenaren nog in de jaren zeventig bewust niet op tegen openlijke slavenhandel door handelaren van Arabische origine in Pontianak.

In diezelfde periode ging vanaf Sulawesi, Bali, Timor, Nias en Sumba de uitvoer van slaafgemaakten bijna ongehinderd door. Vanaf Sumba werden in 1877 nog vijfhonderd mensen verkocht en uitgevoerd. In Centraal Sulawesi hield de ontvoering in slavernij van personen aan tot het einde van de negentiende eeuw. Er waren flinke economische belangen gemoeid met deze mensenhandel, zoals de productie van peper en rotan. Mensenhandel kwam ook voor bij de grote Chinese arbeidsmigratie naar plantages en mijnen in Azië en Zuid- en Noord-Amerika, die vanaf de jaren veertig op gang was gekomen. Zo meerde in 1856 de Bellona, een schip onder Nederlandse vlag, aan in de haven van Batavia met aan boord ruim driehonderd gekidnapte Chinezen met bestemming Cuba. Het Nederlandse ministerie van Justitie bemoeide zich ermee, maar beperkte zich tot een waarschuwing aan Nederlandse reders zich met deze handel niet in te laten.[4] Uiteindelijk verordonneerde de Nederlands-Indische regering in 1868 dat gelet op het geldende verbod op slavernij van iedere Chinese immigrant moest worden vastgesteld dat deze zich uit vrije wil in de Indonesische archipel bevond.

In de laatste jaren van de negentiende eeuw nam de nationale en internationale druk op de Nederlands-Indische regering toe om op te treden tegen slavenhandel en slavernij. Misstanden werden steeds vaker en sneller bekend dankzij telegraafverbindingen en door toedoen van de zich snel ontwikkelende dagbladpers. Ondertussen drong de Nederlandse aanwezigheid steeds dieper en verder door in de archipel. Vanaf de jaren tachtig dreigde het koloniale bestuur bijvoorbeeld de haven van Lombok te blokkeren om de aanhoudende slaveninvoer voor de rijstvelden op dit eiland te stoppen. Angst voor reputatieschade en buitenlandse inmenging bracht de Nederlands-Indische regering ertoe met geweld zelfstandige vorstendommen te onderwerpen. Het argument van de strijd tegen de slavernij kwam daarbij maar al te goed van pas. Dat gebeurde in 1894 eerst in Lombok, en in 1908 in het naastgelegen eiland Bali, waarna een begin werd gemaakt met de afschaffing van slavernij. In 1900 werd het koloniale leger voor een tweede maal naar Nias gestuurd, nadat een eerste bloedige expeditie had plaatsgevonden in 1863. Pas na veertien jaar was het eiland volledig onder controle gebracht, waarmee in naam ook aan de slavernij en slavenhandel op dit eiland een einde kwam.

De geleidelijke terugdringing van de slavernij en slavenhandel was in 1914 nog niet voltooid. Daarnaast kwam er geenszins een einde aan dwangarbeid door personen in gevangenschap. Het is van belang om het hoge aantal dwangarbeiders te noemen dat in de loop van de negentiende eeuw door het koloniale gezag werd ingezet. Ieder jaar werd een half procent van de Indonesische bevolking – meer dan twee procent van de volwassen mannelijke bevolking – tot dwangarbeid veroordeeld. Zo draaiden de kolenmijnen aanvankelijk bijna volledig op gedetineerden.[5]

Elmina

Het koloniale bestuur in Nederlands-Indië kampte met een permanent tekort aan militaire slagkracht, mede veroorzaakt doordat uit Europa afkomstige militairen in groten getale stierven in de tropen. Dit verklaart waarom de Nederlandse regering haar toevlucht nam tot de rekrutering van soldaten via haar kolonie Elmina op de Afrikaanse westkust (het huidige Ghana). Elmina was sinds de verovering door de West-Indische Compagnie in 1637 het belangrijkste Atlantische aanvoerpunt van slaafgemaakten voor Nederland. Het verdrag met de Britten had daaraan een einde moeten maken, maar de praktijk bleek weerbarstiger. In totaal werden tussen 1832 en 1873 zo'n drieduizend slaafgemaakte mannen uit

Twee portretten van Isaac Israëls van voormalige Afrikaanse militairen van het KNIL. Links 'Jan Kooi' en rechts 'Kees Pop'. De eigen, Afrikaanse namen van militairen werden niet genoteerd.

West-Afrika ingelijfd als soldaten in het Nederlands-Indische, en vijftig in het Surinaamse leger.[6] Het ging hierbij veelal om krijgsgevangenen van Ashanti-vorsten, die door de Nederlanders werden vrijgekocht, waarna de rekruut het afkoopbedrag van zijn soldij moest terugbetalen. In theorie was de Afrikaanse soldaat in Nederlandse dienst vrij, maar in de praktijk viel hij onder de krijgstucht en werd desertie streng bestraft.

Ook toen deze vorm van werving onder Britse druk werd gestaakt, ging het in stilte op bescheidener schaal door. In een nieuw protest in 1861 beklemtoonde Engeland dat deze rekrutering de slavenjacht in de hand werkte. Overigens hadden de Britten wat betreft het aankopen van slaafgemaakten ten eigen dienste boter op hun hoofd. Planters op de Britse West-Indische eilanden kochten namelijk soms slaafgemaakten op de

Nederlandse Antillen om hen vervolgens na invrijheidstelling als contractarbeiders op hun plantages te werk te stellen. Vertrekken was hun net zomin toegestaan als de Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië.[7]

De Engelse protesten tegen de werving in Elmina moeten niettemin gezien worden tegen de achtergrond van de omvangrijke illegale slaventransporten over de Atlantische Oceaan, waarin Spaanse, Portugese, Amerikaanse en Franse schepen onder steeds wisselende namen en vlaggen de hoofdrol speelden. Nederland ging daarbij niet vrijuit. In 1829 constateerde de commandant van een Engels oorlogsschip dat de slavenhandel in Accra plaatsvond onder Nederlandse vlag, in het volle daglicht en op slechts een paar honderd meter van het Engelse fort. Later heeft de historicus Joseph Dorsey het vermoeden geuit dat er een link bestond tussen West-Afrika en Curaçao, waardoor gekidnapte Afrikanen het Caribische gebied in gesmokkeld konden worden. Daarbij waren ook Nederlandse schepen betrokken. Vaststaat dat er in Elmina regelmatig slavenschepen werden voorzien van voedsel en water. Nederland werd door Britse politici bij herhaling, en terecht, laksheid verweten, omdat de verstrekking van roeiers en kano's voor de proviandering van slavenhalers inging tegen het Brits-Nederlandse slavernijverdrag. Het Nederlandse excuus dat men niet van tevoren kon weten of een schip een slavenhaler was, moet in Londen met hoongelach zijn ontvangen. De ruimen van slavenschepen waren immers duidelijk herkenbaar voor dat doel ingericht.[8]

Suriname

De Surinaamse suikerplantages hadden aan het begin van de negentiende eeuw dringend behoefte aan werkkrachten, vooral omdat door de extreem zware werkomstandigheden de sterfte op deze ondernemingen hoog was en het aantal geboortes laag. Planters kochten slaafgemaakten aan vanuit de krimpende koffieplantages. Daarnaast vonden er omvangrijke slavenimporten plaats, gemiddeld zo'n honderd per jaar tussen 1816 – het moment dat Suriname door de Britten werd overgedragen aan Nederland – en 1827. Volgens sommige waarnemers ging het rond 1820 zelfs om tussen de vijfentwintighonderd en drieduizend personen, vaak gebracht door slavenhandelaren van Martinique en Guadeloupe.[9] Deze slaafgemaakten werden vaak geïmporteerd als zijnde afkomstig uit de Franse Antillen, hetgeen was toegestaan onder het Brits-Nederlandse verdrag. Overigens zouden tot begin jaren twintig van de negentiende eeuw slaafgemaakten nog publiekelijk worden geveild zonder dat daarbij zelfs maar de moeite werd genomen hun recente komst uit Afrika te verhullen.

We weten het een en ander over deze illegale slavenhandel, vooral dankzij twee Britse rechters die tussen 1822 en 1845 in Suriname zetelden. Daar vormden zij samen met twee Nederlandse rechters een rechtbank die bevoegd was inzake de slavenhandel en slachtoffers ervan vrij kon maken. Uit de correspondentie van deze twee rechters blijkt dat er ook in de jaren twintig nog honderden gekidnapte Afrikanen in Suriname werden ingevoerd. Zo voer in 1823 een Frans schip pal langs Fort Amsterdam de Surinamerivier op met 350 uit Afrika gehaalde slaafgemaakten aan boord. Het kon niet anders, concludeerden de genoemde Britse rechters, of het Nederlandse koloniale bestuur in Suriname stond heimelijk aan de kant van de smokkelaars.[10]

De Britten waren niet te spreken over het optreden, of beter het gebrek eraan, van de koloniale ambtenaren in Suriname tegen de slavenhandel. Zij wreven hun meermalen onder de neus dat er vaak geen enkel Nederlands marineschip voor de Surinaamse kust voer en spoorden Nederland aan om daar voldoende oorlogsschepen te laten patrouilleren. Toch nam Nederland wel maatregelen. In 1824 vond een aanscherping plaats van de strafbaarstelling van slavenhandel in de vorm van een boete van tienduizend gulden, vijftien jaar dwangarbeid en verbeurdverklaring van het schip. Twee jaar later werd bij Koninklijk Besluit ook voor Suriname een slavenregister ingesteld en net als in Nederlands-Indië was dit bedoeld om illegale importen van slaafgemaakten tegen te gaan. Ook de aanstelling

van Johannes van den Bosch als commissaris-generaal voor de Antillen en Suriname met de uitdrukkelijke opdracht om een einde te maken aan Atlantische slaveninvoer in Suriname, heeft naar verluidt een positieve uitwerking gehad. Na 1827 schijnen de aantallen ingevoerde slaafgemaakten teruggelopen te zijn.[11]

In ieder geval meldden de twee Britse rechters in Paramaribo in 1833 aan de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Palmerston, dat er de laatste drie jaar geen slaafgemaakten Suriname meer waren binnengesmokkeld. Er zou enkel invoer hebben plaatsgevonden van Curaçao, hetgeen niet in strijd was met het Brits-Nederlandse verdrag. Toch is het de vraag of deze slaafgemaakten werkelijk uit Curaçao afkomstig waren, omdat andere bronnen wijzen op zeer beperkte aantallen, hooguit tien tot twintig per jaar, die van dit eiland naar Suriname vertrokken. Bovendien bleven buitenlandse slavenhalers proberen uit Afrika ontvoerde mensen in Suriname te importeren. Nadat in 1834 in de Britse koloniën de slavernij was afgeschaft, werden de Britse rechters in Suriname steeds assertiever in hun optreden. Zij verweten het koloniale bestuur dat het bevrijde slachtoffers van de Atlantische slavenhandel op suikerplantages te werk stelde. Het leek hun onaannemelijk dat hier van vrijwilligheid sprake was gezien de zwaarte van de arbeid en de hoge sterfte op deze ondernemingen. Ontkenningen van Nederlandse zijde maakten geen indruk, zo liet de Britse minister van Buitenlandse Zaken de Nederlandse regering weten. Het was duidelijk dat het geduld van de Britten opraakte. Zij hamerden nu op iedere letter van het verdrag tegen de slavenhandel. Dat er nog slavernij bestond in het Nederlandse koninkrijk was in hun ogen al stuitend genoeg. Van hun kant beschouwden de Nederlandse autoriteiten in Suriname, en zeker de planters, de Britse rechters steeds meer als betweterige pottenkijkers. De planters deden er alles aan om deze rechters het leven zuur te maken. Uiteindelijk werd in 1845 het gemengd gerechtshof opgeheven.[12]

Curaçao

Vanaf de zeventiende eeuw tot aan de Britse bezetting van 1807 tot 1816 was Curaçao een Caribisch knooppunt van slavenhandel. Nadien bleef dit eiland, waar meer slaafgemaakten leefden dan in de rest van de Nederlandse Antillen tezamen, nog decennialang een centrum van kleinschalige slavenhandel. In de periode 1816-1847 werden ruim vierduizend slaafgemaakten uitgevoerd. Een overzicht uit het jaar 1834 laat zien dat

zevenentachtig procent van de 372 uitgevoerde slaafgemaakten naar Puerto Rico gingen. Slechts zeventien van de 372 maakten de overtocht naar Suriname en nog eens tien naar het Deense eiland Sint-Thomas.[13]

Voordat daarvoor toestemming werd gegeven diende de slaafgemaakte ten overstaan van een ambtenaar te verklaren tegen verkoop buiten het eiland geen bezwaar te maken. Die vrijwilligheid lijkt een wassen neus, maar mogelijk is dat niet helemaal het geval. In tegenstelling tot Suriname, met zijn uitgebreide suikerproductie, groeide de slaafgemaakte bevolking in Curaçao zonder toevoer van buitenaf. Daarnaast kampte het eiland met mislukte maïsoogsten, het belangrijkste voedingsgewas, hetgeen hongersnoden veroorzaakte. Daardoor, zo werd gemeld, zagen ouders zich gedwongen hun kinderen te verkopen om ze van de hongerdood te redden – een onderbelicht onderwerp dat verder onderzoek verdient. Ook plantage-eigenaren voelden zich genoodzaakt hun slaafgemaakten te verkopen en deden dat het liefst aan planters in Puerto Rico, waar de suikerplantages de prijs van slaafgemaakten flink opdreven. Dat verklaart waarom een maatregel in 1831 om de verkoop van slaafgemaakten buiten het Nederlandse gebied tegen te gaan al snel onder druk van de Curaçaose elite werd ingetrokken. Wel nam de uitvoer van slaafgemaakten in de loop van de jaren dertig af.[14]

Naast deze gelegaliseerde transacties vonden vanuit Curaçao ook illegale slaventransporten plaats, waaraan de instelling van het slavenregister in 1839 een einde moest maken. Maar zo'n register werkte beter tegen illegale invoer dan uitvoer, en al helemaal niet tegen het uitrusten en bevoorraden van slavenschepen. Zo signaleerde een van de twee in Suriname gestationeerde Britse rechters in 1839 dat een schoener van Curaçao naar Puerto Rico was gevaren. In 1840 bleek hetzelfde schip weer teruggekeerd naar Curaçao om vervolgens onder een andere naam en vlag naar Sint-Thomas te zijn gevaren en ten slotte onder weer een andere vlag in Curaçao te zijn aangemeerd. De gezaghebber van Curaçao, Reinier Frederik Baron Raders, wees echter alle verdenkingen van de hand: het ging hier om een schip dat zaken als zout vervoerde, het betrof geen slavenschip.[15] Dat was een weinig geloofwaardig verhaal. Zeker volgens de Britse autoriteiten, die dit zagen als deel van een groter patroon van uitgebreide illegale trans-Atlantische slaventransporten naar Cuba, Puerto Rico en Brazilië. Bovendien hadden Franse en Amerikaanse slavenschepen al eerder Nederlandse scheepspapieren verworven met als doel onder Nederlandse vlag aan Britse controles te ontkomen.

Daarbij kwam dat Curaçao als vrijhaven een aantrekkelijk toevluchtsoord vormde voor slavenhalers. Zo was in 1845 het Spaanse schip El Conde de Mirasol – vermoedelijk was dit maar een van de namen van dit schip – uitgerust in Curaçao en vervolgens als slavenhaler naar West-Afrika gevaren. De intra-Caribische slavenhandel bleef een maas in het net, en daarin paste precies de vrijhaven van Curaçao als illegale doorvoerhaven, vreesden de Britse autoriteiten. Zij drongen daarop met succes aan op algehele stopzetting van vergunningen voor uitvoer van slaafgemaakten uit Curaçao, hetgeen in 1847 geschiedde.

Tot slot

We kunnen vaststellen dat de slavenhandel nog decennialang voortging, ook nadat de Britten de Nederlanders hadden verplicht deze te bestrijden bij de teruggave van koloniën. Het omvangrijkst was de illegale mensenhandel in de Indonesische archipel, hetgeen het Nederlandse koloniale bestuur gedeeltelijk valt aan te rekenen. Nederland treuzelde en keek niet zelden de andere kant op, maar ook de Engelsen, die veel hadden aan te merken op de Nederlanders, handelden niet anders in Azië en Afrika. Wat betreft het Atlantische gebied hadden de Engelsen recht van spreken. In Elmina, Suriname en op de Caribische eilanden bleef immers ook na 1818 slavenhandel bestaan onder het oog van Nederlandse gezaghebbers.

Het is duidelijk dat er nog flinke leemten bestaan in onze kennis van de slavernij, slavenhandel en mensenroof in de Nederlandse koloniën in de negentiende eeuw. Het is vooral opvallend hoe weinig de enorme omvang van de slavernij in de Indonesische archipel in de negentiende eeuw specifiek en heel Zuidoost-Azië in het algemeen, de aandacht heeft gekregen van historici. Doordat het Nationaal Archief de afgelopen jaren omvangrijke delen van de koloniale archieven heeft gedigitaliseerd, is dit onderzoek naar de slavenhandel en slavernij in de Nederlandse koloniale gebieden en wateren wel degelijk mogelijk en zelfs veel eenvoudiger geworden. Ten opzichte van de rest van de wereld valt hierbij bovendien nog een serieuze inhaalslag te maken.

Coen van Galen

Methode: slavenregisters en onderzoek

Dankzij honderden vrijwilligers en donateurs is het de Nederlands-Surinaams-Antilliaanse projectgroep Historische Database Suriname en Curaçao (ru.nl/hdsc) gelukt om in de afgelopen jaren de slavenregisters van Suriname en Curaçao online te zetten. Die registers maken het mogelijk om slaafgemaakte mensen door de tijd heen te volgen, van de ene eigenaar naar de andere en van de ene kolonie naar de andere, waardoor een doorsnede van de diverse levens van mensen in slavernij opgetekend kan worden.

De slavenregisters werden door koloniale overheden gemaakt om een sluitend systeem te creëren, een 'boekhouding' van alle mensen die in een bepaald gebied in slavernij leefden. Met dergelijke individuele registraties wilden koloniale overheden in de negentiende eeuw de mogelijkheden beperken dat mensen illegaal in slavernij terechtkwamen en dat ze verhandeld werden. De Britten waren de eersten die de registers instelden nadat zij in 1808 een verbod op de trans-Atlantische slavenhandel hadden ingevoerd. Onder Brits bewind werden de registraties in die periode ook ingevoerd in Nederlands-Indië en Suriname. Dat ontwikkelde zich onder Nederlandse bestuur tot de 'Registers van lijfeigenen' in Nederlands-Indië vanaf 1819, het slavenregister in Suriname vanaf 1826 en registraties op Curaçao en de andere Antillen vanaf het eind van de jaren dertig van de negentiende eeuw. In Nederlands-Indië werden de slavenregisters per residentie opgezet, maar alleen voor gebieden onder direct Nederlands bestuur. Op de Antillen kreeg elk eiland een eigen registratie. Alleen in Suriname ontstond een centrale registratie voor de hele kolonie. Er waren geen slavenregisters voor de verspreide Nederlandse forten en posten aan de kust van West-Afrika.

De ontmenselijking die typerend is voor slavernij is duidelijk te zien in de registers. Mensen werden in eerste plaats beschreven als 'bezit' van anderen. In het algemeen bevatte elk slavenregister de naam van de slaafgemaakte, de naam van de eigenaar en informatie over geboorte, overlijden, verkoop en eventuele vrijlating of ontsnapping. Hoe die informatie werd georganiseerd verschilde per register. Over het algemeen werd ook het geslacht, de leeftijd of

het geboortejaar en de naam van de moeder van een slaafgemaakte vermeld. In Nederlands-Indië en door de Britten in Zuid-Afrika werd daarnaast ook de geboorteplaats of land van afkomst vermeld, informatie die in Suriname en de Antillen ontbreekt. In Suriname werd ook de plantage vermeld, omdat er een strikt juridisch onderscheid bestond tussen 'plantageslaven' en 'particuliere slaven'. In de Britse koloniën in Zuid-Afrika en Guyana werd bovendien informatie gegeven over beroep en huidskleur of etniciteit. Die informatie ontbrak in Nederlandse slavenregisters, waarschijnlijk omdat huidskleur formeel geen rol speelde in de juridische status van een slaafgemaakte.

De slavenregisters zijn dankzij deze informatie een rijke bron voor onder meer sociaalhistorisch, demografisch en genealogisch onderzoek. Slaafgemaakten werden niet als lid van een familie geregistreerd, en vaders werden nooit genoemd. Familieonderzoek kan dus alleen in de vrouwelijke lijn gedaan worden, tenzij een koppeling kan worden gemaakt met andere archieven, zoals de Burgerlijke Stand en doopregisters. Het late ontstaan van de slavenregisters, ruim na de afschaffing van de trans-Atlantische slavenhandel, maakt het vrijwel onmogelijk om mensen te verbinden aan het specifieke slavenschip waarmee ze uit Afrika kwamen. Een laatste beperkende factor in het onderzoek is het ontbreken van sommige registers. De slavenregisters van Curaçao zijn als enige compleet, die van Suriname zijn vrijwel compleet vanaf 1851, terwijl oudere series gaten bevatten. Van de slavenregisters van Nederlands-Indië bestaan alleen fragmenten.

De slavenregisters kunnen context bieden met betrekking tot andere bronnen, zoals kranten, testamenten en rechtbankverslagen, waarin de naam van een slaafgemaakte en een slaveneigenaar worden genoemd. Sinds de publicatie van de slavenregisters zijn al tienduizenden mensen over de hele wereld op zoek gegaan naar hun voorouders en zijn de registers gebruikt voor televisieseries, podcasts, boeken, toneel en onderwijs om het slavernijverleden zichtbaar te maken. Voor wetenschappers biedt de grote hoeveelheid informatie bovendien de kans om niet alleen individuele levens te reconstrueren maar ook structuren daarachter te ontdekken, zoals het opvallende verschil in sterfte tussen mannen en vrouwen in Suriname en betere overlevingskansen van slaafgemaakten op Curaçao.

De HDSC heeft als uiteindelijke doel een reconstructie te maken van de complete bevolking van Suriname en Curaçao tussen 1830 en 1950, zodat de doorwerking

van slavernij en kolonialisme met betrekking tot verschillende generaties onderzocht kan worden. Om die reden wordt nu ook de Burgerlijke Stand van Suriname gedigitaliseerd en verbonden aan de slavenregisters en de registers van contractarbeiders die vanaf 1853 naar Suriname kwamen. Als volgende stap wordt gewerkt aan een uitbreiding van de dataset met Aruba, Sint-Eustatius en andere gebieden in het Caribisch gebied. Als voorbeeld van het belang van het online beschikbaar maken en onderling verbinden van al deze bronnen is het goed om te kijken naar Sint-Eustatius. In 1863 werden daar 1201 mensen geëmancipeerd, waarvan er 826 niet in de Burgerlijke Stand van het eiland terug zijn te vinden. Dat is alleen te begrijpen als we Sint-Eustatius in een bredere context zien, want velen van hen duiken later op in de bevolkingsregistraties van Curaçao, de Deense Maagdeneilanden en zelfs in de registers van contractarbeiders in Suriname. Kennis over migratie tijdens en na slavernij is essentieel voor ons begrip van die regio.

Coen van Galen *(1971) is universitair hoofddocent sociale geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is initiatiefnemer van de Historische Database Suriname en Curaçao (ru.nl/hdsc), die als doel heeft om via* citizen science-*projecten slavenregisters en andere bevolkingsarchieven uit het Caribisch gebied te digitaliseren en online te publiceren voor publiek en wetenschappelijk onderzoek.*

Pepijn Brandon (1980) is hoogleraar Mondiale Economische en Sociale Geschiedenis aan de VU en senior onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij leidde verschillende onderzoeksprojecten over het Nederlandse slavernijverleden.

Pepijn Brandon

11. Slavernij, kolonialisme en de financiële sector

In april 2022 bood de ABN AMRO Bank formeel excuses aan voor de rol die historische voorlopers van de bank hadden gespeeld in de internationale slavernij. Niet veel later volgde De Nederlandsche Bank (DNB). De meest markante voorganger van ABN AMRO waarvan de slavernijconnecties waren doorgelicht, was de firma Hope & Co. Die moet gerekend worden tot de grootste internationale handels- en financiershuizen van de tweede helft van de achttiende eeuw. Juist in die periode bleek de financiële gigant maar liefst een kwart tot een derde van zijn jaarlijkse opbrengsten te behalen uit slavernijgerelateerde activiteiten. De firma verstrekte en beheerde voor eigen rekening leningen aan plantages in Nederlandse, Britse en Deense koloniën, verdiende aan de handel in door slaafgemaakten geproduceerde goederen uit het Caribisch gebied en Azië, en was ook geldschieter voor andere grote Europese handelshuizen die investeerden in de plantagesector. Tot in de negentiende eeuw bleef het inmiddels sterk afgeslankte financiershuis betrokken bij de slavernijeconomie, onder andere door investeringen in de plantagesector in het zuiden van de Verenigde Staten.[1]

De direct tot slavernij terug te voeren activiteiten van de firma waren ingebed in een veel bredere betrokkenheid bij slavernij en kolonialisme. Medeoprichter van de firma Thomas Hope was bewindhebber bij de West-Indische Compagnie (WIC) en de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), en trad in beide compagnieën op als vertegenwoordiger van respectievelijk de stadhouders Willem IV en Willem V (zie hoofdstuk 29 van Raymund Schütz). Op de Britse markt speculeerde Hope & Co op grote schaal op aandelen van de Britse East India Company. Als verstrekker van grote staatsleningen financierde de firma bovendien regelmatig koloniale ondernemingen en speelde hij een belangrijke faciliterende rol bij de Louisiana Purchase (1803), die de jonge Verenigde Staten de controle gaf over aanzienlijk zuidelijk plantagegebied. Ook voor de terugbetaling van staatsleningen was Hope & Co direct afhankelijk van het succes van

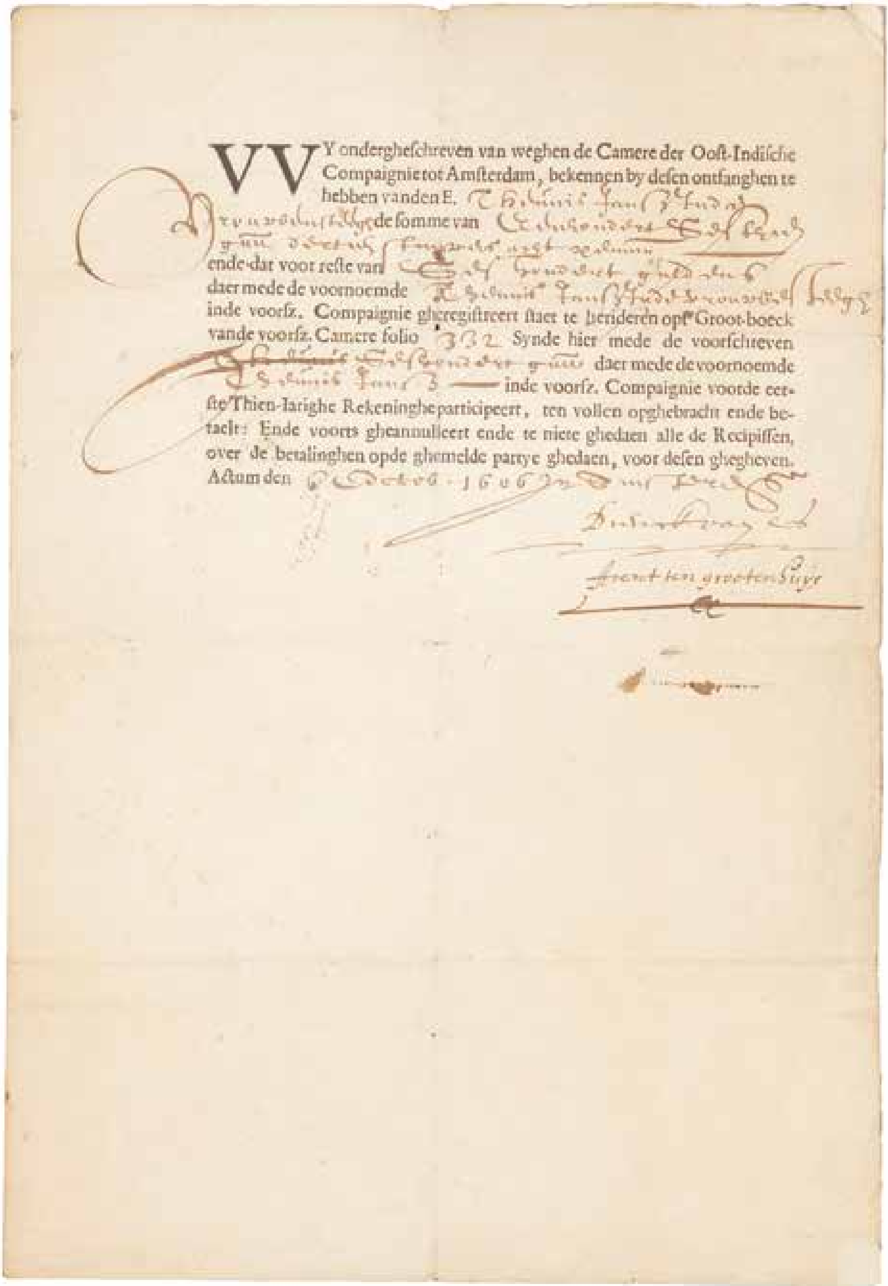
Europese koloniale ondernemingen. Zo vormden de opbrengsten uit de handel in (gedeeltelijk) via slavenarbeid verkregen Braziliaanse diamanten en tabak het onderpand voor grote leningen aan het begin van de negentiende eeuw.[2]

Hope & Co is exemplarisch voor de historische verwevenheid van de Nederlandse financiële en zakelijk dienstverlenende sector met slavernij en kolonialisme, al was de schaal van de betrokkenheid van deze firma wel uitzonderlijk. Recent onderzoek naar DNB toonde de voortzetting van deze verwevenheid in de negentiende eeuw, in de laatste decennia van de slavernij.[3] Tussen het eind van de zestiende en de late negentiende eeuw nam de financiering van koloniale en slavernijondernemingen vele verschillende vormen aan. Het is onmogelijk om die in een korte bijdrage allemaal te bespreken, laat staan om daarnaast ook nog aandacht te besteden aan de ideeënwereld en mentaliteit die schuilgingen achter het wijdvertakte systeem van investeren in handel in mensen of door dwangarbeid verkregen producten. Dit hoofdstuk concentreert zich op drie gezichtsbepalende aspecten van de Nederlandse financiële betrokkenheid: de financiering van koloniale handelscompagnieën in de zeventiende eeuw, de expansie van de West-Indische plantagesector in de achttiende eeuw en de erfenissen in de negentiende eeuw en daarna.

Financiering van de VOC en de WIC

De opkomst van de Nederlandse slavenhandel en de organisatie van slavernij in door Nederlanders beheerste gebieden zijn onlosmakelijk verbonden met de VOC en WIC. Maar deze compagnieën opereerden nooit alleen. Achter de door de Staten-Generaal goedgekeurde monopoliemaatschappijen stonden private investeerders, die niet zelden probeerden om ook buiten de compagnieën om een graantje mee te pikken van de groeiende koloniale handel. De VOC was verantwoordelijk voor een van de belangrijkste financiële innovaties in de geschiedenis van het kapitalisme: ze werd het eerste bedrijf ter wereld met permanent kapitaal en verhandelbare aandelen.

Compagnieën waren al voor de oprichting van de VOC in 1602 een gangbare ondernemingsvorm. Een compagnie was een tijdelijk partnerschap tussen handelaren. Ieder legde eigen kapitaal in om een onderneming mogelijk te maken, bijvoorbeeld het uitreden van een schip. De investering gold voor één reis of een beperkte periode. Na afloop ontbonden de

WY onderghescreven van weghen de Camere der Oost-Indische Compaignie tot Amsterdam, bekennen by desen ontfanghen te hebben vanden E. … de somme van … ende dat voor reste van … daer mede de voornoemde … inde voorsz. Compaignie gheregistreert staet te beideren opt Groot-boeck vande voorsz. Camere folio 332. Synde hier mede de voorschreven … daer mede de voornoemde … inde voorsz. Compaignie voorde eerste Thien-Iarighe Rekeninghe participeert, ten vollen opghebracht ende betaelt: Ende voorts gheannulleert ende te niete ghedaen alle de Recipissen, over de betalinghen opde ghemelde partye ghedaen, voor desen ghegheven. Actum den …

De VOC was het eerste bedrijf ter wereld dat aandelen verhandelde.
Dit aandeel, ter waarde van zeshonderd gulden, werd op 6 oktober 1606
gekocht door kruidenier en later haringkoper Theunis Jansz.

partners de compagnie en ontvingen zij hun startkapitaal terug, waarbij ze de winsten of verliezen onderling verdeelden. Op deze wijze organiseerde een ondernemer als Balthazar de Moucheron (circa 1552-circa 1630), zijdelings betrokken bij slavenhandel op de Afrikaanse kust, verschillende vloten naar Azië voor de oprichting van de VOC. Johan van der Veken (1549-1616), een van de eerste bekende Nederlandse participanten in de trans-Atlantische slavenhandel, richtte vergelijkbare tijdelijke compagnieën op voor zijn handelsreizen in suiker en mensen in het Atlantisch gebied.

De organisatie van de handel op Azië via gelegenheidscompagnieën bleek echter al snel een beperking voor de economische en militaire ambities van de Nederlanders. Vooral door de inzet van raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt verenigden de verschillende 'voorcompagnieën' zich in 1602 tot een enkele door de Staten-Generaal gesteunde compagnie. Deze VOC kreeg het alleenrecht op de Nederlandse handel tussen Azië en Europa, en mocht daarnaast haar door de uitgifte van aandelen verkregen startkapitaal van 6,4 miljoen gulden inzetten om uit naam van de Staten-Generaal oorlog te voeren, koloniën te stichten en recht te spreken in door haar veroverde gebieden. De financieringsvorm bleef echter lijken op die van een traditionele compagnie: na tien jaar zou de VOC geliquideerd worden ten gunste van de aandeelhouders, die vervolgens zouden kunnen besluiten om een nieuwe compagnie op te richten. De enorme kosten van oorlog en verovering drukten echter op de handelswinsten en daarmee op de uitgekeerde dividenden. De Staten-Generaal waren bang dat de financiers van de VOC bij liquidatie van de Compagnie eieren voor hun geld zouden kiezen, en niet opnieuw zouden willen deelnemen in een vergelijkbare onderneming. Daarom namen ze een radicaal nieuwe stap: de staat stond de Compagnie in 1612 toe om de beloofde opheffingsdatum te negeren en de terugbetaling van het oorspronkelijk geïnvesteerde kapitaal uit te stellen voor onbepaalde tijd. Dat leidde uiteraard tot een gespannen verhouding met de aandeelhouders. Sommigen daarvan probeerden zelfs een eigen onderneming op te zetten om het VOC-monopolie te doorbreken. De spanningen duurden voort tot 1623. Een combinatie van nieuwe garanties van de staat en de doorbraak voor de VOC in Azië door Jan Pieterszoon Coens brute, en op de Banda-eilanden zelfs genocidale, veroveringscampagne besliste de conflicten in het voordeel van de VOC-bewindhebbers.[4] Rond dezelfde tijd verleenden de Staten-Generaal ook een octrooi aan de WIC, opgezet naar het model van haar Aziatische

voorganger. De gelijktijdige strijd om het kapitaal van de VOC zorgde er wel voor dat investeerders in eerste instantie veel minder toeschietelijk waren, maar in de loop van 1623 was het startkapitaal van 7,1 miljoen gulden bijeen.[5] Vanaf het begin had de WIC echter nog veel directer concurrentie van private ondernemers dan de VOC. Verschillende goederen waren uitgezonderd van het monopolie en voor de organisatie van de eigen handelsvloten was de WIC sterk afhankelijk van zelfstandige ondernemers.

In de geschiedschrijving van de Nederlandse overzeese expansie is traditioneel veruit de meeste aandacht besteed aan de twee grote handelscompagnieën. Over hun financiële structuur, winsten en verliezen en de conflicten tussen compagnieën en aandeelhouders is dan ook veel bekend. Maar investeren in een handelscompagnie was zeker niet de enige manier om winst te maken uit koloniale expansie. In het Atlantisch gebied en in Azië opereerden de VOC en WIC als de paraplu voor allerlei private activiteiten, legaal en illegaal. Daaronder vielen – ook in het door de VOC beheerste gebied – investeringen in slavenhandel en door slaafgemaakten geproduceerde goederen door compagniesdienaren en vrije burgers ter plaatse. Recent onderzoek naar koloniale betrokkenheid richt zich daarom minder op de geldstromen die rechtstreeks via de Compagnieën liepen en meer op de private kapitaalstromen daarachter en -omheen.[6]

Het kapitaal voor de plantages

De VOC en WIC ontvingen van de Staten-Generaal monopolies op (een deel van) de handel en verregaande bevoegdheden bij het opzetten van een koloniaal bestuur. De compagnieën hadden geen monopolie op de productie van koloniale landbouwgoederen. In sommige delen van de wereld bleef de productie grotendeels in handen van lokale elites die samenwerkten met de compagnieën, op andere plaatsen namen Europese kolonisten de controle over de landbouw over of richtten zij zelfs een heel nieuwe koloniale exporteconomie in. Het meest extreme voorbeeld van die laatste strategie was de inrichting van een volledig op slavernij gebaseerde plantagesector in verschillende delen van het Amerikaanse continent.

De eerste Nederlandse auteur die het woord 'plantage' systematisch in zijn huidige betekenis gebruikte, Ottho Keye (midden zeventiende eeuw, geboorte- en sterfdatum onbekend), rekende voor dat de investering van een kapitaal van vijfduizend gulden in een kolonie aan de kust van

Vaak werden Surinaamse plantages gefinancierd door Europese banken.
Dit is waarschijnlijk Plantage Jagtlust, in 1735 aangelegd door Frederik Berewout, bewindhebber van de WIC en directeur van de Sociëteit van Suriname. De prent is gemaakt door Hendrik Huygens en geeft een bijna vredelievend beeld van een plantage.

Zuid-Amerika veel meer winst zou opleveren dan een veel grotere investering in Nederland of een landbouwkolonie in Noord-Amerika. Het fictieve rekenvoorbeeld ging ervan uit dat de ondernemer van dit startkapitaal 3750 gulden zou uittrekken voor het kopen van 'een aental van dertich Slaven ofte Negros'. De rest zou hij moeten uitgeven aan gereedschap, bouwmaterialen, levensmiddelen en goedkope kleding voor de slaafgemaakten.[7] Deze rekensom bleek al snel een grove onderschatting van de hoeveelheid kapitaal die gemoeid was met het opzetten en in gang houden van een plantage. Rond het midden van de achttiende eeuw bedroeg de getaxeerde waarde van een koffieplantage gemiddeld 105 000 gulden en van een suikerplantage gemiddeld 129 000 gulden.[8] De jaarlijkse uitgaven om een gemiddelde plantage draaiend te houden konden oplopen tot ver boven de 20 000 gulden.[9] De gemiddelde investeringen in een plantage in het Caribisch gebied lagen daarmee vele malen hoger dan die

in een productiebedrijf in de Nederlandse Republiek.[10] Rond de plantages ontstond een voor die tijd uniek geïntegreerd systeem van overzeese productieve investeringen, grootschalige inzet van Afrikaanse slaafgemaakten, een complex van zakelijke en financiële dienstverlening en handels-, verwerkings- en consumptienetwerken tot diep in het Europese achterland. Deze grootschalige samenhang tussen (gedwongen) arbeids- en kapitaalvoorziening, productieve landbouw, handel en consumptie maakt de plantagesector voor velen een belangrijke voorloper van de hedendaagse kapitalistische wereldeconomie.[11]

Ook in VOC-gebied in Azië waren plantages waarop slaafgemaakten gedwongen arbeid verrichtten voor de productie van exportgoederen. Het VOC-monopolie op de intercontinentale handel wierp echter een grote drempel op voor directe private investeringen vanuit Europa in de Aziatische slavernij. Dat neemt niet weg dat handelaren en financiers in de Nederlandse Republiek verdienden aan de slavernij in Azië via hun investeringen in de VOC, het doorverkopen van door slaafgemaakten geproduceerde goederen zoals foelie en nootmuskaat of door in Azië zelf vermogen op te bouwen. Naar de bijdrage van deze verschillende vormen van profiteren van Aziatische slavernij aan de kapitaalvorming in de Nederlandse Republiek moet nog systematisch onderzoek gedaan worden.

Drie hoofdbronnen kunnen worden aangewezen voor de miljoenen-investeringen in het plantagestelsel in de Nederlandse Atlantische koloniën. Ten eerste waren er kolonisten die zelf of met behulp van de eigen familienetwerken voldoende kapitaal bijeenbrachten om een plantage te stichten en die vervolginvesteringen financierden uit de opbrengsten van de plantage. Voor grotere plantages kwam daar een tweede optie bij: geld lenen van kapitaalkrachtige kooplieden in de Nederlandse Republiek of elders. Een derde optie bood een nieuwe investeringsvorm die ontstond in de achttiende eeuw: de negotiatielening. Dat was een vorm van hypotheekverstrekking waarbij de plantage en slaafgemaakten als onderpand dienden. De lening liep vaak via een Amsterdams handels- en financiershuis, maar die firma's leenden niet hun eigen kapitaal uit. In plaats daarvan richtten zij een fonds op en zetten obligaties uit via de kapitaalmarkt. De fondshouders beloofden rentes van rond de vijf procent. Zij keerden die uit door de verkoop van de op de plantages geproduceerde goederen in eigen hand te nemen. De handels- en finan-

ciershuizen in het hart van het negotiatiestelsel verwierven zo een centrale plaats in de lucratieve handel in Caribische goederen en verlangden daar bovenop allerlei commissies. In de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig van de achttiende eeuw nam het negotiatiestelsel een ongekende vlucht. Tussen 1753 en 1775 investeerden voornamelijk Amsterdammers, maar op kleinere schaal ook Rotterdammers, Middelburgers en kapitaalkrachtige burgers elders ruim 63 miljoen gulden in slavernijplantages. Een financiële crisis aan het begin van de jaren zeventig maakte echter een einde aan de hausse. Toch betekende dat geen einde voor de grote betrokkenheid van Nederlandse financiershuizen bij de slavernij. Sterker nog, voor een aantal belangrijke spelers op de financiële markt zoals Hope & Co of de firma Insinger & Co. ligt het zwaartepunt van die betrokkenheid, zowel financieel als wat betreft invloed op het beleid op de plantages, juist in de periode na de crisis.[12] Vermogende families in de negentiende eeuw bezaten via huwelijken en overerving vaak aanzienlijke pakketten aan obligaties en aandelen in de West-Indische plantagesector, die na 1815 regelmatig nog rendementen opleverden.

Traditioneel richtte het Nederlandse onderzoek naar de financiering van de plantagesector zich zo sterk op de negotiatielening dat de andere vormen van plantagefinanciering vrijwel uit beeld verdwenen. In werkelijkheid was het negotiatiestelsel waarschijnlijk hooguit in de periode 1765-1775 de dominante vorm van investeren in de plantage-economie. Een bedrijf als Hope & Co combineerde investeringen via het negotiatiestelsel met meer traditionele directe leningen op basis van het eigen kapitaal. De overmatige focus op het negotiatiestelsel in de Nederlandse literatuur heeft waarschijnlijk belangrijke slavernijgerelateerde kapitaalstromen aan het oog onttrokken.

Erfenissen

In de negentiende eeuw ondergingen slavernij, kolonialisme en ook de Nederlandse financiële sector grote veranderingen. De Nederlandse staat, niet de publiek-private handelsmaatschappijen, was voortaan verantwoordelijk voor koloniaal bestuur. Slavernij kwam onder grote druk te staan, door opstanden, verschuivende publieke opinie in Europa en internationale campagnes voor de afschaffing van slavenhandel en later de slavernij. Het zwaartepunt van de Atlantische plantagesector verschoof van de Caribische eilanden naar nieuwe expansiezones in Brazilië, Cuba en het zuiden van de Verenigde Staten. Tegelijkertijd groeide de omvang van

de koloniale handel vanuit Indonesië explosief, gevoed door de opkomst van een nieuw systeem van gedwongen arbeid, het cultuurstelsel op Java. Die verschuiving had ook haar weerslag op de investeringsportfolio's van financiële ondernemingen en handelsondernemingen in Nederland, waarin het Indische aandeel sterk toenam. Dat wil echter niet zeggen dat investeerders hun betrokkenheid bij slavernij simpelweg 'inruilden' tegen andere vormen van participatie in de koloniale sector. Insinger & Co. nam het beheer van verschillende plantages over en probeerde op allerlei manieren de winstgevendheid van de slavernij-investeringen te verhogen. Hope & Co bouwde de investeringen in het Caribisch gebied af, maar raakte via een ingewikkelde financieringsconstructie nauw betrokken bij de Citizens' Bank of Louisiana. Die was speciaal opgericht om de expansie van de plantagesector in het Amerikaanse zuiden te financieren. In het kielzog van die operatie verstrekte Hope & Co zelfs nog een nieuwe lening met 203 slaafgemaakten en plantagegronden als onderpand aan de eigenaar van de plantage Oswichee Bend in Alabama.[13] Sommige van deze pogingen van bankiers om mee te profiteren van de slavernij waren winstgevend, andere leidden tot grote financiële verliezen. Hoewel tegen het midden van de negentiende eeuw de morele verwerpelijkheid van slavernij ook in Europa breed werd erkend, had dat weinig invloed op het gedrag van bankiers. Winstverwachtingen, soms tegen beter weten in, bleven voor hen leidend.

Met de afschaffing van de slavenhandel daalde het aantal nieuwe gedwongen arbeidskrachten dat vanuit Afrika de Nederlandse plantagesector bereikte uiteindelijk tot een minimum. Ook in Nederlands-Indië keerde de koloniale staat zich formeel tegen de slavenhandel, hoewel ze die soms oogluikend toestond. Het grote merendeel van de geëmancipeerden aan het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw was uit slaafgemaakte ouders geboren. Hun voorouders hadden vaak al generatieslang bijgedragen aan de rijkdom van Nederlandse families. De afschaffing van de slavernij bood nog een laatste kans om geld te verdienen aan hun status van slaafgemaakte. In december 1835 claimde Anna Geertruida van der Paauw bij de Britse overheid voor ongeveer duizend Britse pond aan 'compensatiegeld'. Haar claim was gebaseerd op het mede-eigenaarschap van de plantages Gelderland en Rotterdam in de voormalige Nederlandse kolonie Berbice.[14] Van der Paauw, de moeder van de latere bierbrouwer Gerard Heineken, had haar aandeel in deze plantages verworven via het huwelijk met haar in 1835 reeds overleden eerste man

Pieter Jacob Schumacher, wiens voorouders een negotiatiefonds beheerden en prominente planters en handelaren in plantagegoederen uit Berbice waren. De familie Heineken is daarmee een van de talrijke welgestelde Nederlandse families waarvan negentiende-eeuwse voorouders werden gecompenseerd voor de emancipatie van hun slaafgemaakten. In Nederland moest de emancipatie in de Caribische koloniën wachten tot 1863, en werd in totaal een bedrag van 9,9 miljoen gulden uitbetaald aan de voormalige eigenaren. Die compensatie kwam er niet zomaar. Financiers en plantagebezitters als Fritz Insinger, hoofd van de Firma Insinger & Co., voerden een agressieve lobby om de aard en hoogte van deze compensatie te beïnvloeden.[15]

Het geld dat op deze wijze werd uitgekeerd aan bij de slavernij betrokken families vormt deel van de directe materiële erfenis van de slavernij, net als het kapitaal dat grote ondernemingen als Hope & Co via hun slavernijgerelateerde activiteiten verwierven. Maar voor de Nederlandse financiële sector was er ook sprake van immateriële erfenissen. Koloniale expansie en slavernij waren verbonden met innovaties in de werking van het financiële systeem, zoals de introductie van verhandelbare aandelen in bedrijven met permanent kapitaal in de zeventiende eeuw en de verfijning van het negotiatiestelsel als nieuwe investeringsvorm in de achttiende. Rond die financiële innovaties functioneerde een financieel-dienstverlenende sector, die ook na de afschaffing van de slavernij sterk gericht zou blijven op de koloniale handel. Slavernij leverde zodoende niet alleen een bijdrage aan individuele vermogens, maar ook aan de architectuur van de Nederlandse financiële sector. En dan is er nog dat andere essentiële punt, dat in alle details over financieel-historische ontwikkelingen te makkelijk uit beeld verdwijnt: de cultivering van een mentaliteit waarin menselijk leed moeiteloos werd weggecijferd ten gunste van kille investeringsoverwegingen en winstberekening.

Jan Breman (1936) is socioloog en emeritushoogleraar van de Erasmus Universiteit en de Universiteit van Amsterdam. Hij schreef vele publicaties over de aard en uitwerking van het Nederlandse koloniale bestuur in Indonesië en van het Britse imperialisme in India. Zijn meest recente publicatie hierover is *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kroniek* (2021).

Jan Breman

12. Koloniale onvrije arbeid in negentiende-eeuws Nederlands-Indië

Na de ondergang van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) ontspon zich een bestuurlijke discussie waarin het verschil van mening niet ging over de vraag óf, maar vooral hóé koloniale exploitatie moest worden voortgezet. De commissie die de bestuurlijke overdracht van de VOC naar de staat regelde gaf te kennen dat 'de koloniën bestaan voor het moederland en niet het moederland voor de koloniën'. Gouverneur-generaal H.W. Daendels, die daarvoor in 1808 werd aangesteld, werd de architect van de vroeg-koloniale staat die het stelsel van de VOC herordende en de eerdere geringe reikwijdte daarvan doorbrak. Dit leidde ertoe dat de koloniale overheid, met intensivering van dwang, tot veel dichter bij de werkvloer afdaalde.

Al in de achttiende eeuw dwong de VOC de lokale bevolking op Java tot zogenoemde herendiensten (verplichte arbeid) en het produceren van handelsproducten als koffie. Deze vormen van dwangarbeid waren voorlopers van het latere cultuurstelsel. Ze bestonden naast slavernij en verschilden daarvan doordat deze koloniale onderdanen niet als slaafgemaakten verkocht konden worden. Toch leidde de voortgezette horigheid wel tot mateloze uitbuiting en systematisch geweld tegen de boerenmassa. Al onder Daendels ging de vroege koloniale staat begin negentiende eeuw over tot een grootschalige uitbreiding en verscherping van deze koloniale arbeidsdwang. De lokale bevolking werd verplicht tot het produceren van handelsgewassen als bijvoorbeeld koffie, indigo, suiker en thee voor afzet op de wereldmarkt. Zij werden daartoe gedwongen door een koloniale machinerie die werd aangestuurd door een kleine witte top, die macht en gezag uitoefende via een veelvoudig gelaagd bestand van Javaanse volkshoofden. Het stelsel was gericht op het verhogen van de productie: de koloniale bestuursambtenaren kregen voor hun voornaamste taak – het garanderen van de teelt, bewerking en levering van handelsgewassen – een provisie voor de ingezamelde kwantiteit van

deze verlangde producten. De volkshoofden moesten zich nauwgezet houden aan de instructies van het koloniale bestuur op straffe van ontslag of zelfs verbanning bij nalatigheid of overtreding van hun bevoegdheden. Voor toegewijd dienstbetoon ontvingen deze Javaanse volkshoofden een vergoeding voor de geleverde handelsgewassen, onder handhaving van de al bestaande afdracht aan hen door de boeren van een deel van de voedselopbrengst, met name rijst. Onder Daendels werd dit aandeel verhoogd van een tiende tot een vijfde van de geproduceerde hoeveelheid. Dit kostte de staatskas niets en was bedoeld om de volkshoofden tot meegaandheid te stemmen bij de verhoging van de lasten die via hen aan de bevolking werden opgelegd.

De inrichting van dit regime van gedwongen tewerkstelling op Java werd wel degelijk aan discussie blootgesteld. Vaak stond daarbij de vraag centraal hoe het boerenbestel moest worden ingericht om tot het grootst mogelijke voordeel van het 'moederland' te strekken. De belangrijkste gezagsdrager belast met de inzameling van koloniale handelsgewassen gaf in 1800 te kennen dat dit stelsel doorspekt was van dwang, omdat 'de Javanen eenige weinige uitgesondert, met weerzin coffij planten en dat zij bij continuatie tot de bearbeiding van dezelve als met geweld moeten worden gedreven'.[1] Deze koloniale dwang werd toegepast vanuit de heersende opvatting dat de Javaanse boer slechts beperkte behoeften had en geen meerdere welvaart nastreefde. Een hoge ambtenaar die de gouverneur-generaal als secretaris terzijde stond, H.W. Muntinghe, dacht hier echter heel anders over. Ook hij vond dat iedere kolonie 'ten bate van het moederland' moest staan, maar meende dat lotsverbetering van de bevolking daarbij voorop moest staan, en niet het blokkeren van elke prikkel tot vooruitgang door dwangmaatregelen. Toch ging Daendels in 1808 over tot aanscherping van het dwangstelsel en bepaalde dat niemand van de gedwongen teelt vrijgesteld mocht worden, behalve volkshoofden en arbeidsongeschikten. De ontheffing gold zelfs niet meer voor dorpspriesters, bejaarden en weduwen. Vanaf veertien jaar werden kinderen volledig dienstbaar en zelfs voor die leeftijd moesten zij met hun ouders als hulpkrachten meewerken.

Het dorpsbestel als grondvlak van koloniaal bestuur (1814-1830)

Na terugkeer van het Nederlands bestuur op Java in 1814 woog Muntinghe als president van de Raad van Financiën in een advies de voor- en nadelen

van onvrije en vrije arbeid af. Hoe zou het zijn, zo opperde hij, als de Zeeuwse boer gedwongen zou worden zijn producten tegen de helft, een vierde of een tiende deel van de werkelijke waarde te leveren? Zeker, traagheid en tegenzin bevingen de Javaan zodra hij in opdracht van anderen en onder streng toezicht moest werken, maar zou dat bij de Zeeuw onder een zelfde systeem niet ook gebeuren? Bij vaststelling van de prijs voor arbeid op een te laag peil zou voortgaande dwang nodig blijven. Muntinghe sprak daarom opnieuw de stelling tegen dat de Javaan voor elk ander stelsel dan onvrije arbeid de deugden miste en waarschuwde met klem voor de hoge kosten van dwang en bewaking voor de verplichte tewerkstelling. Ook dit keer was zijn pleitnota voor vrije arbeid tevergeefs, want onder het nieuwe Nederlandse koloniale bewind zou het dwangstelsel alleen maar worden uitgebreid.

Hij gaf echter niet op. In zijn nieuwe nota uit 1817 ging hij ook in op de sociale organisatie aan de onderkant van de boerensamenleving. Hij beschreef daarbij dorpsgemeenschappen als een homogeen geheel met eigenschappen als zelfbestuur en zelfvoorziening, beslotenheid en cohesie. Een dorpsraad koos uit zijn midden bij toerbeurten een dorpshoofd om de gemeenschap extern te vertegenwoordigen en in eigen kring de gezamenlijke belangen naar behoren te regelen. Dit portret van het dorp als een hechte boerengemeenschap heeft echter nooit bestaan: het was een constructie gecreëerd door Nederlanders ter bevordering van de koloniale politiek.[2] Het heeft geleid tot de nu gangbare voorstelling van een homogene boerenmassa, opgesloten in een communaal bestaan, via de landadel in horigheid onderworpen aan vorstenhoven in verschillende delen van Java. In plaats van het reproduceren van deze koloniale beeldvorming moet de grote ongelijkheid in de beslaglegging op bouwgrond, alsmede de afhankelijkheid van de bevolking aan lokale grondbezitters en bovenlokale landadel nadruk krijgen.

De werkelijkheid was namelijk een veel gelaagder maatschappij van boeren. De landarme en landloze segmenten waren onderworpen aan de zeggenschap van voorname grondbezitters die met elkaar beslag hadden gelegd op het overgrote deel van het bouwareaal. De bewerking daarvan gebeurde door huishoudens aan wie de eigenaars velden in pacht uitgaven (deelbouwers) of door landloze knechten die in de huishoudens van de grondbezitters waren opgenomen. Heren en boeren stonden tegenover elkaar in een verhouding van patronage en onderdanigheid. Monopolisering van het grondgebruik was de hefboom om beslag te leggen op het

arbeidsvermogen van ondergeschikte huishoudens. Binnen het later gecreëerde koloniale systeem zorgde deze complexe ordening ervoor dat de landadel tot taak kreeg de verplichte teelt en levering van gewassen aan de grondbezittende boeren op te dragen, die op hun beurt weer de met hen verbonden deelbouwers en knechten ermee belastten.

De koloniale miskenning van de gelaagdheid aan de voet van de boereneconomie had tot gevolg dat de arbeidsdwang die de vroeg-koloniale staat aan grondbezitters oplegde door de hoofden van deze dominante huishoudens doorgeschoven werd naar de van hen afhankelijke boeren die grotendeels of geheel van de vrije toegang tot grondgebruik waren uitgesloten. Het betekende dat deelbouwers en landarbeiders, de minsten onder de Javaanse bevolking, de meeste lasten moesten dragen. De schatplichtigheid waaraan de bevolking onderhevig was gold niet alleen voor de verbouw van gewassen maar ook voor de bouw van pakhuizen, de aanleg van wegen en andere publieke werken. Herendiensten was de naam voor deze arbeidsvordering waartegenover geen of een uiterst minimale vergoeding stond.

Het dwangstelsel drukte zwaar op de boeren, maar de koloniale verslaglegging bagatelliseerde het opgelegde corvee desondanks als weinig bezwaarlijk. Het zou gemakkelijk te combineren zijn met de eigen teelt van voedsel voor de primaire behoeften. Toch stelde zelfs Johannes van den Bosch, die als ontwerper van het uiteindelijke cultuurstelsel de lasten verder zou verzwaren, dat de teeltdwang niet twee maanden, maar zes maanden beslag legde op de werktijd van een boerengezin.

De enige manier voor boeren om aan de uitgeoefende arbeidsdwang te ontsnappen was wegtrekken naar nog onontgonnen streken. De koloniale overheid stelde echter paal en perk aan landvlucht door boeren met strafmaatregelen te verbieden hun woonplaats te verlaten. Omdat er vaak te weinig bouwgrond en tijd overbleef om in het eigen levensonderhoud te voorzien, probeerden velen toch te vluchten.

Het cultuurstelsel (1830-1870)

Het cultuurstelsel zoals dit door Van den Bosch werd ingevoerd was dus de uitkomst van ontwikkelingen die al waren ingezet onder VOC-bewind en op grotere schaal uitgebreid waren onder de vroeg-koloniale staat van Daendels. Onder Van den Bosch werd het dwangstelsel nu nog verder aangedreven. Boeren op Java moesten twintig procent van hun grond gebruiken om gouvernementsproducten te produceren. Dit werd gerecht-

vaardigd met het koloniale argument dat het een stimulerende werking zou hebben op de zogenaamd 'povere werklust' van de boeren. Deze koloniale constructie van de 'luie Javaan' kwam de koloniale overheid ten goede omdat het op deze manier de bevolking via de dwang van het cultuurstelsel de zelfdiscipline bijbracht die zij zou ontberen. In deze uitleg werden de onvrije arbeid en het geweld en de dwang die daarmee gepaard gingen een voorwaarde voor maatschappelijke vooruitgang. De vereiste omvang van de productie van handelsgewassen werd steeds verder verhoogd en daardoor werden meer boerengezinnen voor het cultuurstelsel ingeschakeld. In 1850 was bijna de helft van de bevolking op Java aan het cultuurstelsel onderworpen.

Het scala aan gewassen dat boeren voor de Nederlandse overheid moesten verbouwen nam ook steeds verder toe. Koffie was al onder de VOC het voornaamste gewas dat gedwongen geproduceerd werd rond Batavia en in de Preanger Regentschappen (West-Java). De teelt vond aanvankelijk dicht bij de boerennederzettingen plaats, maar het bevel om steeds meer van dit gewas te leveren maakte de ontginning van plantages in de heuvels en bergen ver weg van de woonlocaties noodzakelijk. Deze scheiding tussen wonen en werken voerde de arbeidslast enorm op.

Ook suiker was een van de belangrijke gewassen, voornamelijk langs de noordelijke kustvlakte van Java. Al vroeg waren hier Europese plantages gesticht. De koloniale belastingheffing dwong de grondbezittende boeren in deze regio's om een vijfde deel van hun velden af te staan en bovendien een vijfde deel van het werkjaar (zesenzestig dagen) de arbeidskracht te leveren die voor de suikerproductie nodig was. In wisselbouw circuleerde de rietteelt door bij toerbeurt beslag te leggen op de bouwgrond van de boerenbevolking, door particuliere landheren in staat te stellen suikerfabrieken te bouwen en zich een roterend deel van het dorpsareaal toe te eigenen.

De vordering van grond en arbeid voor de koffie- en suikerrietteelt liep in de praktijk veel hoger op dan waarvoor vergunning was gegeven. De bevolking had daardoor te weinig tijd om in de eigen bestaansbehoeften te voorzien en dat leidde regelmatig tot voedseltekorten die op hongersnoden uitliepen. De koloniale rapportages verzwegen dit vaak en maakten slechts incidenteel en gedempt melding. De jacht naar een steeds hogere productie leidde tot steeds hogere uitbuiting en onderdrukking. Dit wakkerde verzet en ontduiking aan. Uiteindelijk zou dat massale verzet bijdragen aan het besluit om het cultuurstelsel in 1870 af te schaffen.

Exemplarisch voor de excessen was de indigoteelt. De vraag naar indigo (een verfstof) door de Europese textielindustrie was bijna onverzadigbaar. In reactie op de val van de koffieprijs op de wereldmarkt werd bij aanvang van het cultuurstelsel door Van den Bosch opdracht gegeven om in plaats van koffie indigo aan te planten in de Preanger-regio. De bereiding van de verfstof uit de indigo, die eveneens werd opgedragen aan de Javaanse verbouwers, was zeer arbeidsintensief. Het in het eigen levensonderhoud voorzien was een onmogelijke opgave naast de verplichte indigoproductie. De volkshoofden stelden bewaking in die voorkwam dat deze misstanden tot een grootschalige uittocht van boeren leidden. In tal van districten braken onlusten uit. Een inspecteur meldde in 1835 dat in de drie indigofabrieken die hij bezocht al enkele duizenden Javaanse arbeiders door hongersnood waren omgekomen.[3] Hij beschreef hoe hij wandelende geraamten tegenkwam die zich van de ene naar de andere plaats voortsleepten. Geschokt door zijn ervaring adviseerde hij de teelt en fabricage te staken. Zijn onwelkome rapportage leidde tot ontslag. De indigoteelt werd tot het midden van de negentiende eeuw in het oostelijk deel van de Preanger Regentschappen in stand gehouden. Het gevolg was zoals hij had voorzien: massale sterfte onder de Javaanse bevolking van West-Java door hongersnood en ziekte. Deze rampzalige uitwerking van het cultuurstelsel is in de koloniale verslagen van die jaren nagenoeg onvermeld gebleven.

De Nederlandsche Handel-Maatschappij, een koninklijke vennootschap

Voor de verkoop van de producten die onder het cultuurstelsel werden verbouwd werd de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) opgericht. Met een eigen inleg van vier miljoen gulden – meer dan tien procent van het startkapitaal – nam Willem I als koning-koopman en grootaandeelhouder het recht de directie te benoemen die ook aan hem jaarlijks verslag moest afleggen. De NHM leverde voor de Nederlandse schatkist al snel een 'batig slot' op van zes miljoen gulden. De helft daarvan was de opbrengst van koloniale waren, onder andere behaald op de inmiddels in Amsterdam gehouden koffieveilingen. De andere helft werd geleverd door de inkomsten van de verpachting van opium.

De lucratieve verkoop van opium in Nederlands-Indië was gebaseerd op verslaving aan het roesmiddel. Dit gebeurde met vorstelijke instemming en het leverde ook directe baten op voor het koningshuis en

Foto van een winkel aan de Amsterdamse Weteringstraat. De handel in producten als koffie, thee, cacao en suiker – geproduceerd in koloniën onder gedwongen arbeid – was uiterst winstgevend.

de schatkist. De verkopen van de NHM werden de hoofdbron van inkomsten van de Nederlandse overheid.[4] De financiële boekhouding bleef ondoorzichtig zolang Willem I de Oost-Indische koloniën als zijn kroondomein beschouwde. Verantwoording over de gevoerde politiek aan de volksvertegenwoordiging bleef ook na invoering van het cultuurstelsel nog bijna tien jaar achterwege. Het was een begunstiging die het batig slot dat Nederland en de vorstelijke kas bereikte tijdens de duur van het cultuurstelsel tot grote hoogte heeft opgevoerd: gouverneur-generaal J.C. Baud stelde dan ook terecht dat Indië de kurk was waarop het ‘moederland’ dreef.

De enorme winsten die het cultuurstelsel opleverde waren snel weer gespendeerd. Zo werden de kostbare koloniale oorlogen ermee gefinancierd, zoals de Java-oorlog tussen 1825 en 1830, waarbij de Midden-Javaanse adel en zijn aanhang onder de boerenbevolking in opstand

kwamen tegen de vreemde overheersing. Ook met de kosten van de winstgevende onderwerping, zoals de betalingen aan de Javaanse volkshoofden en de cultuurprocenten uitgekeerd aan de koloniale ambtenarij, waren aanzienlijke bedragen gemoeid. De schamele plantlonen en vergoedingen voor herendiensten aan de Javaanse werkenden bereikten hen daarentegen vaak niet doordat van hoog tot laag in de lange keten van koloniaal bewind werd afgeroomd. Deze wanbetaling en afpersing was een staande praktijk die uit het koloniale bestel voortvloeide. En ondanks alles bleef een florissant batig slot over dat rond het midden van de negentiende eeuw tot meer dan een derde tot bijna de helft van het nationaal inkomen opliep.[5]

Dit omvangrijke koloniaal surplus voorkwam de vroegtijdige invoering van een inkomstenbelasting in Nederland, financierde de aanleg van spoorlijnen en havenbouw en subsidieerde in Twente en Tilburg de textielindustrie die werkgelegenheid genereerde en 'katoentjes' ging produceren voor de koloniale export. Het geld werd ook gebruikt om in 1863 de schadevergoeding te betalen aan de slavenhouders in 'West-Indië' voor het verlies van hun slaafgemaakten. De opgemaakte koloniale balans toont niet alleen aan dat de inkomsten uit het koloniale wingewest gebruikt werden om de economische groei in Nederland aan te jagen, maar ook dat men er al vroeg op gericht was het 'moederland' en kolonie blijvend met elkaar te verbinden in de constructie van een rijk met overzeese gebiedsdelen.

Politieke vernieuwing, moreel activisme en regimewisseling na 1870

De grondwetswijziging in 1848 gaf blijk van een veranderde politieke gezindheid in Nederland, van waaruit initiatieven opkwamen tot de afschaffing van slavernij in Suriname en beëindiging van de arbeidsdwang voor de Javaanse boer. Deze initiatieven keerden zich niet tegen koloniale overheersing, maar maanden juist tot voortzetting ervan vanuit het idee dat de verondersteld hulpeloze koloniale onderdanen alleen door hun onderworpenheid verheven konden worden. Multatuli baarde met zijn boek *Max Havelaar* (1860) opzien door de verborgen kant van het cultuurstelsel aan het licht te brengen. In een fictief narratief werd de gekoloniseerde mens in beeld gebracht, wat de vermeende verhevenheid van de moederlandse beschaving blootlegde.[6] Multatuli's tirade leidde in 1866 tot de oprichting van de Maatschappij tot Nut van den Javaan. De

politieke vernieuwing in Nederland bleef in Nederlands-Indië niet onbesproken en leidde in Batavia in 1848 tot een publiek beraad dat eisen formuleerde voor de afschaffing van het cultuurstelsel, beëindiging van het handelsmonopolie van de NHM, vrijheid van drukpers en een verbod op slavernij. De dissidenten in het koloniaal bestuur die erbij betrokken waren vonden geen gehoor. De gedoging van slavernij voor huishoudelijk gebruik zou tot 1860 voortduren en het cultuurstelsel hield tot 1870 stand, omdat het in deze jaren voor de Nederlandse schatkist als onmisbaar gold. Het moreel activisme kreeg weinig politieke bijval, vond geen directe vertolking in het gevoerde koloniaal beleid en speelde geen rol van betekenis bij de uiteindelijke afbouw van de gedwongen gewassenteelt.

De afschaffing van het cultuurstelsel in 1870 kwam onder heel andere politieke druk tot stand. In Nederland wonnen de voorstanders van een vrije markteconomie het pleit van de aanhangers van staatsbemoeienis. Tegelijk was er in Nederlands-Indië de groeiende weerstand van de Javaanse boerenbevolking tegen het cultuurstelsel. De Agrarische wet van 1870, die samen met opheffing van het cultuurstelsel werd afgekondigd, bepaalde dat alle grond die nog niet of ongeregeld verbouwd werd nu de koloniale overheid toebehoorde. Het betekende dat de Javaanse bevolking werd beroofd van de grond rond dorpen die nog onontgonnen was of slechts in gebruik was voor wisselbouw. De koloniale overheid gaf deze gebieden vervolgens in langdurige pacht uit aan particuliere ondernemingen voor grootschalige landbouw.

Deze staatsgeorganiseerde grondroof was de opstap naar een kapitalistisch productiebestel gebaseerd op koloniale plantages en mijnbouw gefinancierd door het Europese bankwezen.[7] De NHM vormde zich om tot een zakenbank (tegenwoordig ABN AMRO) die leningen aan plantagemaatschappijen verschafte en ook zelf investeerde. Het Huis van Oranje behield een niet gering aandeel, en het beginvermogen dat Willem I had verzameld zou tot een nog veel groter fortuin groeien, vooral door als voornaam aandeelhouder in mijnbouwondernemingen van tin, aardolie en bauxiet op te treden. In de nieuwe kapitalistisch koloniale ordening bleef onvrije arbeid bestaan. Voor gedwongen tewerkstelling werden nu ook op grote schaal gevangenen ingezet. Vele mega-ondernemingen – die ruimhartig door de koloniale staat werden gesteund en profiteerden van de koloniale grondroof en arbeidsdwang – zouden na de dekolonisatie als multinationals een florissante toekomst tegemoet gaan.

Vrouwen die koffie oogsten op Sumatra voor de Deli Maatschappij, een Nederlands bedrijf dat tabak, thee, koffie en rubber liet verbouwen en verhandelde.

Al in 1860 waarschuwde Multatuli dat de transitie naar het vrije bedrijfsleven de werkende bevolking niet ten goede zou komen. Die waarschuwing bleek dertig jaar later juist te zijn geweest. De landarme en landloze klassen werden tot zwerfarbeid veroordeeld. Het leidde tot een door bestaansnood gedwongen reservoir van werkvolk dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw als contractarbeiders verscheept werd naar nieuwe plantages aan Sumatra's oostkust en nog veel verder weg in bijvoorbeeld Suriname.[8]

Op de plantages of in mijnbouw buiten Java werden deze arbeiders aan strafrechtelijke (poenale) sancties onderworpen die tot bijna het einde van de koloniale overheersing in Nederlands-Indië in stand zijn gebleven.[9] De extreem zware bestraffing – die vaak geketend werd uitgevoerd en werd gegeven voor zelfs zeer lichte vergrijpen – werd niet alleen door werkbazen opgelegd maar ook door koloniale ambtenaren die 'koelies' tot gevangenisstraf veroordeelden voor hun tekortschietende arbeidsprestatie of blijken van verzet tegen wrede koeionering. Met deze voortzetting van onvrije tewerkstelling, ondanks de afschaffing van de slavernij, voldeed de koloniale overheid aan de wens van westerse, meestal Nederlandse

ondernemers om de benodigde arbeidskrachten in mateloze uitbuiting en onderdrukking op te sluiten. Het was een onvrijheid die met racistische en valse argumenten over de lokale 'landaard' werd gerechtvaardigd.

Zo ontnam het imperialisme in haar hoogtijdagen de overheerste volken meer dan alleen het zicht op hun eigen verleden. Het politieke economische regime dat het imperialisme implementeerde ontzegde deze samenlevingen de vrijheid om zelf de route naar de toekomst te bepalen. De zoektocht naar maatschappelijke en humane vooruitgang is voor deze meerderheid van de mensheid voortijdig gestrand.

Anne-Marieke van Schaik

Belast koloniaal verleden

In het Belasting & Douane Museum in Rotterdam staat een houten beeldje van een Javaanse ambtenaar. Zijn uiterlijk weerspiegelt zijn ambivalente positie in dienst van het Nederlandse gouvernement. De man draagt Europese kleren, een horlogeketting en aktentas, gecombineerd met een sarong, slippers en de *iket*, het traditionele hoofddeksel. De Nederlandse kolonisator maakte voor het uitvoerend bestuursapparaat in Nederlands-Indië zo veel mogelijk gebruik van lokale ambtenaren en handelaren. Indonesiërs die meewerkten aan het koloniale bestuur kregen westerse scholing, een salaris en meer aanzien in de koloniale standenmaatschappij. Zij waren onderdeel gemaakt van het koloniale bestuur, maar hadden geen macht om de koloniale structuur van binnenuit te veranderen. Het verdeel- en heersprincipe was succesvol: zonder de inzet van lokale belastingambtenaren was het Nederland nooit gelukt het enorme gebied zo efficiënt te besturen.

Zowel in de Indonesische archipel als in de Cariben werden belastingambtenaren aangesteld om hoofdgeld, belastingen op verkoop van roerende en onroerende goederen, grondbelasting, accijnzen, zegelbelastingen, loods-, haven- en ankergelden en in-, uit- en doorvoerrechten te innen. De optelling van alle geregistreerde belastingopbrengsten in Nederlands-Indië tussen 1848 en 1940 bedraagt 25 836 314 430 gulden.[1] En dan is de periode daarvoor niet eens meegeteld.

De namen, tarieven en vrijstellingen waren per eiland en ook in Suriname verschillend. Koffie, suiker en andere door slaafgemaakten verbouwde 'luxeproducten' leverden niet alleen belastinggeld op in de koloniën, maar waren in Nederland ook nog eens impost- en accijnsplichtig. De slavenhandel leverde ook meerdere belastingen op voor de Nederlandse schatkist. Het belastingtarief voor verkoop, in- en uitvoer van slaafgemaakten was bijvoorbeeld op Curaçao en Sint-Eustatius eind zeventiende en begin achttiende eeuw ongeveer twee procent.[2] De opbrengst van de trans-Atlantische slavenhandel kan geschat worden op een bedrag tussen 101 en 127 miljoen gulden: de directe belasting-inkomsten waren dan zo'n twee tot tweeënhalf miljoen gulden.[3] Dit is conservatief geschat, want de meeste slaafgemaakte mensen wisselden meerdere keren van eigenaar en het hoofdgeld is in dit bedrag ook nog niet

meegerekend. Als een slaafgemaakte zichzelf en zijn of haar gezin wilde vrijkopen, was de belasting aanzienlijk hoger: bedragen variëren van honderd tot vijfhonderd gulden. Verder onderzoek kan meer licht werpen op de rol en het profijt van overheden in koloniale belastingheffing.

Anne-Marieke van Schaik *(1967) is kunsthistoricus en sinds 2007 conservator bij het Belasting & Douane Museum in Rotterdam, waar zij in 2022 de tentoonstelling* Belast koloniaal verleden *samenstelde.*

Michiel van Kempen (1957) is bijzonder hoogleraar Nederlands-Caribische Letteren aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schreef een literatuurgeschiedenis van Suriname en stelde tal van bloemlezingen samen. Zijn laatste publicaties zijn de dichtbundel *Het eiland* (2020), *Het andere postkoloniale oog* (2020), de bloemlezing uit het werk van Jit Narain *Een mensenkind in niemandsland* (2021), de herwerkte biografie van Albert Helman *Pionier en rebel* (2022), een onderwijseditie van Anton de Koms *Wij slaven van Suriname* (2022), *het Album van de Caribische poëzie* (2022) en *Dat wij zongen* (2022).

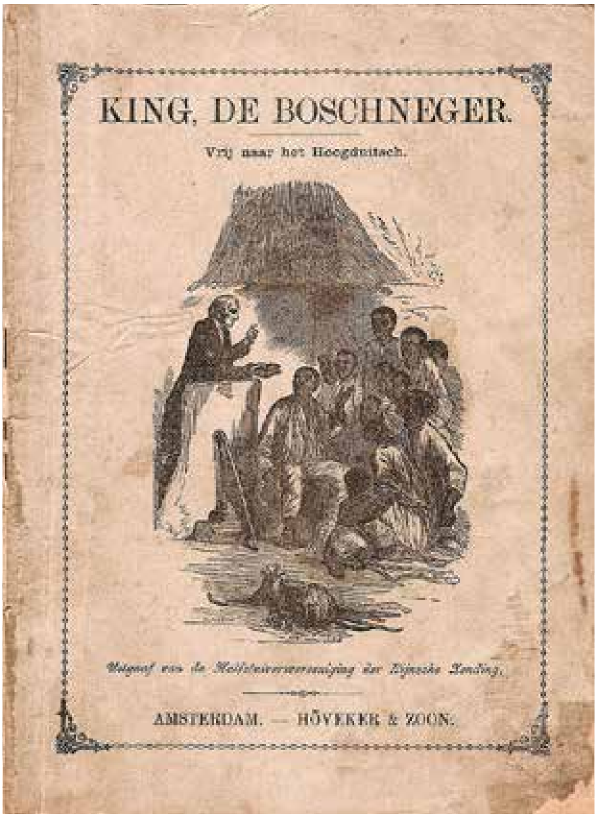
Michiel van Kempen

13. Talen en literaturen van de voormalige Nederlandse koloniën

Koloniaal Babel in vogelvlucht

Wie anno 2023 over het Amsterdamse Damrak loopt hoort conversaties in tal van Europese talen, in het Chinees, Japans, Arabisch, Perzisch en in Indiase talen. Eenzelfde toren van Babel liet zich horen in de koloniale centra van de zeventiende en achttiende eeuw. In Batavia (het huidige Jakarta) hoorde je op straat stemmen uit alle hoeken van het eigen rijk, maar ook Chinees, Tamil, Portugees en tal van andere Europese talen. In het Paramaribo van dezelfde tijd klonken Nederlands, Frans, Duits, Engels, Zweeds en het 'Negerengelsch'. Alle grote Europese talen konden gehoord worden op de kades van het Bovenwindse Sint-Eustatius toen 'the Golden Rock' in de tweede helft van de achttiende eeuw als vrijhaven en stapelplaats diende voor de handel van koloniale zeevarende naties. Op de Benedenwindse eilanden voerde het Spaans de boventoon, maar mengden zich ook Portugees, Frans en Nederlands in het palet.

Taalpolitiek was net als onderwijspolitiek een instrument van imperialistische overheersing en kan binnen koloniale context twee radicaal verschillende gedaanten aannemen. Allereerst kan zo'n politiek gericht zijn op assimilatie, waarbij de gekoloniseerde volkeren zich de taal en de cultuur van de koloniale bovenlaag zo goed mogelijk 'eigen' moeten maken. Daarnaast kan een taalpolitiek erop gericht zijn de diversiteit aan talen en culturen zo veel mogelijk intact te laten, een politiek die evengoed voort kan komen uit respect voor die culturen als vanuit een bewust streven naar verdeel en heers. Beide gedaanten van taalpolitiek kwamen voor in de Nederlandse koloniale geschiedenis. Vaak wordt 'de Oost' gezien als de regio van gerespecteerde cultuurdiversiteit, terwijl 'de West' voorbeelden verschaft van verdeel- en heerspolitiek. De werkelijkheid is aanzienlijk complexer en weerbarstiger, zelfs binnen één en dezelfde regio.

In 1876 verscheen een brochure over de zwarte predikant Johannes King. In de literatuur over Suriname bleef hij later ook veel aandacht krijgen.

In wezen kent de taalsituatie in al die wijdverspreide koloniale gebiedsdelen maar één constante: het idee dat de volkstalen te arm waren om complexe gedachten en ideeën adequaat uit te drukken. Het Nederlands – hoe marginaal in sommige gebiedsdelen dan ook – werd gezien als de superieure taal die in staat was het volk te verheffen. Over de volkstalen werd in de regel denigrerend gedaan, zo ze al niet verboden werden: 'Ga je mond spoelen' kregen leerlingen van Surinaamse en Antilliaanse scholen tot ver in de twintigste eeuw te horen, wanneer ze op het schoolerf Sranantongo of Papiaments hadden gesproken. En aan het einde van de negentiende eeuw werd de scheiding van Hollanders en gekoloniseerden in Nederlands-Indië scherper en kreeg het veel gehanteerde Maleis het odium van onbeschaafdheid dat het tot dan toe niet had.[1] Omdat er weinig geïnvesteerd werd in de ontwikkeling van de volkstalen (met uitzondering van Indië rond 1900 ten tijde van de 'ethische politiek', toen

taalzuiverheid werd bepleit voor alle talen), bevestigde de taalsituatie bijna altijd de status quo: het Nederlands bleef een stut van het koloniale project en voermiddel van superioriteitsdenken. Tegelijkertijd bekrachtigde die situatie ook het sterke gevoel van eigenheid en identiteit van de volkstalen die, tegen alle verwaarlozing en verdrukking in, bleven voortbestaan.

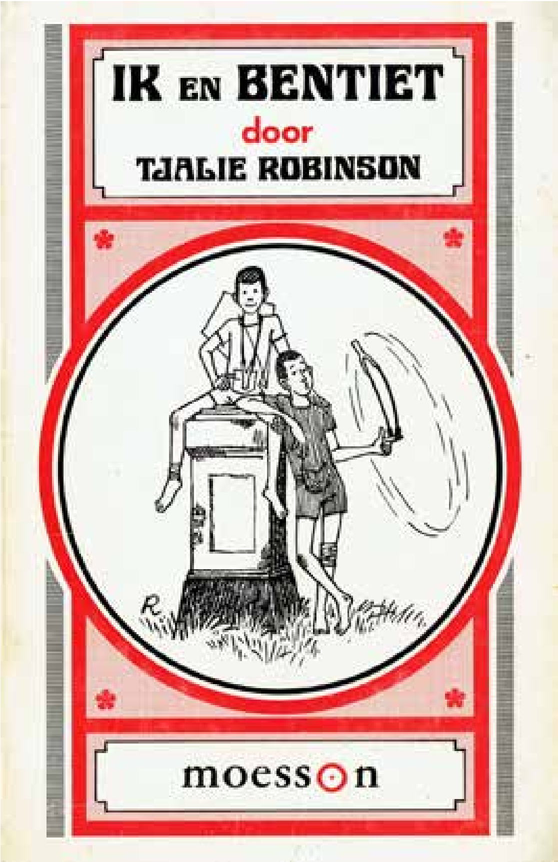
Multitaligheid in de voormalige koloniën

We kunnen grote vraagtekens zetten bij de veronderstelde talige homogeniteit van de koloniale bovenlaag. In de bestuurlijke aansturing vanuit de Nederlanden en in de rechtspraak heeft de Nederlandse taal een belangrijke rol gespeeld, maar de praktijk van alledag laat een sterk multitalig beeld zien.

Van de zeventiende tot de negentiende eeuw bestond de koloniale bovenlaag in 'de Oost' uit mensen van Europese en (in mindere mate) niet-Europese nationaliteit en speelden Aziatische talen in het communicatieverkeer een belangrijke rol. Het Nederlands deed nauwelijks mee; Portugees en Maleis waren de contacttalen tussen de groepen, klassen en eilanden. Aziatische talen drongen ook door in een taalvariant van het Nederlands als het *petjoh*. Deze mengtaal, gebruikt in de alledaagse omgang, kende tal van grammaticale en lexicale elementen die ontleend waren aan het Maleis en het Indonesisch-Chinees. In de twintigste eeuw werd schrijver Tjalie Robinson er de literaire roerganger van. Dat in Indonesië het Nederlands eeuwenlang niet dieper doordrong dan het vernis van de bestuur- en onderwijstaal en nooit tot de ziel van de Indonesiërs wist door te dringen, bleek wel na de machtsomwenteling van 1950 toen het Bahasa Indonesia in korte tijd het Nederlands in alle kieren en naden van de samenleving wist te verdringen.

Aan de Kaap voltrokken zich processen van creolisering (vermenging van culturen en talen) en is de situatie gecompliceerd door het ontstaan van een 'oude' variant van het Nederlands in de vorm van het Zuid-Afrikaans, tegenover het Engels, twee talen die vanaf circa 1900 door de witte bovenlaag van de maatschappij als dominante taal werden gehanteerd. Hierbij geldt de aantekening dat gaandeweg de geschiedenis negentig procent van de Afrikaanssprekenden ging behoren tot de zogenoemde 'bruinmensen' van de Kaap. De zwarte en gekleurde bevolking maakte overigens gebruik van een waaier aan volkstalen, maar pas tegen het einde van de twintigste eeuw verwierf een aantal daarvan een officiële status.

In Suriname voltrokken zich weer geheel andere processen. Al in de slavendepots in Afrika, onderweg op de slavenschepen en in de kolonie ontstond een contacttaal gebaseerd op West-Afrikaanse talen, Engels en Nederlands: het Sranantongo. Vooral in de achttiende eeuw speelden de klasse van de Joodse planters een belangrijke rol in de plantagesamenleving en werden naast het Nederlands zowel Portugees, Duits en Frans als in mindere mate Jiddisch gesproken. Het Nederlands was de taal van een minderheid van Hollandse planters en ook de taal van de Kerk en het recht, maar het contact met de slavenbevolking ging in het 'Negerengelsch', ofwel het Sranantongo zoals het vandaag genoemd wordt. Als in 1863 de slavernij formeel wordt afgeschaft en op dat moment al twee derde van alle plantages toebehoort aan mensen van gemengde afkomst, heeft dat 'Negerengelsch' zich ook genesteld in kringen van de elite. Maar

Eerste uitgave van *Ik en Bentiet* uit 1976 van Tjalie Robinson, een van de zeldzame boeken geheel in het petjoh.

met de invoering van de algemene leerplicht in 1876 kon het Sranantongo nauwelijks enige erkennig verwerven. Het werd geringschattend 'taki-taki' genoemd. Terwijl de Surinaamse scholieren in de twintigste eeuw hun mond spoelden nam de literatuur in het Sranantongo in de jaren vijftig en zestig een grote vlucht: 'De dichters hebben de Surinaamse onafhankelijkheid gemaakt,' schreef de Surinaamse jurist en schrijver Hugo Pos.[2] Van een van die dichters, Johanna Schouten-Elsenhout, zou Hillary Clinton jaren later een gedicht over de kracht van de vrouw voordragen.

Op de Benedenwindse eilanden is het beeld nog weer anders: bedient de bovenlaag van de samenleving zich aanvankelijk vooral van het Portugees en Spaans, al tamelijk vroeg heeft het Papiaments een onwrikbare positie ingenomen, vanaf het einde van de negentiende eeuw ook steeds sterker als schrijftaal. Het is ondenkbaar dat in de twintigste eeuw de meerderheid van de Curaçaoënaars, Arubanen en Bonairianen, ongeacht hun maatschappelijke positie, een andere taal dan het Papiaments als hun moedertaal zouden noemen. Op Curaçao werd tussen de twee wereldoorlogen een politiek gevoerd om zo veel mogelijk Nederlands te introduceren in het dagelijks leven, in het taalgebruik en in de cultuur. Maar juist ten tijde van deze *Hollandisashon* ontwikkelde zich een fierheid op het eigen Papiamentu die culmineerde in het oeuvre van de nog altijd onomstreden grootste schrijver van Curaçao: Pierre Lauffer. Verdrukking kan averechts werken.

De situatie anno 2023

Bij alle variabiliteit kent de huidige taalsituatie van alle voormalige Nederlandse koloniën één gemene deler: ze is in tal van opzichten het product van eeuwen kolonialisme. Dat geldt net zo voor Indonesië dat na de Tweede Wereldoorlog een radicaal antikoloniale koers inzette, als voor Ceylon (Sri Lanka), Zuid-Afrika, Suriname en de Nederlands-Caribische eilanden. Dit betekent niet dat het Nederlands in al die voormalige koloniën nog een belangrijke plaats inneemt; dat is enkel nog het geval in Suriname. Het betekent dat de talen van al die landen bepaald zijn door de koloniale tijd, zowel in hun onderlinge verhoudingen – dominant of marginaal, officiële taal, contacttaal of groepstaal – als door processen van creolisering. In Indonesië is het Bahasa Indonesia de overkoepelende taal geworden met tal van erkende grote 'groepstalen' van soms tientallen miljoenen sprekers, zoals het Javaans. Het Nederlands speelt er geen enkele

rol meer. Relicten van het Indisch-Nederlands vinden we nog wel terug in de literatuur van Nederlandse schrijvers met Indische roots als Marion Bloem, Adriaan van Dis, Alfred Birney en Otto de Kat.

Als Zuid-Afrika in 1994 elf talen de status van officiële taal verleent, is het goed te beseffen dat zelfs dát een vereenvoudigde afspiegeling vormt van een nog veel complexere cultuurdiversiteit die de koloniale tijden heeft overleefd. Het Zoeloe en het Xhosa zijn grotere talen dan het Afrikaans, en het Engels moet als vijfde taal qua omvang de taalgroep van het Noord-Sotho voor zich laten. Het Tswana, Zuid-Sotho, Tsonga, Swazi, Venda en Zuid-Ndebele completeren het elftal. Op dit moment wordt de leefwereld van bruine Zuid-Afrikanen aan de Kaap en dus ook kolonialisme, racisme en armoede door jonge schrijvers als Ronelda Kamfer, Nathan Trantraal en Ashwin Arendse verwoord. Ook in het Engelstalige werk van bijvoorbeeld André Brink, Dan Sleigh, Karel Schoeman en recenter Koleka Putuma, Yvette Abrahamse en Rayda Jacobs trekt de koloniale geschiedenis haar sporen.

De kunstenaar Marcel Pinas maakt in zijn werk veel gebruik van culturele uitingen van de marrons. In dit monument in Hoorn zijn de letters van het Afaka te zien, een eigen schrift van de marrons.

In Suriname is het Nederlands nog altijd de enige officiële taal, zij het dat er een variant gesproken wordt met een geheel eigen woordenschat, klank en vaak ook zinsbouw: het Surinaams-Nederlands. Het Sranantongo fungeert als lingua franca voor alle bevolkingsgroepen, het Sarnámi is de taal van de grootste bevolkingsgroep: de Hindostanen, de nakomelingen van Brits-Indische contractarbeiders. De geschreven variant van het Sarnámi kwam pas tot bloei in de Nederlandse diaspora na de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975, namelijk in Den Haag, het Bollywood aan de Noordzee. Suriname kent daarnaast nog tal van andere talen. De marrons (nakomelingen van mensen die de plantages waren ontvlucht) worden nu opgedeeld in ongeveer zes stammen, waarvan er vijf een eigen marrontaal hebben, terwijl er één zich bedient van het Sranantongo.

Daarnaast bestaat er buiten het demografische waterhoofd van Paramaribo nog een heel palet aan talen van de oorspronkelijke bewoners: talen als het Karaïbs, het Trio en het Wayana die ver van de hoofdstad een leven blijven leiden. Verder zijn er nog het Surinaams-Javaans, twee varianten van het Chinees en sinds enkele decennia hebben tientallen Braziliaanse goudzoekers ook het Portugees aan het palet toegevoegd. De groepstalen die het dichtst bij de hoofdstad Paramaribo gebruikt worden, hebben het meest te lijden onder processen van urbanisatie en mondialisering, zoals het Arowaks en het Javaans: jongeren hebben die al ingeruild voor Nederlands, Sranantongo en Engels. Nu de marrons bij elke volkstelling gegroeid blijken te zijn en al de op een na grootste bevolkingsgroep vormen, is het de vraag of de status van marrontalen als het Ndyuka en Saramakaans in die inhaalspurt zal meekomen. Het recent uitgekomen *Album van de Caraïbische poëzie* (2022) over Suriname en de Nederlands-Caribische eilanden laat zien hoe veelzijdig de literatuur is die uit die meertaligheid voortkomt. Alle volkstalen zijn nadrukkelijk aanwezig, niet enkel in de oude orale overlevering maar ook in poëzie, volksliedjes, rijmpjes en in hedendaagse rap en spoken word.

Op de Benedenwindse eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao heeft het Papiamentu (Papiamento op Aruba) een sterke positie binnen alle geledederen van de bevolking. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw is het ook een officiële taal die gebruikt kan worden binnen het rechtssysteem, de politiek en het onderwijs. Die officiële status was overigens de bekrachtiging van een al lang bestaande feitelijke situatie. Het Nederlands wordt nog wel frequent gebruikt – zeker ook in formele situaties – maar is weinig populair. Het Spaans had vooral op Aruba al een tamelijk sterke

positie verworven door de toestroom van mensen van andere eilanden, maar door de grote invloed van Amerikaanse toeristen doet het Engels zich sterker gelden. De Bovenwindse eilanden waren al Engelstalig, het Nederlands neemt daar al lang slechts een marginale, bijna uitsluitend formele positie in. Hoezeer politieke beslissingen die in Den Haag genomen worden nog altijd de taalsituatie op de eilanden beïnvloeden, blijkt het duidelijkst uit de grote toestroom van Nederlanders naar Bonaire. De versterking van de positie van het Nederlands aldaar roept gevoelens van onvrede en onmacht op bij de Bonairianen.

De stand van het onderzoek

De laatste drie à vier decennia heeft het taalkundig onderzoek naar de Nederlandse koloniën een grote vlucht genomen. In Suriname werden bijvoorbeeld creooltalen bestudeerd: deze waren eeuwenlang gevormd door het grote isolement van bepaalde bevolkingsgroepen en boden daarmee interessante taalkundige inzichten. Op de eilanden werd het Papiaments bestudeerd als vehikel van een zich ontwikkelende nationale identiteit. Op basis van onder meer die studies zijn op de Nederlands-Caribische eilanden uitgangspunten voor taalbeleid geformuleerd. Zo zijn er twee raamovereenkomsten met de Taalunie: één voor het bevorderen van het Nederlands (dat belangrijk wordt geacht als bestuurstaal binnen het Koninkrijk en om studerenden meer doorstromingskansen te geven) en één voor het bevorderen van het Papiaments. Maar door gebrek aan middelen en expertise is er geen uitvoering gegeven aan de belangwekkende aanbevelingspunten inzake de bevordering van het Papiaments.

De studie van de literaturen heeft intussen ook een grote vlucht genomen met tal van literatuurgeschiedenissen die nadrukkelijk aandacht vragen voor de dekoloniserende kracht van de eigen literaturen van de koloniën. Zo schreef Wim Rutgers over de Nederlandse Antillen (1996), Michiel van Kempen over Suriname (2003) en Henry Habibe (2014) over Aruba, werden de Indische letteren in verschillende studies beschreven, en liet Alfred Birney dan weer een eigenzinnig tegengeluid horen met zijn selectie van teksten in de monumentale uitgave *Oost-Indische inkt: 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren* (1998) en in zijn *Yournael van Cyberney* (2001). Het herlezen van Indische literatuur vanuit postkoloniaal standpunt werd beproefd in de zesentwintig opstellen van *De postkoloniale spiegel* (2021) onder redactie van Rick Honings, Coen van 't Veer en

Jacqueline Bel. Daarnaast zijn er studies verschenen die zich concentreren op de literatuur van een bepaalde periode, zoals die van Jan Voorhoeve over de Nederlandse koloniale literatuur van Suriname, van Wim Rutgers over de koloniale tijd op Curaçao of die van Adrienne Zuiderweg over de VOC-literatuur van Batavia. Verder zijn er geschiedenissen die de literatuur in één bepaalde taal in de koloniën uitlichten. Er is inmiddels een imposante reeks bloemlezingen verschenen die teksten van de vroegste koloniale letteren tot onze tijd documenteren. Deze uitgaven hebben uiteraard ook bijzondere betekenis voor jongere generaties die zich oriënteren op hun culturele roots.[3]

Aanbevelingen voor verder onderzoek[4]

Omdat de talen van de voormalige koloniën in sterke mate gevormd zijn door eeuwen kolonialisme, volgt daaruit dat Nederland een postkoloniale medeverantwoordelijkheid heeft voor de grote variëteit van talen en niet enkel voor het Nederlands, en zal Nederland verschillende vormen van onderzoek moeten ondersteunen. In algemene zin moet allereerst worden vastgesteld dat er op het gebied van het tegendiscours nog altijd weinig onderzoek gedaan is. Vanaf de vroegste pogingen tot kolonisatie is er altijd een geschiedenis geweest van verzet en obstructie, en koloniale stemmen hebben altijd hun tegenstemmen, of *counter narratives,* gehad – in de meeste gevallen in andere talen dan het Nederlands. Er is een handvol onderzoeken naar de manier waarop gekoloniseerden hebben 'teruggeschreven', zoals René Rosalia's onderzoek naar de repressie van het dans-, muziek- en poëziegenre dat bekend staat als *tambú* op Curaçao en het onderzoek van Rose Mary Allen naar het belang van liederen en spreekwoorden onder Afro-Curaçaoënaars.[5] Toch is er nog altijd een wanverhouding tussen onderzoek verricht door Nederlanders en onderzoek verricht door onderzoekers uit de voormalige koloniën.

De theoretische openheid van Nederlandse universiteiten voor de blik van de 'Ander' en de meerwaarde van multiperspectiviteit staat in schril contrast met het gebrek aan inzicht in de enorme praktische drempels die onderzoekers in de voormalige koloniën te overwinnen hebben, en het begrip voor andere wijzen van onderzoek die niet stroken met de Nederlandse academische traditie (bijvoorbeeld een meer regionale focus, het sterk verdisconteren van orale overlevering, een minder hiërarchische waardeschaal binnen tekstvormen). De Nederlandse universiteiten slaan een pover figuur als het gaat om het aantal leerstoelen gericht op

de koloniale en postkoloniale culturen, literaturen en geschiedenis, afgezet tegen bijvoorbeeld het enorme aantal leerstoelen *Black Studies* aan Amerikaanse universiteiten. Aan de Noordzee staat het postkoloniaal lezen van de literaturen van de voormalige koloniën nog in de kinderschoenen. Drie terreinen die grotendeels onderbelicht zijn gebleven en een bijzondere stimulans verdienen zijn:

1. Processen van culturele marginalisatie en inclusie van gekoloniseerde bevolkingsgroepen; daarbinnen is er nog zeer veel onderzoek te verrichten naar de orale literaturen, hun betekenis voor identiteitsbehoud en koloniaal verzet en hun functie binnen de nationale literaturen;
2. Er is nog maar sporadisch onderzoek gedaan naar de wisselwerking tussen de verschillende koloniën en praktisch geen vergelijkend onderzoek naar taalpolitiek, vormen van creolisering, en de ontwikkeling van het literatuurbedrijf. Een bijzonder aandachtsgebied hierbinnen vormt de invloed van West-Afrikaanse talen op koinè's, pidgins en creooltalen van het Caribisch gebied, waarbij vanzelfsprekend samenwerking met Afrikaanse moedertaalsprekers onontbeerlijk is;
3. Het onderzoek door de inwoners van de voormalige koloniën naar de koloniale literatuur in het Nederlands, om zo een ander perspectief te krijgen op de Nederlands-Indische, Nederlands-Afrikaanse en Nederlands-Caribische letteren, is nog nooit verricht. Het onderzoek naar missionaire literatuur als koloniaal instrumentarium is nog nauwelijks begonnen.

Van Nederlandse kant is nog maar weinig gedaan om ideeën te onderzoeken die te maken hebben met de koloniale verhoudingen en slavernij, zoals vooroordelen, verkeerde inschattingen en het onvermogen om de andere kant van de medaille te zien. Doorwerkingen van het Nederlandse koloniale slavernijverleden, ook betreffende taal en literatuur, zijn sinds de jaren vijftig onderzocht en in veel rapporten met aanbevelingen beschreven, maar de uitvoering stuit vaak op vele obstakels, zoals discontinuïteit van beleid, tekort aan middelen en expertise en politieke afstemming met Den Haag. Ook is er van Nederlandse kant weinig openlijke steun voor de innovatieve ideeën over taalbeleid die op de Nederlands-Caribische eilanden geformuleerd worden. Het wordt tijd reële kansen te geven aan de reeds getekende raamovereenkomsten tussen de landen

in het koninkrijk. Dit straalt erkenning uit van het hoogste cultuurgoed: het Papiaments als de algemeen gebezigde taal van de eilanden.

Het belang van aandacht voor de doorwerking van kolonialisme en slavernij in de taalsituatie en in de vaak precaire situatie van de volkstalen (de creooltalen) is een goed startpunt om ondersteuning te geven aan taalbeleid dat vaak al behoorlijk is vormgegeven op papier, maar nog zelden in de praktijk, vooral bij gebrek aan structurele middelen. Voor de literatuurstudie geldt dat onderzoek naar de verhouding tussen literatuur in dominante talen (Nederlands, Engels, Afrikaans) en andere talen in processen van dekolonisatie en natievorming nog maar in de kinderschoenen staat. Misschien is de samenwerking tussen onderzoekers van verschillende nationaliteiten en het stimuleren van onderzoek zoals hierboven aangeduid van groter belang voor de gebieden zelf dan voor Nederland. Maar dat mag nooit een argument zijn om vanuit Nederland niet die samenwerking voortvarend aan te vatten. Laat dat deel zijn van Nederlands ‘ereschuld’.

Caroline Drieënhuizen

Methode: slavernij en visuele bronnen

Slavernij lijkt op het eerste oog weinig zichtbaar in tekeningen, aquarellen, prenten, boekillustraties, kaarten of schilderijen. Dat is op zijn minst merkwaardig, want het gaat om een alom aanwezig en in al zijn gewelddadigheid sterk tot de verbeelding sprekend fenomeen. De vroegmoderne en negentiende-eeuwse afbeeldingen van Surinaamse suikerplantages, Indonesische huishoudens en koloniale stadsimpressies uit zowel Suriname als Indonesië met witte huizen, hutten en wuivende palmen ogen voor sommigen vooral idyllisch. Maar schijn bedriegt. We moeten beter, breder en vooral 'anders' kijken.

Afbeeldingen van de koloniën zijn geen weergave van een historische realiteit, maar een afgeleide daarvan. De meeste visuele bronnen zijn het product van de witte, voornamelijk mannelijke, dominante, blik in een koloniaal machtsregime. Via die blik, beïnvloed door (koloniale) ideeën, opvattingen en verlangens, kijken we nu naar de in beeld gebrachte koloniale wereld van toen. Zo verkrijgen we informatie over bijvoorbeeld leefomstandigheden en tradities, maar de afbeeldingen zeggen vooral iets over de manier waarop de kolonisator keek naar slavernij, over hoe in een koloniale context sociale verschillen werden aangebracht en hoe de wereld werd geordend. Ze zeggen paradoxaal genoeg minder over de mensen en de wereld die ze tonen. We dienen ons derhalve bewust te zijn van onze eigen positie en de bijbehorende blinde vlekken: onze manier van kijken is historisch, geografisch, cultureel en sociaal (klasse, kleur en gender) bepaald.

Kunsthistoricus Elmer Kolfin, die voor het eerst uitvoerig onderzoek deed naar de beeldvorming rond slavernij in Suriname, wees er reeds op dat afbeeldingen van slaafgemaakten het resultaat waren van westerse visies op slavernij, en dus ook sturend in de beeldvorming daarover. Afgezet tegen de discussie over slavernij in Suriname aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, werd er relatief minder gedebatteerd over Aziatische slavernij. Afbeeldingen van slavernij in Azië waren er wel, maar het onderwerp leek minder duidelijk aanwezig. De afbeeldingen van Aziatische slaafgemaakten die er waren werden bovendien niet ingezet voor de Nederlandse

abolitionismebeweging. Eerder vond het tegenovergestelde plaats: net als in Suriname verschenen slaafgemaakten in Indonesië als een soort karikaturen in de rond het midden van de negentiende eeuw razend populaire albums met beschrijvingen van bevolkingsgroepen van landen. In een deel van die albums vol representanten van sociale groepen uit de kolonie werd het type van 'de slavin' gebruikt om het (voort)bestaan van slavernij in Indonesië tegenover het publiek in Nederland te verdedigen. Zo werd het beeld van Nederlandse Aziatische koloniën waar 'milde' huishoudslavernij plaatsvond geconstrueerd. Dat wordt overigens tot op de dag van vandaag in stand gehouden.

Bewustwording van de geschiedenis van slavernij is noodzakelijk om Aziatische slavernij op afbeeldingen te kunnen herkennen. Wie met die wetenschap kijkt, en zich bewust is van de intentie waarmee de afbeeldingen zijn gemaakt, en daarmee koloniale ideologie, ziet dat slaafgemaakten in Azië talloze keren zijn afgebeeld. Ze staan afgebeeld als decoratief element in de marge van vroegmoderne kaarten van de koloniën, op afbeeldingen van koloniale huishoudens en, in de schaduw van de voornaamste geportretteerden, op vroegmoderne schilderijen. Veel minder vaak staan slaafgemaakten centraal in een afbeelding, en slechts zelden kennen wij hun naam.

Kolfin heeft in zijn boek *Van de slavenzweep & de muze* (1997) afbeeldingen van slaafgemaakten in Suriname bijeengebracht. Hij laat overtuigend zien hoe er drie verschillende fasen zijn aan te wijzen in de Nederlandse verbeelding van slavernij. In de zeventiende eeuw, stelt hij vast, speelden slaafgemaakten een ondergeschikte rol in afbeeldingen. Ze werden afgebeeld op kaarten en in boeken, als onderdeel van koloniale landschappen en industrie. Rond de eeuwwisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw werden zij vaker gepresenteerd als slachtoffer, bijvoorbeeld door de wrede straffen die zij moesten ondergaan weer te geven, of ze te laten zien als representanten van een sociale groep in Suriname ('de slaaf'). Pas in de loop van de negentiende eeuw, zo betoogt Kolfin, werden slaafgemaakten afgebeeld als mens, als individu en werden zij zelfstandig, dus niet als onderdeel van een landschap of ter illustratie van een tekst, afgebeeld. Kolfins werk wordt, hoewel het inmiddels al ruim een kwart eeuw oud is, nog steeds beschouwd als het standaardwerk over de verbeelding van slavernij in Suriname. Onderzoek naar illustraties van slaafgemaakten op de door Nederland gekoloniseerde Caribische eilanden is er, voor zover ik weet, niet. Het onderzoek naar de verbeelding van slavernij in de koloniën in Azië komt op gang. In 2021 verscheen een eerste aanzet met de

bundel *Slavernij herbezien. Visuele bronnen over slavernij in de Indonesische archipel en de Indische Oceaan*.

Als we afbeeldingen kritisch en met speciale aandacht voor sociale machtsverhoudingen, sociale verschillen en beelvorming bekijken, geven zij de voorzichtige mogelijkheid de aanwezigheid en het karakter van slavernij in zowel het Atlantisch gebied als in Azië in kaart te brengen. Maar ze leggen vooral, als representaties van slaafgemaakten en slavernij, de historische wortels bloot van de tot op de dag van vandaag doorwerkende, Nederlandse beeldvorming en het denken over slavernij. Voor onderzoek daarnaar zouden afbeeldingen dus niet alleen op hun visuele aspecten moeten worden beoordeeld, maar ook op sociale aspecten en effecten: waarom werd een afbeelding gemaakt? Voor wie? En hoe werd een illustratie in de loop van de tijd verspreid en van betekenissen voorzien? Zo constateerde Kolfin bijvoorbeeld al in 1997 dat seksualiteit en slavernij veelvuldig samengaan in afbeeldingen, maar diepgravend onderzoek naar de verbeelding en functie daarvan heeft nog niet plaatsgevonden. Meer traditioneel kunsthistorisch onderzoek, met aandacht voor kunststijlen, stromingen en artistieke ontwikkelingen in een bredere internationale context, kan mogelijkerwijs inzichten opleveren. Kortom, door met een kritische blik te kijken naar afbeeldingen van slaafgemaakten en hun sociale omstandigheden kan de verbeelding van slavernij ons een schat aan belangrijke nieuwe informatie bieden.

Caroline Drieënhuizen *(1983) is historicus, gespecialiseerd in Nederlandse koloniale geschiedenis (met name die van Indonesië) en dekolonisatie-processen. Ze heeft vooral belangstelling voor materiële cultuur en beeldcultuur en verzamelingen in koloniale contexten. Ze is als universitair docent werkzaam aan de Open Universiteit.*

Valika Smeulders (1969) is hoofd van de afdeling Geschiedenis van het Rijksmuseum. Ze is gespecialiseerd in het koloniale verleden en de representatie ervan, in museale collecties en hun sociale relevantie en in restitutiebeleid. Zij schreef over de representatie van het slavernijverleden in Nederland, Curaçao, Suriname, Sint-Maarten, Ghana en Zuid-Afrika.

Valika Smeulders

14. ‘Somtijts een Moor by maegdekens’: de koloniale wereldorde in de Nederlandse kunst

In Nederland is door de eeuwen heen, grofweg vanaf de oprichting van de handelscompagnieën aan het begin van de zeventiende eeuw tot na de afschaffing van de slavernij, de wereldorde, en de diverse groepen die daar deel van uitmaken, hiërarchisch verbeeld. In die verbeelding staat Europa als heerser bovenaan; de gekoloniseerde delen van de wereld hebben een dienende rol. Of Europa, de witte mens, heeft de rol van economische en technische voortrekker en morele opvoeder en wijst andere volkeren de weg.

Heel lang is deze kijk op de wereld aangehouden als de norm. Zo kon ontstaan en blijven voortbestaan wat Gloria Wekker in 2016 duidde als het ‘Nederlandse culturele archief’. Zij onderzocht voor Nederland wat Edward Said in 1993 met betrekking tot de westerse wereld omschreef als ‘cultural archive’, ‘the centrality of imperialism to western culture’. Wekker doelt niet op een fysiek archief, maar op een complex geheel aan kennis en referentiekaders die de legitimatie vormen voor de overheersing van een groot deel van de wereld door de Europese mens. Ze legt daarbij de nadruk op denkbeelden, op immaterieel erfgoed als het ware, en op culturele productie in de eenentwintigste eeuw.[1] In deze bijdrage richt ik mijn aandacht op de ‘dragers’ van die denkbeelden door de eeuwen heen, dat wil zeggen op materieel erfgoed, kunst en gebruiksvoorwerpen die zijn geproduceerd gedurende de koloniale periode. Visuele beelden die werden gebruikt als communicatiemiddel, het privé verzamelen van kunstvoorwerpen en later het oprichten van musea voor breder publiek hebben een belangrijke rol gespeeld in de verankering van het ‘culturele archief’. In dit hoofdstuk ga ik in op de relatie tussen die objecten, het zelfbeeld van Nederland als natie in wording en de omgang met de zwarte aanwezigheid in Nederland.

Vanaf het einde van de koloniale periode in de negentiende eeuw is in Europa gewerkt aan het openen van monumentale musea. Die pasten in de opkomst van nationalistische gevoelens. Jonge natiestaten zetten musea in om een narratief over zichzelf te creëren. Dat museale landschap kreeg in elk land een eigen karakter en uitstraling. In Nederland is in dat opzicht een landschap gecreëerd waarin onderscheid wordt gemaakt tussen onder meer musea voor geschiedenis en oude kunst, 'volkenkundige' musea en musea voor moderne en hedendaagse kunst. In de eerste categorie stonden Europese verworvenheden en heldendom centraal. Dat gebeurde op basis van collecties waarin de nadruk lag op macht, welvaart en bijbehorende specifieke vormen van esthetiek. In volkenkundige musea richtte men de blik op de niet-westerse wereld. Daar werd het verhaal verteld van de delen van de wereld die Europa had veroverd aan de hand van objecten die waren gemaakt door 'de Ander', die ver afstond van het Nederland van toen en nu.[2]

Die indeling en specialisering heeft ervoor gezorgd dat de tweedeling tussen Nederland en het gekoloniseerde gebied, de witte Nederlander en 'de Ander', ook duidelijk herkenbaar is in de interpretatie van museale collecties. Terwijl die tweedeling nota bene niet strookt met de werkelijkheid waarin Nederland eeuwenlang een koloniale mogendheid is geweest, mensen uit gekoloniseerd gebied in feite al eeuwen in Nederland wonen en Nederland nog altijd een koninkrijk is dat deels in het Caribisch gebied ligt. In deze bijdrage bepleit ik het belang van onderzoek naar de verbeelding van Nederland als koloniale en postkoloniale staat. Daarmee doel ik op de kunst en kunstnijverheid die verzameld is door musea voor geschiedenis en oude kunst, objecten die nauwelijks worden erkend en gepresenteerd als deel van de koloniale geschiedenis en erfenis – en niet op kunst en objecten die een directe relatie hebben met de gekoloniseerde landen, de collecties van de musea voor 'volkenkunde', nu 'wereldculturen' genoemd. Immers, met de scheiding tussen deze verzamelgebieden is een scheiding aangebracht tussen Nederland en de gekoloniseerde wereld, tussen groepen mensen, tussen de maatschappelijke werkelijkheid van het kolonialisme en de beleving van schoonheid onder de hogere klasse in Europa. Een meer diepgaand begrip van deze kunstverzamelingen is nodig om beter zicht te krijgen op de relatie tussen Nederlandse esthetiek en het koloniale systeem en de aanwezigheid van mensen uit gekoloniseerd gebied in Nederland. Anders gezegd: er is meer onderzoek nodig naar de invloed die de koloniale periode heeft gehad op de Nederlandse

kunst en kunstnijverheid. Daarmee ontstaat een completer beeld van de wording van het hedendaagse Nederland en over de rol die de verbeelding in kunst en categorisering van kunst heeft gespeeld in het vormen van noties over de Nederlandse samenleving en de mensen die daar thuishoren.

Ik ga eerst in op de relatie tussen slavernij, ras en het koloniale systeem. Ras heeft als sociaal construct de koloniale economische structuur gelegitimeerd en tegelijkertijd een lang onderbelichte erfenis achtergelaten in ons denken over de samenleving. In de paragraaf 'Koloniale elites als opdrachtgever' kijk ik naar de groep die profijt trok van het systeem, te weten de gegoede klasse die betaalde voor de vervaardiging van kunst en gebruiksvoorwerpen. Acht objecten illustreren daarbij de relatie tussen koloniaal denken en de ontwikkeling van visuele cultuur. In 'Thuishoren in Nederland' richt ik aan de hand van nog eens vier objecten de blik op een andere groep: de zwarte mens in Nederland.

Slavernij, ras en de verbeelding van een nieuwe wereldorde

Slavernij is van alle tijden, evenals discriminatie op persoonlijk, individueel niveau. In de koloniale periode werden deze fenomenen aan elkaar gekoppeld en geïnstitutionaliseerd. 'Ras' werd als sociaal construct gebruikt om een nieuwe wereldverhouding mogelijk te maken. In de middeleeuwen was het Iberisch schiereiland (Zuid-Europa) nog een samenleving waar christenen, joden en moslims naast elkaar woonden en huidskleur niet bepalend was voor iemands rang of stand. De heersende groep bestond uit een mengeling van Arabieren, Berbers en West-Afrikanen die werd aangeduid met de verzamelterm 'Moren', een verwijzing naar de Grieks/Romeinse term voor 'zwart', maar ook gebruikt als verwijzing naar het islamitisch geloof. Tijdens de 'Moorse heerschappij' over Spanje bestond er nog geen relatie tussen die term en slavernij. Het jaar 1492 markeert het einde van dat tijdperk: toen gingen de Europese 'ontdekkingsreizen' van start. Delen van andere continenten werden veroverd en omgevormd tot plaatsen waar producten konden worden gewonnen die in Europa veelgevraagd waren. Omwille van winstbejag gingen veel landen, waaronder Nederland, over tot het koloniseren van afgelegen gebieden, het creëren van een nieuwe wereldwijde politieke, economische en sociale rangorde waarin een deel van de mensheid in dienst werd geplaatst van de Europese mens.

De koloniale slavernij was een multinationaal verdienmodel ten gunste van Europa. Het systeem strekte zich uit rondom de Atlantische en de Indische Oceaan. Via handelscompagnieën werd het aangestuurd, maar niet overal werden dezelfde regels ingevoerd. Slavernij in koloniale vorm werd vooral opgelegd onder Europees gezag in de 'koloniën'. Daar werden mensen gedwongen tot werken op grootschalige plantages, in de mijnbouw en andere bedrijfstakken en in en rondom de woningen van de koloniale elite. Het systeem was gericht op het behoud van macht, op continuïteit voor de groep die de economie bepaalde. Slavernij veranderde van een persoonlijk, willekeurig, tijdelijk fenomeen, zoals de afbetaling van een schuld, het volbrengen van een opgelegde straf, of het lot van een krijgsgevangene, naar de 'aangeboren' conditie van de gekleurde mens, een conditie die werd overgedragen van generatie op generatie. Een conditie die werd gelegitimeerd met de Bijbel in de hand, die door de overheid bovendien werd verankerd in regels en wetten.

Die regelgeving rondom geracialiseerde slavernij werd over het algemeen niet in Europa ingevoerd. De plantages, de plekken waar slavenarbeid werd ingezet, bevonden zich immers elders. Wel aanwezig in Europa waren de bestuurders en machthebbers, plantage-eigenaren op afstand en anderen die profiteerden van het systeem. Zij hadden belang bij het bestendigen en in stand houden van de koloniale verhoudingen en de dominantie over 'de Ander', die werd onderbouwd door een hiërarchisch wereld- en mensbeeld. Deze machthebbers beschouwden mensen in het Caribisch gebied, de Amerika's, Afrika en Azië als hun bezit, dat zij soms meenamen naar Nederland. Om het eigenaarschap over die slaafgemaakten in Nederland aan te kunnen houden, werden rechtszaken gevoerd en werd er gelobbyd.

De koloniale periode leverde een nieuwe groep rijken op, die hun nieuw verworven macht en bezit graag lieten zien. Het internationale karakter van die macht had een prominente plek in het beeld dat deze groep creëerde van zichzelf en de wereld. Met een machtspositie en met bezit in verafgelegen gebieden kon men pronken middels de lijfelijke aanwezigheid van een 'exotische' bediende in het huishouden, en door die en dergelijke 'zwarte dienstbaarheid' te laten vastleggen op een schilderij. In de zeventiende eeuw werden portretten van de Europese elite met naast zich een bediende met een koloniale achtergrond zeer populair. In zijn schildershandleiding schreef Samuel van Hoogstraten in 1678 over het

naast elkaar afbeelden van wit en zwart: ‘Zoo vind het oog ook een vernoegen Somtijts een Moor by maegdekens te voegen.’[3] Deze woorden zijn door kunsthistorici veelal geïnterpreteerd als het streven naar kleurcontrast op het doek vanuit het oogpunt van compositie en schoonheid. De tekst spreekt echter van contrasten tussen mensen in verschillende levensfasen en uitgangsposities, zoals het contrast tussen ouderdom en een ‘dertel speelend kind’ en tussen ‘gewapenden’ en ‘naekten’. Uit de keuze voor de term ‘maegdeken’ spreekt het idee dat een zwarte man in tegenstelling staat tot een christelijk meisje, in al haar onschuld, zelfbeheersing en rechtschapenheid. De ‘Moor’ die in het middeleeuwse Spanje nog de machthebber was, werd na de losmaking van Spanje in de Nederlandse schilderkunst steeds vaker afgebeeld als een heidense dienaar en ondergeschikte.

Hiërarchische beeldtaal is eeuwenlang gebruikt en is bijzonder hardnekkig gebleken. Ook in de lange aanloop naar de afschaffing van het systeem van slavernij bleef hij in gebruik, zij het dat er sprake was van een ontwikkeling. De nadruk kwam onder abolitionisten meer te liggen bij de rol die zij zichzelf toedichtten als witte ‘redders’ van de ondergeschikte ‘rassen’. Van Hoogstraten schreef over wat zijns inziens het verschil tussen ‘zwarten of witten mensche’ kenmerkt: ‘…een Moor […] wegens zijn platten neus, kort hair, bolle kaken, en zekere dommicheit ontrent zijn oogen, welk alles zeer lichtelijk aen een verstandich aenschouwer, dat het een zwart is, uitdrukt.’[4] Naarmate het einde van de slavernij in zicht kwam, werd aan de verbeelding van de zwarte mens als ‘dommich’ en intellectueel beperkt steeds vaker het onvermogen tot zelfredzaamheid toegevoegd.

Dat denken over ras zijn weerslag heeft gehad op de verbeelding van onze werkelijkheid laat het belang zien van epistemologie: hoe komen wij aan onze kennis, hoe controleren wij objectiviteit? Antropoloog Michel-Rolph Trouillot toonde in 1995 aan dat macht van invloed is op het documenteren van geschiedenis.[5] Zijn werk concentreert zich op auteurschap, het beheer van archieven en historiografie. Dezelfde observatie geldt voor kunst: door kunst, door beeldtaal te zien als een onafhankelijke en complete basis voor geschiedschrijving, wordt voorbijgegaan aan andere werkelijkheden, die wel aan bod komen wanneer uiteenlopende disciplines, vakgebieden en bronnen worden gecombineerd. Het betrekken van de historische context van het verzet onder slaafgemaakten en de manier waarop verzet de koloniale economie ondermijnde, zal tot andere

conclusies leiden over de veranderende manier waarop de zwarte mens in beeld werd gebracht dan studies die zich beperken tot het beschrijven van het beeld. Door zowel verbeeldingen als concepten die werden gebruikt als legitimatie van het systeem kritisch te analyseren, ontstaan nieuwe, beschouwende inzichten. Op grond van die duiding zullen nieuwe termen ontstaan, en een nieuwe categorisering.

Koloniale elites als opdrachtgever

In het koloniale systeem vervulden mensen uit Europa hoge posities in gekoloniseerd gebied. Zij verwierven er bezit dat zij na hun dood doorgaven. Via familie-erfenissen werden kinderen, kleinkinderen en andere verwanten in Europa eigenaren van koloniaal onroerend en roerend goed, waaronder slaafgemaakten. De koloniale elite is dus niet slechts de groep die woonde in ‘de West’ of ‘de Oost’, maar ook die in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, vanwege de sterke verwantschap met de koloniale economie en politiek.

Van oudsher zochten en vonden leden van koninklijke en adellijke families huwelijkspartners elders in Europa. Via huwelijken werden politieke banden en economische posities versterkt, en werden netwerken gebouwd waarbinnen smaak en cultuur, gewoontes en rituelen werden gedeeld. De elite in diverse delen van Europa stond dus in onderling contact en er ontstonden trends. Kunsthistorici wijzen vaak op kopieergedrag als een verklaring voor de destijds ontstane en vigerende beeldtaal. Daarmee blijft een specifiekere analyse vooralsnog achterwege: wat is de bron? Waar werd een beeld voor het eerst gebruikt? Wat is de relatie in dat specifieke gebied, met lokale regels en economische belangen? Dat zijn belangrijke vragen voor vervolgonderzoek, dat ons meer inzicht kan verschaffen in de boodschap die werd overgebracht met deze beeldtaal, en de redenen die men daarvoor had.

Zoals hierboven al is vermeld is er een ontwikkeling te zien in de beeldtaal die samenhangt met het begin en einde van de slavernij.[6] In het begin diende de verbeelding van slavernij ter legitimatie. Er werd een hiërarchisch wereldbeeld gecreëerd waarin ras instrumenteel was, waarbij werd verwezen naar de Bijbel. Een voorbeeld hiervan is een kast gemaakt tussen 1670 en 1690, afgebeeld op de pagina hiernaast. Het meubel is vervaardigd van materialen uit de tropen en versierd met taferelen uit het Oude Testament. In het midden onderaan is Noach te zien, na de

Kabinet, anoniem,
circa 1670-1690.

Klok, anoniem,
circa 1715-1725.

zondvloed en met de regenboog. De kast wordt gedragen door mannen en vrouwen met een donkere huidskleur. Wordt daarmee het lot van Noachs nageslacht uitgebeeld? De hoofdtooien van de figuren doen denken aan 'Moorse' tulbanden, zoals vaker te zien in verbeeldingen van de drie wijzen en de geboorte van Christus. Kleding en schoeisel doen denken aan de uitrusting van een Romeinse gladiator, een verwijzing naar slavernij in de oudheid. Een klok uit 1715-1725, ernaast afgebeeld, laat zien hoe een symboliek werd ontwikkeld die meer specifiek stond voor de trans-Atlantische slavernij: de twee donkere figuren aan weerskanten boven op de klok dragen rokken van tabaksbladeren, geen schoenen, en banden om hun bovenarmen, polsen en hals.

Gelegenheidsglas, anoniem, circa 1725-1750.

Kwispedoor, anoniem, circa 1715-1725.

Naast deze meer abstracte manier van verwijzen naar slavernij werd ook arbeid die werd verricht door Afrikanen verwerkt in toegepaste kunst. Dat is bijvoorbeeld te zien op die hierboven afgebeelde gelegenheidsglazen die leden van families die koloniale bedrijven bestierden tijdens feestelijke gelegenheden gebruikten om mee te toosten. De werkzaamheden zijn op de glazen afgebeeld alsof ze ontspannen werden verricht. Dat is zeer opmerkelijk, want de dagelijkse realiteit van slaafgemaakten op de plantages werd gevormd door zware omstandigheden, uitputting en uitbuiting. Plantage-arbeid is ook op de daarnaast afgebeelde kwispedoor te zien, een pot die in gezelschappen werd gebruikt voor het spuwen van tabak tijdens het converseren, samen musiceren en spelletjes spelen. De afbeelding verbindt het genot van de elite in Europa met de dienstbaarheid van de zwarte mens.

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat kennis van de belangen van de opdrachtgevers die deze en soortgelijke objecten lieten maken cruciaal is voor een beter begrip van de afbeeldingen erop. Het verbreden van onderzoek naar meerdere disciplines heeft eerder een belangrijke ontwikkeling in de interpretatie van schilderijen veroorzaakt. Lang werden de zwarte

Portret van Maria van Oranje met een Afrikaanse bediende,
door Jan Mijtens, 1665.

bijfiguren op portretten van de elite in de kunsthistorische literatuur 'pages', dan wel '*tropes*' genoemd. De eerste aanduiding is een eufemisme, omdat page een functie was die slechts was weggelegd voor jonge mannen uit de hogere klasse. De opleiding en carrièrevooruitzichten van een page stroken niet met de omstandigheden waaronder jonge mannen uit Afrika in Nederland leefden. De tweede classificatie, die op een louter symbolische aanwezigheid doelt, bleek eveneens onterecht. Archiefonderzoek (scheepsoverzichten, notariële en kerkelijke bronnen) heeft inmiddels aangetoond dat er wel degelijk een zwarte aanwezigheid in Nederland was en soms kan er een relatie gelegd worden tussen een schilderij en specifieke families met hun zwarte bedienden.[7] Dat betekent niet dat elke afgebeelde Afrikaanse jongere ook echt naar het leven is geschilderd en neemt niet weg dat verder onderzoek nodig is om meer zicht te krijgen op het verschil tussen modellen en nabootsingen om de reden achter een dergelijk portret te kunnen duiden.

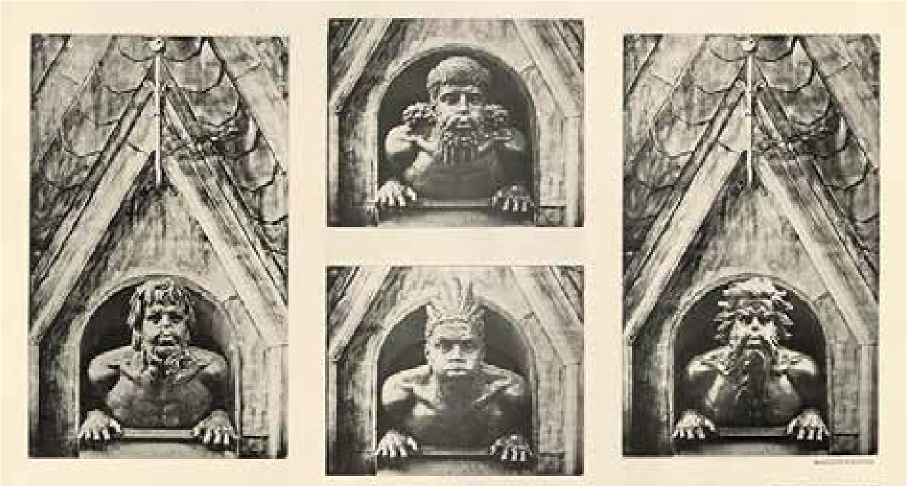

Schotel, Etruria Works,
circa 1853-1863.

Pendule Paul en Virginie,
circa 1806.

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw komt het slavernijsysteem sterker onder druk te staan. Slavernij is altijd bevochten door slaafgemaakten zelf, en diverse revoluties in Noord-Amerika, Frankrijk en Saint Domingue (het latere Haïti) ondermijnen de positie van de Europese elite verder. Langzaam wordt een verandering in denken zichtbaar waarbij de proteststem binnen de gemeenschap van de christelijke kerk aanzwelt en zich verbindt met een politieke lobby tegen slavernij. Deze schotel is een voorbeeld van Nederlands abolitionisme. De tekst verwijst naar God, en slavernij krijgt een 'menselijker gezicht' door niet een Bijbelse vloek of alledaagse arbeid te tonen, maar een moeder met kind, zie de afbeelding hierboven. Daarmee komt er echter nog geen einde aan de verbeelding van de zwarte mens als ondergeschikt aan de witte. Een voorbeeld is deze Franse pendule uit 1806, zie de afbeelding hierboven. Te zien is een scène uit de Franse roman *Paul en Virginie* (1788) waarin twee verdwaalde witte kinderen op het eiland Mauritius naar huis worden gebracht door marrons die de slavernij zijn ontvlucht. Hoewel deze mannen vrij zijn, is er sprake van een duidelijk en schrijnend contrast tussen hen als zwarte dragers en de in goud uitgevoerde draagstoel met kinderen.[8] Tot lang na de afschaffing van de slavernij zou het idee van Van Hoogstraten dat de ogen van zwarte mensen 'dommig' waren herhaald worden. Dit zijn de

Windrichtingwijzer, circa 1885.

vier windrichtingwijzers waarmee het Rijksmuseum, dat in 1885 werd geopend, is toegerust. Elke figuur heeft een eigen karakter. De zwarte man is de enige die blaast met opengesperde ogen, een kenmerk dat veelvuldig terugkomt in de verbeelding van mensen van Afrikaanse afkomst , zie de afbeelding hierboven.

Thuishoren in Nederland

In Nederland bestaat een relatief klein aantal studies die samen een overzicht vormen van objecten waarop de zwarte mens is verbeeld.[9] Dat toont aan dat er, in samenhang met archief- en historisch onderzoek, nog veel te ontdekken valt over Nederlanders van kleur vanaf de zestiende eeuw. Bovendien groeien met de belangstelling voor de koloniale geschiedenis ook de publieke collecties waarin objecten zijn verzameld die weer nieuwe vragen oproepen. Behalve op de wereld van de elite, kunnen die objecten ook licht werpen op het leven van andere sociale klassen. Zo lijkt dit schilderij uit 1820 (afb. pag. 214) nieuwe informatie te bieden voor het verder onderzoeken van de ontwikkeling van het tentoonstellen van mensen van kleur op kermissen, en in de negentiende en twintigste eeuw in koloniale tentoonstellingen.

Markt met 'wereldwonderen' door Jan Verheijen, 1820.

Een andere mogelijke invalshoek is de focus op de militaire wereld. Op afbeeldingen daarvan zijn mannen van Afrikaanse afkomst in het leger vaak trommelaar, soms met een stereotyperende halsband. Tegelijkertijd lijkt hier meer gelijkwaardigheid mogelijk: de zwarte man is geen bediende maar rijdt te paard voor de andere soldaten uit, zie p. 215. Kort nadat de slavernij werd afgeschaft op het Franse Saint Domingue, kwam Nederland onder Frans bewind te staan. In Frankrijk werd de zwarte groep van vrije en slaafgemaakte mensen die klommen op de maatschappelijke ladder vereeuwigd in kunst.[10] Of die verandering ook in de Bataafse Republiek plaatsvond, zou kunnen worden bestudeerd aan de hand van onder meer het schilderij op p. 216, waarop een man staat afgebeeld die meer lijkt op een adjudant dan op een bediende.

Inspectie van een regiment cavalerie door Cornelis Troost in 1742.
Op de voorgrond staat een zwarte trommelaar.

Er zijn ook andersoortige objecten die handvatten bieden om ons in te leven in de ervaringen van slaafgemaakten in Nederland. Tot voor kort werden halsbanden in Nederlandse museale collecties steevast geclassificeerd als hondenbanden, zie p. 217, terwijl de halsband veelvuldig terug te vinden is als geschilderd motief en in verschillende Europese landen ook als object. Archiefonderzoek bewijst dat banden als gebruiksvoorwerp zijn vervaardigd om koloniale bedienden vast te kunnen ketenen. Zo plaatste in 1696 een lezer een oproep in de *Amsterdamsche Courant* voor een verloren gouden horloge met daaraan: 'een silvere sleutel, dienende tot sluyting van een halsbant van een Neger'.[11] Het zou interessant zijn om te onderzoeken hoe het gebruik van deze gruwelijke banden zich verhoudt tot de okale wet omtrent het bezit van slaafgemaakten in dat specifieke land, en de economische en politieke belangen van de personen die die banden lieten maken. Was een dergelijke band in Nederland praktisch of vooral

symbolisch bedoeld, of stond het ook voor de wens om de koloniale slavernijwetten in Nederland door te voeren? Anders dan de eerdergenoemde objecten brengt dit afschuwelijk gebruiksvoorwerp ons vooral ook dichter bij de ervaring van de koloniale bedienden in Nederland. De objecten waarop zij zichzelf verbeeld zagen, getoond als minderwaardig, moeten confronterend zijn geweest voor hun omgeving. Een halsband, op het lichaam gedragen, is niets anders dan een brandmerk van slavernij. Het is veelzeggend dat een object dat zo significant moet zijn geweest voor zowel de koloniale machthebber als voor de drager, zo lang onder een foutieve aanduiding en daarmee in vergetelheid verborgen is geweest.

Het onderzoek dat elders is gedaan, de overzichten van Nederlandse kunst en de objecten die hier als aanknopingspunten zijn gegeven vormen een basis voor veelvuldig en uiteenlopend vervolgonderzoek. Alleen grondig onderzoek waarin diverse vakgebieden, brongebruik en perspectieven bijeen worden gebracht kan het beeld over hoe Nederland zich als natie gedragen, misdragen en geprofileerd heeft verdiepen en ons beeld over 'thuishoren' verbreden.

Halsband met het wapen van Nassau, anoniem, 1689.

◀ Portret van Jean-Baptiste graaf Dumonçeau met een Afrikaanse man, door Hennequin en Couvelet, 1809.

Mark Ponte

Slavernij in Nederland?

In juli 1683 ging in de Stadsschouwburg van Amsterdam het toneelstuk 'De Belachelijke Jonker' van Pieter Bernagie (1656-1699) in première. Het was een hit en het werd in de decennia daarna tientallen keren opgevoerd. Een van de hoofdpersonen is Joris, die na een carrière van ruim dertig jaar in Azië terugkeert in Amsterdam. In de op een na laatste scène blijkt dat de VOC-veteraan naast goederen en mooie Aziatische kleren ook twee Zwarte bedienden heeft meegebracht, niet voor zichzelf maar voor een belangrijk heer. 'Wel broer neem jij twee zwarten meede?' vraagt zijn zus aan hem. 'Ja, 't is om aan een magtig Heer Te geeven, zy verstaan 't geweer, Zy konnen danssen,' antwoordt hij.[1] Hoewel het hier om fictie gaat, laat het stuk zien dat de praktijk van het meenemen en weggeven van bedienden een normaal verschijnsel was in de toenmalige Republiek. Zo hebben er aan het hof van de Oranjes in Den Haag diverse mensen van Afrikaanse herkomst gewerkt, van wie een aantal als kind 'cadeau' werd gedaan aan het Hof.[2] Ook op vele andere plekken in de Republiek, tot ver buiten Holland, hebben Zwarte bedienden gewerkt, zoals in Gelderland, Groningen en Friesland.

De laatste jaren zijn er verschillende onderzoeken verschenen naar slavernij en naar mensen uit de gekoloniseerde gebieden die terechtkwamen in de Republiek. Men richt zich daarbij tot nu toe vooral op de grote steden. De resultaten maken duidelijk dat terwijl de Nederlanders de wereld over trokken, de wereld ook naar Nederland kwam. Weliswaar vond de kolonisatie, het daadwerkelijk tot slaaf maken van mensen en hen in slavernij tewerkstellen door Nederlanders overzee plaats in Afrika, Azië en Amerika, maar dat alles werd vanuit de Republiek georganiseerd. En vanaf het begin kwamen daardoor niet alleen koloniale producten maar ook mensen aan in de Republiek. Al tijdens de zogenaamde 'Eerste scheepvaart' naar Azië maakte de bemanning mensen tot slaaf en nam ze mee terug.[3]

Vroeg in de zeventiende eeuw vormde zich in Amsterdam al een kleine vrije Zwarte gemeenschap. De meeste vrouwen in deze gemeenschap kwamen mee met kooplieden uit Spanje, Portugal en Nederlands-Brazilië en belandden zo in Amsterdam; de mannen waren vooral Zwarte zeelieden en soldaten. Met de komst van bedienden die werkten in slavernij werd de kwestie in Amsterdam

weer actueel. Dat is terug te zien in de wetgeving uit die tijd. In de keurboeken, oftewel stadsrechtsboeken, van Amsterdam is vanaf 1644 een bepaling over slavernij opgenomen. De letterlijke kopie van een Antwerpse bepaling die teruggaat tot in de zestiende eeuw laat zien dat slavernij in de stad formeel verboden was: 'Binnen der Stadt van Amstelredamme ende hare vrijheydt, zijn alle menschen vrij, ende gene Slaven.' Het was echter aan de slaafgemaakte om zijn of haar vrijheid op te eisen. Net als in Antwerpen (zie hoofdstuk 24 van Jeroen Puttevils) kon daardoor in de steden van de Republiek de praktijk van slavernij blijven bestaan. Recent onderzoek laat zien dat verschillende slaafgemaakte vrouwen uit Nederlands-Brazilië in Amsterdam in de jaren 1650 actief hun vrijheid opeisten.[4]

Net als uit 'de West' werden ook uit de koloniale gebieden in Azië regelmatig slaafgemaakte Aziaten meegenomen naar de Republiek. De VOC probeerde dat tegen te gaan. In 1636 werd het verboden, en dat verbod werd in de jaren daarna regelmatig herhaald. Een uitzondering werd gemaakt voor de slaafgemaakten van de hoogste beambten en voor de slaafgemaakte vrouwen die zuigelingen verzorgden. De Heren Zeventien bepaalden bovendien dat de eigenaar van tevoren een borg moest storten waarmee de terugreis kon worden betaald. De mensen die het betrof waren vanaf het moment dat zij voet op Republikeinse bodem zetten formeel vrij. Maar dat wil niet zeggen dat zij direct hun 'meesters' konden verlaten. Ze bleven meestal gewoon in dienst en verkeerden zo lange tijd in een afhankelijke positie.

In de loop van de achttiende eeuw reisden steeds vaker kooplieden en plantage-eigenaren uit de Caribische plantagekoloniën, Suriname, Berbice en Demerara, naar de Republiek, voor zaken of om zich daar permanent te vestigen. Zij namen vaak slaafgemaakte bedienden mee. In de loop van de achttiende eeuw nam de komst van slaafgemaakten dan ook flink toe. De Surinaamse gouverneurs-journalen tonen het komen en gaan van plantage-eigenaren en anderen met hun slaafgemaakte bedienden.

Tot diep in de achttiende eeuw veranderde er meestal weinig aan de status van slaafgemaakten als ze in de Republiek waren of weer waren teruggekeerd. Door de onduidelijkheid in stedelijke wetgeving en met betrekking tot handhaving kon slavernij in de praktijk dus in de Republiek voortduren. Twee Afro-Surinaamse vrouwen, Marijtje Criool en haar dochter Jacoba Leilad, brachten daar in 1771 verandering in door bij de Staten-Generaal persoonlijk om vrijbrieven te vragen,

zodat ze als vrije mensen naar Suriname konden terugkeren. De Staten-Generaal besloten, gebaseerd op de oude wetgeving uit de zeventiende eeuw, dat de Republiek geen slavernij kende en dat vrijbrieven dus niet nodig waren. Die beslissing leidde tot onrust onder de planters in Suriname en Amsterdamse investeerders, die bang waren om zo hun 'geïnvesteerde kapitaal' kwijt te raken. Om hun tegemoet te komen, pasten de Staten-Generaal de regelgeving aan, en in 1776 werd bepaald dat 'slaven' die in de Republiek aankwamen niet automatisch vrij waren, maar pas na een half jaar, met de mogelijkheid tot verlenging van nog een half jaar. Als de persoon in kwestie na dat jaar nog niet was teruggestuurd naar Suriname was hij of zij automatisch vrij, ook bij terugkeer naar de kolonie. Maar zelfs daarna werd dit nog af en toe met succes betwist door slaveneigenaren. Die situatie bleef bestaan tot de slavernij daadwerkelijk werd afgeschaft, in 1860 in Nederlands-Indië en in 1863 in het Caribisch gebied.

Mark Ponte *(1979) is historicus en tentoonstellingsmaker verbonden aan het Stadsarchief Amsterdam. Hij doet onderzoek naar migratie en slavernij in Amsterdam en het Nederlands-Atlantisch gebied.*

Ibu Pemetik Teh (2023)

fotomontage en afdruk op papier, 13 × 9 cm

Deel 3

Nederlandse koloniale slavernij wereldwijd

Theo Frids Hutabarat

'In dit werk is de hand van een anonieme arbeider afgebeeld terwijl ze een theeblad plukt. Het is een eerbetoon aan haar, een overblijfsel dat haar bestaan bevestigt. De afbeelding is ergens tussen 1921 en 1926 gemaakt, toen de slavernij in Indonesië officieel al was afgeschaft. Maar de erfenis ervan bleef op vele manieren bestaan, bijvoorbeeld door het voortbestaan van racisme en ongelijkheid en het lage loon en de zware omstandigheden waaronder deze arbeider moest werken. Dit beeld werd gemaakt door een beschadigde foto uit mijn familiecollectie te overlappen (*superimpose*) met een foto uit het fotoarchief van de KITLV-collectie. De verdwijnende delen van de beschadigde foto drukken de politieke uitwissing van bepaalde aspecten van de geschiedenis uit. Het doet de vraag opkomen: hoe kunnen we reageren op dit onvolledige beeld en recht doen aan de levens van slaafgemaakten en hun nazaten? Om de foto te zien: bezoek de digitale collectie van Universiteitsbibliotheken Leiden: KITLV A891 – Theepluk op een onderneming van het Nederlandsch-Indisch Land Syndikaat in de Oostkust van Sumatra.'

Charles do Rego (1946) studeerde Sociale Geografie en bezit een MBA. Hij heeft zich verdiept in de Antilliaanse geschiedenis en publiceerde regelmatig over kolonialisme, slavernij en verzet, educatie, immigratie en integratie en constitutionele aangelegenheden. Hij was (onder meer) lid van de Raad van Advies van Curaçao en (Plv.) Voorzitter van de Electorale Raad.

Charles do Rego

15. Koopwaar, dwangarbeid en opstandigheid: over slavernij en daarna op de Nederlands-Caribische eilanden

De slavernij was een sociaaleconomisch systeem dat van een slaafgemaakte een productiemiddel maakte, dat ingezet of verhandeld werd naar gelang de wensen van de eigenaar. Op de Nederlandse Caribische eilanden heeft de Atlantische slavernij in de zeventiende eeuw vorm gekregen onder het bestuur van de West-Indische Compagnie (WIC). De WIC en de Nederlandse Staat hebben door hun regelgeving en religieuze politiek bewust hiërarchische en repressieve maatschappijstructuren tot stand gebracht en in stand gehouden. Een belangrijk element ervan is de gevoerde grondpolitiek, waarbij in eerste instantie alleen compagniedienaren land verkregen, wat de basis heeft gelegd voor een selectieve welvaartsontwikkeling met grote maatschappelijke tegenstellingen.

Op alle Antilliaanse eilanden heeft slavernij van Afrikanen een belangrijke rol gespeeld. Zij hebben de plantages en de benodigde fysieke infrastructuur aangelegd en hielden de economische pijlers overeind. Op Aruba is de grond pas goed in cultuur gebracht in de tweede helft van de achttiende eeuw door de kolonisten toen zij slaafgemaakten mochten invoeren.[1] Al in de zeventiende eeuw werden die op Bonaire ingezet voor zoutwinning en houtkap. Op beide eilanden ontstond vervolgens vermenging met de kolonisten en slaafgemaakte Afrikanen.[2] Naast een geografische segregatie is ook een taakverdeling ontstaan met betrekking tot de inheemse bevolkingen, die ook geëxploiteerd werden en herendiensten moesten verrichten. Op Sint-Maarten was niet alleen sprake van zoutwinning waarin Afrikanen tewerkgesteld werden, maar ook van exportgerichte landbouw van suiker en tabak. De kleine landbouw was juist weer van meet af aan van belang voor Saba, waarbij in een later stadium ook kleine groepen

slaafgemaakten werden ingezet. Sint-Eustatius werd, evenals Curaçao, gedurende de achttiende eeuw een belangrijk overslag- en distributiecentrum voor goederen en slaafgemaakten. Sint-Eustatius heeft tevens een exportgerichte landbouw van betekenis gekend. Op Curaçao kwam de plantagelandbouw met inzet van Afrikanen het meest tot ontwikkeling, maar de handel bleef centraal staan. Slaafgemaakten die te werk gesteld werden op de verschillende eilanden moesten zich onder alle omstandigheden schikken, maar velen accepteerden hun situatie niet zonder tegenwerking, vlucht of verzet.

Handel in en exploitatie van mensen

Waar de verhandelde mens tewerkgesteld werd moest hij een transformatie ondergaan. De absolute onderwerping aan het gezag van de meester en de gedwongen gewenning aan de structuur en cultuur van het dagelijks leven op de plantages en in de herenhuizen vormden het voorlopig sluitstuk. Slaafgemaakten moesten in een maatschappelijke omgeving met afwijkende normen en waarden leren leven en daar stukje bij beetje hun nieuwe bestaan vorm en inhoud geven. Hoewel je kunt stellen dat er voor de slaafgemaakten na één of meerdere generaties een min of meer herkenbare sociale omgeving was ontstaan, moet het een onwezenlijke situatie zijn geweest, die hun welzijn en identiteit beïnvloed heeft. Vooral het besef dat zij als slaafgemaakten niets anders waren dan verhandelbare wezens moet hun altijd bij zijn gebleven. Bij oplopende spanningen en opstanden zien we dan ook het diep verankerde wantrouwen ten opzichte van de meesters, maar ook onder elkaar door onderlinge tegenstellingen en de strenge straffen die zij kregen.

Vanaf 1633 veroverde de WIC Curaçao, Aruba, Bonaire, Sint-Eustatius, Saba en Sint-Maarten. Al snel voerde de WIC slaafgemaakten naar dit gebied. In 1662 sloot de WIC bovendien met de Spaanse Kroon een *asiento*, waardoor de WIC in het Caribisch gebied het alleenrecht verwierf om de Spaanse koloniën van slaafgemaakten te voorzien. In deze periode groeide Curaçao en later Sint-Eustatius, kortstondig, uit tot de belangrijkste distributiecentra van slaafgemaakten in de regio. Na het verlies van het asiento in 1713, werd de positie van Curaçao als WIC-distributiecentrum van Afrikanen meteen minder belangrijk. Wat niet inhield dat er geen slaafgemaakten meer verhandeld werden: de archieven verhalen regelmatig van schepen met slaafgemaakten in hun lading. Zelfs na het verbod van de slavenhandel in 1814, toen de Nederlanden onder druk van Engeland de handel staakten,

kwamen nog enige slavenschepen Willemstad binnenvaren.[3] Bovendien bleef Curaçao een belangrijk handelsknooppunt voor andere producten. Voor deze handel was het werk van slaafgemaakten zeer belangrijk: zowel bij de verbouw van producten als in de haven en op de handelsschepen werden slaafgemaakten ingezet. Sint-Eustatius verloor haar positie als distributiecentrum van slaafgemaakten aan het eind van de achttiende eeuw.

De *shons*, heren of plantage-eigenaren, bleven hun menselijke waar verhandelen wanneer dat hun uitkwam. De plakkaten om de koop van zogeheten 'Franse negers' te controleren na de opstanden op de Franse kolonie Haïti van 1791 en 1793 geven aan dat er ook slaafgemaakten uit het buitenland betrokken werden. In de eerste decennia van de negentiende eeuw nam de verkoop van mensen vanuit Curaçao naar andere Atlantische koloniën toe omdat er op Curaçao een algemene economische malaise heerste, terwijl de plantage-economie in andere streken juist bloeide.[4] Deze regionale handel kwam in trek toen de verschillende Europese mogendheden in het begin van de negentiende eeuw de slavenhandel afschaften. Daarmee kon er (nagenoeg) geen menselijke koopwaar meer uit Afrika gehaald worden. Verkoop binnen de regio werd wel toegestaan. Alleen al in de jaren 1831-1847 werden in totaal 1883 slaafgemaakten vanuit Curaçao geëxporteerd. Uit een onderzoek naar plantage Santa Martha (Curaçao) blijkt dat van nagenoeg alle families één of zelfs meerdere leden verkocht werden.[5]

Een sterk gelaagde samenleving

In de loop van de achttiende eeuw kregen de insulaire samenlevingen een meer consistente sociale structuur. Na enkele generaties slaafgemaakten werden verwantschapsrelaties hechter en ontwikkelde de eigen taal (Papiamentu en Creools Engels) zich verder, evenals de omgangsvormen en culturele uitingen. Ook in deze ontwikkelingen kwamen de onderlinge tegenstellingen tussen de slaafgemaakten terug. Mannen en vrouwen hadden verschillende rollen te vervullen in de maatschappij en hadden ook een ander aanzien. Binnen de gemeenschappen van slaafgemaakten bepaalden moeders en kinderen de familieverhoudingen. Zij werden op transportakten en inventarislijsten dan ook geregistreerd, terwijl de term vader amper voorkomt. Desondanks is het belangrijk om te bedenken dat sommige mannen zich wel degelijk als vaders hebben opgesteld, maar door het koloniale gezag nooit zijn erkend en daarom ook niet terug te vinden in de archieven van de Nederlandse overheersers.

Sommige kinderen zijn voortgekomen uit relaties tussen een zwarte (slaafgemaakte) moeder en een witte vader. Die gekleurde nakomelingen van de shon kregen meestal hoger gewaardeerde posities, en vooral de meisjes werden vaak naar zijn stadshuizen gestuurd. Daardoor ontstond er een concentratie van kleurlingen. Zij waren echter niet de enige die in de stad woonden. Uit statistieken van eind achttiende eeuw blijkt dat het aantal slaafgemaakten die in Willemstad woonden 5539 bedroeg tegenover 7445 slaafgemaakte mensen in het omliggende gebied. Andere statistieken laten juist weer zien dat er in de stad naast deze slaafgemaakten ook veel vrije zwarte mensen, Nederlandse bestuurders en handelaren uit allerlei gebieden woonden of tijdelijk verbleven. Dat betekende dat de onvrije mensen in Willemstad op een klein oppervlak dagelijks in aanraking kwamen met een grote verscheidenheid aan mensen, zowel lokalen als passanten van allerlei komaf.

Dat laat de gecompliceerde gelaagdheid zien van samenlevingen zoals die op de Antilliaanse eilanden. Kleur, gender en sociale en economische status hadden niet alleen invloed op het soort werk dat iemand kon doen, maar ook op waar men woonde. Er ontwikkelden zich meerdere sociale lagen die onderling verschilden qua sociaaleconomische positie, afkomst, status en qua ras, met alle mogelijke kleurschakeringen. Zodoende raakte de samenleving doordrenkt met een constante preoccupatie met de eigen positie in de maatschappelijke structuur en het behoud daarvan. Die preoccupatie, als gevolg van kolonialisme en slavernij, werd een diepgeworteld element dat vele generaties zou overleven en dat de maatschappelijke cohesie bepaald niet bevorderde.

Leven in schaarste

Uit een rapport van 1791 blijkt 'dat de slaven op dit eiland (Curaçao) van veel ongelukkiger conditie zijn dan de slaven [...] van Guyana, vanwege de ontoereikende voedselvoorziening'.[6] In de regenrijke gebieden konden de slaafgemaakten op hun kostgrondjes meestal voldoende voedsel produceren voor eigen gebruik. Op Curaçao zijn de cultures nooit goed van de grond gekomen en waren de opbrengsten van de plantages marginaal.[7] Voedselimporten waren noodzakelijk, en zodra het minder goed ging met de handel, zoals aan het eind van de achttiende eeuw, kwam de voedselvoorziening in gevaar en kreeg het gebrek een algemeen karakter. Het uitblijven van voedselimporten betekende honger en bracht velen tot wanhoop en rebellie, zoals in 1795. De slaafgemaakten bevonden

zich materieel en maatschappelijk in een uiterst marginale positie en leden ook het meeste gebrek. In de schrale, droge omgeving waren weinig aanvullende voedingsmiddelen te vinden. De visvangst op zee werd door de plantage-eigenaren strak gereguleerd om vluchten te verhinderen.

De Bovenwindse eilanden verkeerden in een klimatologisch gunstiger positie wat betreft voedingsgewassen. De zeer kleine omvang van deze eilanden met beperkte grond was echter ook een zwakte, die werd verergerd door de frequente orkanen. De nabijheid van andere eilanden leidde bij de slaafgemaakten tot een continue drang om te ontsnappen. Vanaf het begin van de negentiende eeuw trokken velen naar die eilanden en gebieden die reeds bevrijd waren van slavernij of waar werk te vinden was, zoals Puerto Rico, Santo Domingo en de Verenigde Staten. Die mobiliteit heeft het karakter van de Bovenwinders beïnvloed: men zocht steeds naar betere omstandigheden elders. Een bijkomend gevolg was dat de Bovenwinders in de hele regio familiebanden kregen.

Op Bonaire heeft de eenzijdige economie en de zeer ongunstige verdeling van gronden ertoe geleid dat de vrije, zwarte en gekleurde bewoners hun toevlucht moesten zoeken op zee. De algemene schaarste bleef nog lang een bepalende factor op alle eilanden en komt terug in leefstijlen, vertellingen en heeft lang de eetgewoonten beïnvloed. Op de droge eilanden was het eenzijdige menu met maïs als basisvoedsel en gebrek aan verse groenten kenmerkend.

Opstanden en vlucht

Uit geschiedkundige bronnen en mondelinge overleveringen kunnen we opmaken dat slaafgemaakten zich nooit geheel bij hun situatie hebben neergelegd. Daarvan getuigen de verschillende gewelddadige vormen van verzet, zoals bij Rif Sint-Marie in 1716, Hato in 1750 en de grote opstand onder leiding van Tula in 1795.

Aan die laatste deden enige duizenden mee. Het besloeg heel het westelijk deel van Curaçao en was zeer bedreigend voor de koloniale orde. Deze vrijheidsstrijd had een bijzonder ideologisch karakter en ook de sympathie van enige republikeinsgezinden uit de hogere klassen zoals Johanna Lesire, eigenaresse van Porto Marie, en de lichte kleurling Jean de Fourcade.[8] Dat er sprake was van een vooropgesteld plan blijkt uit de processtukken en uit het feit dat direct na de werkweigering op 17 augustus van alle nabije plantages opstandelingen naar het verzamelpunt in

Op 17 augustus 1795 legden Tula en tientallen andere slaafgemaakten het werk neer. Onder leiding van Tula trokken vervolgens duizenden slaafgemaakten richting de gouverneur in Willemstad. Het verzet werd hardhandig neergeslagen en Tula werd gemarteld en gedood.

Santa Cruz trokken. De Franse revolutie en de opstanden in Haïti (1791 en 1793) zijn van grote invloed geweest.

Daarnaast duiken er berichten op van opstootjes, bijvoorbeeld begin 1795 te Santa Catharina (Curaçao) en op Aruba komen geïsoleerde geweldsactiviteiten voor. Ook na de mislukte opstand van Tula en de strenge straffen bleef het verlangen naar vrijheid overeind, getuige de aansluiting bij de Franse inval in 1800. Het weglopen en de vlucht naar de vaste kust, bijvoorbeeld naar Coro (Venezuela), waar gevluchte slaafgemaakten die zich tot het katholicisme bekeerden in vrijheid konden leven, bleef in deze periode ook bestaan. Zo nam op de Bovenwindse eilanden, vooral Sint-Maarten, het weglopen ongekende vormen aan doordat de Franse en Engelse territoria vrijverklaard werden van slavernij vóór de vrijlating door Nederland. Zelfs op Saba, waar het slavernijregiem minder repressief was vanwege de kleinschaligheid en de beperkte beschikbaarheid van grond waardoor eigenaar en slaafgemaakte dichtbij elkaar leefden, kwam het tot confrontaties en vlucht in de pre-emancipatieperiode. De bestaande beperkingen en de minderwaardige positie, waarin velen niet meer wensten te leven, stimuleerden het verlangen naar vrijheid.

In Punda en Otrobanda (nu wijken in Willemstad), waar minder direct toezicht werd gehouden, grote aantallen vrijen leefden en een verbinding met de buitenwereld was, kon de onvrede en woede eerder leiden tot rebels gedrag. Zwarten en gekleurden werden daarvoor regelmatig

gestraft met geseling. Zo getuigde Tula, ten overstaan van pastoor Schinck, dat hij tot bloedens geslagen werd. Dat werd uiteindelijk een belangrijke factor voor zijn opstandigheid.

Verzet manifesteerde zich niet alleen in geweldsuitbarstingen of vluchtpogingen. Veel vaker was er op Curaçao sprake van tijdelijk weglopen door zich te verschuilen in de dichte *mondi* (woest land van doornig struikgewas en cacteeën) en grotten of met kleine vaartuigen naar een ander territoir te varen. Weglopen gebeurde meestal voor korte periodes door de natuurlijke beperkingen. Andere manieren van dit 'klein verzet' waren het opzettelijk tegenwerken van opzichters, het werk niet goed uitvoeren, veinzen dat men de meester hoogacht maar achter zijn rug beschimpen in *tambu* liedjes en verhalen van *Kompa Nanzi* (Op Sint-Maarten *Anansi Stories* genoemd). Ook verhalen over gunsten bij koningen, 'terugvliegen' naar het land van oorsprong en het gebruik van *guené* als geheimtaal maakten deel uit van het verzet en het geheel ervan laat de culturele complexiteit zien. Het repressieve systeem, met opzichters en strenge straffen om de slaafgemaakten onder controle te houden, was een reactie op dat latente verzet. De eigenaren en bestuurders vreesden immers geweld, maar bijvoorbeeld ook gif of zwarte magie. Een en ander leidde tot nog strengere maatregelen om de zwarte bevolking onder controle houden.

Vrijheid in afhankelijkheid en armoede

In de loop van de negentiende eeuw werd het steeds duidelijker dat slavernij op de Antillen niet kon blijven bestaan. Na de afschaffing van de slavernij in de Britse en Franse koloniën, in respectievelijk 1834 en 1848, moest de Nederlandse regering wel stappen ondernemen. Na lang getreuzeld te hebben over de financiële compensatieregeling aanvaardde de Tweede Kamer op 9 juli 1862 een wetsvoorstel. In de zogeheten Emancipatiewet werd bepaald dat de slaafgemaakten in alle Nederlandse koloniën per 1 juli 1863 vrij zouden zijn. Als schadeloosstelling kregen de eigenaren op de Antillen tweehonderd gulden per slaafgemaakte. Op Sint-Maarten, waar slaafgemaakten feitelijk al langer als vrije mensen leefden, bedroeg dit bedrag slechts honderd gulden.

De sociale tegenstelling tussen grondbezitters en vrijgemaakten die al bestond tijdens de slavernij werd geconsolideerd door de beslissing om in 1863 alleen de slavenhouders te compenseren en de voormalige slaafgemaakten niet. Om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien

kwam op Curaçao het *paga tera*-systeem steeds meer in zwang. Dat was een overeenkomst waarbij de voormalige slaafgemaakten een stuk grond kregen op de plantage waar ze hun eigen voedsel konden verbouwen. In ruil daarvoor waren ze verplicht een aantal dagen per jaar onbetaald voor de plantagehouder te (blijven) werken. Daarnaast waren ze bijvoorbeeld verplicht hun maisstokken af te staan als voer voor het rundvee van de plantage-eigenaar en werden er beperkingen gesteld aan het aantal geiten en schapen dat ze mochten houden. Het is dan ook de vraag of men er na de afschaffing van de slavernij materieel beter op is geworden. Uit het beeld van diepe armoede, ondervoeding, ziekte en uitzichtloosheid blijkt eerder het tegendeel.[9] Het kolonialisme is bovendien verantwoordelijk voor een maatschappelijke structuur waarin de zwarte afstammelingen van de slaafgemaakten op de onderste sporten staan. Op Aruba namen de inheemse groepen een soortgelijke positie in, hoewel ze door veel bewoners als 'hoger' in status werden beschouwd vanwege hun lichtere kleur en hun Indiaans-Venezolaanse afstamming.[10]

Ook na de Emancipatie bleef op de plantage het gevoel van knechting en voortdurende controle de overhand houden. Maria Celestijn-Eustatius, geboren in 1919 te Porto Marie (Curaçao), vertelde tijdens een interview ten behoeve van een buurtanalyse: 'Mijn vader besloot buiten de plantage te gaan wonen omdat hij de willekeur en het vernederend gedrag van de shon niet meer kon accepteren. Vader kreeg een stukje grond op het terrein van de pastoor van Willibrordus. Wij hadden het beslist niet breed maar behielden tenminste onze waardigheid. Zoals hij stelde: "Liever arm dan in slavernij leven".'[11]

Het leven op de *sabanas*, zogeheten weidegronden tussen de plantages, die meestal niet heel vruchtbaar waren, was geen sinecure. De bewoners leefden in armoede en zonder veel perspectief. Zij bleven afhankelijk van de shons om water uit de plantageputten te mogen halen of toegang tot de kust te krijgen waar ze konden vissen of zout garen.

Uit orale overlevering en verslagen van respondenten blijkt hoe machtig de shons tot in de eerste helft van de twintigste eeuw waren.[12] Een shon had bijvoorbeeld de gewoonte zijn koeien los te laten op de akkers van de pachters terwijl die nog niet klaar waren met oogsten; een andere shon liet eerst zijn koeien drinken uit de waterbak waardoor deze ernstig vervuild raakte. Daarnaast waren er ook verhalen over shons die vonden dat zij zich meer vrijheid naar vrouwen toe konden veroorloven, wat typerend was voor hun neerbuigende houding en superioriteitsgevoel ten opzichte van

zwarten en gekleurden. Deze houding tegenover vrouwen vond navolging in de man-vrouwrelaties binnen de zwarte gemeenschap. De positie van de vrouw was dus enerzijds onderhevig aan de grillen van mannen, terwijl zij anderzijds binnen de plantagesamenleving een centrale figuur was. Niet alleen was haar rol als moeder belangrijk, zij was vaak betrokken bij de kleine handel door de verkoop van producten in de stad.

Om aan de armoede en uitzichtloosheid te ontsnappen die zich ook na de Emancipatie had aangediend, gingen veel voormalige slaafgemaakten, met name op de Bovenwindse eilanden, aan de slag als seizoenswerker, onder meer bij de verbouwing van suikerriet op omliggende eilanden en in de Verenigde Staten. Ook voor dat werk werden ze vaak slecht betaald, en ze werden gemarginaliseerd en gediscrimineerd. De arbeiders voelden dat zij weinig te zeggen hadden door de bestaande verhoudingen en misten vaak de motivatie om zich voor de volle honderd procent in te zetten.

Olie-industrie en autonomie

Vanaf 1918 bracht de vestiging van een grote raffinaderij van de multinational Shell veel verandering op Curaçao. Hoewel de arbeiders, vooral voortgekomen uit de vroegere slaafgemaakten, in de olie-industrie ook te maken kregen met nieuwe vormen van discriminatie en vooringenomenheid, konden zij zich vanaf dat moment makkelijker losmaken van de knellende banden op de plantages. Op Aruba bouwde men in 1924 een raffinaderij van de Amerikaanse Esso (later Exxon).

Op Aruba werd voor de werknemers van de olieraffinaderij een aparte woonwijk gebouwd. Het sociale middelpunt, de Essoclub, had allerlei faciliteiten, waaronder een ijszaak. Rechts zijn de zwarte bedienden afgebeeld, links de witte kinderen van de werknemers.

Niet alleen arbeiders van beide eilanden werkten in de olie-industrie, ook de andere eilandbevolkingen participeerden, en de Bovenwindse eilanden liepen zelfs min of meer leeg door de migratie naar Curaçao en Aruba.

Door het massale karakter van de fabrieksarbeid en de nationalistische politiek vanaf de jaren vijftig konden de werkers steeds beter een vuist maken en meer rechten en inspraak opeisen via de vakbeweging, die sterk emanciperend gewerkt heeft. De autonomiebeweging, het breed opgezette onderwijs en de versnelde culturele bewustwording vanaf de jaren dertig ten aanzien van de eigen identiteit hebben een doorslaggevende rol gespeeld. Op de werkvloer maar ook in de sociale sfeer (woonbuurten, sportaccommodaties) werd sterk gesegregeerd door de grote industrie. Hierbij werd het grote aantal immigranten vaak als een bedreiging gezien door de lokale werkers, die zich achtergesteld voelden. Anderzijds werd het zelfbewustzijn bevorderd door de betere salariëring; men kon zich een naar verhouding welgestelde levensstijl veroorloven. De sterke gulden hielp kleurbarrières verkleinen, maar het etnisch onderscheid en de rasverschillen ebden slechts langzaam weg, mede door het selectieve personeelsbeleid in de olie-industrie. Tot in de jaren zestig kwam de (dubbele) uitsluiting van bijvoorbeeld de zwarte Engelssprekenden uit het Caribisch gebied voor: '*ta nan ta pretu* (zíj zijn zwart)'[13]. Ook de ontkenning (tot voor kort) onder bepaalde groepen in Aruba dat het eiland geen slavernijverleden had is een voorbeeld hiervan.

Op Curaçao is vooral vanaf de jaren zeventig veel vooruitgang geboekt op het gebied van raciale en etnische acceptatie. Op Aruba valt een gescheiden ontwikkeling op door de concentratie van zwarte olie-arbeiders in San Nicolaas tot in de jaren zeventig. Daar en op Sint-Maarten heeft het toerisme vanaf de jaren tachtig een rol gespeeld die te vergelijken is met die van de olie-industrie.

Ook de Bovenwindse eilanden werden gekenmerkt door politieke, demografische en sociaal-culturele veranderingen. Op Saba, wegens het uitblijven van grootschalige plantagelandbouw, bleef de groep Afrikanen klein, en tot in de jaren zeventig ruimtelijk en maatschappelijk gescheiden van de witte volksplanting. De gekleurde minderheidsbevolking leefde vooral in de hoofdstad The Bottom, terwijl de overige plaatsen nagenoeg het exclusieve domein bleven van de witte groep, wat in het straatbeeld nog lang terug te zien was. Pas met de uitbouw van de Antilliaanse democratie in de jaren zeventig begon deze raciale segregatie op Saba en Sint-Maarten te verdwijnen.

Ter afsluiting

Door de politieke emancipatie in de jaren veertig en vijftig, de Antilliaanse autonomie in 1954, en de opstand van 30 mei 1969 op Curaçao werden geleidelijk de meeste politieke posities door nazaten van de zwarte slaafgemaakten overgenomen.

Vergelijkbare ontwikkelingen zien we op de overige eilanden. Het verder zoeken naar de eigen identiteit en de 'herontdekking van creoolse cultuuruitingen' heeft uiteindelijk geleid tot meer acceptatie van de Afrikaanse afkomst en cultuur. Er is veel en waardevol onderzoek verricht, mede door de betere beschikbaarheid van (digitale) bronnen en de ontwikkeling van het wetenschappelijk en publiek debat. Een groter nationaal bewustzijn bracht ook meer lokale onderzoekers voort. Er dient meer aandacht geschonken te worden aan onder meer de rol van de slaafgemaakten in de zeventiende eeuw en ontbrekende documenten die de relaties van de lokale elite en de vrijheidsstrijders in 1795 blootleggen. Ook de positie van vrouwen en gezinsvorming in de slavernij verdient meer aandacht.

Op 30 mei 1969 werd er gestaakt op Curaçao. De stakingen mondden uit in een grote volksopstand die bekendstaat als Trinta di Mei.

Helmut Gezius (1971), organisatie-agoog, heeft jarenlang expertise ontwikkeld in gemeenschapsontwikkeling in circa 250 leefgemeenschappen overal in Suriname. Hij is sinds 2002 als onderzoeker/docent verbonden aan onder meer de bacheloropleiding Sociologie en de masteropleiding Social Development & Policy van de Anton de Kom Universiteit in Suriname.

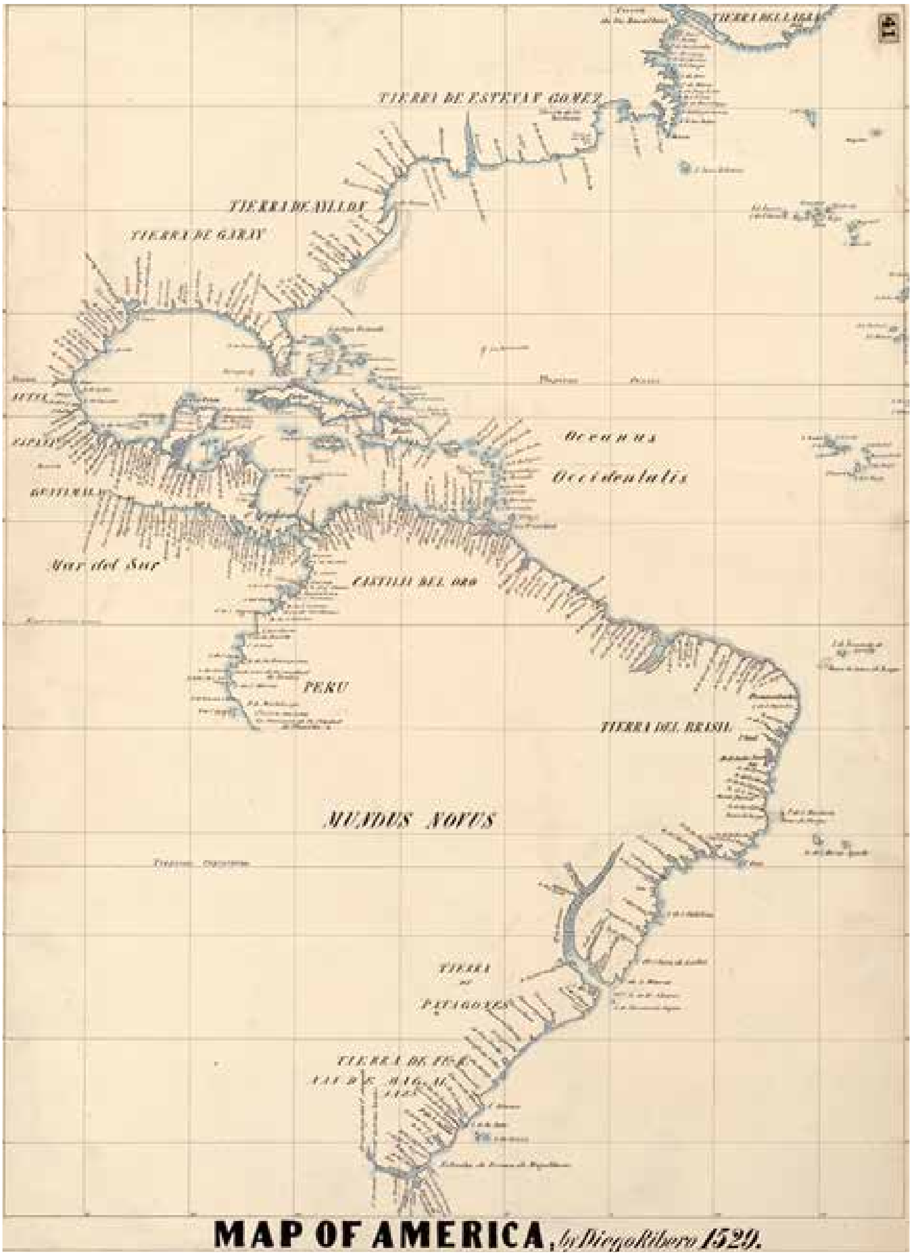
Helmut Gezius

16. Van leed en verzet naar veerkracht: slavernij in Suriname

De tijd waarin de kolonisatie plaatsvond, en daarbinnen de slavernijperiode, heeft de demografische compositie en de sociaaleconomische productiestructuur van Suriname in significante mate bepaald. De republiek Suriname en haar samenleving zijn niet tot stand gekomen volgens een natuurlijk ontwikkelingsproces van binnenuit of als gevolg van een drang tot realisatie van de behoeften, verlangens en aspiraties van de oorspronkelijke bevolking. Het slavernijsysteem dat in Suriname door Nederland werd toegepast heeft in het kader van de kolonisatie de belangrijkste basis gelegd voor wat de Surinaamse socioloog Glenn Sankatsing *envelopment* noemt: een 'project' waarin de Surinaamse samenleving grotendeels van buitenaf werd gestructureerd onder permanente condities van dominantie door middel van economische structuren, handel, wetten, technologie, onderwijs, ontwikkelingshulp, infrastructuur, media, politiek bestuur, religie en wetenschap. Hoe zag Suriname eruit voordat de Europeanen kwamen? Wat voor economisch systeem hebben de Nederlanders neergezet in de kolonie Suriname? En hoe reageerden de Inheemsen en de slaafgemaakte Afrikanen op het systeem van onderdrukking in de periode van slavernij en staatstoezicht?

Suriname voor de kolonisatie

Dat Suriname cartografisch en demografisch het product is van koloniale interventie is bekend. Op de kaart van de Portugese cartograaf, Diego Ribeiro uit 1529, werd Suriname net als het grensland Guyana bestempeld als de 'Wilde Kust', een gebied dat nauwelijks iets van waarde zou hebben en dat zich uitstrekt van de Orinocorivier en de Rio Negro, die met elkaar in verbinding staan, tot aan de Amazone. Het uitgestrekte Guyana, dat vanwege zijn geografische en ecologische karakteristieken ook wel Groot-Guyana werd genoemd, is nu over vijf republieken verdeeld. Suriname, een van deze republieken, was in die tijd nog slechts de kustlijn tussen de Rio Braxo (wat nu Marowijnerivier heet) en de Rio de Placel

Op de kaart van Amerika van de Portugese Cartograaf Diego Ribeiro uit 1529 wordt Suriname, net als grensland Guyana, bestempeld als de 'Wilde Kust'.

(tegenwoordig de Corantijnrivier). De Guyana's zijn van nature een regio met een grote biodiversiteit en staan bekend om de vele waterwegen die de verschillende inheemse volkeren beheersten via een netwerk van dijken, dammen, kanalen, bermen en heuvels. Grote bosgebieden waar bijvoorbeeld veel palmsoorten groeiden, werden beheerd voor de productie van onder meer fruit, olie, zetmeel, wijn, brandstof en bouwmateriaal. Tussen de palmen werd cassave geplant.[1]

De Engelse majoor John Scott, een militair en planter die werd benoemd tot geograaf van de Engelse koning, haalt in zijn reisverslagen aan dat in de zeventiende eeuw ongeveer zevenhonderd Cariben en 1400 Paracutto-families woonden langs de Marowijne- en zo'n vijfduizend Cariben langs de Suriname-, Commewijne-, Saramacca-, Coppename- en Corantijnrivier.[2] Aan de bovenloop van de Surinamerivier en aan de Saramaccarivier woonden ook nog 1400 Tuuromakken en aan de bovenloop van de Corantijn ruim 1200 Sapayos. Arawakken vestigden zich rond het jaar 500 ook in het Guyanagebied en verdreven daar waarschijnlijk de andere volken. Op hun beurt werden zij in circa 1100 door de Cariben verdreven. Terwijl ze met elkaar in een strijd verwikkeld raakten, vielen de Europeanen het westelijk halfrond binnen.[3]

Met de komst van deze Europese bezetters onderging Groot-Guyana grote veranderingen. Ze brachten onder meer tomaten, chocolade, koren, tabak, suikerriet en koffie mee, maar ook muskieten, kakkerlakken, honingbijen, ratten en epidemische ziekten zoals pokken, influenza, hepatitis, tuberculose, difterie, cholera en tyfus, die veel voorkwamen in Europa en Azië. Deze ziekten zorgden binnen een decennium voor de grootste demografische ramp voor de inheemse bevolking, omdat velen eraan overleden.[4] De aanwezigheid van varkens en kippen, die tot op de dag van vandaag deel uitmaken van de 'eiwitvoorraad' van heel wat Afro-Surinamers, is ook aan de komst van de Europeanen te danken.

De economische belangstelling voor Suriname begon met Engelse expansionisten in 1630. Zij begonnen met het cultiveren van tabak en winnen van hout. Onder het beleid van Engelsman sir Francis Willoughby, gouverneur-generaal van West-Indië, zetten de eerste slaafgemaakte Afrikanen ruim 370 jaar geleden voet aan wal in Suriname om er suikerriet te telen. Om hun economische belangen militair te beschermen bouwden de Britten een fort niet ver van waar nu Paramaribo ligt. Aangestoken door de economische successen van de Engelsen veroverden de Zeeuwen onder leiding van Abraham Crijnssen de kolonie Suriname in 1667. Met de vrede

van Breda kwam Suriname datzelfde jaar nog in handen van Nederland. Het aantal witte kolonisten (onder wie zo'n 500 gezinnen), Joodse planters en slaafgemaakten (circa 2500) was in totaal ongeveer 4000. De ruim 1200 Engelsen die toen in Suriname verbleven, trokken na de Zeeuwse verovering van Suriname naar Jamaica.[5]

De periode van 1499 tot 1650 wordt beschouwd als een tijdperk waarin de lokale bewoners van Groot-Guyana geconfronteerd werden met niet-aflatende pogingen van Europese expansionisten om hun woon- en leefgebied over te nemen. Tussen 1678 en 1684 hebben de Cariben en Arawakken in het kustgebied van Suriname fel gestreden tegen de militaire overname van het gebied door de Europeanen.[6] Toen Suriname in 1667 in Nederlandse handen terechtkwam, was het namelijk al wettelijk geregeld dat de Inheemsen tot slaaf konden worden gemaakt. Priary, een kapitein van de Cariben, verklaarde met ondersteuning van de Arawakken de Nederlandse bezetters in 1678 de oorlog, die duurde totdat de toenmalige regeerders vrede met hen sloten in 1684. Dat moest wel, want de Cariben en Arawakken vielen in die periode de plantages vanaf Perica aan, in het huidige Marowijne-district, tot aan de Parakreek in het huidige district Para. Afrikaanse slaafgemaakten werden er toen ook door de Cariben toe aangezet om de plantages te ontvluchten. Via de tactiek van verdeel en heers werden de Cariben van het westen (Corantijnrivier) door de Europese bezetters uitgespeeld tegen de Cariben in het oosten (Marowijnerivier). Uiteindelijk hebben de Cariben, Arawakken en Warraus met hulp van Afrikaanse slaafgemaakten vrede kunnen afdwingen in 1686, waarbij ze voor zichzelf een aantal fundamentele vrijheden hebben weten te verwerven, of beter gezegd teruggekregen, zoals de erkenning van hun leefgebieden en gezagsdragers en de stopzetting van slavenarbeid voor hun leden.[7]

Met het vertrek van de Engelse planters en de aanvallen van de Cariben gaven de Zeeuwen de kolonie op. Die werd daarom in 1683 officieel overgedragen, eerst aan de West-Indische Compagnie (WIC) en enkele maanden later aan de geoctrooieerde Sociëteit van Suriname. Dat was een samenwerkingsverband tussen het stadsbestuur van Amsterdam, de WIC en de familie Aerssen van Sommelsdijck. Samen bestuurden zij vanaf dat moment Suriname. De inheemsen hadden geen zeggenschap meer over het gebied van hun stamouders. De verdeeldheid onder hen, en ook tussen hen en de slaafgemaakten die zich van het plantage-systeem hadden

bevrijd, leidde ertoe dat de Nederlandse bezetters stand hebben kunnen houden in de kolonie.

Suriname was niet meer de 'Wilde Kust,' maar werd door toedoen van Europese kolonisten onderdeel van een economisch systeem dat de belangen moest dienen van kapitaalkrachtige particulieren en staatslieden in zowel Engeland (voor een korte periode weliswaar) als Nederland (gedurende drie eeuwen). De politiek-bestuurlijke regie van de kolonie was in handen van de Nederlandse Staten-Generaal. De gouverneur had het hoogste gezag in politieke en militaire zaken. Economische belangen werden verdedigd door een politie- en militairapparaat; ook de juridische constellatie moest economische belangen waar nodig verdedigen, beschermen of regelen.[8]

Keti Koti (verbroken en gebroken schakels)

Ruim 300 000 Afrikanen zijn (tussen 1650 en 1810) vanuit gebieden die we nu kennen als Congo, Kameroen, Togo, Benin, Ghana, Nigeria en Ivoorkust, onder dwang en gesel naar Suriname gebracht om tegen alle menselijke principes van gelijkheid, menselijkheid en menswaardigheid zwamp- en bosgebieden in cultuur te brengen. Deze heterogene Afrikanen werden 'identiteitsloze' wezens en 'bezittingen' van de plantage-eigenaren. De slaafgemaakten hebben onder mensonterende omstandigheden ongeveer zevenhonderd plantages aangelegd in vooral laaggelegen (zwamp)gebieden. Het ging om plantages van tussen de honderd en duizend hectare die veelal een rechthoekige vorm hadden en waarop ze gedwongen waren te werken.

De drang tot overleving en de drang naar vrijheid heeft hen bij elkaar gebracht en aangezet tot vluchten. Enkelen van hen vonden deze vrijheid ook daadwerkelijk en vormden nieuwe gemeenschappen in de bosgebieden om de plantages heen. Zij werden marrons genoemd en hebben met hun strijd een zekere zelfstandigheid en integriteit van hun gemeenschap kunnen realiseren: zij beschikken over een eigen woon- en leefgebied, met daarbinnen een eigen gezagsstructuur en rechtspraak. De Nederlandse koloniale overheid bleef er alles aan doen om controle te krijgen over deze marrongemeenschappen in het binnenland door middel van vredestraktaten. Die gaven de marrons het recht zelfstandig te leven in bepaalde gebieden, en in ruil daarvoor mochten zij onderling geen verbonden sluiten en werden ze gedwongen gevluchte slaafgemaakten uit te leveren aan de Nederlandse overheid. Uit verzet hebben zij zich niet altijd aan deze eisen

gehouden. Rond 1837 werden hernieuwde vredestraktaten getekend, de zogenaamde *Akte van Verband,* tussen de koloniale overheid en het hoogste traditioneel gezag van de marrons. Daarmee wilde de overheid de marrongemeenschappen dienstbaar maken aan de plantagekolonie, wat nauwelijks gelukt is. Na de emancipatie in 1863 van de slaafgemaakten was er geen angst meer voor aanvallen van marrons en was het ook niet meer nodig hun bewegingsvrijheid te beperken.[9]

De koloniale machten hebben met de slavenhandel en de slavernij circa vierhonderd jaar lang schakels verbroken in de evolutionaire keten die Afrikanen vormden met hun Schepper, voorouders, natuurlijke omgeving, familie- en stamtradities, kinderen en zichzelf. Op 1 juli 1863 werden de slaafgemaakten bevrijd van hun ijzeren ketens, maar zij zaten en zitten nog steeds vast aan mentale ketens omdat er vitale schakels in hun persoonlijk, geestelijk, sociaal en cultureel leven kapot zijn gemaakt. De effecten daarvan is wat nu doorwerking genoemd wordt. Toch hebben de slaafgemaakten met hernieuwde kracht en energie acties ondernomen en voor zichzelf en hun nageslacht bepaalde collectieve bestaanszekerheden gecreëerd. Een daarvan is *communaal* grondbezit: het in collectief eigendom hebben van grond in de districten Coronie en Para en collectieve rechten op de grond in het binnenland.

Afro-Surinaamse tribale gemeenschappen in het binnenland

In tegenstelling tot andere landen in het Caribisch gebied hadden de marrons in Suriname een vrij groot leefgebied ter beschikking. De gemeenschappen die zijn gesticht door marrons die zich met vereende moed aan het slavernijsysteem hebben onttrokken, waren buiten bereik van de koloniale krachten gesticht in moeilijk toegankelijke gebieden, al dan niet dicht langs de rivieroever, ver voorbij de uitdagende *sula* (stroomversnellingen). Elk ogenblik konden dorpen worden aangevallen door legerexpedities.

De formatie van de Saamaka en de Matawai tot stam vond plaats in de zestiende eeuw, terwijl de formatie van de Ndyuka, Aluku, Paamaka en Kwinti in de achttiende eeuw eeuw begon. In de tijd van de vredestraktaten lag het aantal leden van de twee grootste marronstammen Ndyuka en Saamaka tussen de vijfentwintighonderd en drieduizend; de overige marronstammen bestonden uit niet meer dan driehonderd mensen. De marrongemeenschappen hebben zich kunnen handhaven (als stam) door

In het binnenland van Suriname woonden verschillende marrongroepen.
Deze foto is rond 1910 genomen.

het ontwikkelen van communicatie- en gezagsstructuren zoals de *krutu* (een openbare vergadering waarbij bestuursaangelegenheden en rechtsgeschillen worden behandeld), traditionele gezags- en familiestructuren, een eigen taal en rechtspraak en *shifting cultivation*, waaruit hun connectie met Afrikaanse tradities blijkt. Deze Afro-Surinaamse tribale gemeenschappen in het binnenland konden zich handhaven in een bosrijke omgeving door de kennis die zij uit Afrika hadden meegenomen te bundelen met kennis die zij hadden opgedaan in het contact met de lokale bevolking. De ruim 175 marrondorpen die tegenwoordig over zijn, zijn omringd door natuurlijke hulpbronnen. Daarnaast zijn er ook veel Afro-Surinaamse mannen van het binnenland actief geweest in de goudwinningsactiviteiten. Toch is er in de afgelopen zestig jaar geen significante verbetering in de welvaartssituatie van de dorpsgemeenschappen te zien. Daar zijn allerlei verklaringen voor te vinden, zoals de moeilijke toegang tot bancaire financiering, de fysieke afstand tot Paramaribo, waar de afzetmarkten gevestigd zijn, en de impact die de Binnenlandse oorlog tussen 1987 en 1992 gehad heeft. De Afro-Surinaamse dorpsgemeenschappen hebben een tribale levenswijze ontwikkeld en strijden al jaren voor de erkenning van hun collectieve rechten. Die strijd moeten zij voeren binnen een rechtssysteem dat (een koloniale oorsprong heeft en)

uitgaat van het domeinbeginsel dat het primaat geeft aan individueel grondbezit en nog geen collectief grondbezit erkent of regelt. Dat grond in Suriname gebruiksgoed is geworden heeft ongetwijfeld koloniale wortels die teruggaan tot het feodalisme in Europa. De Spaanse kolonisatoren hebben het *nulle terre*-beginsel geïntroduceerd, wat inhield dat grond niet kon worden verkregen buiten een grondheer om. Het domeinbeginsel stamt van deze tijd en houdt in dat alle grond domein van de staat is tenzij ander recht van eigendom daarop kan worden bewezen (art. 1 Decreet Beginselen Grondbeleid).[10]

De Afro-Surinaamse gemeenschappen in Paramaribo, Coronie en Para

De geografische inrichting van Suriname in districten had direct te maken met de afschaffing van de slavernij of beter gezegd met het staatstoezicht op 1 juli 1863. Het land kreeg vijftien buitendistricten en één stadsdistrict (Paramaribo) die vielen onder het koloniaal gezag en die werden bestuurd door benoemde commissarissen uit Nederland. In 1985 werden de grenzen van deze districten wederom gewijzigd, en Suriname telt thans tien districten met dezelfde bestuursvorm. Ook Paramaribo heeft een koloniale 'voetafdruk' die nog zichtbaar is in haar geografische situering, in de ruimtelijke inrichting ervan (het fort en de kerk- en overheidsgebouwen), aan de namen van de straten, de aangelegde infrastructuur en de bevolkingssamenstelling.

Planters die niet terugkeerden naar Nederland en niet langer op de plantages een bestaan konden opbouwen verhuisden naar Paramaribo, waar zij de economische en politieke elite van de kolonie vormden. Er ontstond in de negentiende eeuw een aparte klasse van ambtenaren en na 1863 vormde zich ook een handelselite in Paramaribo. Er waren niet veel ambachtslieden in de stad, die bevonden zich eerder op de plantages onder de slaafgemaakten. Daar werkten ze voor de plantage-eigenaar. Met de toename van het aantal vrije kleurlingen nam het aantal ambachtslieden (zoals schoenmakers, bakkers en timmerlieden) toe. De vrijverklaarden boden hun diensten aan stadsbewoners aan of teelden op kleine gronden gewassen om in hun behoefte te voorzien. Huisbedienden en ambachtslieden die geen verplichting hadden tot contractarbeid tijdens het staatstoezicht trokken naar Paramaribo om er te werken, hun diensten aan te bieden of hun waar te verkopen. Paramaribo telde rond de afschaffing van de slavernij ongeveer 20 000 inwoners, vandaag de dag zijn dat

er ruim 250 000.[11] De nazaten van de slaafgemaakte Afrikanen hebben zich tijdens en na de afschaffing van de slavernij voornamelijk gevestigd in en aan de rand van het stadscentrum, in de buitenwijken van Paramaribo en in gebieden die liggen in de districten Coronie, Para, Marowijne, Brokopondo en Sipaliwini. In Paramaribo hebben (de nazaten van) de slaafgemaakten, die om uiteenlopende redenen op de plantages en in het binnenland waren gebleven, zich na de emancipatie gevestigd in en rondom het stadscentrum op lange erven, waarop verschillende huizen werden gebouwd en waarin verschillende families woonden, de zogenaamde 'prasi-oso' (erf met meerdere woningen).[12] Pas in de jaren zestig, zeventig en tachtig veranderde dit met de bouw van grote aantallen identieke volkswoningen zoals Beekhuizen, Tammenga, Flora A en B, Geyersvlijt, Hanna's Lust en Latour. Een aantal van deze volksbuurten wordt bewoond door overwegend Afro-Surinamers van een min of meer gelijke sociaaleconomische status en maatschappelijke positie. Er kwamen ook nieuwe verkavelingen met woningen die door Afro-Surinamers in het binnenland worden bewoond, zoals Ramgoelam, Menkendam, Pontbuiten, Wintiwai en Ephraimzegen.

Het district Coronie, met als hoofdplaats Totness, de oudste koloniale vestigingsplaats in Suriname, heeft een vruchtbare kustvlakte met zand en schelpenrotsen en kende bloeiperiodes in de jaren zestig, zeventig en tachtig, met hoge producties van honing, kokosolie, vee en rijst. Coronie bestaat uit circa vierduizend personen, van wie negentig procent Afro-Surinamer is. Het district kent van oudsher geen marrons, want de slaafgemaakten vluchtten juist het diepe binnenland in. Met de afschaffing van de slavernij en in de periode van het staatstoezicht moesten plantage-eigenaren de vrijgemaakten betalen. Dit bleek economisch niet haalbaar, en ter compensatie verkavelden de plantage-eigenaren de meeste plantages voor en op naam van de arbeiders. Het uitblijven van de economische ontwikkeling in deze plantages wordt door juristen toegeschreven aan de boedelproblematiek, het structureel uitblijven van boedelverdeling op naam van de individuele erfgenamen.[13] Hiermee zou worden voorbijgegaan aan 'de aspiraties van de voorouders', die met de koop van de plantages zichzelf en hun nageslacht een levenslange en collectieve bestaanszekerheid wilden geven.[14] De aanleg van een waterkerende dam in de jaren zeventig heeft volgens landbouwer Alexander Feller het ecosysteem aan de kust sterk beïnvloed. Het samenspel tussen het zoete zwampwater en het zoute zeewater raakte zodanig verstoord dat de

landbouwgronden en kokospalmen (het boegbeeld van Coronie) niet meer op natuurlijke wijze werden bevloeid en gevoed.[15] Het zeewater drong ver de plantages binnen, de Parwabomen gingen dood en de regering achtte de bouw van een zeedijk noodzakelijk, omdat de Oost-Westverbinding (een van de belangrijkste verkeersaders in Suriname, waarlangs de meeste Afro-Surinaamse Coronianen wonen) gevaar liep. De visserijsector, wat voor de Coronianen een belangrijk middel van bestaan was, kwam door de ontregelde waterhuishouding in de problemen, evenals de rijstteelt en de parwabomen, waarin honingbijen huizen.

Het district Para werd in 1968 ingesteld en is genoemd naar de Pararivier. In 1982 werd het grondgebied van Para vijfmaal groter, met als hoofdplaats Onverwacht. Het district kent thans ruim 25 000 inwoners, met als grootste etnische groep Afro-Surinamers. Het heeft de enige internationale luchthaven en had tot 2014 de grootste economische 'verdiener' in Suriname: een volledig geïntegreerde aluminiumindustrie (bauxiet-aluinaarde-aluminium). Ook is Para de bron van de drinkwatervoorziening van Paramaribo en kent het de meest bezochte toeristische oorden in het land. Na de afschaffing van de slavernij en het einde van het staatstoezicht kwamen vele plantage-eigenaren in Para in liquiditeitsproblemen. Ze verkochten hun plantages op veilingen of aan de vrijverklaarden. De plantages werden geleid door een plantagebestuur waarin afgevaardigden van de koopfamilies participeerden. Ze hadden geen wettelijke basis, maar genoten wel erkenning door de overheid. Dat gebeurde bij de koop van grond ten behoeve van de aanleg van de spoorbaan, het districtscommissariaat en de bauxietontginning. Voorheen kenden de plantages ook een traditionele gezagsstructuur (met dorpshoofd, *basya* en dorpsoudsten gelinkt aan elke koopfamilie) die gelijkenis vertoonde met de structuur die nu nog voorkomt in het binnenland. Het functioneren van de gemeenschap volgde West-Afrikaanse geloofstradities en culturele tradities. Het gouvernement van Suriname liet zich niet in met de interne plantagesamenleving.

De vrijverklaarden vielen na de afschaffing van de slavernij onder de belastingplicht die werd berekend over de huisraad, de huurwaarde en andere persoonlijke bezittingen. Ze hebben twee jaar lang verzet geboden en de belastingverhoging van 1886 niet betaald. De strijd gaat door, aldus de Federatie van Paraplantages in een proclamatiedocument van 13 maart 2016. Afro-Surinamers zullen indachtig het leed en verzet van hun voorouders tijdens het slavernijverleden meer kritisch inzicht moeten ver-

krijgen in de factoren die hun inspanningen voor het bereiken van welvaart en welzijn schaden, stagneren, dwarsbomen, verzwakken en diskwalificeren; in de uitingen van doorwerking van het slavernijverleden; in de kracht, verworvenheden, rijkdommen, kennis, ervaringen, wijsheden, tradities en praktijken die ingezet moeten worden om immaterieel welzijn en duurzame materiële welvaart te bevorderen; en in de strategieën, doelen en hoofdactiviteiten die daarvoor nodig zijn.

Ramona Negrón

Sporen van de slavernijgeschiedenis in buitenlandse archieven

In februari 1685 gebeurde er iets uitzonderlijks: de Nederlander Balthasar Coymans (1652-1686) sleepte het Spaanse *asiento de negros* binnen, hét contract om slaafgemaakte mensen te mogen introduceren in Spaans-Amerika. Coymans schakelde de WIC in om slaafgemaakte mensen te kopen en zond verschillende werknemers naar het Caribisch gebied en Latijns-Amerika om daar de uitvoering van het asiento waar te nemen.

Coymans is een van de vele Nederlanders die in de vroegmoderne tijd actief was in de koloniale gebieden van andere mogendheden, zoals Spanje, Frankrijk en Engeland. Die Nederlanders hebben over de gehele wereld hun sporen nagelaten in de vorm van archiefmateriaal. Over Coymans' betrokkenheid bij de Spaanse slavenhandel zijn bijvoorbeeld niet alleen documenten te vinden in archieven in Nederland, maar ook in Spanje, Engeland, Curaçao, Jamaica, Colombia, Cuba, Mexico, Panama en waarschijnlijk ook elders. Het materiaal bestaat uit onder meer briefcollecties, notariële akten, verslagen van rechtszaken, inquisitieonderzoeken, contracten en staatsdocumenten. Anderzijds is er in Nederlandse archieven ook veel informatie te vinden over andere rijken en hun koloniale geschiedenis, bijvoorbeeld over de achttiende-eeuwse smokkelhandel van Engelse kooplieden in Suriname of de aanwezigheid van buitenlandse handelaren op de Nederlandse Goudkust in West-Afrika.

In Nederlandse en buitenlandse archieven komen ook geregeld de perspectieven van inheemse en slaafgemaakte mensen naar voren. Zo vinden we in de archieven van Jakarta relaties tussen Europese en Indonesische mannen en vrouwen en zijn in het archief van Sevilla verhalen te vinden van slaafgemaakte mensen die vanuit Curaçao naar Venezuela vluchtten en daar hun vrijheid kregen.

Steeds meer historici kijken dan ook verder dan de archieven in eigen land, en gaan elders op zoek naar nieuwe informatie. Toch stuiten ze daarbij ook op

moeilijkheden. Archieven buiten Nederland zijn niet altijd toegankelijk en gebruiksvriendelijk. Daarnaast blijkt het digitaliseren van documenten vaak lastig te zijn. Het betekent dat je in het archief zelf op zoek moet en vondsten ouderwets moet transcriberen – voor de historicus een uitdagende maar ook tijdrovende en dure onderneming. Gelukkig zijn steeds meer archieven bezig met het digitaliseren en indexeren van hun collecties. Daardoor worden wereldwijd de archieven voor veel onderzoekers toegankelijker. Documenten die eeuwenlang verborgen bleven zien zodoende eindelijk weer het licht.

Ramona Negrón *(1997) is promovendus aan Universiteit Leiden, waar ze onderzoek doet naar de zeventiende-eeuwse familie Coymans. Ze is werkzaam als datacurator bij Stadsarchief Amsterdam en redacteur bij* Holland Historisch Tijdschrift. *Ze is coauteur van* De grootste slavenhandelaren van Amsterdam. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt *(2022).*

Marjoleine Kars (1959) is professor in de geschiedenis aan MIT in de VS. Ze schreef het bekroonde *Blood in the River* (2020) over de slavenopstand in Berbice in 1763 dat in het Nederlands verscheen als *Bloed in de rivier* (2021). Ze werkt nu aan een biografie van twee achttiende-eeuwse Afrikaanse mannen in Berbice, de Republiek en Suriname.

Marjoleine Kars

17. Kolonialisme, slavernij en slavenhandel in Berbice, Demerara en Essequibo

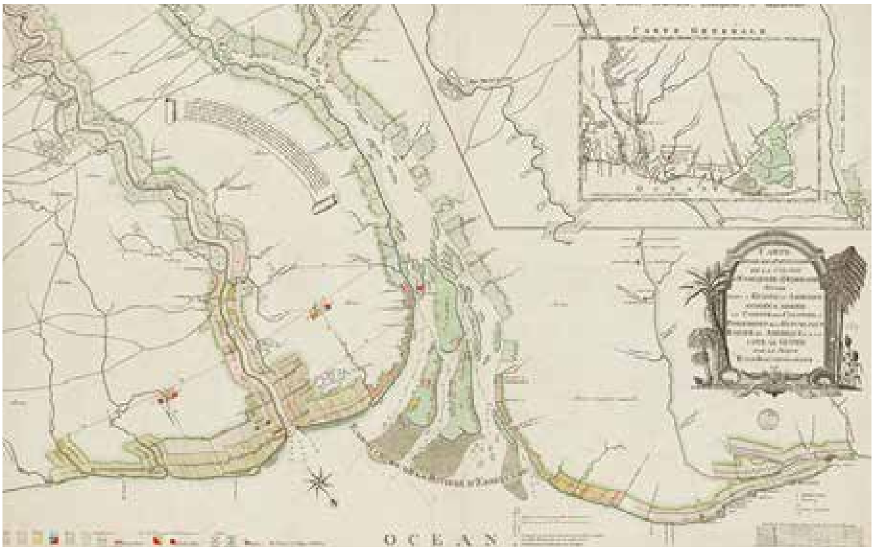
Vroeg in de zeventiende eeuw stichtten Nederlanders, met steun van de lokale volkeren Cariben en Arawakken, kleine nederzettingen en handelsposten in het noorden van Zuid-Amerika. Dat tropische gebied, door Europeanen de Wilde Kust genoemd, lag tussen Venezuela en de Amazonedelta. De situatie van de posten was precair. De meeste implodeerden door ziekte, onenigheid, of aanvallen van oorspronkelijke bewoners of Europese rivalen. Slechts twee ervan groeiden uit tot duurzame koloniën: Essequibo (1617) en Berbice (1627). Beide werden vernoemd naar de rivieren waaraan ze lagen, die vanuit het binnenland in noordelijke richting naar de Atlantische Oceaan stroomden. Een derde kolonie, Demerara (1746), gelegen tussen Berbice en Essequibo aan de gelijknamige rivier, werd pas in het midden van de achttiende eeuw gesticht. In alle drie was, vrijwel vanaf het begin, slavernij het fundament van de samenleving.

Het begin van de koloniën

Essequibo werd beheerd door de Kamer van Zeeland, een van de bestuursonderdelen van het staatsbedrijf de West-Indische Compagnie (WIC), opgericht in 1621. Berbice was in handen van de invloedrijke koopmansfamilie Van Pere uit Zeeland onder een octrooi van de WIC. Ondanks de verschillen in bestuur ontwikkelden de twee koloniën zich op gelijke wijze. Beide groeiden langzaam. Aanvankelijk legden de kolonisten zich toe op handel met oorspronkelijke bewoners, waarbij het ging om hout en annato, een plantaardige verfstof die geproduceerd werd door Zuid-Afrikaanse vrouwen en onder meer gebruikt werd om boter en kaas in de Republiek te kleuren. Daarnaast verbouwde men tabak, een verslavend gewas dat in Europa snel aan populariteit won. Rond het midden van de zeventiende eeuw werden in beide koloniën de eerste plantages aangelegd waar, net als in de rest van het Caribisch gebied, slaafgemaakte West-Afrikanen gedwongen werden suiker te verbouwen; hun aantallen bleven vooralsnog heel klein. De Nederlandse slavenhandel groeide gestaag in de tweede

helft van de zeventiende eeuw; slechts weinig slavenschepen zetten koers naar de kleine koloniën.

De kolonisten kochten vrijwel meteen ook Zuid-Amerikaanse slaafgemaakten. De bedrieglijke handelspraktijken van de Nederlanders en het lukraak tot slaaf maken van leden van 'bevriende' volken leidden tot groot ongenoegen onder Cariben, Arawakken en Waraus. In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw vielen zij de Nederlanders aan in Suriname, en, tien jaar later, in Berbice en Essequibo. Het feit dat ze samenspanden met Afrikaanse slaafgemaakten leidde tot grote onrust onder de kolonisten. Uiteindelijk werd dat verzet in alle drie de koloniën gebroken door de coalities tussen Zuid-Amerikanen en Afrikanen langzaam uit elkaar te drijven. Vanaf die tijd beloofde men de bondgenoten dat zij nooit tot slaven gemaakt zouden worden. De lucratieve mensenhandel in Zuid-Amerikanen ging weliswaar gewoon door, maar voortaan werden alleen Zuid-Amerikanen verhandeld waarmee de Nederlanders geen overeenkomst hadden. Als tegenprestatie moesten de Zuid-Amerikaanse partners de kolonisten helpen opstanden van Afrikaanse slaafgemaakten neer te slaan en mensen die van hun vluchtten te vangen. Die hulp was onmisbaar voor de kolonisten omdat zich achter de plantagezone onafzienbare

Op deze kaart uit 1798 zijn de koloniën Essequibo en Demerara te zien. Het land is opgedeeld in plantages die aan de rivieren liggen.

gebieden, zowel jungle als savanne, lagen, waar de Nederlanders geen enkel gezag hadden. Gedurende de volgende honderd jaar hielpen oorspronkelijke bewoners de Nederlanders dus in feite om de slavernij van Afrikanen op de Wilde Kust te handhaven en uit te breiden.[1] Die ontwikkeling, dat de koloniale bestuurders de lokale bevolking inzetten bij het uitoefenen van macht en hen daarmee in zekere zin 'medeplichtig' maakten, zien we bijna overal in de Europese vroegmoderne overzeese koloniën. Uiteraard hadden lokale elites hun eigen politieke en economische redenen om met de Europeanen samen te werken.

Aan het begin van de achttiende eeuw werd zowel Essequibo als Berbice overvallen door Franse kapers die losgeld eisten. Omdat voldoende contant geld ontbrak werden deze dwangsommen gedeeltelijk voldaan in slaafgemaakten die, weggerukt van hun familie en uit hun leefgemeenschap, waarschijnlijk door de Fransen op de Caribische eilanden zijn verkocht.[2] In Berbice leidde de Franse actie ook tot een nieuw bestuur toen de Zeeuwse familie Van Pere het losgeld niet wilde betalen en de kolonie overdeed aan een groep investeerders in Amsterdam. Zij richtten de Sociëteit van Berbice op, die de kolonie tot het eind van de achttiende eeuw onder een octrooi van de Staten-Generaal exploiteerde. Op de Wilde Kust besteedde de Nederlandse staat het dagelijks bestuur, het verbouwen van exportproducten door slaafgemaakten en het bijbehorende geweld om de sociale orde te bewaren uit aan instanties zoals de WIC en de Sociëteit van Berbice.

In de achttiende eeuw veranderden Berbice en Essequibo van handelsposten in plantagekoloniën die waren ingebed in de Atlantische economie die Europa, West-Afrika en Amerika verbond. Steunend op Nederlands kapitaal, handelsgoederen en de nodige overheidsbijstand legden de kolonisten zich toe op agrarische exportproducten zoals koffie, katoen, cacao, en suiker die door slaafgemaakte arbeiders verbouwd werden. In Essequibo waren suiker en later katoen de hoofdproducten. In Berbice daarentegen was koffie het belangrijkst, naast katoen en cacao. Suiker werd in Berbice alleen geproduceerd op Sociëteitsplantages. Voor particuliere planters was suikerteelt vanwege de vereiste technologie en het benodigde grote aantal slaafgemaakten te duur. Het verbouwen van suiker eiste van de slaafgemaakten nog meer inspanning dan koffie, cacao of katoen, en bracht ook meer gevaren met zich mee, vooral bij het vermalen en koken van het suikerriet.

Omdat de Nederlanders de Republiek wilden beschermen tegen buitenlandse concurrentie, moesten de kolonisten hun producten verkopen in de Republiek. Tegelijkertijd mochten de Wilde Kust-koloniën alleen bij Nederlandse handelaren inkopen, zodat de prijzen er, bij gebrek aan competitie, hoog waren en het aanbod altijd te laag was. Bovendien voerden de Europese koloniale machten in het gebied constant oorlog en waren er ook veel interne geschillen binnen de WIC, waardoor de aanvoer uit de Republiek afnam. Alles bij elkaar leidde dat tot honger onder de slaafgemaakten en tot een smokkelhandel van aanzienlijke omvang, met name met Britten en Amerikanen.[3]

De suikerindustrie in Essequibo, en na 1746 ook in Demerara, werd gestimuleerd door de immigratie van Britten van de Caribische eilanden, zoals Barbados en Antigua, waar de grond aan vruchtbaarheid verloor. Velen van hen begonnen suikerplantages aan de Demerara-rivier, daartoe uitgenodigd door de gouverneur van Essequibo. Aanvankelijk werd Demerara bestuurd door Essequibo, maar in 1750 kreeg het een 'commandeur' en in 1772 zijn eigen gouverneur en raad. De kolonie, gezegend met vruchtbare grond, groeide snel met behulp van Brits kapitaal en overschaduwde uiteindelijk zowel Essequibo als Berbice. De nieuwe plantages werden, net als in Essequibo, vooral aan de benedenrivier aangelegd, wat voor de slaafgemaakten betekende dat zij naast het rooien van bos en het aanleggen van akkers de velden moesten inpolderen ter kering van het getij.[4] Dat afbeulende werk veranderde het landschap ingrijpend.

Een groeiende bevolking

Vanaf 1730 nam de bevolking van de koloniën toe. Een overweldigende meerderheid was van West-Afrikaanse afkomst. Precieze cijfers zijn niet voorhanden, maar in 1735 telde Essequibo rond de 2700 slaafgemaakten op minder dan 150 Europeanen. Een paar jaar later had Berbice vergelijkbare verhoudingen: 2200 tot 2500 Afrikanen op 135 Europeanen. Na het midden van de achttiende eeuw groeide het aantal inwoners snel. In 1763, aan de vooravond van de grote slavenopstand, hielden 350 Europeanen in Berbice 300 Zuid-Amerikanen en 4500 tot 5000 Afrikanen in slavernij. Tegen 1785 bestond de bevolking van Essequibo en Demerara samen uit 2000 kolonisten en maar liefst 42 000 slaafgemaakten. Deze bevolkingssamenstelling met een overgrote zwarte meerderheid, was kenmerkend voor de meeste plantagekoloniën in het Caribisch gebied, waartoe ook de Wilde Kust wordt gerekend. Er waren daar ook veel, voornamelijk

slaafgemaakte, mensen van gemengde afkomst uit veelal gedwongen relaties tussen Europese mannen en slaafgemaakte Afrikaanse of Zuid-Amerikaanse vrouwen, en ook uit meer vrijwillige verhoudingen tussen Afrikanen en oorspronkelijke bewoners.[5]

De erbarmelijke leef- en werkomstandigheden, de zware straffen en het constante voedseltekort onder de zwarte bevolking leidde tot hoge sterftecijfers. Slechts een constante stroom nieuwe gevangenen uit West-Afrika kon de zwarte bevolking op peil houden en doen groeien. Op de website van het project Slave Voyages zijn meer dan 36 000 Atlantische slavenreizen weergegeven. Hierdoor weten we nu dat in de zeventiende eeuw de meeste gevangenen verscheept werden van de Slavenkust (het huidige Togo en Benin) en van de Loango-kust (van het huidige Zuid-Kameroen tot de Congo-rivier). In de achttiende eeuw waren de belangrijkste verschepingspunten de Loango-kust, de Goudkust (het huidige Ghana) en na 1740 steeds vaker ook de Graankust (het huidige Liberia en Ivoorkust).[6]

Aanvankelijk had de WIC een monopolie op het vervoeren van nieuwe gevangenen naar de Wilde Kust-koloniën maar na 1738 namen slavenhandelaren uit Amsterdam en Zeeland deze taak over. Omdat veel planters tot over hun oren in de hypotheekschuld zaten, hadden zij onvoldoende credit om zoveel nieuwe slaafgemaakten te krijgen als ze wilden. Vooral in Essequibo en Demerara werden veel slaafgemaakten gekocht via smokkelhandel, die voor historici logischerwijs lastig te traceren is. Wat die ervaring betekende voor slaafgemaakten is nog maar nauwelijks onderzocht.

De gedwongen reis van West-Afrika naar de 'Nieuwe Wereld' werd de Middenpassage genoemd. Zo'n dertien procent van de gevangengenomen Afrikanen overleefde die mensonterende tocht op de volgepropte Nederlandse slavenschepen niet. Hoe langer men op het schip verbleef (velen brachten maanden door aan boord voordat de oversteek zelfs maar was begonnen), hoe groter de kans dat men het niet zou overleven. Degenen die de tocht overleefden beschouwden hun mede-'scheepsmaatjes' vaak als familie. Eenmaal op de koloniën van de Wilde Kust aangekomen vonden nieuwe scheidingen plaats. Mensen werden verloot onder de planters die slaafgemaakten al voor de reis hadden besteld, terwijl anderen 'uit de losse hand' werden verkocht. Opnieuw werden mensen dus op een traumatiserende wijze hardhandig gescheiden van hun (nieuwe) familie.

Het leven op de plantage

Eenmaal ter plaatse aangekomen moesten de nieuwkomers opnieuw een bestaan opbouwen. Plantages waren niet zo groot op de Wilde Kust als elders in het Caribisch gebied. Ze varieerden van vijf tot honderdvijftig mensen. Afrikanen moesten zich een nieuw werkregime eigen maken, nieuwe sociale verbindingen aangaan en zich een plaats veroveren in de bestaande plantagehiërarchie. Rangschikkingen waren gebaseerd op gender, werk en herkomst. Creolen (zoals zij die in de kolonie geboren waren werden genoemd) keken vaak neer op mensen die uit Afrika kwamen. Als Afrikanen op een plantage weinig mensen aantroffen die hun eigen taal spraken, moesten ze het lokale Creools leren. En dit alles terwijl zij ook nog het trauma moest verwerken van de Middenpassage en het hartverscheurende verlies van familie, thuisland en toekomstverwachtingen. Over het algemeen pasten mensen hun Afrikaanse gewoonten en gebruiken aan op hun nieuwe situatie en creëerden op die manier flexibele diasporaculturen, die door iedere volgende generatie aangepast werden. De Nederlanders besteedden weinig aandacht aan het bekeren van slaafgemaakten dus er bestond de vrijheid om het eigen geloof te behouden.

Terwijl sommige slaafgemaakte mannen opgeleid werden tot kuipers en timmerlieden, en andere mannen en vrouwen werkten als bedienden in

Schets van een Afrikaanse vrouw met een boomstam in haar hand en een kind in de draagzak. Het geeft de zorgende rol van Afrikaanse vrouwen weer die ook in Berbice, Essequibo en Demerara voortgezet werd.

het huis, zwoegde het merendeel van de volwassen slaafgemaakten zes lange dagen per week onder de brandende zon in het veld. Het harde werk, zware straffen, en regelmatige honger eisten hun tol. Continu was een zesde van de volwassenen niet in staat te werken vanwege ziekte, verwonding of blijvende invaliditeit. In Essequibo en Demerara werd veelal suiker verbouwd, in Berbice merendeels koffie. In Berbice begon men pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw dicht bij de kust plantages aan te leggen. In Essequibo en Demerara was dat al voor het midden van de achttiende eeuw gebeurd. Om het getij onder controle te houden, zodat de velden niet onder zouden stromen, moesten slaafgemaakten kanalen en geulen graven en dijken bouwen, wat zwaar en afmattend werk was. Vrouwen zorgden ook, zo goed en zo kwaad als mogelijk naast hun veldwerk, voor hun kinderen, conform West-Afrikaanse gendernormen die ook in de 'Nieuwe Wereld' gangbaar bleven. Zwangere vrouwen konden op weinig begrip van de planters rekenen. Sterfte onder kinderen was hoog, en ouders hadden weinig autonomie om hun kinderen op te voeden zoals ze dat wilden. Creolen hadden een betere kans dan de eerste generatie Afrikanen om gezinnen te stichten.

In de avonden en op zondag werkten slaafgemaakten op hun eigen kostgrondjes. Planters in het Caribisch gebied bezuinigden op de kosten van het onderhoud van de slaafgemaakten door ze een stukje land te geven waarop ze hun eigen voedsel konden verbouwen. Hoewel dat in feite een tweede 'dienst' betekende, betogen historici dat veel slaafgemaakten de veldjes toch ook beschouwden als iets positiefs. Ze konden er gewassen verbouwen die ze gewend waren uit hun eigen landen – veel slaafgemaakten waren in West-Afrika boer geweest – en de tuintjes lagen vaak ver van het plantagehuis en verschaften dus een zekere mate van autonomie. De producten konden gegeten of verhandeld worden, net als de opbrengst van jacht en visserij, of die van de kippen en eenden die sommigen hielden. De 'ondergrondse' slaafgemaakte economie die hieruit voortkwam wacht eveneens nog op onderzoek.

Nieuwelingen leerden wat het betekende om slaafgemaakt te zijn in een Nederlandse kolonie. In de gebieden waar zij vandaan kwamen bestond slavernij in vele vormen, maar over het algemeen was het minder rigide dan de Atlantische slavernij, waarin slaafgemaakten volledig eigendom van de slavenhouders waren, net als hun kinderen, en als ieder ander bezit naar willekeur behandeld en verhandeld konden worden.

In tegenstelling tot de Spaanse of Franse overheden stelde de Nederlandse staat nooit een centrale wetgeving op over slavernij. Bezaten slaafgemaakten rechten, zoals het recht op huwelijk, kinderen, of bezittingen? Waren er regels voor slavenhouders wat betreft de behandeling van slaafgemaakten? Hoe mochten slaafgemaakten gestraft worden, en waren er consequenties als een strafmaatregel de dood veroorzaakte? Was het mogelijk om vrij te komen, en zo ja hoe? Al dat soort zaken werd per Nederlandse kolonie stukje bij beetje geregeld via ad-hoc verordeningen, opgesteld door de gouverneur en zijn raad die bestond uit lokale planters. Die zogenaamde plakkaten werden vervolgens goedgekeurd door functionarissen van de WIC en de Sociëteit van Berbice in de Republiek. De regels maakten het geweld en de ontmenselijking waarop slavernij berustte wettig. Slavernij, dat al sinds het begin der tijden in een groot deel van de wereld bestond, werd zodoende ook een Nederlands fenomeen.

Terwijl het merendeel van slaafgemaakten zich noodgedwongen schikte in hun bestaan en zich concentreerde op het dagelijks leven, was er ook verzet. Het conflict tussen slavenhouders en slaafgemaakten nam verschillende vormen aan. Mensen deden alsof ze bevelen niet begrepen, verrichtten hun werk halfzacht, of sloopten hun gereedschap. Ze veinsden ziekte en bespotten hun slavenhouders achter hun rug. Sommigen, voornamelijk jonge Afrikaanse mannen, liepen weg. Soms voor kortere tijd, om stoom af te blazen of een geliefde op een andere plantage te bezoeken. Soms voorgoed. Zij hoopten een onafhankelijk bestaan op te bouwen in de jungle, zoals marrons in Suriname dat deden, of naar de Spanjaarden in Venezuela te vluchten, die vrijheid beloofden aan ontsnapte slaafgemaakten die zich tot het katholicisme bekeerden.

Zoals vermeld maakten Zuid-Amerikaanse geallieerden korte metten met de vele vluchtelingen. Slavenjagers brachten tegen betaling van het koloniale gezag de afgehakte en geroosterde linkerhanden van hun slachtoffers terug. Mensen die uit Essequibo ontsnapten hadden de beste kans om de Spanjaarden in Venezuela te bereiken. In 1772 klaagde de gouverneur van Essequibo dat de Spanjaarden veel slaafgemaakten van zijn kolonie herbergden. 'Als het zo doorgaat,' ging hij voort, 'zal de zaak eindigen in de totale teloorgang van een groot aantal plantages.'[7] Wie uit Demerara of Berbice kwam, moest een veel grotere afstand afleggen, en het lijkt aannemelijk dat mensen daar eerder een onafhankelijk bestaan ter plekke zochten zoals de marrons in Suriname.

Georganiseerd verzet

Er kwamen ook grootschalige, collectieve vormen van verzet voor. Met regelmaat verliet een groep mensen of zelfs een gehele plantagegemeenschap het werkkamp. In 1741 bijvoorbeeld, liepen achtendertig creoolse slaafgemaakten weg van de WIC-plantages Poelwijk en Duinenberg in Essequibo. De WIC had hen tewerkgesteld om zilvermijnen te graven. De slaafgemaakten wilden het uitputtende en gevaarlijke werk op een gegeven moment niet langer doen en trokken zich terug op een eiland in de Cayuni-rivier. Pas na zeven maanden onderhandelen stemden zij erin toe terug te komen in ruil voor een pardon en vrijwaring van mijnarbeid.[8]

De meeste revoltes hadden een minder gunstige uitkomst. In 1772 en 1789 werden kleine opstanden in Demerara met hulp van Zuid-Amerikanen bedwongen.[9] In Berbice vond in de achttiende eeuw in elk decennium wel een poging plaats, maar de mensen werden meestal door commando's van Zuid-Amerikanen of door bereidwillige slaafgemaakten die waren uitgezonden door plantagehouders opgespoord en gevangengenomen of gedood. Deze succesvolle vervolgingen zorgden ervoor dat er in Berbice, Essequibo en Demerara weinig vrije marrongemeenschappen ontstonden, alhoewel dat begon te veranderen aan het eind van de achttiende eeuw. De omvang en het volledige scala van verzet moet nog in kaart worden gebracht.

De politieke strijd tussen slaafgemaakten en slavenhouders resulteerde zelden in een gewapend conflict. Grootschalig gewapend verzet was moeilijk te organiseren, en behalve in Haïti slaagde het nergens. De meest succesvolle opstand in de drie koloniën vond plaats in Berbice in 1763. Het was in feite de langdurigste en grootste revolte in het gehele Caribische gebied in de achttiende eeuw vóór de revolutie in Saint Domingue (Haïti) in 1791. De vrijheidsstrijders, een coalitie van Afrikanen en creolen, namen de hele kolonie gedurende meer dan een jaar over. Hun leider, die zichzelf Gouverneur Kofi noemde, streefde ernaar een eigen staat te creëren die naast een Nederlandse kolonie zou bestaan. Hij was waarschijnlijk van plan om suiker te blijven verbouwen in zijn nieuwe land, met gebruik van dwangarbeiders, zoals hij dat ook deed gedurende de opstand. Hij stelde na enkele maanden strijd zelfs voor om Berbice in tweeën te delen. Het zuidelijke gedeelte zou voor hem en zijn mensen zijn, en de andere helft voor de Europeanen. Deze diplomatieke opening leidde tot een briefwisseling tussen Gouverneur Kofi en de Nederlandse gouverneur, maar de onderhandelingen liepen op niets uit. Uiteindelijk wisten de

Een diorama van een viering op een Surinaamse plantage. In de tent wordt een Du uitgevoerd: een rollenspel waarin met muziek en dans kritiek wordt geuit op leven in slavernij. Dergelijke uitingen zijn ongetwijfeld ook in de koloniën van Berbice, Essequibo en Demerara voorgekomen.

Nederlanders de opstand te onderdrukken met hulp van soldaten uit de Republiek en met name door de assistentie van Cariben en Arawakken. Veel mensen van Afrikaanse afkomst in Berbice probeerden niet bij de oorlog betrokken te raken. Zij verkozen zelfbeschikking boven een nieuwe heerschappij, in dat geval van de rebellen.

De Staten-Generaal maakten grote sommen geld vrij om de opstand met geweld te onderdrukken – zowel om de financiële belangen van Nederlandse notabelen te redden als omdat men vreesde dat de vrijheidsstrijd over zou slaan op het veel grotere buurland Suriname. De rebellen verloren de strijd voornamelijk door een tekort aan bondgenoten. De Nederlandse kolonisten konden voedsel, medicijnen, en militaire hulp krijgen van hun buren en uit de Republiek. Bovendien kregen zij cruciale hulp van hun Zuid-Amerikaanse partners. Niemand voorzag de rebellen

van nieuwe geweren en strijders. Toch duurde het tot de zomer van 1764 voor de Nederlanders hun gehavende kolonie weer geheel in handen hadden. Tegen die tijd had een derde of mogelijk een vijfde van de slaafgemaakten het leven verloren.[10] Hoe de overlevenden het trauma van de oorlog verwerkten weten we nog niet.

Hadden de rebellen gewonnen – wat bijna was gelukt – dan had de geschiedenis van het Atlantische gebied er heel anders uitgezien. In plaats daarvan besefte de Nederlandse regering steeds meer dat het veel geld kostte om opstanden en Marrons te bestrijden ten gunste van private ondernemingen zoals de Sociëteit van Suriname en de Sociëteit van Berbice. In 1795 nam de staat het directe beheer van de koloniën op de Wilde Kust, inclusief Suriname, op zich. Binnen enkele jaren gingen Berbice, Essequibo en Demerara over in Britse handen. Veel van de planters in die koloniën waren Brits of pro-Brits. Zij waren ontevreden over het onvermogen van het Nederlandse bedrijfsleven om hun voldoende kapitaal en slaafgemaakten te bezorgen. De Britten pompten veel geld in de koloniën en voerden grote aantallen slaafgemaakten aan. In de negentiende eeuw behoorden de drie koloniën voor korte tijd tot de meest winstgevende Caribische eigendommen van Groot-Brittannië.

De archieven van Essequibo, Demerara, en Berbice zijn nog maar weinig verkend. Historici zijn lang meer geïnteresseerd geweest in Suriname en de Nederlandse koloniën in Azië, en in de kleine Europese minderheid in plaats van de grote meerderheid van mensen van kleur, maar dat is aan het veranderen. Het Nationaal Archief in Den Haag heeft veel van de bronnen over de drie koloniën gedigitaliseerd, inclusief stukken uit het Archief van Guyana in Georgetown en The National Archives in Kew (VK). Dat zal zeker helpen om onderwerpen als de rol van slaafgemaakten in de ondergrondse economie, genderrelaties, verhoudingen tussen Afrikanen en Zuid-Amerikanen, de handel in lokale slaafgemaakten, de denkwereld van de slaafgemaakten, en het dagelijks leven op plantages, verder uit te diepen. Pas dan zal er een 'koloniale' geschiedenis ontstaan die aan alle betrokkenen recht doet en die beantwoordt aan de urgente vragen van vandaag.

Andrea Mosterman (1976) is associate professor in Atlantische Geschiedenis en Joseph Tregle Professor in Early American History aan de University of New Orleans. Ze onderzoekt de Nederlandse slavernij en slavenhandel in de Atlantische wereld en vooral in Noord-Amerika. Ze schreef onder andere *Spaces of Enslavement. A History of Slavery and Resistance in Dutch New York* (2021), winnaar van de 2020 New Netherland Institute Hendricks Award. Op dit moment werkt ze aan een project over de zeventiende-eeuwse Nederlandse slavenhandel met Noord-Amerika.

Andrea Mosterman

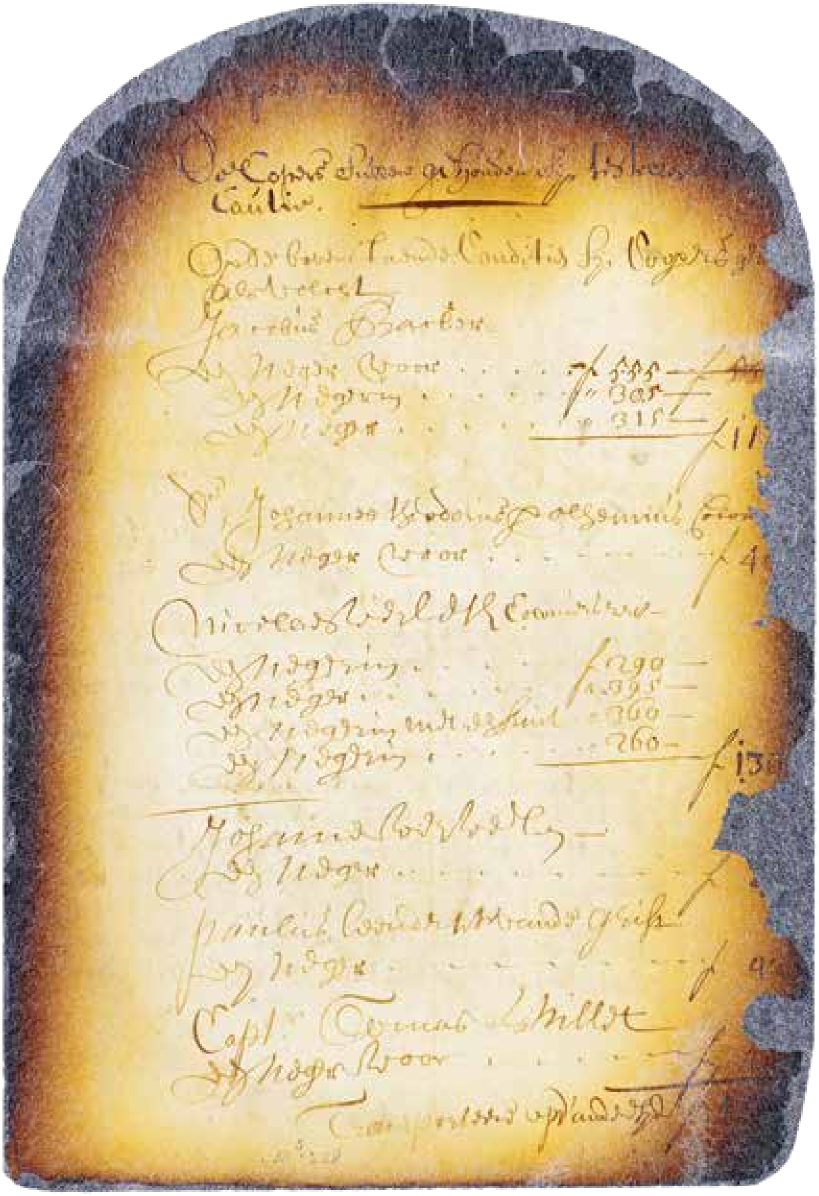
18. Slavernij in Nederlands Noord-Amerika

Op 29 mei 1664 werden in Nieuw-Amsterdam twintig mannen, negen vrouwen en een kind verkocht aan de hoogste bieders. Ze waren twee dagen eerder met elf anderen – die volgens Petrus Stuyvesant, directeur-generaal van de kolonie Nieuw-Nederland, te oud en zwak waren om geveild te worden – aan boord van het schip de Musch aangekomen na een reis die een maand had geduurd en op Curaçao was begonnen. Onder hen bevond zich een moeder met kind, die samen voor 360 gulden werden gekocht door Nicolas Verleth. Wie was deze vrouw? Waar kwam ze vandaan? Hoe oud was haar kind? Wat zou er met hen in Nieuw-Nederland gebeuren? Antwoorden op die vragen zullen we waarschijnlijk nooit vinden. In Nederlandse documenten uit die tijd staan zij slechts vermeld als 'een negerin met een kint'.[1]

Nederlandse slavernij, de slavenhandel, en slaafgemaakte mensen hadden een ongekende invloed op de ontwikkeling van Nieuw-Nederland en later New York en New Jersey. Binnen enkele jaren nadat de eerste Europese families zich in 1624 in dit gebied vestigden werden slaafgemaakte Afrikanen naar de Nederlandse kolonie gebracht. De slavernij werd dus al vroeg geïntroduceerd door de West-Indische Compagnie (WIC) en bleef prominent aanwezig in de regio, ook in de Nederlands-Amerikaanse gemeenschappen, zelfs lang nadat de WIC het gebied aan de Engelsen was kwijtgeraakt. In New York werd de slavernij pas in 1827 afgeschaft. In New Jersey, waar generaties lang Nederlandse nazaten van kolonisten mensen in slavernij hielden, gebeurde dat na vele jaren van geleidelijke emancipatie pas volledig aan het eind van de burgeroorlog in 1865.

Slavernij in Nieuw-Nederland

Recent onderzoek laat zien dat slaafgemaakte Afrikanen belangrijk waren voor de Nederlandse kolonisatie in Noord-Amerika. Om dat gebied effectief te kunnen koloniseren had de WIC leden van een niet-oorspronkelijke bevolking nodig, maar het was niet altijd makkelijk om Europese kolonisten aan te trekken. Slaafgemaakte Afrikanen werden zodoende gebruikt om het land te bevolken, te ontwikkelen en te verdedigen. Als gedwongen

Een koperslijst uit zeventiende-eeuws Nieuw-Nederland. Op dergelijke lijsten worden slechts de naam en kosten van de slaafgemaakten en de namen van de kopers en verkopers vermeld.

Kaart gemaakt door Nicolaas Visscher II met op de voorgrond
een gezicht op het toenmalige Nieuw-Amsterdam (Manhattan).

arbeiders droegen zij bovendien bij aan de totstandkoming van een goede infrastructuur en aan het ontbossen van het land en werkten ze in de landbouw. Een deel van hun werkzaamheden verrichtten ze geketend, soms zij aan zij met gevangenen. Slaafgemaakte Afrikanen vertegenwoordigden een zeker economisch ‘kapitaal’ en ze werden regelmatig verhuurd of verkocht. Gedurende de zeventiende eeuw kochten individuen steeds vaker zelf slaafgemaakte mensen voor onder andere hulp in het huishouden, assistentie in de werkplaats en werk op boerderijen en plantages. Al werden zij overal te werk gesteld – van Fort Casimir aan de Delaware River tot aan Huys de Hoop in het hedendaagse Connecticut – de meeste slaafgemaakte mensen in de Noord-Amerikaanse kolonie woonden in Nieuw-Amsterdam, de nederzetting op het zuidelijke puntje van Manhattan.

De WIC claimde een enorm gebied in Noord-Amerika, maar in werkelijkheid controleerde men alleen een gering aantal nederzettingen. De meeste gebieden bleven in handen van de oorspronkelijke bewoners. In de omgevingen van de Nederlandse nederzettingen waren de verhoudingen met de lokale bevolkingen vaak gespannen, uiteraard was dat vooral het geval wanneer kolonisten of de WIC hun controlegebied probeerden uit te breiden. In de omgeving van Manhattan escaleerde door toedoen van directeur-generaal van Nieuw-Nederland Willem Kieft de relatie met de Munsee-sprekende Lenape bevolking, wat tot een jarenlange strijd leidde. Tijdens dat conflict, dat als Kiefts Oorlog wordt herinnerd, verloren honderden kolonisten en Munsee het leven. De Pavonia Massacre (1643) is een van de bekendste en brutaalste aanvallen van de Nederlanders op een Munsee-gemeenschap. In Kiefts Oorlog werden slaafgemaakte Afrikanen bewapend en ingezet in de strijd. Een aantal van hen kreeg land ten noorden van Nieuw-Amsterdam, in een gebied dat wel wordt beschouwd als een buffer tegen aanvallen van de Munsee. Een ander voorbeeld: tijdens oorlog met de Esopus-bevolking in het gebied rond wat toen Wiltwijck was – een nederzetting in de Hudson Valley – maakte de WIC gebruik van slaafgemaakte mannen om tegen de Esopus te vechten en zo de Nederlandse kolonisten te beschermen. In die strijd werden Esopusmannen gevangengenomen en naar Curaçao verscheept om daar 'nevens de negros' te werken voor de compagnie.[2]

Historici hebben vooral geschreven over de slaafgemaakte mannen en vrouwen die voor de WIC werkten. Een aantal van hen verwierf een gedeeltelijke vrijheid-onder-voorwaarden die, omdat ze niet geheel vrij waren, halve-vrijheid of *half-freedom* wordt genoemd. Ze waren bijvoorbeeld verplicht om nog steeds regelmatig werk voor de Compagnie te verrichten, en hun kinderen bleven vaak 'in bezit' van de WIC. Dat die slaafgemaakte Afrikanen redelijk veel aandacht hebben gekregen in de geschiedschrijving is niet verrassend. Ze worden namelijk, in tegenstelling tot hun eerdergenoemde lotgenoten, in de documenten wel bij naam genoemd – zoals Sijmon Congo, Manuel de Gerrit de Reus, Domingo van Angola, Cleijn Manuel en Marijken van Angola.

Manuel de Gerrit de Reus van Angola, bijvoorbeeld, komt voor in verschillende documenten. Zo weten wij dat hij lid was van de Nieuw-Amsterdamse Nederlands Hervormde Kerk en dat hij zijn zoon Michiel daar op 16 maart 1642 liet dopen. Hij verscheen ook een aantal malen voor

de directeur-generaal en de raad van Nieuw-Amsterdam, het uitvoerend en wetgevend bestuursorgaan van de kolonie. De Reus wordt in de zogeheten 'minuten' van de raad uit 1641 genoemd als een van de negen verdachten van de moord op Jan Premero, die eveneens door de WIC in slavernij werd gehouden. Hij werd schuldig bevonden aan de moord, maar overleefde zijn executie door ophanging op wonderbaarlijke wijze, waarna hem gratie werd verleend. Drie jaar later verwierf hij samen met tien andere slaafgemaakte mannen en hun echtgenotes een halve-vrijheid. Zij waren vrij op voorwaarde dat zij jaarlijks de WIC een bepaalde som betaalden en de organisatie bijstonden wanneer dat nodig was. Bovendien zouden hun kinderen (inclusief toekomstige kinderen) eigendom van de Compagnie blijven.[3] Die echtparen kregen land ten noorden van Nieuw-Amsterdam, waar een groeiende gemeenschap van Zwarte Nieuw-Nederlanders ontstond.

Uit de namen van de mannen en vrouwen die in deze gemeenschap leefden – zoals Paulo Angola, Reytory van Angola, Sijmon Congo, Pieter Santomee, Antonij Portugies – blijkt dat een groot aantal van hen afkomstig waren uit gebieden in onder andere São Tomé, Kongo en Angola. De Iberisch-Katholieke voornamen vormen ook een indicatie dat zij uit gebieden met een sterke Portugese en katholieke invloed kwamen, wat in grote delen van West-Centraal Afrika het geval was. Die christelijke achtergrond heeft hen er mogelijk deels toe bewogen te participeren in de Nederlands Hervormde Kerk. Maar zij vormden een minderheid. Net als over de moeder en het kind die in 1664 aan Nicolas Verleth werden verkocht, weten we nog weinig over de slaafgemaakten die niet bij naam in de documenten voorkomen.

Tussen 1627 en 1664 zijn volgens de Slave Voyages-database rond de duizend slaafgemaakte mensen naar Nieuw-Nederland gebracht middels de interkoloniale en trans-Atlantische slavenhandel. Dat gebeurde vaak aan boord van schepen zoals de Musch, die diverse goederen van het Caribisch gebied naar Nieuw-Nederland transporteerden. Alleen de schepen 't Witte Paert (1655) en de Gideon (1664) werden specifiek ingezet om mensen van Afrika naar Noord-Amerika te brengen. Slaafgemaakte mannen, vrouwen en kinderen werden vaak maanden op deze schepen vastgehouden, onder erbarmelijke omstandigheden. Velen van hen overleefden de reis niet en degenen die in Nieuw-Nederland aankwamen waren vaak ziek, ondervoed en getraumatiseerd. In Nieuw-Nederland werden deze mannen, vrouwen en kinderen door de WIC te werk gesteld

of, meestal via openbare veilingen, verkocht. Een deel van de mensen die aan boord van de Gideon in Nieuw-Amsterdam arriveerden werd naar de Amsterdamse stadskolonie Nieuwer-Amstel gebracht. In een aantal gevallen werden slaafgemaakte mannen, vrouwen en kinderen in de Engelse koloniën Virginia en Maryland verkocht.

Toen de Engelsen in 1664 Nieuw-Nederland overnamen, beheersten ze het gebied (nog) niet permanent. Tijdens de Vrede van Breda (1667) kwamen Nederland en Engeland onder andere overeen dat Engeland het gebied in Noord-Amerika mocht houden, terwijl Suriname, voorheen een Engelse kolonie die eerder in 1667 door Nederlanders werd veroverd, in Nederlandse handen bleef. Deze overeenkomst werd echter verbroken toen Nederland de Noord-Amerikaanse kolonie in augustus 1673 heroverde. Het werd nu Nieuw Oranje genoemd, maar het bleef ditmaal niet lang Nederlands bezit. Binnen een jaar werd in de Vrede van Westminster (1674) afgesproken dat Nederland de voormalige Engelse kolonie Suriname mocht houden in ruil voor een permanente overgave van het gebied in Noord-Amerika.

Ontwikkelingen na het verlies van Nieuw-Nederland

Nadat Nederland de kolonie aan de Engelsen verloor bleven Nederlandse kolonisten en hun nazaten invloedrijk in het gebied. Velen van hen hielden mensen in slavernij. De slaafgemaakten spraken vaak Nederlands, kookten Nederlands eten en vierden Nederlandse feesten zoals Pinksteren. Zo was wat in New York 'Pinkster' werd genoemd aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een uitgebreid feest voor veel slaafgemaakte New Yorkers.

Al maakte het slaafgemaakte deel van de bevolking gemiddeld minder dan vijftien procent uit van het totaal, in delen van onder andere het Nederlands-Amerikaanse Kings County, tegenwoordig beter bekend als Brooklyn, bedroeg dat in 1790 rond de dertig procent. In die gemeenschappen hielden bijna driekwart van de huishoudens mensen in slavernij. Leden van de familie Van Brunt, bijvoorbeeld, waren prominente slavenhouders. Volgens de *1755 Census of Slaves*, waarvoor men alleen volwassenen telde, hield Rutgert van Brunt junior zes mannen en vier vrouwen in slavernij.[4] Nederlandse nazaten in Noord-Amerika hadden in veel gevallen connecties met inwoners van Nederlandse koloniën in het Caribisch gebied, en bezaten daar in sommige gevallen ook plantages.

De Nederlands Hervormde kerk speelde aanvankelijk een belangrijke rol in veel van deze Nederlands-Amerikaanse gemeenschappen. Maar in de achttiende eeuw waren er aanzienlijk minder slaafgemaakten aanwezig in deze kerken. Sommige documenten geven aan dat dat deels het gevolg was van oppositie door witte kerkleden, die 'hun' kerk niet met slaafgemaakte Zwarte mensen wilden delen. Zij beschouwden hen onder andere als vervloekt en zielloos. Bovendien hielden dominees, zoals Theodardus Polhelmus en Martinus Schoonmaker, vaak zelf mensen in slavernij.[5]

Slavernij kon alleen in stand worden gehouden door geweld, wetgeving, surveillance en intimidatie. Slaafgemaakte vrouwen, mannen en kinderen vochten voor hun vrijheid. Hoewel zij niet zonder toestemming mochten reizen of handel mochten drijven overtraden ze regelmatig de vele regels die bedoeld waren om hun activiteiten te beperken. Ze ontwikkelden manieren om zich door de steden en over het platteland te begeven zonder op te vallen. Vaak was dit tijdelijk, bijvoorbeeld om familie of vrienden op te zoeken, maar ze probeerden ook regelmatig definitief aan de slavernij te ontsnappen, wat onder meer blijkt uit het feit dat eigenaren middels advertenties op zoek waren naar hun mensen. En het bleef niet bij individueel verzet. In 1712, bijvoorbeeld, kwamen slaafgemaakte New Yorkers gezamenlijk in opstand. Volgens gouverneur Robert Hunter begon het verzet toen een gebouw in brand werd gestoken. Vervolgens werden witte New Yorkers die naar het vuur kwamen kijken tegengehouden door slaafgemaakte New Yorkers die zich hadden bewapend met onder andere bijlen, messen en pistolen. Tijdens het verzet werden negen witte New Yorkers, waaronder Nederlandse nazaten, gedood. Verschillende anderen raakten gewond. Toen de gouverneur een militie inzette vluchtten de opstandelingen de bossen in ten noorden van de stad. Een aantal van hen werd gearresteerd. Zes opstandelingen pleegden zelfmoord voordat zij gevangen konden worden genomen. Uiteindelijk werden eenentwintig slaafgemaakte New Yorkers berecht en op gruwelijke wijze publiekelijk geëxecuteerd in een poging door met dergelijk vertoon van wreedheid verder verzet te voorkomen.

Sojourner Truth, ook wel bekend als Isabella Baumfree, was waarschijnlijk de bekendste slaafgemaakte New Yorker. Zij werd beroemd door haar werk als abolitionist en vrouwenrechtenactivist. Haar speech tijdens de Women's Rights Convention in Akron, Ohio (1851) is beroemd geworden.

I Sell the Shadow to Support the Substance.
SOJOURNER TRUTH.

Truth werd aan het eind van de achttiende eeuw geboren in een Nederlands-Amerikaanse gemeenschap in de Hudson Valley. Samen met haar broer en haar ouders werd ze in slavernij gehouden door de familie Hardenbergh – totdat Charles Hardenbergh in 1806 overleed. Tijdens een veiling werd de negenjarige Truth verkocht aan een Engelstalige familie. Zij sprak op dat moment alleen Nederlands. Jaren later vertelde ze over haar ervaringen in *Narrative of Sojourner Truth: A Northern Slave*, een van de weinige boeken waarin wordt verteld over de slavernij in de Nederlands-Amerikaanse gemeenschappen vanuit het perspectief van een slaafgemaakte.[6] Haar verhaal laat zien dat Nederlandse nazaten tot in de negentiende eeuw, toen in New York de slavernij geleidelijk werd afgeschaft, mensen in slavernij hielden.

Onderzoek naar Nederlandse slavernij in Noord-Amerika

Hoewel slavernij in New York en New Jersey meer dan tweehonderd jaar lang bestond, hebben historici er relatief weinig over geschreven. Slavernij werd (en wordt nog steeds) vaak gezien als iets wat in het zuiden en niet in het noorden van de Verenigde Staten voorkwam. In publicaties over slavernij in New York richtten de auteurs zich vooral op de achttiende en negentiende eeuw, met vaak weinig aandacht voor slavernij tijdens de Nederlandse periode. Joyce Goodfriend was een van de weinige historici die al in de jaren zeventig uitgebreid aandacht aan Nieuw-Nederlands slaafgemaakte bevolking besteedde in haar werk.[7]

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kreeg de slavernij in New York aanzienlijk meer aandacht in de Verenigde Staten, grotendeels als gevolg van de ontdekking van de Afrikaanse begraafplaats in Manhattan, nu beter bekend als de African Burial Ground, in 1991. Diverse publicaties over de slavernij, vooral in New York City, volgden op die ontdekking, en in 2004 opende de New-York Historical Society de 'Slavery in New York'-expositie, een belangrijke tentoonstelling die de voor velen onbekende geschiedenis van de lokale slavernij met het publiek deelde.[8]

◀ Foto van Sojourner Truth (1797-1883) uit 1864.

Sindsdien is er vooral in de Verenigde Staten veel meer over de Nederlandse slavernij in New York en in Nieuw-Nederland geschreven. Alleen al in de afgelopen tien jaar publiceerden historici Jeroen Dewulf, Nicole Maskiell en Andrea Mosterman boeken over de slavernij in Nederlands-Amerikaanse families en gemeenschappen. Bovendien brachten historici Dienke Hondius, Nancy Jouwe, Dineke Stam en Jennifer Tosch in 2017 in Nederland en de Verenigde Staten een gids uit met locaties die van belang waren voor New Yorks Nederlandse slavernijverleden.[9] Er zijn vele redenen aan te wijzen voor de toename van de aandacht. Ongetwijfeld speelt het mee dat meer historici in de Verenigde Staten zeventiende-eeuws Nederlands kunnen lezen. Daarnaast zijn veel van de documenten door het New Netherland Project vertaald en in toenemende mate digitaal beschikbaar gemaakt. Tot slot worden dergelijke studies steeds vaker ondersteund door onder andere het New Netherland Institute (NNI), de Netherland-America Foundation (NAF), de Gilder Lehrman Institute en het Nederlands consulaat in New York.

Er is nog veel onderzoek nodig om een vollediger beeld te krijgen van de Nederlandse slavernij in Noord-Amerika. De geschiedenis daarvan is tot nu toe voornamelijk onderzocht zonder daarbij aandacht te besteden aan soortgelijke situaties die zich elders voordeden. Als gevolg daarvan deden sommige historici het voorkomen alsof slavernij in Nieuw-Nederland uniek was. De afgelopen jaren hebben onderzoekers aangetoond dat dat niet het geval is. Ook wordt uit onderzoek duidelijk dat er trans-Atlantische connecties bestonden. Zo blijkt bijvoorbeeld dat Nederlandse nazaten in Noord-Amerika in de achttiende eeuw vaak nog sterke banden met andere Nederlandse gebieden hadden en dat een aantal van hen plantages bezat in het Caribisch gebied.

Onderzoek in andere delen van Amerika heeft aangetoond dat ook leden van de oorspronkelijke bevolking tot slaaf werden gemaakt. Dat kwam ook voor in New York, maar we weten daar nog vrij weinig over (al staan in documenten geregeld zogenaamde 'Indian slaves' vermeld). Tijdens de Nederlands koloniale periode lijkt een dergelijke vorm van slavernij minder gebruikelijk, maar dat betekent niet dat die niet voorkwam. De WIC stuurde bijvoorbeeld een groep Esopus in slavernij naar Curaçao. De Nederlandse rol in de mensenhandel in en met Noord-Amerika verdient meer aandacht. Nader onderzoek kan uitwijzen hoe belangrijk de Nederlandse slavenhandel met Noord-Amerika daadwerkelijk was voor de

Nederlandse en Engelse koloniën. Het kan ook meer licht werpen op de ontwikkeling van Curaçao tot een zogenaamd slaafdepot tijdens de periode dat het onder het bewind van Petrus Stuyvesant stond en dus vanuit Nieuw-Nederland beheerd werd. Daarnaast zouden er publicaties gewijd moeten worden aan de slaafgemaakte mensen zelf. De afgelopen jaren hebben historici laten zien dat het ondanks de schaarste aan documenten die hun perspectieven belichten mogelijk is een completer overzicht van hun geschiedenis te bieden.

Nieuw-Nederland vormde een integraal onderdeel van de zeventiende-eeuwse Nederlandse slavenhandel, en slavernij was belangrijk voor de ontwikkeling van de kolonie. Bovendien bleven Nederlandse nazaten in dit gebied tot in de negentiende eeuw prominente slavenhouders en slavenhandelaren. Het is belangrijk dat in Nederland de slavernij in Noord-Amerika meer aandacht krijgt in de context van de wereldwijde Nederlandse slavernij.

Erik Odegard (1986) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar hij in 2018 promoveerde op de carrières van Nederlandse koloniale gouverneurs in de zeventiende eeuw. Hij werkte onder andere als onderzoeker bij het Mauritshuis en is sinds 2021 bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) werkzaam op een door de NWO gefinancierd onderzoek naar particuliere investeerders in Nederlands-Brazilië.

Erik Odegard

19. Nederlands-Brazilië tussen 1630 en 1654

Tussen 1630 en 1654 veroverde de West-Indische Compagnie (WIC) een gedeelte van de Portugese kolonie in het noordoosten van Brazilië. Deze kolonie, die (stukken van) de kustgebieden van de huidige staten Pernambuco, Paraíba, Rio Grande do Norte, Alagoas, Ceará, Piaui en Maranhão besloeg, was de eerste slavensamenleving onder Nederlands gezag in het Atlantische gebied. Nederlands-Brazilië staat aan de wieg van de systematische Nederlandse betrokkenheid bij het verhandelen van mensen en het in gevangenschap houden van slaafgemaakte Afrikanen in de Nieuwe Wereld. De forten aan de Goudkust van het huidige Ghana, met Elmina als hoofdvestiging, vormen de enige overblijfselen van het kortstondige Zuid-Atlantische imperium dat de WIC in de periode 1630-1645 wist op te bouwen – en dat het volgende decennium verloren ging. Naast de kolonie in Brazilië en de forten in Ghana maakten ook het eiland São Tomé en delen van Angola hier deel van uit.

Grote plannen in de zuidelijke Atlantische Oceaan

Al sinds de jaren negentig van de zestiende eeuw waren er plannen gemaakt in de Republiek voor de oprichting van een gezamenlijke Atlantische compagnie, maar pas in juni 1621 verleenden de Staten-Generaal van de Nederlandse Republiek een octrooi aan de WIC. Dat was meer dan alleen een handelsbedrijf. Het was de bedoeling dat Spaanse en Portugese koloniën en schepen in het gebied aangevallen zouden worden en de Compagnie kreeg daarvoor uitgebreide volmachten. Het bedrijf mocht forten stichten en troepen werven, oorlogsschepen uitrusten en kreeg jurisdictie over de koloniën die zij zou stichten of veroveren.

In het Atlantisch gebied waren vanouds verschillende groepen kooplui bij heel verschillende activiteiten betrokken. Het was lastig om alle verschillende belangen en activiteiten in één bedrijf onder te brengen. Na de oprichting en nadat een aandelenkapitaal van zo'n 7,7 miljoen gulden was uitgeschreven, moest worden nagedacht over de te volgen

strategie. Waar zou het enorme aandelenkapitaal het best kunnen worden geïnvesteerd? De keuze viel op de verovering van de Portugese kolonie in Brazilië.

Suiker en slavernij in Brazilië

De keuze van de bewindhebbers om Brazilië te veroveren betekende ook automatisch een keuze voor slavernij. Men was in Nederland goed op de hoogte van het feit dat suiker in Brazilië met de arbeid van slaafgemaakten werd verbouwd en geoogst. Voor de oprichting van de WIC was juist de aanwezigheid van slavernij in bijvoorbeeld Brazilië, zowel van Afrikanen als van inheemse Amerikaanse volken, door Noord-Nederlandse propagandisten aangedragen als een bewijs van de 'Spaanse' tirannie. Toch viel de keuze op Brazilië. En op slavernij. De Republiek was zelf echter ook niet volledig onschuldig: de oudste informatie van een Nederlands schip dat betrokken was bij de handel in mensen tussen Angola en Brazilië komt al uit het einde van de zestiende eeuw.

De verovering van een gedeelte van Brazilië was een enorme militaire operatie en het kostte jaren van strijd voordat er een vatbare kolonie onder Nederlands gezag ontstond. Het duurde tot ongeveer 1635 voordat het door de WIC gecontroleerde gebied veilig genoeg was om de productie van suiker weer ter hand te nemen. Verbrande en verwoeste suikermolens werden weer in gebruik genomen.

De WIC had tijdens de oorlog molens die verlaten waren in beslag genomen. Deze werden geveild aan de meestbiedende particuliere investeerders. Dit kon in de kosten lopen: Isaac de Rasière kocht in juni 1637 de molen Gargaou in Paraíba voor 110 000 gulden.[1] Soms waren de investeerders inwoners van de kolonie of personeel van de WIC, maar in veel gevallen waren het investeerders uit de Republiek zelf die molens kochten. Een aantal Portugese planters had trouw aan de Compagnie en de Republiek gezworen en zij hadden hun bezit kunnen behouden.

De motivatie om in de suikerproductie te stappen is vaak lastig te achterhalen. In een aantal gevallen lijken de molens als speculatieobject te hebben gediend en werden ze gekocht en snel weer doorverkocht. Vaak werden de molens dan weer gekocht door de Portugezen van wie de molens in eerste instantie waren afgenomen.

In het verleden is gesuggereerd dat WIC-functionarissen zich in Brazilië met een tekort aan arbeid geconfronteerd zagen en dat toen het besluit voor slavernij en de handel in mensen werd genomen.[2] De werkelijkheid

ligt anders. Men was in Nederland wel degelijk op de hoogte van de manier waarop in Brazilië suikerriet werd verbouwd en verwerkt en was met de verovering van het gebied niet van plan hier verandering in te brengen. Al in 1624, na de succesvolle verovering van Bahia, werd Piet Hein met een eskader naar Luanda (Angola) gestuurd om die plaats te veroveren. Historicus Kees Ratelband beargumenteerde in zijn studie van die reis dat het vooral ging om het ontzeggen van de slavenhandel aan de Portugezen, maar dit lijkt weinig realistisch.[3] De WIC probeerde Brazilië te veroveren om zelf de controle over de productie van suiker te krijgen en zo de prijzen in Europa te kunnen bepalen. Het was de bedoeling om het Portugese Zuid-Atlantisch imperium zo intact mogelijk in handen te krijgen, daarbij was controle over Luanda van groot belang. Het lukte pas in 1637 om een eerste belangrijke Portugese vestiging in Afrika te veroveren. Dat jaar viel Elmina in handen van de WIC. Vier jaar later werd ook Luanda veroverd. Gedurende de hele Nederlandse periode zouden ongeveer 31 000 mensen uit Afrika naar Brazilië worden afgevoerd.

Dit betekende niet dat slavernij en de handel in mensen onomstreden waren. Juist een oproep om slavernij ‘in de context van de tijd’ te zien dwingt ons om kritisch te kijken naar de grote verschuiving die tussen ongeveer 1600 en 1640 plaatsvond. Eerder werd slavernij nog beschreven als een uitvloeisel van de typische Iberische, ‘paapse’ tirannie waar ook Nederland onder leed. Slaafgemaakten en de inheemse bevolking van de Amerika’s werden als lotgenoten en natuurlijke bondgenoten van de Republiek gezien. Tegen 1640 waren slavernij en mensenhandel echter een vast onderdeel van de bedrijfspolitiek van de WIC geworden.

Toch bleven er ook tegenstanders van slavernij. Willem Usselincx, die jarenlang voor de oprichting van een West-Indische Compagnie had gepleit, sprak zich in 1644 in een brief aan de Staten-Generaal krachtig tegen slavernij uit.[4] Maar deze kritiek werd in Brazilië zelf niet uitgesproken, daar werd juist door het koloniaal bestuur beweerd dat slaafgemaakte Afrikanen cruciaal waren voor het economisch succes van de kolonie. Opvallend is wel dat dezelfde bestuurders, waaronder Johan Maurits van Nassau-Siegen (gouverneur-generaal in 1637-1644), diplomaten van de slaven-exporterende staten Kongo en Ndongo-Matamba met alle passende egards ontvingen.

Slaafgemaakten in Nederlands-Brazilië kwamen – op een beperkt aantal uitzonderingen na – altijd uit Afrika, maar dit betekende niet dat men Afrikanen alleen als ‘slaven’ zag. Juist in deze periode ontmoetten

koloniale bestuurders, ook aan de overkant van de Atlantische Oceaan, Afrikanen als diplomaten, handelspartners en bondgenoten. Rechtvaardigingen van het in slavernij houden van Afrikanen richtten zich in deze periode ook vooral op de gevoelde economische noodzaak of het idee dat Afrikanen beter tegen hard werk in de tropen zouden kunnen. Raciale of Bijbelse rechtvaardigingen kwamen in deze periode nog niet voor in de discussie over slavernij.

In Nederland zelf veranderde de omgang met slavernij ook. Waar in 1621 nog het stadsbestuur van Hoorn aan de Staten-Generaal instructie had gevraagd over hoe om te gaan met een groep slaafgemaakten aan boord van een prijsgemaakt Portugees schip, gaf tegen 1650 de Admiraliteit van Amsterdam zonder probleem de opdracht een groep 'Moorse' – in dit geval Noord-Afrikaanse – gevangenen af te voeren naar Spanje om hen daar te verkopen. Halverwege de jaren 1630 legden de Staten-Generaal het verzoek neer bij de bewindhebbers van de WIC of de Compagnie geïnteresseerd was om krijgsgevangen bemanningen van 'Barbarijse' kapers in Brazilië in slavernij te werk te stellen. De WIC wees dit uiteindelijk af, islamitische kapers zouden een risico vormen voor de veiligheid van de kolonie.

Beslissingen over slavernij werden dus niet alleen door de top van de WIC, maar ook door de Staten-Generaal en de Admiraliteiten gemaakt.

'Brasilianen' en 'Tapuyas': de WIC en de inheemse bevolking

In de Portugese periode (voor de Nederlandse verovering in 1630) was het normaal om groepen van de lokale bevolking in slavernij te houden. Dit was vooral in gebieden die minder goed werden bediend door schepen uit Luanda, zoals het zuiden en het noorden van de kolonie. Maar ook in Pernambuco leefden lokale bevolkingen in slavernij. Portugees beleid was om de lokale bevolking zo veel mogelijk te kerstenen en onder te brengen in missiedorpen die door jezuïeten werden beheerd. Daar waren de mensen (meestal) wel vrij van het gevaar tot slaaf gemaakt te worden, maar leefden ze ook niet echt in vrijheid.

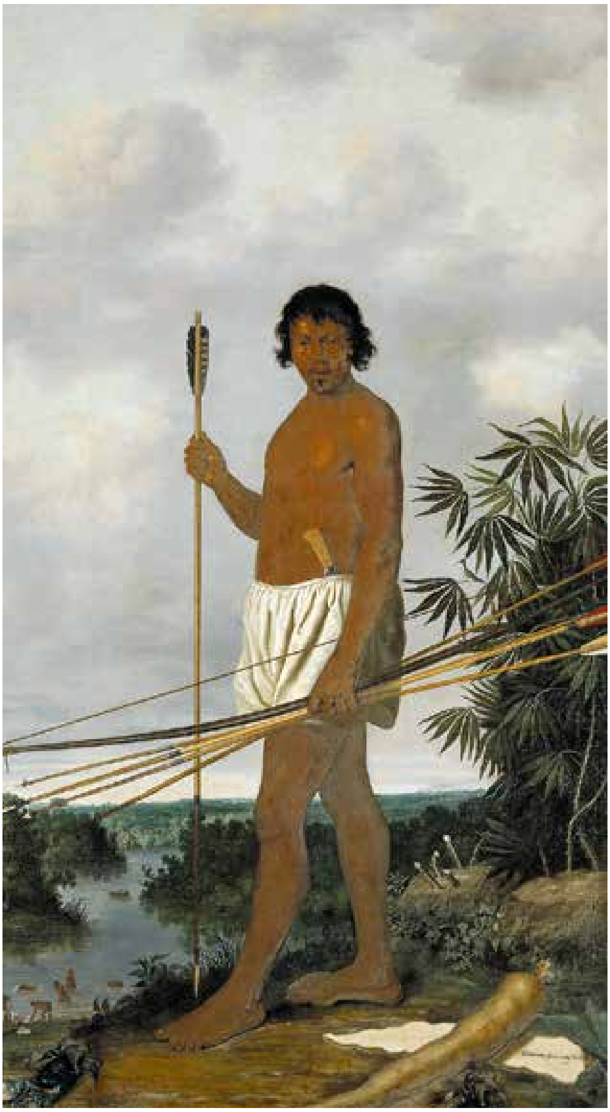
De Nederlandse invasie bood voor de lokale bevolking de mogelijkheid om in opstand te komen tegen de Portugezen, zich als bondgenoten bij de Nederlanders aan te sluiten en zo een betere positie te krijgen. Voor de WIC was daarom een goede omgang met de bevolkingsgroepen in het noordoosten van groot belang. Al in 1625 waren diplomaten van de

Pernambuco was het hart van de Nederlandse kolonie in Brazilië.

Potiguar, een lokale bevolkingsgroep die zich met de Nederlanders had verbonden, naar Nederland gekomen. Zij zouden helpen de invasie van 1630 voor te bereiden en hielpen na de invasie de WIC om vaste contacten aan te knopen met de Potiguar.

De verhouding van de WIC met de verschillende lokale bevolkingsgroepen verschilde sterk. In Nederlandse bronnen uit die periode wordt een onderscheid gemaakt op basis van de verschillende taalgroepen die de inheemse bevolking van Brazilië sprak. Groepen die Tupi-talen spraken, zoals de Potiguar en Tupinamba, werden 'Brasilianen' genoemd. In de Portugese periode waren juist deze mensen in de *aldeas*, de missiedorpen, ondergebracht. Verder in het binnenland van Pernambuco, en naar het noordwesten, leefden andere nomadische of semi-nomadische groepen die door de Nederlanders als 'Tapuyas' werden omschreven.

Het onderscheid tussen de groepen was voor de Nederlanders van wezenlijk belang. De Brasilianen werden als meer beschaafd gezien en hen in slavernij houden werd verboden. Maar de Tapuyas werden als kannibalistische wilden gezien en er werd na de verovering van Maranhão gezocht naar redenen om het in slavernij houden van mensen uit deze groep wel toe te staan.

De twee schilderijen van Albert Eckhoudt laten zien hoe er tegen verschillende lokale groepen aangekeken werd. Het linker schilderij is van een Braziliaan die 'beschaafd' is afgebeeld en het rechter schilderij van een Tapuyaman die werd gezien als minder beschaafd.

Na de verovering van Pernambuco en de andere noordoostelijke Capitanías vanaf 1630 heeft de WIC het tot slaaf maken en in slavernij houden van de inheemse bevolking verboden. Dit was een belangrijke voorwaarde om de alliantie in stand te houden. Toch was deze relatie niet vlekkeloos. In 1641 werd het idee opgevat om Potiguar-kinderen door Nederlandse onderwijzers les te laten geven. Er werd een soort kostschool ingericht in een klooster in Paraiba, maar de ouders noch de dorpsoudsten waren hiervan op de hoogte gebracht. Het wekt weinig verbazing dat ze niet veel heil zagen in hun kinderen door vreemden te laten opvoeden.

Ook het gebruik van de inheemse bevolking als bondgenoten van de WIC stuitte op problemen. Op de expeditie naar Luanda en Sao Thomé in 1641 was een contingent inheemse troepen aanwezig. Maar de sterfte die ook onder de Europese soldaten veel slachtoffers maakte trof hen extra hard. De Heren XIX, het hoogste bestuur van de WIC, riepen hierna het Braziliaanse bestuur op om niet langer inheemse bondgenoten buiten Brazilië in te zetten.[5]

In het in 1641 veroverde Maranhão kwam van oudsher meer inheemse slavernij voor omdat het gebied nauwelijks door schepen uit Afrika werd aangedaan. De Portugese kolonie was dunbevolkt en het gebied was eigenlijk voor de WIC, die al in grote financiële problemen verkeerde, niet rendabel. Verschillende groepen in Maranhão praktiseerden ook ritueel kannibalisme en dit gebruik vormde een reden om het tot slaaf maken van Indianen in Maranhão toch toe te staan. Als mensen te koop werden aangeboden maar door de Nederlanders niet werden gekocht zouden ze, zo luidde het argument, worden opgegeten. Was het dan niet beter om hen te redden door ze te kopen? Waarschijnlijk was dit argument een excuus om in Maranhão wel inheemse slavernij toe te staan, waar dat verder in Nederlands-Brazilië verboden was. Soortgelijke argumenten werden ook in de Spaanse koloniën gebezigd nadat het in 1512 was verboden om de oorspronkelijke bevolking in slavernij te houden. Maar het doorzetten van de tot slaaf making van inheemse groepen zette ook kwaad bloed onder lokale bondgenoten in Maranhão. Uiteindelijk zouden zij zich zelfs bij de Portugezen aansluiten en hun steun zou beslissend zijn voor het slagen van een Portugese opstand in het gebied, in 1642-43.

De lokale bondgenoten van de Nederlanders in Pernambuco zagen in dezelfde periode juist hun rechten en relatie tot het Nederlandse koloniaal bestuur op papier vastgelegd. Zo zouden de Brasilianen onder eigen leiders en eigen recht blijven leven en zouden ze als gelijk aan de Neder-

landers behandeld worden. Het vastleggen van de rechten van de inheemse bevolking in 1644, juist voor het uitbreken van de Portugese opstand in 1645 die uiteindelijk een einde zou maken aan de Nederlandse kolonie, was van groot belang voor de steun die de WIC in de laatste tien jaar van hen zou krijgen.

De strijd tussen de Portugezen en de Nederlanders kreeg voor inheemse groepen het karakter van een burgeroorlog, waarbij sommigen de kant van de Nederlanders en sommigen de kant van de Portugezen kozen.[6] Na het uiteindelijke verlies van Brazilië kwam een uittocht van voormalige bondgenoten naar het noordwesten op gang. Sommigen ontvluchtten Brazilië helemaal: onder de bewoners van de Zeeuwse kolonie op Tobago in de jaren 1660 staan ook enkele Brasilianen vermeld.

Een slavensamenleving

Nederlands-Brazilië vormt het begin van de systematische Nederlandse betrokkenheid bij de handel in mensen, en de kolonie was de eerste slavensamenleving onder Nederlandse vlag in het Atlantisch gebied. Een slavensamenleving is een samenleving waarin alle sociale en economische relaties worden bepaald door de aanwezigheid van slavernij. Sociale relaties zoals die tussen man en vrouw, ouder en kind, werkgever en werknemer, werden opgevat in termen van meester en slaafgemaakte. Vrije arbeid moest concurreren met slavernij en als vrije arbeid te duur was, zou het worden vervangen door onvrije arbeid. In het geval van de WIC zien we bijvoorbeeld dat de Compagnie bewust probeerde slaafgemaakten op te leiden als scheepsbouwers en affuitmakers en zo de specialistische, dure arbeid te vervangen.

In de Nederlandse periode werden er ruim 31 000 mensen vanuit Afrika in slavernij naar Brazilië afgevoerd. Van hen zouden ruim 26 000 de reis overleven.[7] Zij werden op veilingen in Recife verkocht aan de meestbiedende. Vaak waren dit eigenaars van suikermolens, maar ook in huishoudens werden slaafgemaakten gedwongen te werken.

In de koloniale elite werd status voor een belangrijk deel bepaald door het in eigendom houden van slaafgemaakten. Dit gold ook voor het hoge personeel van de WIC zoals Johan Maurits van Nassau-Siegen. In diplomatieke contacten met verschillende Afrikaanse koninkrijken zoals Congo en Ndongo-Matamba werden ook mensen als geschenk uitgewisseld. Zo kreeg Johan Maurits bijvoorbeeld tweehonderd mensen van de koning van Congo, die hij aan de WIC doorverkocht.

Toch zijn er verschillen tussen Brazilië en de latere Nederlandse slavensamenlevingen zoals Suriname. Aangezien Brazilië de eerste Nederlandse slavensamenleving was, was de Portugese kolonie het enige voorbeeld. Er waren nog geen vergelijkbare Engelse of Franse koloniën die een voorbeeld konden vormen. Tegelijkertijd werd het Portugese voorbeeld niet in alle opzichten gevolgd. De kerstening van de slaafgemaakten speelde voor de Nederlanders nauwelijks een rol terwijl dit juist van groot belang werd geacht in Portugal. Dit betekende dat sommige kwesties die inherent zijn aan slavensamenlevingen voor het eerst in Brazilië opgelost moesten worden.

Zo was een van de belangrijkste kwesties in slavensamenlevingen de positie van slaafgemaakten in het recht. Konden mensen in slavernij getuigen tegen degenen die hen in slavernij hielden? De latere praktijk in de Cariben en Noord-Amerika leert dat dit volstrekt onmogelijk was. Als slaafgemaakten tegen hun meesters konden getuigen was sociale controle onmogelijk. Tegen de achttiende eeuw werd ook vaker de opvatting geuit dat slaafgemaakten geen echte mensen waren – in een poging de praktijk goed te praten.

In Brazilië lag dit anders. Er is niet veel systematisch archiefmateriaal van de rechtbanken en notarissen bewaard gebleven, een aantal zaken uitgezonderd die licht werpen op de praktijk en het denken over slavernij en het recht. Een goed voorbeeld is de overspelzaak tussen Maria Wens en Caspar Henricus Torquinius uit 1652. De zaak draaide om de vraag of de getuigenis van twee vrouwen, 'huisslavinnen' van Wens en Torquinius, mochten getuigen. Advocaat-fiscaal Jacob le Maire betoogde dat dit wel degelijk kon. De Republiek gebruikte een vorm van Romeins recht, en in het Romeinse recht waren tal van voorbeelden te vinden van slaafgemaakten die als getuigen optraden, juist in gevallen van overspel. Door de val van Brazilië kreeg dit geen precedentwerking. In de latere Nederlandse slavensamenleving Suriname zou de praktijk anders liggen.[8]

Op zoek naar een nieuw Brazilië

In 1645 kwamen de Portugese planters in opstand tegen het gezag van de WIC. Al twee jaar eerder waren er geruchten geweest van een opstand en nota bene de kapitein van de garde van Johan Maurits was gevangengezet. In de loop van 1645 verloor de WIC de controle over de binnenlanden aan de Portugezen en restte de Compagnie niet veel meer dan de controle over een aantal sterktes aan de kust. Pogingen om de opstandelingen te ver-

slaan liepen uit op nederlagen. Maar de Republiek behield het overwicht op zee en pas toen tijdens de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) zowel kapers als schepen van de Admiraliteiten werden teruggetrokken viel Recife in Portugese handen. De inwoners van de kolonie werd toegestaan te vertrekken. In de hierop volgende jaren treffen we voormalige inwoners van de kolonie aan in Nederlandse, Engelse en Franse koloniën in het Caribisch gebied en in Noord-Amerika. De rol van deze groepen in het stimuleren van de suikerteelt in deze koloniën verdient meer aandacht in toekomstig onderzoek.

Eén groep uit Brazilië die na 1654 elders haar heil moest zoeken was de Sefardische gemeenschap. In Recife hadden zij een synagoge kunnen bouwen en Joden genoten in Brazilië zelfs meer vrijheden dan in Amsterdam. De Joodse gemeenschappen die na 1654 verschenen in plaatsen als Nieuw-Amsterdam, Barbados, Curaçao, Cayenne, Suriname en Jamaica hadden allemaal een link met Brazilië (zie hoofdstuk 26 van Jeanne Henriquez).

We zien ook dat in Nederland zelf voormalige inwoners van, en investeerders in, Brazilië zich op verschillende momenten uitspraken voor verovering van nieuwe plantagekoloniën. Ook Suriname werd gezien als een 'nieuw Brazilië'. Over de rol van Brazilië in het verspreiden van suikercultivatie is nog debat onder historici.

Onderzoek naar de voormalige inwoners van de Nederlandse kolonie kan meer licht werpen op hun rol in het financieren van slavernij in de Caribische wereld na 1654. Hierbij is ook de rol van Amsterdam als centrum voor de raffinage van suiker van groot belang. Onderzoek naar de Nederlandse suikerplanters in Brazilië kan bovendien meer licht werpen op de vraag hoe en waarom mensen in Nederland in de jaren 1630 besloten te investeren in suiker en slavernij.

De val van Brazilië in 1654 betekende feitelijk het faillissement van de eerste WIC. Het belang van de kolonie voor de latere ontwikkeling van de Nederlandse Atlantische wereld kan, ondanks haar korte bestaan, nauwelijks worden overschat.

Filipa Ribeiro da Silva

Nederlanders in Atlantisch Afrika voor 1800

Tot dusver heeft het academische onderzoek over de Nederlanders in de Atlantische kuststreken van Afrika zich vooral toegespitst op de West-Indische Compagnie (WIC) en de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC). We weten dan ook het meest over het hoofdkwartier van de WIC aan de Goudkust (Elmina, Ghana) en het aandeel van de WIC en de MCC in de trans-Atlantische slavenhandel. Maar de oprichting van de WIC was niet het startpunt van de Nederlandse aanwezigheid in Afrika. De handel in slaafgemaakte Afrikanen was ook niet de enige belangrijke activiteit van de Nederlanders daar, en Elmina niet de enige belangrijke West-Afrikaanse buitenpost van de Nederlandse Republiek.

In de eerste helft van de twintigste eeuw groeide – naar aanleiding van de driehonderdste verjaardag van de oprichting van de WIC – de belangstelling van onderzoekers naar de overzeese expansie van de Nederlanders en hun aanwezigheid in Noord- en Zuid-Amerika en Afrika. Ondanks de toename van het aantal onderzoeken kwam dit onderwerp in Nederland en daarbuiten pas na 1950 echt in een stroomversnelling door de Afrikaanse dekolonisatie en de opkomst van regiostudies. Afrikastudies en met name hun focus op de doorwerking van de slavenhandel op de leefgemeenschappen in Afrika en de bijdrage aan de economische opkomst van het Westen, waren onontbeerlijk voor de academische kennis over de Nederlanders in de Atlantische kuststreek. Centraal in dit onderzoek stond meestal de handel in grondstoffen en de slavenhandel, met als hoofdrolspelers de Nederlandse handelsmaatschappijen. Aan het eind van de twintigste eeuw raakte het onderzoek naar de Nederlandse aanwezigheid in Afrika onder invloed van de vakgebieden Atlantische geschiedenis en Wereldgeschiedenis. Dit leidde tot een nieuwe golf onderzoek, waarin nieuwe vragen naar andere actoren en regio's in beeld kwamen, waaronder bijvoorbeeld particuliere ondernemers en hun manier van zakendoen in diverse Afrikaanse regio's zoals Senegambia en de Loango-Angola-kust.

Deze laatste golf publicaties maakt duidelijk dat de eerste contacten tussen de Republiek en de Atlantische kust van Afrika teruggaan tot het laatste decennium van de zestiende eeuw. Toen begonnen particuliere kooplieden van diverse

etnische, geografische en religieuze afkomst uit de grootste Hollandse en Zeeuwse havensteden handel te drijven in allerlei goederen, waaronder goud, ivoor, huiden, bijenwas en Afrikaanse peper. De handel vond plaats in diverse havens in Senegambia, Sierra Leone en de zogenaamde Graan-, Goud- en Slavenkust, het huidige Ghana. Destijds werd al wel deelgenomen aan de slavenhandel, maar slechts mondjesmaat en voornamelijk aan de Angolese kust, waar vraag was naar arbeidskrachten voor de Spaanse koloniën in Amerika.

Voor deze handel met de Atlantische kustgebieden in Afrika waren de kooplieden uit de Republiek in het begin geheel afhankelijk van lange zeereizen en van aan boord meegebrachte sloepen waarmee ze handel konden drijven langs de kust en de rivieroevers. In de loop der tijd zochten de kooplieden naar een permanente basis in de regio. Eerst deden ze dat door een paar handelsvertegenwoordigers achter te laten, in kleine woningen aan land en/of aan boord van lichte scheepjes onder de kust. In bepaalde regio's, zoals de Ghanese Goudkust en de Golf van Guinee, ondervonden de Nederlanders echter sterke concurrentie, en zelfs militaire tegenstand, van de Portugezen. De kooplieden die hier zaken deden verzochten de Nederlandse autoriteiten daarom maatregelen te nemen, zoals militaire expedities om de door de Portugezen bezette gebieden over te nemen. Dit leidde tot de aanval op São Tomé (een eiland voor de westkust van Afrika) in 1599, het bouwen van een vesting aan de Goudkust, zoals Fort Nassau bij Mouri in 1612, en het oprichten van de WIC in 1621. Bij al deze maatregelen speelden de Staten-Generaal, de Admiraliteit van Amsterdam en de stad Amsterdam steeds een sleutelrol.

Het begin van de WIC-activiteiten bracht grote veranderingen met zich mee. Particuliere kooplieden mochten niet langer zelfstandig handel drijven. De WIC nam allerlei Portugese bezittingen over, waaronder de forten aan de Goudkust (Elmina, Axim en Shama), maar ook Fort Arguin (Mauritanië), Fort Gorée (Senegal), São Tomé en Luanda (Angola, 1642-1648). In verband met de verovering van gebieden in Brazilië, begon de WIC ook te handelen in slaafgemaakten. Tussen 1640 en 1650 kwam Luanda op als de grootste haven voor de Nederlandse slavenhandel. Daarna verschoof het zwaartepunt tot eind achttiende eeuw naar Ardra (Baai van Benin), Loango en de havens ten noorden van de rivier de Congo.

Toch is er nog maar weinig onderzoek gedaan naar de activiteiten van de Nederlanders in deze gebieden en de rol van Afrikanen in deze geschiedenis. Er is meer onderzoek nodig naar de relatie van de Nederlanders met de Afrikaanse autoriteiten, de economische elites en de gewone mensen die rond de Nederlandse forten en nederzettingen woonden en naar slavenhandel en het houden van slaafgemaakten door de Nederlanders aan de kust van Afrika.

Filipa Ribeiro da Silva *(1974) is senior onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en is gespecialiseerd in Global labour history, de slavenhandel en de geschiedenis van het zakenleven.*

Martin Bossenbroek

Zwarte Hollanders

De Britse regering vond het verdacht: in 1836 vertrok de Nederlandse generaal Jan Verveer naar West-Afrika om er rekruten te werven voor het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). Nota bene vanuit Kumasi, de hoofdstad van het koninkrijk Ashanti, berucht om zijn slavenjachten en mensenoffers. Het kon daar, oordeelde minister van Buitenlandse Zaken Lord Palmerston, onmogelijk gaan om vrijwilligers; het was je reinste slavenhandel. En daar maakte Londen ernstig bezwaar tegen.

Nu hadden de Britten recht én macht van spreken. Sinds ze zelf de slavenhandel (1807) en de slavernij (1834) in hun overzeese rijk hadden verboden, oefenden ze door middel van *gunboat diplomacy* steeds meer druk uit op andere landen om dit humanitaire voorbeeld te volgen. Nederland had inmiddels toegezegd om in ieder geval de handel in slaafgemaakte Afrikanen te staken. Probeerde Den Haag daar nu op slinkse wijze onderuit te komen?

Koning Willem I haastte zich de Britse verdachtmakingen te ontzenuwen. Na de overwinning in de Java-oorlog (1825-1830) had hij zijn zinnen gezet op uitbreiding van het Nederlandse gezag op Sumatra. Zijn rechterhand Johannes van den Bosch had daarvoor een plan bedacht: versterking van het KNIL met compagnieën Zwitsers en Afrikanen. Maar een conflict met het machtige Groot-Brittannië kon de koning-koopman-veroveraar zich niet veroorloven.

Dus putte de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Verstolk van Soelen zich namens Willem I uit in een stroom nota's om Palmerston gerust te stellen. Keer op keer beklemtoonde hij dat Verveer op pad was gestuurd met heldere instructies. De rekrutering richtte zich inderdaad op slaafgemaakte Afrikanen, afkomstig uit de buurlanden van Ashanti, maar die kregen zelf de keuze. Wilden ze tekenen voor het Nederlandse koloniale leger, dan werden ze eerst voor tachtig à honderd gulden per persoon vrijgekocht. Dat bedrag zouden ze tijdens hun vijftienjarige diensttijd in termijnen terugbetalen.

Na afloop van het contract mochten ze opnieuw zelf beslissen: in Nederlands-Indië blijven of terugkeren naar de Goudkust. Kortom, betoogde Verstolk van Soelen, het was geen slavenhandel maar contractarbeid, eigenlijk

zelfs filantropisch van aard. De geworven Afrikanen ontsnapten dankzij het KNIL aan een ellendig slavenbestaan en een wisse offerdood.

Echt overtuigd was Palmerston niet, maar hij gaf Nederland het voordeel van de twijfel. Tot 1841 werden tweeduizend Afrikanen bij het KNIL ingelijfd. De Britten bleven echter geregeld verontrust aan de bel trekken. Toen zich in dat jaar een muiterij voordeed onder een van de Afrikaanse eenheden op Sumatra, besloot Willem I's zoon en opvolger Willem II het experiment maar te staken.

Vanaf 1860 werd de werving hervat. In elf jaar tijd tekenden nog eens duizend Afrikanen voor het KNIL. Het definitieve einde kwam in 1872, toen Nederland de Goudkust afstond aan Groot-Brittannië. Tot verdriet van de Indische legerleiding. De *Belanda Hitam*, oftewel Zwarte Hollanders, hadden afgezien van die ene muiterij een uitstekende reputatie opgebouwd. Ze hadden zich bewezen als geschikte koloniale militairen: ze waren goed bestand tegen het klimaat en de uitputtende dagmarsen, toonden zich onverschrokken in het gevecht én ze verbroederden zich niet met de Indonesische bevolking. Met uitzondering dan van de lokale vrouwen met wie zij gezinnen stichtten.

Zo'n zeshonderd Afrikanen vestigden zich na hun diensttijd blijvend op Java. Zij werden de stamvaders van hechte Indo-Afrikaanse gemeenschappen die zich generatie op generatie aan het KNIL verbonden. Na de dekolonisatie zochten de meeste nazaten hun toevlucht in Nederland. Sommigen voorgoed, anderen trokken door, naar de Verenigde Staten, Canada, Suriname of Brazilië.[1]

Martin Bossenbroek

Kanteljaar 1873

Het was een *package deal* met verstrekkende gevolgen op drie continenten. In 1873 begon Nederland in Noord-Sumatra de Atjehoorlog, ondernam Groot-Brittannië aan de Afrikaanse Goudkust een strafexpeditie tegen het koninkrijk Ashanti en arriveerden de eerste Hindostaanse contractarbeiders uit Brits-Indië in Suriname. Ogenschijnlijk waren het geïsoleerde gebeurtenissen, maar ze hingen nauw samen, en vloeiden alle voort uit een diplomatiek masterplan. De bedenker daarvan was minister van Koloniën Engelbertus de Waal. Gedurende zijn korte ambtsperiode (1868-1870) voerde hij een radicale koerswijziging door in de Nederlandse koloniale politiek. Zijn agrarische wet en suikerwet maakten een einde aan het cultuurstelsel, het monopolie van het koloniale gouvernement op de verbouw van en handel in tropische landbouwproducten, vooral koffie, suiker, thee en indigo. Vanaf dat moment kregen particuliere ondernemingen alle ruimte, ook voor de introductie van nieuwe 'cultures' als tabak en rubber.

Even beslissend was zijn diplomatieke inbreng. Al geruime tijd liepen er besprekingen met Groot-Brittannië over een drietal afzonderlijke onderwerpen. Van die drie was voor Nederland de kwestie-Atjeh het meest urgent. In 1824 had Den Haag zich verplicht de scheepvaart door Straat Malakka te beschermen tegen piraterij zonder de onafhankelijkheid van het sultanaat te schenden. Dat was altijd al een beproeving geweest. De opening van het Suezkanaal (1869) en de daaruit voortvloeiende intensivering van het scheepvaartverkeer langs de Atjehse kust maakten het tot een onmogelijke opgave. Om zich als volwaardige koloniale mogendheid te bewijzen drong Nederland bij de Britten aan op de vrije hand tegen het 'roversnest' Atjeh.

Dat was niet het enige zorgelijke dossier. Na de afschaffing van de slavernij in Suriname en op de Antillen op 1 juli 1863 was er een tienjarig staatstoezicht ingesteld. Naarmate 1 juli 1873 naderde, groeide in Den Haag vervolgens de vrees voor een massale leegloop van de Surinaamse plantages. Om te voorzien in vervangende arbeidskrachten was de hoop gevestigd op het rijke bevolkingspotentieel van Brits-Indië. Om daaruit te mogen putten was eveneens de toestemming van Londen vereist.

Ondanks grote bezwaren in militaire kringen en in handelskringen bedacht De Waal dat de Nederlandse forten aan de Goudkust wel in de aanbieding konden. De koloniale belangen in Zuidoost-Azië en Latijns-Amerika wogen voor hem zwaarder dan die in West-Afrika. De Britten hadden wel oren naar versterking van hun machtspositie aan de Goudkust en hapten toe. Beide parlementen sputterden nog tegen, maar uiteindelijk werden de afspraken in 1871 vastgelegd in drie verdragen: het Sumatra-, Goudkust- en Koelietraktaat.

Al snel ondervonden de inwoners van de betreffende regio's wat de twee koloniale mogendheden hadden bekokstoofd. Op 8 april 1873 landde een Nederlands expeditieleger op de kust van Atjeh. De verwachte snelle overwinning voor het koloniale bewind bleef uit. De 'tuchtiging' liep uit op een eindeloze oorlog die aan beide zijden vele tienduizenden slachtoffers eiste. Pas in 1914 was de 'pacificatie' van Atjeh voltooid. Volgens de Atjehers duurde de oorlog zelfs tot 1942, tot aan de Japanse bezetting van Nederlands-Indië.
Ook aan de Goudkust volgde een gewelddadige ontknoping, daar ten koste van de Ashanti. Op 27 september 1873 landde een Britse militaire eenheid om de tweehonderdvijftig kilometer naar hun hoofdstad Kumasi begaanbaar te maken voor de hoofdmacht. Die opzet slaagde. Kumasi werd met de grond gelijk gemaakt en de Ashanti kregen de rekening gepresenteerd van de expeditie, ten bedrage van vijftienhonderd kilo goud. Ook werd het hun verboden nog langer mensenjachten te houden onder naburige volken en de slaafgemaakte slachtoffers ritueel te offeren – de humanitaire rechtvaardiging van het Britse optreden.

Minder gewelddadig maar even ingrijpend waren de gevolgen voor Suriname. Op 5 juni 1873 bracht het zeilschip Lalla Rookh de eerste driehonderd-negenennegentig migranten uit Brits-Indië. Tot 1916 arriveerden er in totaal ruim vierendertigduizend Hindostanen om te gaan werken op de plantages. De meerderheid van hun afstammelingen vestigden zich blijvend in Suriname en later ook in Nederland. Terwijl de nakomelingen van de vrijgelaten slaafgemaakten en slaafgeborenen in beide landen ieder jaar op 1 juli Keti Koti ('De ketenen gebroken') vieren, houdt de Hindostaanse gemeenschap, inmiddels vertienvoudigd in aantal, 5 juni in ere als Prawas Din ('Dag van de immigratie').[2]

Martin Bossenbroek *(1953) is historicus en schrijver. Hij publiceerde diverse boeken en artikelen over het (Nederlandse) koloniale en slavernijverleden. De bekendste titels zijn* De Boerenoorlog *(in 2013 bekroond met de Libris Geschiedenisprijs en genomineerd voor de AKO Literatuurprijs) en* De wraak van Diponegoro. Begin en einde van Nederlands-Indië *(2020). In maart 2023 verscheen* De Zanzibardriehoek. Een slavernijgeschiedenis 1860-1900.

Kate Ekama (1986) is postdoctoraal onderzoeker aan LEAP aan de faculteit Economie van de Universiteit van Stellenbosch, Zuid-Afrika. Als historica richt ze zich in haar onderzoek op slavernij en slavenhandel in Zuid-Afrika en Sri Lanka. Ze heeft gepubliceerd over desertie op de Kaap onder de VOC, over ervaringen met slavernij en vrijlating op Sri Lanka. Haar meest recente publicatie is de bundel *Slavery and Bondage in Asia, 1550-1850. Towards a global history of coerced labor* (2022) waarvan ze co-redacteur is.
Momenteel onderzoekt Ekama de financiële aspecten van het leven van de slaafgemaakten voor de afschaffing van de slavernij in de Britse Kaapkolonie.

Kate Ekama

20. 'Ik wil niet zwijgen': slavernij en kolonialisme in en rondom Zuid-Afrika

Op een winteravond in 1793 zei een slaafgemaakte man genaamd Caesar van Madagaskar, op een boerderij in de buurt van Tulbagh in het zuiden van Westkaap: 'Ik wil niet zwijgen, en ik moet mijn recht van spreken behouden'. Hij sprak deze betekenisvolle woorden uit in een felle woordenwisseling met de man die claimde zijn eigenaar te zijn, de vrijburger (kolonist) Daniel Malan. Caesar en twee andere slaafgemaakte mannen zaten in de keuken van de boerderij toen Malan rond half negen 's avond binnenkwam en hun vroeg waarom ze nog niet in bed lagen, aangezien er de volgende ochtend veel werk te doen was. Caesar antwoordde dat hij zijn eigen tijd wel kon indelen. Malan maande hem bij herhaling zijn mond te houden, maar Caesar weigerde. Toen Malan hem met een *sjambok* sloeg, pakte Caesar die zweep, het symbool van de gewelddadige onderdrukking op de Kaap, af en brak hem doormidden.[1]

Caesar van Madagaskar was een van de duizenden slaafgemaakte mensen op Kaap de Goede Hoop. De netwerken van gedwongen migratie waarin de slaafgemaakte mannen, vrouwen en kinderen samen met misdadigers en ballingen werden vervoerd, strekten zich uit van de Kaap tot de Indische Oceaan. De slaafgemaakte mensen op de Kaap werden van elders aangevoerd om op het land te werken. Naarmate de landbouw toenam, ondervonden steeds meer lokale Khoikhoi- en San-gemeenschappen de gevolgen van de Nederlandse aanwezigheid. Daar kwamen zowel de slaafgemaakte mensen als de Khoisan (de verzamelnaam voor de Khoikhoi- en San-bevolking) tegen in opstand.

Slavernij en slavenhandel

De Kaapkolonie begon in 1652 als weinig meer dan een verwilderde tuin en een gammel houten fort met een tweeledig doel: de Engelse rivalen buitenhouden en de Nederlandse schepen die de verraderlijke Kaap tussen de Indische en de Atlantische Oceaan moesten ronden, bevoorraden. Tussen 1638 en 1710 speelde Mauritius eenzelfde rol voor Nederland.

De VOC-nederzetting op Mauritius fungeerde als verversingsstation. Het eiland bleek een bron van ebbenhout en fungeerde als basis om de banden met Madagaskar aan te halen, dat een belangrijk knooppunt vormde voor de Nederlandse slavenhandel in de regio. Op Madagaskar troffen de Nederlanders staten aan met diepgewortelde Europese en Aziatische handelsbetrekkingen. De Nederlanders vestigden geen permanente nederzetting op het eiland, maar VOC-schepen en particuliere schepen deden wel de havens aan om slaafgemaakte mensen te kopen die op de Kaap te werk gesteld werden. Ook andere Europese mogendheden kochten slaafgemaakte mensen aan de kust. De Europese vraag veranderde de manier waarop mensen op het eiland tot slaaf gemaakt werden en wakkerde de politieke rivaliteit en oorlog aan. Naarmate de Kaapkolonie groeide, werd Mauritius minder belangrijk voor de VOC. In 1658 gaf Jan van Riebeeck, gouverneur van de Kaap, opdracht het eiland te verlaten.[2] In de loop van de jaren zestig van de zeventiende eeuw gaf de VOC opdracht om de nederzetting te herbouwen. In de decennia daarna lukte het niet om de landbouw op het eiland tot bloei te brengen en in 1710 keerde de VOC het eiland opnieuw de rug toe. In 1715 namen de Fransen Mauritius in bezit en herdoopten het Isle de France. Onder hun bewind zou de op slavernij gebaseerde plantage-economie verder groeien.

Hoe meer macht de Nederlanders kregen op de Kaap, hoe groter de stroom slaafgemaakten richting de kolonie werd. Dat Caesar van Madagaskar zich rond 1790 op de Kaap bevond, was een rechtstreeks gevolg van deze slavenhandel. Aanvankelijk hield de VOC zich vooral bezig met slavenhandel langs de westkust van Afrika. De eerste slavenschepen die in 1658 de Kaap aandeden, vervoerden mensen uit Dahomey en Angola. Daarna, in de zeventiende en achttiende eeuw, werden slaafgemaakte mannen, vrouwen en kinderen vanuit Zuid- en Zuidoost-Azië (India, Sri Lanka), de eilanden in de Indische Oceaan (Madagaskar en Mauritius) en de oostkust van Afrika (Mozambique) gedwongen afgevoerd naar de Kaap. De VOC legde al in 1654 de basis voor slavenhandel met Madagaskar. Tussen 1720 en 1730 volgde Delagoa Bay (Mozambique) en later in de achttiende eeuw de gebieden aan de oostkust van Afrika en Zanzibar. De herkomst van slaafgemaakte arbeiders – of in elk geval de plaats waar ze ingescheept werden – valt te herleiden uit de manier waarop ze werden geregistreerd, zoals Caesar van Madagaskar. Hoewel de regio's waar de meeste slaafgemaakten vandaan werden gehaald in de loop der tijd veranderden, was de slavenbevolking op de Kaap van meet af aan etnisch, taalkundig en cultureel divers.

Een zeegezicht op de Tafelberg en Kaapstad van de Nederlandse Jan Brandes uit 1787. Hij schilderde dit tijdens zijn verblijf in de Kaapkolonie. De vlag geeft de Nederlandse aanwezigheid in het gebied weer.

Slaafgemaakten werden niet alleen door speciale slavenschepen van de VOC naar de Kaap gebracht, maar ook op passerende VOC-schepen en buitenlandse schepen die onderweg de Kaap aandeden. Zowel VOC-functionarissen als scheepsbemanningen hielden zich bezig met kleinschalige slavenhandel naar de Kaap. Ze kochten zelf, of namens anderen, slaafgemaakten op en brachten die als handelswaar naar de Kaap om ze daar door te verkopen. Ook buitenlandse slavenschepen op weg naar de Amerikaanse koloniën verkochten een deel van hun menselijke lading op de Kaap. Door deze aanvoer groeide de slavenbevolking op de Kaap gestaag. Maar na verloop van tijd groeide de slavenbevolking vooral door de kinderen die in slavernij werden geboren.

Historisch demograaf Robert Shell schat dat er in de periode 1652 tot 1808 zo'n drieënzestigduizend slaafgemaakte mannen, vrouwen en kinderen naar de Kaapkolonie werden gebracht.[3] Zij waren het bezit van de vrijburgers. Er waren aanzienlijke regionale verschillen in het gebruik van slaafgemaakten: de meeste woonden in Kaapstad en de wijn- en graandistricten in de omgeving (Kaapdistrict, Stellenbosch en Swellendam). De veehouders in het binnenland maakten meer gebruik van Khoisan-arbeiders en minder van slaafgemaakte mensen. In 1773 had geen enkele slavenhouder in de kolonie meer dan 101 slaafgemaakte mensen en slechts tien slavenhouders bezaten meer dan vijftig slaafgemaakten. Ook de VOC bezat slaafgemaakten, in de *Slave Lodge* in het centrum van Kaapstad. Tussen 1658 en 1828 woonden daar gemiddeld 467 slaafgemaakte mensen. De loge was daarmee de grootste 'verzamelplaats' van slaafgemaakten in de kolonie.[4]

Tot 1710 woonden er meer vrijburgers dan slaafgemaakten op de Kaap, maar in de rest van de achttiende eeuw waren slaafgemaakten in de meerderheid. In 1711 woonden er 1771 slaafgemaakten op de Kaap, iets meer dan het aantal vrijburgers. Aan het einde van de eeuw waren beide groepen veel groter: 14 747 slaafgemaakten en 13 830 vrijburgers. Tegen de tijd dat de Britten – die in 1795 de macht in de kolonie overnamen – de slavernij afschaften, in de jaren 1830, was het aantal slaafgemaakten meer dan tweemaal zo groot.

De slavernij, slavenhandel en kolonisatie werkten overal in door. Zoals de historicus Robert Ross het verwoordde, is het huidige Zuid-Afrika een 'constitutionele continuering van de koloniën' waar de Europese kolonisten het voor het zeggen hadden. Hun afstammelingen hebben tegenwoordig (in elk geval sinds 1994) politiek minder in de melk te brokken, maar spelen nog steeds wel 'een hoofdrol in de economie en het sociale leven' van de voormalige koloniën. Hoezeer de Nederlandse kolonisatie doorwerkt is ook te zien in de taal die sommige Zuid-Afrikanen spreken (het Afrikaans), in het Romeins-Nederlandse rechtsstelsel, en in de religie die de meerderheid van de bevolking belijdt (het christendom), maar ook in het landschap dat ingrijpend veranderde door het verbouwen van geïmporteerde gewassen.

Het uiteenvallen van de Khoisan-samenleving

Het gebied waar de slaafgemaakten naartoe werden gebracht en het land dat de VOC toewees aan de vrijburgers, zodat zij dat konden ontginnen, was geen onbewoond gebied. Al voor de permanente vestiging van de VOC deden Nederlandse, Engelse en Portugese schepen plekken langs de kust aan en troffen daar Khoikhoi-gemeenschappen aan waarmee ze handel dreven. De geschiedenis van de botsing tussen de Nederlanders en de Khoisan-gemeenschappen in zuidelijk Afrika is doordrenkt van onteigening, desintegratie en moorddadig geweld. De VOC eigende zich het recht toe het land weg te geven aan de vrijburgers in een dubbel eigendomssysteem, zowel in volle eigendom als in pacht (met jaarlijkse betaling voor gebruik). Deze eigendoms- en gebruiksrechten stonden lijnrecht tegenover de Khoisan-tradities waarin land en hulpbronnen voor gemeenschappelijk gebruik waren. Vanaf 1652 tot diep in de achttiende eeuw leidde de koloniale expansiedrift van de Nederlanders steeds vaker tot verzet en conflicten. Na de Eerste en Tweede Khoikhoi-Nederlandse oorlog (1659-1660, 1673-1677) bleven de Khoikhoi op het Kaapse schiereiland en

het achterland verslagen achter. De gevolgen van de oorlog waren niet alleen economisch, door het verlies van koeien en schapen, maar ook politiek en sociaal: de gemeenschap viel uit elkaar. Na 1700 kwam de koloniale expansie vanuit de Tafelvallei in een stroomversnelling. De landbouw breidde zich uit naar gebieden die verder van Kasteel de Goede Hoop lagen en tussen vrijburgers en Khoikhoi kwam een handel in vlees op gang. Dit leidde tot nieuwe geweldsuitbarstingen tussen de Nederlanders en de Khoisan.

In de oorlogen met de Nederlanders raakten Khoisan-gemeenschappen steeds meer land kwijt en raakte hun manier van leven steeds verder ontwricht. Velen kwamen in onderdanige posities terecht in het koloniale systeem; anderen zochten hun toevlucht buiten de kolonie. Hoe wijdverbreid de negatieve invloed van de koloniale expansie was blijkt wel uit het feit dat bijna alle groepen Khoisan aan de Kaapse grens betrokken waren bij de conflicten tussen 1700 en 1708. Toen de wankele vrede eenmaal was hersteld, wees de VOC nieuwe Khoikhoi hoofdmannen aan en gaf hun wandelstokken met een koperen kop om aan te geven dat zij het gezag van de VOC vertegenwoordigden.

Het geweld duurde de hele achttiende eeuw voort, waarbij de grens grillig verschoof naarmate de kolonie zich verder uitbreidde. De belangrijkste grensbewakers waren de commando's: groepen gewapende burgers die uitreden tegen de Khoisan. Vanaf 1715 werden deze burgercommando's gelegaliseerd en ondersteund door de VOC-functionarissen op de Kaap. In de jaren zestig van de achttiende eeuw kwamen de onafhankelijke San en de Khoisan die voor de kolonisten werkten opnieuw in opstand. Als reactie daarop richtten de vrijburgers in 1774 het Generaal Commando op om het verzet de kop in te drukken en arbeiders te ronselen. De commando's doodden de San-mannen en namen de vrouwen en kinderen gevangen. De San-kinderen werden voor bepaalde tijd gedwongen te werk gesteld en werkten zij aan zij met slaafgemaakten en zogenaamd vrije Khoikhoi op de boerderijen.[5] Door te kijken naar het gebruik van termen als 'uitroeiing', 'vernietiging' en 'genocide' in de geschiedschrijving over de ervaring van de San, laat historicus Mohamed Adhikari zien dat er zeker sprake is van geweld tegen en massamoord op de San, maar dat er geen consensus bestaat over of dit genocide is. Het meningsverschil draait om de definitie van genocide: er moet sprake zijn van de intentie om een bevolkingsgroep uit te roeien. Wat Adhikari's eigen positie hierin is blijkt wel uit de titel van zijn boek: *The Anatomy of a South African Genocide* (2010).

Verzet door slaafgemaakten

Vanaf het moment dat de VOC begon met mensen tot slaaf maken op Kaap de Goede Hoop, verzetten de slaafgemaakten zich daartegen. Dit verzet nam verschillende vormen aan, waaronder muiterij aan boord van de slavenschepen die op weg waren naar de Kaap, vluchtpogingen, pogingen tot vergiftiging, aanslagen, brandstichting, diefstal en zelfmoord. De meest voorkomende vorm van verzet was desertie. Gedurende de hele achttiende eeuw was dat de misdaad waarvoor slaafgemaakte mensen het vaakst werden bestraft. De archieven van de Raad van Justitie staan bol van de mislukte ontsnappingspogingen, waarbij slaafgemaakten die vluchtten om hun straf te ontlopen of om de kolonie te ontvluchten weer gevangengenomen werden, en vervolgens berecht en gestraft als deserteurs. In de verhalen die de slaafgemaakten aan de rechter vertellen, vangen we een glimp op van degenen die erin slaagden te ontkomen. Soms lukte hen dat jarenlang, zoals Reijnier van Madagaskar, en soms voorgoed, zoals Balij, die voor het laatst werd gezien toen hij ontsnapte. Zeker enkele slaafgemaakte mensen op de Kaap hadden een beeld van een wereld buiten de kolonie, zoals wel blijkt uit de plaatsen die ze noemen als de plek waar ze heen wilden: het land van de Portugezen, het Namaqua-volk (San) buiten de kolonie, of 'thuis' aan de overkant van de zee.[6]

Opmerkelijk genoeg deden er zich op de Kaap geen grote slavenopstanden voor, althans niet vóór de negentiende eeuw. Ross verklaart dit uit het feit dat slaafgemaakten geïsoleerd waren, in kleinschalige nederzettingen te midden van andere slaafgemaakten leefden, van verschillende afkomst waren en in nauw contact stonden met de eigenaren die op hetzelfde erf woonden. Deze kenmerken van de Kaapse slavernij stonden het ontstaan van een slavengemeenschap die een grootschalige opstand kon organiseren in de weg. Maar de revolutionaire ideeën die eind achttiende eeuw opkwamen en de steeds sterkere anti-slavernijbeweging zetten wel een kentering in gang naar meer collectieve vormen van verzet op de Kaap. De opstanden van 1808 en 1825 – de ene een vreedzame mars en de andere een moordpartij – waren uitingen van slaafgemaakte mensen 'die het koloniale systeem rechtstreeks tartten'.[7]

Invloed op de fysieke omgeving

De Nederlandse kolonisatie was van grote invloed op de fysieke omgeving. Tegelijkertijd werd omgekeerd de koloniale expansie en het verzet van slaafgemaakten en Khoisan mede gedicteerd door de omgeving en de

geografie van de Kaap. De ecologische gevolgen van de winning van ebben, een gewilde hardhoutsoort, op Mauritius waren enorm. Nadat de VOC zich in 1652 op de Kaap vestigde, verloor Mauritius aan betekenis, deels ook omdat de prijs van ebben daalde. Toen de Nederlanders in 1664 terugkeerden op Mauritius, begonnen ze ook weer met de houtkap. Ze exporteerden het naar de Kaap, waar hout de enige brandstof was. Niet alleen de lokale bevolking stookte op hout, maar ook de passerende schepen moesten ervan worden voorzien. De nederzetting speelde immers een belangrijke rol als verversingsstation, en voorzag de schepen naast brandhout ook van zoet water, dat in het midden van de zeventiende eeuw ruim voorhanden was vanwege de talrijke beekjes en rivieren in de Tafelvallei. Het kappen van de bomen was een taak voor de slaafgemaakten. Naarmate de gebieden rond Kaapstad verder ontbost werden, moesten de slaafgemaakten steeds verder weg om bomen te vinden. Het schijnt dat er tegen 1740 in de hele Tafelvallei geen boom meer te bekennen was.

Daarnaast importeerden de kolonisten nieuwe planten die het landschap veranderden en de habitat van de inheemse flora en fauna aantastten. Halverwege de zeventiende eeuw introduceerden de Nederlanders ook paarden in de kolonie. Commandant Van Riebeeck vond paarden onmisbaar voor de ontwikkeling van de nederzetting en het verkennen van het gebied daarbuiten. Vanaf 1670 speelden de paarden ook een militaire rol: ze waren cruciaal voor de commando's die tegen de Khoisan vochten. Paarden werden een belangrijk statussymbool voor de kolonisten. Daarmee konden ze hun 'Europeesheid' onderstrepen en zo hun vermeende superioriteit ten opzichte van de slaafgemaakten en de Khoisan.[8] In 1657 introduceerden de kolonisten de sedentaire landbouw. Ze begonnen geïmporteerde gewassen, zoals wijnstokken en tarwe, te verbouwen op de zuidwestelijke Kaap. In de loop der tijd transformeerde zo het landschap op de Kaap en raakte het land op nieuwe manieren verdeeld.

Sommige deserteurs, waaronder ook slaafgemaakten die op de vlucht waren, probeerden de kolonie te ontvluchten en de onafhankelijke Khoisan-groepen of de AmaXhosa aan de andere kant van de grens te bereiken. Anderen gebruikten de overgangsgebieden tussen de boerennederzettingen als toevluchtsoord. Ook de bergen werden door ontsnapte slaafgemaakten vaak gebruikt als toevluchtsoord en als plek waar ze informatie met elkaar konden uitwisselen. Op basis hiervan heeft historicus Nigel Worden betoogd dat de slaafgemaakte mensen op de Kaap de omgeving op andere manieren waarnamen en gebruikten dan de kolonisten.

In 1786 schilderde Jan Brandes 'Vergenoegd' van de heer Lochner. Het is een duidelijk voorbeeld van de sedentaire landbouw die door de Nederlanders in de regio werd geïntroduceerd.

Voor hen bood de omgeving een mogelijkheid tot individueel verzet. De opstand van 1808 markeerde een verschuiving naar collectief verzet en herovering van het land. Het doel van de slaafgemaakte arbeiders was niet langer om te ontkomen aan het regime van de slavenhouders en de door hen gedomineerde omgeving, maar om het terug te veroveren.[9]

Slavernij en het hebben of vinden van een stem

Caesars verklaring dat hij niet wilde zwijgen vindt weerklank in de pogingen van historici om de stem van de slaafgemaakte mensen op de Kaap hoorbaar te maken. Er bestaan maar weinig historische bronnen waarin de slaafgemaakten hun eigen gedachten en ervaringen hebben vastgelegd. Slaafgemaakten kwamen wel als een soort vanzelfsprekendheid voor in allerlei oude documenten, maar vóór 1980 waren ze nooit echt onderwerp van studie voor archivarissen en historici, zoals Nigel Worden opmerkt. Pas in de hoogtijdagen van het anti-apartheidsactivisme begon de academische belangstelling voor het verzet van slaafgemaakten en voor de open rassenverhoudingen in de vroeg-Kaapse samenleving te groeien. Toen pas

ontstond het besef dat de geschiedenis van gemarginaliseerde groepen, inclusief de slaafgemaakten, het ook waard was om opgeschreven te worden. Sindsdien is het onderzoek ernaar alleen maar toegenomen. Rechtbankverslagen spelen een cruciale rol in het hoorbaar en zichtbaar maken van de geschiedenis van de slaafgemaakten. Daarbij moeten historici wel door 'dempende' lagen heen kijken. Ze moeten zich bewust zijn van de machtsverhoudingen die spelen bij het afleggen van een verklaring voor de rechtbank, van het gebruik van marteling (of het dreigen daarmee) om bekentenissen af te dwingen, en van de rol van tolken en griffiers die opschreven wat de slaafgemaakten aan de rechtbank vertelden. Uit zo'n moeilijk toegankelijke, maar fascinerende bron komt de stem van Caesar tot ons, die eist dat hij wordt gehoord, meer dan tweehonderd jaar nadat hij die woorden heeft gesproken.

Er blijven nog veel vragen onbeantwoord. De sociale geschiedenis van slavernij op de Kaap is intussen goed onderzocht, maar de financiële kant van de slavernij onder de VOC is nog grotendeels onontgonnen terrein. Wat betekende het bijvoorbeeld voor eigenaren en slaafgemaakte mensen zelf dat slaafgemaakten als bezittingen, als acceptabel onderpand voor leningen konden dienen? Hoeveel loon verdienden slaafgemaakten en wat voor invloed had dat? Andere onderzoeksvragen liggen op het gebied van de materiële cultuur van slaafgemaakte en voormalig slaafgemaakte mensen: wat bezaten ze en wat betekenden die voorwerpen? Nog een andere insteek zijn de communicatienetwerken in de kolonie en daarbuiten, zowel vanuit het perspectief van de slaafgemaakten als vanuit dat van de slavenhouders. De afstammelingen van slaafgemaakte mensen in Zuid-Afrika kijken heel verschillend naar dit soort onderzoek. Sommigen spitten allerlei historische bronnen door op zoek naar genealogische aanknopingspunten. Anderen doen er alles aan om ervoor te zorgen dat hun wortels in de slavernij niet worden opgegraven. Voor degenen die het willen weten, is er nog heel wat werk aan de winkel om de verhalen van hun voorouders te achterhalen.

Sophie Rose

Rechtszaken als bron

De koloniale autoriteiten en hun administratieve medewerkers die verantwoordelijk zijn voor de meeste geschreven bronnen uit de slavernijperiode hadden over het algemeen weinig interesse in het dagelijks leven van slaafgemaakte mensen. Daarom kan het moeilijk zijn gedetailleerde informatie te vinden over onderlinge verhoudingen tussen mannen, vrouwen en kinderen in slavernij. Een uitzondering hierop vormen justitiële bronnen. Rechtszaken, en vooral gerechtelijk onderzoek na afloop van een slavenopstand of andere vormen van geweld of ordeverstoring, bieden vaak verrassend veel details over het leven in slavernij. Het Nationaal Archief in Den Haag huisvest een grote collectie van dergelijke rechtbankverslagen, veelal gedigitaliseerd. Het grootste deel hiervan komt van rechtbanken in Batavia (Java) en Suriname, maar er zijn ook kleinere series Nederlandstalige processtukken uit de Caribische eilanden, Ceylon (Sri Lanka), Elmina (Ghana), Zuidelijk India, Essequibo, Berbice, en Demerara (Guyana).

Bij verstoring van de orde onder een tot slaaf gemaakte bevolking (bijvoorbeeld bij geweld of een opstand) begonnen koloniale autoriteiten vaak een onderzoek waarbij betrokkenen tot in detail werden ondervraagd. De verslagen daarvan bevatten vaak informatie die normaal gesproken zelden werd opgeschreven, bijvoorbeeld over sociale contacten, zorg voor kinderen, of eetpatronen. Waar het opstanden op plantages betrof waren koloniale autoriteiten opvallend geïnteresseerd in seksuele relaties, zowel binnen de slavenbevolking als seksueel misbruik door plantageopzichters. Vooral dit laatste werd – niet geheel onterecht – gezien als een belangrijke risicofactor met betrekking tot het uitbreken van rebellie. Zo kwam in meerdere onderzoeken naar opstanden in Suriname, Berbice en Demerara-Essequibo de rol van seksueel geweld, jaloezie en inmengingen in relaties van slaafgemaakte mannen en vrouwen door directeuren centraal te staan, terwijl zulke intimiteiten normaal gesproken zelden expliciet besproken werden.

Er is voorzichtigheid geboden bij het gebruik van verslagen van rechtszaken als bron. De processtukken die bewaard zijn in de archieven van koloniale rechtbanken hadden een eenduidig doel: het vergaren van bewijs dat de openbare aanklager tegen de verdachten kon gebruiken. Beklaagden met

een slavenstatus hadden geen recht op verdediging en konden bovendien gemarteld worden om een bekentenis af te dwingen, waardoor de stukken van een criminele zaak vaak sterk gekleurd waren door het perspectief van de aanklager. Ook getuigenverklaringen en interrogaties (ondervragingen) kunnen niet gezien worden als een directe afspiegeling van het perspectief van individuele mannen en vrouwen in slavernij: niet alleen werden verklaringen vaak vertaald en geparafraseerd, maar het is ook te verwachten dat getuigen strategisch antwoord gaven om zichzelf of mensen in hun omgeving te beschermen. Rechtbankverslagen geven daarom zelden een eenduidig inzicht in de waarheid achter individuele zaken, maar door de vele details die (vaak terloops) naar voren komen naast elkaar te leggen komt desondanks een gevarieerd beeld van het leven tijdens de slavernij naar voren. Voor historisch onderzoek zijn deze bronnen dus erg nuttig, maar alleen als ze kritisch gelezen worden en zo veel mogelijk in een bredere context geplaatst.

Sophie Rose *(1992) doet, na een promotieonderzoek over de regulering van huwelijk en seksuele relaties in Nederlandse koloniën, onderzoek aan de Universiteit Duisburg-Essen naar de vorming van vreemdelingenwetgeving in het Caribisch gebied.*

Titas Chakraborty (1983) is een historicus gespecialiseerd in slavernij, arbeid, gender en migratie. Ze bestudeert daarbij voornamelijk zeventiende, achttiende en negentiende-eeuws Zuid-Azië. Op het moment werkt zij aan een boek getiteld *A Colonial Rule over Labor. Hired Workers, Mobility and the Rise of the East India Company State in Bengal, 1650-1817*.

Titas Chakraborty

21. Nederlandse slavernij in Zuid-Azië

Eind zeventiende eeuw slaagde de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) erin om als eerste Europese politieke mogendheid een substantieel imperium te stichten op Aziatische bodem. Anders dan veel Aziatische keizerrijken van die tijd, die bestonden uit enorme aaneengesloten gebieden, bestond het VOC-rijk uit eilanden en een wijdvertakt netwerk van landen langs een lange kustlijn. De VOC organiseerde haar imperium in ambtelijke zin als een onderling verbonden, maar zeer hiërarchisch netwerk van alle betrokken gebieden. Daarbinnen verplaatsten mensen van zeer verschillende rangen en standen zich continu. Het transport van slaafgemaakten verbond alle cruciale knooppunten in het VOC-rijk. Kijkend naar de meest prominente gebieden in dat rijk – Batavia, Ceylon en de Kaapkolonie, tegenwoordig Jakarta, Sri Lanka en Zuid-Afrika – zou geconcludeerd kunnen worden dat het VOC-rijk één grote slavenmaatschappij was. Binnen dat slavernijnetwerk speelde het Indiase subcontinent een cruciale, maar relatief onderbelichte rol.

Nederlandse slavenhandel in Zuid-Azië

Toen de Nederlanders zich in de zeventiende eeuw ontpopten tot een van de grootste slavenhoudende mogendheden in het Indisch Oceaangebied, haalden ze het grootste deel van hun slaafgemaakten van het Indiase subcontinent. Hun slaafgemaakten waren vooral, maar niet uitsluitend, afkomstig uit de kuststreek van Arakan en Bengalen, de Coromandelkust en de Malabarkust. Door de slaafgemaakten uit deze regio's te verplaatsen naar hun verschillende nederzettingen in de Indische Oceaan en de Indonesische archipel creëerden de Nederlanders een functioneel netwerk in hun Aziatische rijk. Slaafgemaakten werden door de VOC aan het werk gezet als vaklieden en ongeschoolde arbeiders aan wal, als boerenarbeiders op de plantages en privéboerderijen, en als bedienden in de huizen van kolonisten.

De Golf van Bengalen, waaraan de Arakankust, Bengalenkust en Coromandelkust liggen, leverde de eerste en de meest constante stroom slaafgemaakten tot het eind van de zeventiende eeuw. De Nederlanders waren

Een ets van Wouter Schouten uit 1676 van gevangengenomen Bengalezen in Pipely, Orissa (Baliapal, Odisha). Deze werden door Arakanen verkocht aan vertegenwoordigers van de VOC. Waarschijnlijk waren de meeste gevangenen vrouwen.

al in 1608 in het Arakanese koninkrijk Mrauk U (tegenwoordig Myanmar) aangeland en in 1635 hadden ze een permanente factorij (een nederzetting die diende als steunpunt voor overzeese handel) in Arakan gebouwd. Vanaf het begin van de jaren twintig van de zeventiende eeuw kocht de VOC in dat gebied grote aantallen slaafgemaakten, die ze afvoerden naar met name Batavia en Banda. Arakan kon aan deze vraag naar slaafgemaakten voldoen door te putten uit drie bronnen: de havens van Chittagong en Dianga, het eiland Sandwip, en via de *zamindaris* (adellijke grootgrondbezitters) de kuststreken van Bhalua en Hijli. Het aantal slaafgemaakten dat de VOC uit Arakan kon aanvoeren, varieerde sterk. Soms konden de Nederlanders er meer dan duizend slaafgemaakten per jaar kopen, soms maar net honderd. De Arakanese heersers waren afhankelijk van onafhankelijke Portugese kooplieden en piraten met wie zij van oudsher al zaken deden om slaafgemaakten naar de markt te brengen. Tussen 1647 en 1653, toen de verhouding met Arakan verzuurd was en de Nederlanders hun factorij in de steek hadden gelaten, verkochten de Portugese slavenhandelaren hun ‘waren’ rechtstreeks aan de Nederlanders in de Bengaalse VOC-nederzetting. Juist toen de Nederlanders in 1647 hun goede relatie met Mrauk U verstierden, vonden ze een andere, zeer belangrijke bron van slaafgemaakten langs de Golf van Bengalen, aan de zuidoostkust van het Indisch Schiereiland, de Coromandelkust.[1]

Gedurende de hele zeventiende eeuw kocht de VOC slaafgemaakten in verschillende havens langs de Coromandelkust. De compagnie had in eerste instantie vooral belangstelling voor goederen die ze kon inzetten in de specerijenhandel in de Indonesische archipel, met name katoenen stoffen. Maar na de stichting van Batavia in 1619 werd ook de slavenhandel in dit gebied van groot belang voor de VOC. Al in 1622 arriveerde een scheepslading van duizend slaafgemaakten uit de havens van Coromandel, gevolgd door zevenhonderd in 1623 en tweehonderd in 1624. Deze grootschalige slavenexporten, de vroegst geregistreerde die we kennen, vielen samen met een grote hongersnood in zuidelijk Centraal-India. Cycli van oorlog en hongersnood resulteerden in een bij vlagen groot aanbod slaafgemaakten uit de Coromandelkust. Zo leidde de opstand van de Nayaka-leiders van Thanjavur, Senji en Madurai tegen de heerschappij van Vijayanagar in 1646 tot een voedseltekort, en als gevolg daarvan tot een gestage aanvoer van slaafgemaakten. Dit conflict kwam de VOC bijzonder goed uit, want na de breuk met de vorst van Arakan in 1647 waren ze op zoek naar een nieuwe bron van slaafgemaakten. In het begin werden de

slaafgemaakten naar Batavia verscheept, maar in de tweede helft van de zeventiende eeuw ook steeds vaker naar Ceylon en de Kaapkolonie. Op Ceylon voerden deze slaafgemaakten allerlei werk uit, van zeer gespecialiseerd vakwerk tot ongeschoolde arbeid. Hele families die vakkundige wevers en textielververs waren, werden ingezet om een nieuw weef- en textielverfcentrum op te zetten in Jaffna. Velen werkten op het land, in de bouw in Colombo, Galle en Jaffna, en als 'huisslaaf' voor Nederlandse vrijburgers en rijke oorspronkelijke bewoners.[2]

De zuidwestkust van India – de Malabarkust – was een ander belangrijk slavenhandelsgebied voor de VOC. De bezittingen van de VOC aan deze kust waren ongetwijfeld de grootste aanwinst op het hele subcontinent. In 1663 had de VOC de Portugezen verslagen bij Cochin. Daardoor konden de Nederlanders hun bezittingen aan de Malabarkust consolideren, in het op twee na grootste koloniale domein in heel Azië, met als centrum Fort Cochin. In de paar jaar waarvan demografische gegevens beschikbaar zijn, bestond de bevolking van fort Cochin voor vijfendertig tot tweeënveertig procent uit slaafgemaakten, voor het overgrote deel mannen.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw stopte de VOC met de handel in slaafgemaakten uit Arakan onder druk van de gouverneur van Bengalen, een provincie van het Mughalrijk die aan Arakan grensde. Ongeveer tegelijkertijd (vanaf 1660) boorde de VOC een nieuwe bron van grootschalige slavenhandel aan vanuit de regio Makassar (Zuid-Sulawesi) in de Indonesische archipel. De Mughal-vorsten wilden de slavenhandel aan hun oostgrens een halt toeroepen omdat die mede hun soevereiniteit aantastte in de politiek toch al zeer onstabiele regio. Uiteindelijk leidde dit ertoe dat de VOC haar handel in Mrauk U stopte en de Mughal-gouverneur hielp bij zijn militaire expeditie tegen Mrauk U. Ondanks al deze verschuivingen droogde de slavenhandel vanuit Bengalen niet helemaal op, zoals nieuw onderzoek over de verkoop van slaafgemaakten in Chinsurah in de achttiende eeuw laat zien. Ook al had de VOC zich uit deze handel teruggetrokken, toch bleven particuliere handelaren, die nauwe banden met de VOC onderhielden, regelmatig meedoen aan de in- en verkoop van slaafgemaakten in Bengalen. Tussen 1740 en 1760 kwam de overgrote meerderheid van de slaafgemaakten die in Chinsurah werden verkocht, uit het Bengaalse achterland.[3]

Dat het aantal Europese particuliere slavenhandelaren groeide is niet gek, gezien de grote verschuivingen in de handelswereld in de Indische Oceaan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De VOC versterkte zijn positie in de handel tussen Bengalen, de Coromandelkust en Zuidoost-Azië

dramatisch na een reeks veroveringen in het Indonesische eilandenrijk, en zeker na de overwinning in de Makassaroorlog in 1666. Deze overwinning raakte vooral de Aziatische handelaren in Bengalen en Coromandel omdat die nu hun handel via deze havens in Zuidoost-Azië naar elders moesten omleiden. Hier profiteerde niet alleen de VOC van, maar ook een groot aantal particuliere Europese handelaren. Tegen deze achtergrond werden er tussen 1694 en 1696 3859 slaafgemaakten verhandeld in de havens van Coromandel, allemaal door particuliere handelaren. Er is vrijwel niets bekend over de slavenhandel vanaf de Coromandelkust in de achttiende eeuw. Alleen nieuw onderzoek kan bevestigen of die vooral door particulieren gedreven werd, en zo ja, hoe dat eruitzag. Nieuw onderzoek uit Cochin laat wel zien dat de particuliere handel door VOC-werknemers duidelijk een dominante factor was in de slavenhandel vanuit het Indiase subcontinent naar andere delen van het VOC-imperium. Deze privéhandel was niet clandestien, zoals blijkt uit het feit dat de VOC-autoriteiten de nodige registraties ervan verzorgden. Naar alle waarschijnlijkheid was deze intra-Aziatische slavenhandel een geoorloofde manier om het inkomen aan te vullen.[4]

Deze privéhandel werpt licht op een van de meest onderbelichte aspecten van de slaventransporten in het VOC-imperium in de Indische Oceaan: dat slaafgemaakten overal vandaan en naartoe gesleept werden binnen het imperium. Het Indiase subcontinent was dus niet alleen een plek waar de Nederlanders hun slaafgemaakten ophaalden en verscheepten, ze haalden er ook slaafgemaakten uit meerdere buitenposten naartoe. Hoewel de meeste VOC-nederzettingen (en dus hun aantallen slaafgemaakten) op het Indiase subcontinent veel kleiner waren dan hun tegenhangers in Batavia, of op Ceylon of de Kaap, werden er in deze buitenposten aanzienlijke aantallen slaafgemakten gehouden, met name in de huishoudens van VOC-officieren. De meesten van hen waren vrouw en afkomstig uit andere delen van het VOC-imperium. Daarom is er in Bengalen, toentertijd een VOC-directoraat, in achttiende-eeuwse gerechtelijke vonnissen en verkoopaktes sprake van slaafgemaakten uit Batavia, Makassar, Bali en Padang.

Slavenhandel en slavernij in een complex politiek landschap

De slavenhandel was cruciaal voor de VOC, maar werd ook sterk beïnvloed door politieke en diplomatieke betrekkingen. Slaventransacties vormden een belangrijk onderdeel van de diplomatieke afspraken tussen Europese machten en lokale staten in de Indische Oceaan. Toen de Arakanese

koning Candasudhammaraja in 1635 de VOC, na een periode van spanningen, uitnodigde om weer terug te keren naar Mrauk U, stelde hij een verdrag op voor beide partijen dat specificeerde op welke vorm van bescherming de VOC mocht rekenen. Koninklijke functionarissen van Mrauk U hielden systematisch toezicht op de slavenverkoop om te zorgen dat aan deze clausules werd voldaan. Een paar jaar later werden de Nederlanders overgehaald om een ander verdrag te tekenen met de Mughals in Bengalen, zodat ze hun slavenhandel in Arakan op zouden geven, een eis waarmee de VOC schoorvoetend akkoord ging.[5]

De relaties tussen de VOC en de lokale bestuursorganen van de oorspronkelijke bewoners van de regio bepaalden ook wie tot slaaf gemaakt en verhandeld kon worden. De Arakanese staat had een complex registratiesysteem geïntroduceerd dat de bevolking indeelde in categorieën: vrije mensen die niet tot slaaf konden worden gemaakt, koninklijke slaafgemaakten die voor de Arakanese koning werkten, alle geschoolde slaafgemaakten, en zij die bestemd waren voor de verkoop aan de VOC. De Nederlanders konden dus geen slaafgemaakten kopen die als koninklijke slaven of vaklieden te boek stonden. Daarnaast stond in het verdrag van 1653 tussen Arakan en de VOC dat Arakaneestaligen of mensen die minstens zeven jaar in Arakan hadden gewoond niet verkocht konden worden. Bovendien had de Mughal-gouverneur van de provincie Bengalen de Europese ondernemingen herhaaldelijk expliciet verboden om moslimonderdanen tot slaaf te maken. Hij kwam ook tussenbeide als hindoes van een hoge kaste tot slaaf werden gemaakt. Onbekend is in hoeverre de lokale vorsten in Coromandel zich bemoeiden met de slavenhandel. Wel weten we dat de sultans van Golconda in het noorden van Coromandel ervoor zorgden dat moslims niet tot slaaf werden gemaakt. Er is weinig informatie beschikbaar over de Coromandelkust. Verder naar het zuiden is wel bekend dat de Marathaleider Shivaji in 1678 een edict uitvaardigde waarin hij de Europeanen verbood om slaafgemaakten te verhandelen in de Oostelijke Karnatak, waar hij kort daarvoor de macht had overgenomen.[6]

In Cochin waren slaventransacties pas geldig als ze vergezeld gingen van een speciaal certificaat, een *ola*, uitgegeven door de radja van Cochin aan slaafgemaakten die verkocht mochten worden. Naast deze radja onderhield de VOC ook contacten met andere vorsten in de regio, met name de Kolathiri-radja, de Ali-radjas van Cannanore en de vorsten van Calicut en Travancore. Dezelfde wederkerigheid bestond in het rechtsstelsel onder

het bestuur van Malabar. Het was verplicht om over de ola te beschikken voor alle slaafgemaakten die in het achterland van Malabar gevangen waren genomen en op VOC-grond werden verkocht. Deze certificaten weerspiegelden de kaste, de hiërarchie in de samenleving in Malabar: de elite bestond uit Brahmanen en Nair, de grootgrondbezitters van Malabar die over een groot aantal lagere kasten zoals de Pulayas en de Paraiyar heersten. Deze laatstgenoemden, die als lijfeigenen werkten op het land van de elite, mochten als slaafgemaakte verkocht worden, moslims uit Malabar mochten naar het schijnt juist niet als slaafgemaakte verkocht worden. Alle transacties zonder ola waren illegaal en zowel koper als verkoper konden, als ze christelijk waren, gerechtelijk vervolgd worden door de VOC of anders overgedragen worden aan het lokale bestuur om gestraft te worden. Bij de VOC waren de straffen voor zulke overtredingen zwaar, soms betrof het zelfs de doodstraf.[7]

Slaventransacties leggen niet alleen de juridische lijnen tussen de uithoeken van het Aziatische VOC-imperium bloot, maar ook tussen de verschillende rechtsstelsels binnen een regio. Zo blijkt uit slaventransacties in Bengalen hoe de rechten van particuliere handelaren in Chinsurah (het hoofdkwartier van de VOC), en in Calcutta (het hoofdkwartier van de Britse East India Company) zich tot elkaar verhouden. In Cochin vermeldden deze documenten precies van welke kaste de slaafgemaakte persoon en de verkoper waren, waarmee duidelijk werd welke vormen van transactie legaal waren in de ogen van alle wettelijke gezagsdragers in de regio. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een geval waarin de VOC in 1743 ingreep om de voorgenomen verkoop van een slaafgemaakte meisje, Cali, door de Indo-Portugese soldaat (Toepas), met de naam Joan Dias, te voorkomen. De rechtbank weigerde het meisje terug te geven aan de oorspronkelijke eigenaar, een Payancheri Nair. Tegen de tijd dat zij voor de rechter verscheen, was Cali namelijk door een jezuïet bekeerd tot het rooms-katholicisme, waardoor ze niet langer slaafgemaakt was. De lokale, niet-christelijke bevolking mocht namelijk geen christen als slaafgemaakte houden; de op kaste gebaseerde slavernij gold immers niet voor christenen. Dus besloot de VOC Cali niet terug te geven aan haar eigenaar, maar haar binnen Cochin te houden. Zelfs de eigendomsrechten van een invloedrijke lokale landheer die tot de Payancheri Nair behoorde – een kaste die later voor de VOC belasting zouden gaan innen op door de Nederlanders bezet land aan de Malabarkust – mochten opzij geschoven worden om het wettelijk gezag van de VOC over de christelijke bevolking overeind te houden, en nog belangrijker, het

Een akte van transport uit Cochin (Kochi, India) in 1753. Daarin wordt bevestigd dat een veertienjarig meisje genaamd Coda wettig toebehoorde aan VOC-arts Jan Sap.

principe hoog te houden dat christenen niet tot slaaf gemaakt konden worden door niet-christenen, wat een van de hoofdpijlers van de Nederlandse koloniale orde was.[8]

De leefwereld van slaafgemaakte arbeiders

Slaafgemaakten begrepen vaak goed met welke juridische puzzel de VOC te maken had en wisten de mazen in de wet verrassend goed te vinden. In alle Nederlandse nederzettingen op het Indiase subcontinent had de VOC continu te maken met verschillende jurisdicties van lokale vorsten en soms zelfs van rivaliserende Europese mogendheden. Zoals uit de zaak van Cali blijkt, was bekering tot het christendom voor slaafgemaakten een effectieve manier om hun kaste, dat wil in dit geval zeggen godsdienstige

status, te wijzigen, en daarmee de rechten, privileges en taboes die daar in en rond de VOC-nederzettingen mee samenhingen. Zodra Cali hoorde dat ze aan een nieuwe eigenaar zou worden verkocht – een dreigement dat slavenhouders vaak gebruikten om gehoorzaamheid af te dwingen – wist ze wat haar te doen stond: weglopen naar de pater jezuïet in Puthechira. De Nederlanders zaten ermee in hun maag. De bekering van Cali had niet alleen tot gevolg dat de eigendomsrechten van de Nair geschonden werden, maar liet ook zien dat de VOC deze eigendomsrechten van hun belangrijkste partners in Cochin niet konden beschermen. In 1729 speelde er een vergelijkbare zaak in Bengalen. Jaget van Bali en Anjou van Mandhaar vluchtten samen met een bevrijde man, Tambi van Makassar. Ze werden alle drie opnieuw gevangen, genadeloos afgeranseld met de zweep en veroordeeld tot vijfentwintig jaar dwangarbeid aan de ketting in Batavia. Ze wisten te ontsnappen van De Putter, het VOC-schip dat hen naar de gevangenis op Batavia zou brengen, en zochten hun toevlucht bij het lokale bestuur. De VOC-officieren die hen opspoorden kwamen erachter dat ze zich allemaal bekeerd hadden tot de islam. Daarom lukte het de VOC-directeur niet om de lokale Mughal-functionarissen over te halen om de slaafgemaakten terug te sturen naar VOC-gebied. Het was immers verboden om moslims te verkopen. Slaafgemaakten vluchtten zelfs vaak naar de rivalen van de VOC, zoals de Britse en Franse Oost-Indische Compagnieën, om niet gevangengenomen te worden.

Strafregisters en zelfs de periodieke rapporten die vanuit verschillende buitenposten naar Batavia werden gestuurd leveren belangrijke inzichten op in de leefwereld van de slaafgemaakten. Verzet speelde hierin een belangrijke rol. De sociale geschiedschrijving van de slavernij en de slavenhandel in Europese nederzettingen in Zuid-Azië staat nog in de kinderschoenen. Historici zijn pas kortgeleden begonnen met het reconstrueren van de details. Een aspect dat veel invloed had op de leefwereld van de slaafgemaakten was de mate van bewegingsvrijheid. In Bengalen mochten ze zich binnen de nederzetting vrij bewegen en omgaan met allerlei arbeiders, zowel vrije als slaafgemaakte. Simon van Orissa, die in 1739 probeerde om het huis van zijn eigenaar te ontvluchten, kreeg daarbij hulp van een metselaar die op dat moment in het huis aan het werk was. Op de dagen dat de metselaar daar bezig was, vroeg hij meermaals aan Simon: ‘Waarom ben je hier nog?’ Als betaalde arbeider die net als veel andere arbeiders regelmatig in verschillende nederzettingen werkte, had hij waarschijnlijk door dat huisslaven slechts een fractie vormden van de

totale beroepsbevolking in Bengalen. Door zijn vraag begon Simon in te zien dat slavernij geen natuurlijke toestand was. In de woorden van de VOC-fiscaal (rechter) in deze zaak had de metselaar Simon daarmee 'gecorrumpeerd'.

Ook in Cochin mochten slaafgemaakten zich verplaatsen. Vaak werkten ze ergens op huurbasis, maar soms gingen ze ook bezoek bij familie. Zo ook Cali, de slaafgemaakte van Ittij Laien Nairo. In 1743 had ze, met toestemming van haar eigenaar, al acht jaar voor de soldaat Joan Dias gewerkt. Voor dat werk had Cali ook een heel mager loon gekregen, dat ze voor zover we weten niet deelde met haar eigenaar Nair. Niet alleen kon Cali vanwege haar werk gaan en staan waar ze wilde vanuit het ommuurde Fort Cochin, ze mocht ook reizen om regelmatig contact te onderhouden met haar familie, met name haar moeder. Dat was voor beide eigenaren prima totdat Dias dreigde haar te verkopen aan een nieuwe eigenaar ergens ver weg.

De gedwongen migraties die in gang werden gezet door de slavenhandel en de slavernij hadden een enorme impact op de sociale verhoudingen tussen mensen in het hele koloniale rijk en in de samenlevingen die daarmee te maken kregen. Het leidde tot de vorming van nieuwe identiteiten en gemeenschappen, waaronder vrije christelijke gemeenschappen. De Nederlandse koloniale slavenhandel en regelgeving beïnvloedde ook de lokale vormen van slavernij aan de Malabarkust; de eigenaren konden hun waarschijnlijk grondgebonden lijfeigenen nu legaal verkopen aan een ver weg gelegen overzeese markt.[10]

Tot slot

Slavernij en de slavenhandel op het Indiase subcontinent vormden de hoekstenen van het VOC-imperium in Azië. Direct na de stichting van Batavia begon de VOC met de grootschalige export van slaafgemaakten uit Zuid-Azië naar de nieuwe Nederlandse koloniën in Zuidoost-Azië. Onder de paraplu van het koloniale rijk heeft de VOC als onderneming, samen met een groot aantal spelers met diverse handelsbelangen en politieke belangen, deze handel in slaafgemaakten draaiende gehouden en ervan geprofiteerd. De slavernij als institutie heeft in zowel de koloniale als lokale context gestalte gekregen door de interactie tussen de VOC en de verschillende lokale bestuursorganen. Zodoende werd duidelijk wat de VOC en lokale actoren onder slavernij verstonden, wie tot slaaf kon worden gemaakt en geëxporteerd, en wat binnen deze institutie toelaatbaar en

ontoelaatbaar was. Voor de geschiedenis van Zuid-Azië is het van belang dat er door de slavernij in de koloniale nederzettingen nieuwe identiteiten zijn ontstaan die hun stempel hebben gedrukt op het Indiase subcontinent. Uit de leefwereld van de slaafgemaakten in de koloniale nederzettingen kunnen we afleiden wat voor soort levens zij konden leiden in de uithoeken van het VOC-imperium. Belangrijker nog is de constatering dat we nu weliswaar de eerste contouren van de slavernij en het Nederlandse kolonialisme in Zuid-Azië kunnen ontwaren, maar dat veel van deze geschiedenis en de doorwerking ervan nog onontgonnen terrein zijn. Dat geldt voor de grootschalige export van slaafgemaakten uit Zuid-Azië naar Zuidoost-Azië en de Kaap, maar ook voor de wirwar van lokale en koloniale slavernijregimes, en voor de ervaringen van de slaafgemaakten zelf.

Alicia Schrikker (1976) is hoofddocent koloniale en wereldgeschiedenis en onderzoeksdirecteur van het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden. Ze bestudeert de geschiedenis van koloniale samenlevingen in Azië, in het bijzonder in Sri Lanka en Indonesië. Samen met Nira Wickramasinghe redigeerde ze de bundel *Being a slave. Histories and legacies of European slavery in the Indian Ocean* (2020) en in 2021 verscheen haar boek *De vlinders van Boven-Digoel. Verborgen verhalen over kolonialisme*, waarin ze verschillende aspecten van slavernij en kolonialisme in Indonesië belicht.

Alicia Schrikker

22. Slavernij in koloniaal Indonesië

Azia van Batavia, Pasop van Timor en Paloepose van Makassar: het zijn zomaar wat namen die opduiken in het archief van Huize Buitenzorg (tegenwoordig Istana Bogor genoemd), het bestuurlijke paleis van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Azia, Pasop en Paloepose waren als slaafgemaakten tewerkgesteld op het paleis, in elk geval in de periode 1808-1811. Dat weten we door de zogenaamde notariële transportakten, waarin de verkoopgeschiedenis en het juridische eigendom over deze mensen zijn vastgelegd. Zij waren eigendom van Herman Willem Daendels, de beroemde gouverneur-generaal en veldmaarschalk van Nederlands-Indië. Daendels had Azia van Batavia meteen na aankomst in Buitenzorg, op 1 januari 1808, overgenomen van zijn voorganger Albertus Henricus Wiese (1805-1808), voor wie Azia als 'theemeid' had gewerkt. Pasop en Paloepose, en zo'n dertig anderen, liet hij later dat jaar opkopen op veilingen in Batavia om in zijn paleis te werken.[1]

Hoe mensen als Azia, Pasop en Paloepose in slavernij terechtkwamen is niet altijd even duidelijk. De slaventransporten documenteerden het moment dat deze slaafgemaakten in de koloniale samenleving terechtkwamen, maar laten in het midden op welke manier zij tot slaaf gemaakt waren. Dat kon in de Indonesische archipel op veel verschillende manieren gebeuren.

De archipel bestrijkt een enorm gebied: zo'n vijfduizend kilometer van Banda Aceh in het uiterste westen tot Jayapura in het helemaal oostelijk gelegen Papua. In geologische en culturele zin is het een enorm divers gebied. Naast de vijf grote eilanden (Java, Kalimantan, Sumatra, Sulawesi en het westelijk deel van Papua) zijn er zo'n zesduizend bewoonde eilanden en worden er meer dan 150 talen gesproken. Dit was in het verleden niet anders en het is niet gek dat de aard en praktijk van slavernij overal verschilden. Historici spreken in deze context dan ook liever over een spectrum van onvrijheid dat reikt van mensen die als een soort horigen een deel van de grond dienden te bewerken voor de elite, tot mensen die echt als bezit en handelswaar werden beschouwd.

Schilderij door Willem Troost van Paleis Buitenzorg voor de aardbeving van 10 oktober 1834.

Koloniale slavernij viel in de laatste categorie. In de koloniale samenleving werden slaafgemaakte mensen ingezet voor zware fysieke arbeid voor de VOC in en om de havens en de forten, maar ook op plantages en in de huishoudens van privépersonen. De koloniale samenleving was voor het in stand houden van dit systeem afhankelijk van een voortdurende aanvoer van nieuwe slaafgemaakten. Studies naar regionale slavenhandel onderscheiden een aantal omstandigheden waardoor mensen in de handen van handelaren terechtkwamen: mensen konden door honger en armoede gedwongen zijn om zichzelf of hun directe familieleden te verkopen. Dit gebeurde vaak als gevolg van natuurrampen of oorlog. Schulden waren een andere oorzaak van slavernij. Wie zijn schulden niet kon afbetalen, kon tot slavernij gedwongen worden om schuldenaren te compenseren. Slavernij kon ook een straf zijn voor een crimineel vergrijp. In het geval van oorlog gebeurde het ook dat mensen als krijgsgevangene tot slaaf gemaakt werden. Tot slot was ook mensenroof een oorzaak van slavernij.[2]

Hoewel deze categorisering helder lijkt, is het helemaal niet zo duidelijk welke van deze omstandigheden nu relatief het vaakst mensen in slavernij bracht. Ook weten we niet precies wat de koloniale betrokkenheid is geweest in deze processen van tot slaaf maken. In dit hoofdstuk staat de diversiteit in slavernijpraktijken en de verwevenheid tussen lokale en koloniale slavenhandel in de Indonesische archipel centraal. Gezien de gefragmenteerde staat van het onderzoek – een overzichtswerk van de geschiedenis van slavernij in Indonesië is er niet – is het onmogelijk om een volledig beeld te geven. In plaats daarvan zoomt dit hoofdstuk in op de drie gebieden waar de namen van Azia, Pasop en Paloepose naar verwijzen: Batavia, Timor en Makassar.

De slavensamenlevingen van de Compagnie

In de Indonesische archipel ontwikkelde de VOC zich in de zeventiende eeuw van een bedrijf met handelsposten naar een meer bestuurlijk geïnstitutionaliseerde koloniale aanwezigheid. Commerciële belangen leidden tot de wens om de aanvoer van de cruciale specerijen in eigen hand te krijgen, wat op zijn beurt weer leidde tot gebiedsverovering, soms met extreem geweld, onderdrukking van de lokale bevolking en slavernij. De relaties tussen de Nederlanders en de lokale bevolking buiten de gefortificeerde havensteden varieerden, soms claimde de VOC het recht om direct belasting te heffen, in andere gevallen behielden lokale vorsten dat recht en betaalden zij tribuut aan de VOC.

Op Banda ging de VOC het meest rigoureus te werk: nadat ze daar de lokale bevolking had uitgemoord en gedeporteerd, richtte ze er een slavensamenleving in, waarmee ze zich verzekerde van een geregelde productie van nootmuskaat. In de gefortificeerde steden als Batavia, Makassar en Kota Ambon ontstonden stedelijke samenlevingen die we nu als koloniale enclaves karakteriseren. De verhoudingen in de steden waren gebaseerd op raciaal onderscheid, waarbij de Nederlanders de dienst uitmaakten en de onderklasse gevormd werd door mensen van Aziatische afkomst die in slavernij leefden. Daartussen bevond zich een grote diversiteit aan mensen: van Buginese handelaren en soldaten, tot Chinese en Arabische handelaren, tot Europese en Euraziatische vrijburgers en Mardijkers (tot het christendom bekeerde vrijgemaakte mensen). Typisch voor deze koloniale enclaves was dat zeker de helft van de bevolking bestond uit slaafgemaakten. Handelsknooppunt Batavia groeide al in de zeventiende eeuw uit tot een stad met zo'n twintigduizend inwoners,

waarvan ten minste de helft in slavernij leefde. De census van 1670 telt zelfs 13 000 slaafgemaakten.[3]

Azia van Batavia zal vermoedelijk ergens aan het einde van de achttiende eeuw in Batavia geboren zijn. Haar moeder leefde daar in slavernij. Het leven van slaafgemaakte vrouwen is in die periode opgetekend door Jan Brandes, die zijn eigen huiselijke taferelen vastlegde in waterverf. Hij schilderde vrouwen in de keuken, we zien ze thee rondbrengen zoals Azia later ook als 'theemeid' op Paleis Buitenzorg zou doen.

De aquarellen van Brandes tonen ook hoe in slavernij geboren kinderen soms de ruimte kregen in huis om samen te spelen met de kinderen van

de eigenaren. We kunnen ons voorstellen dat Azia's vroege jeugd er misschien zo uitgezien heeft als die van Bietja, die op de aquarel speelt met Brandes' zoon Jantje.[4] De positie van meisjes in de koloniale samenleving was echter precair. Ze konden als kind misschien spelen met de andere kinderen in het huis, maar als adolescenten en jongvolwassenen liepen ze het risico ten prooi te vallen aan de lusten van hun eigenaar. Soms kon een meisje het 'geluk' hebben dat de eigenaar met haar trouwde, of in elk geval haar kinderen als de zijne accepteerde en haar op zeker moment vrijliet. Dit kwam voor in vrijwel alle Europese families die zich in de loop der tijd wortelden in Zuidoost-Azië.[5]

Jan Brandes was een Nederlands predikant, tekenaar en aquarellist.
In 1778 ging hij naar Batavia.

Links is te zien hoe zijn zoon, Jan, aan het spelen is met Bietja, een slaafgemaakt meisje. Rechts is een theevisite in een Europees huis te zien. Hier is ook een 'theemeid' op afgebeeld die de thee rondbrengt.

De beelden van Brandes en de Euraziatische familiegeschiedenissen vertellen echter maar een deel van het verhaal. Recent onderzoek van historicus Gerrit Knaap, op basis van bevolkingsstatistieken in Kota Ambon, laat zien dat twee derde van de slaafgemaakte bevolking daar man was. Dat was vergelijkbaar met Batavia. De slaafgemaakte mannen moesten zware fysieke arbeid verrichten, aan de forten, de wegen en in de haven voor de VOC, en als voetvolk ter ondersteuning van het leger. Velen deden ook werk voor particulieren. VOC-dienaren, Europeanen, Chinezen, Makassaren, Ambonezen: allemaal bezaten ze slaafgemaakten. Het waren de huishoudens van hogere VOC-dienaren waar het vaakst grotere aantallen (meer dan elf) slaafgemaakten werkten. Maar van alle bevolkingsgroepen hadden de Chinese huishoudens het vaakst slaven in bezit (vijfenzestig procent), vermoedelijk om hun handelsbedrijf gaande te houden.

In de dorpen op Ambon leefden er nagenoeg evenveel vrouwen als mannen in slavernij. Het percentage van mensen in slavernij bedroeg tussen de tien en vijftien procent, aanmerkelijk minder dan in de stad. Dit betekent dat slavernij als instituut in de dorpen veel minder bepalend is geweest voor de sociale verhoudingen en de lokale cultuur dan in de koloniale enclaves. Knaap ziet in de vele geweldsdelicten en opstanden van groepen slaafgemaakten aanwijzingen dat de behandeling van slaafgemaakten in Kota Ambon ruwer en gewelddadiger was dan in de dorpen.[6] Concrete voorbeelden van slavernij door straf, schuld of honger in de lokale samenleving zijn schaars. Slaafgemaakten kwamen van buiten; zowel de koloniale als de lokale samenleving op Ambon was afhankelijk van tussenhandelaren voor de aanvoer van slaafgemaakten uit andere gebieden.

In Batavia was dat precies hetzelfde: de ouders of grootouders van Azia van Batavia zullen dus ook ooit naar Batavia getransporteerd zijn, maar we weten niet waarvandaan. Wat we wel weten is dat voor het Ambon en Batavia van de achttiende eeuw regio's als Timor, Bali en Makassar belangrijke aanvoergebieden waren.

Het schemergebied tussen handel, oorlogsbuit en menselijke gift

Pasop – 'pas op' – van Timor zal door zijn ouders nooit zo genoemd zijn, deze naam kreeg hij op het moment dat zijn eerste transportakte werd opgemaakt. Eigenaren gaven hun slaafgemaakte mensen wel vaker dit

soort flauwe voornamen, dat vonden ze toen waarschijnlijk grappig. Voor de eenentwintigste-eeuwse historicus tekent het de ontmenselijking die de slaafgemaakten doorstonden tussen het moment waarop ze tot slaaf gemaakt werden en op de koloniale slavenmarkt terechtkwamen. In het geval van Pasop begon dit waarschijnlijk in of nabij het eiland Timor

Timor was een kleine handelspost waar de Nederlandse aanwezigheid beperkt is gebleven. Het is een van de weinige plekken in de archipel waar slavenhandel tot de kernactiviteiten van de Nederlanders behoorde. Op Timor werd vooral gehandeld met lokale vorstendommen. De zeventiende- en achttiende-eeuwse dagregisters van Timor spreken in deze context over het uitwisselen van giften: de lokale vorst 'schonk' de VOC slaafgemaakten, bijenwas en sandelhout en de VOC 'schonk' hem wapens, alcohol en textiel. Deze op het oog gereguleerde ruilhandel was echter niet de uitkomst van een keurig evenwicht van vraag en aanbod. De vraag van de Nederlanders was dominant: als het nodig was dwongen de Nederlanders de giften met geweld af.

Volgens historicus Hans Hägerdal vond mensenhandel op het eiland al plaats voor de Nederlanders er waren, maar werd die geïntensiveerd door de voortdurende grote vraag van de Nederlanders. Bovendien stimuleerde deze grote vraag oorlogsgeweld tussen de verschillende koninkrijken, waarbij slaafgemaakten als oorlogsbuit aan de Nederlanders verkocht werden.

Omdat de koninkrijken op Timor alleen niet aan de Nederlandse vraag konden voldoen, raakten meer en meer vorstendommen verstrikt in het web van de Europese slavenhandel. Als er niet genoeg mensen geleverd werden, zetten de Nederlanders soms strafexpedities op om zichzelf te voorzien van menselijke buit. Uit een analyse van de dagregisters uit het einde van de zeventiende eeuw blijkt dat de uitvoer van slaafgemaakte mensen fluctueerde tussen de vijfentwintig en driehonderd per jaar. Reisbeschrijvingen uit de achttiende eeuw spreken van een gemiddelde jaarlijkse uitvoer van tweehonderd mensen.

Het is natuurlijk maar de vraag of alle handel in mensen wel geregistreerd werd in de dagregisters, en daarnaast waren ook lokale tussenhandelaren in de regio actief, die slaafgemaakten naar Batavia transporteerden. Er waren ook uitschieters, zoals de verscheping van 777 mensen in 1757 naar Batavia na een strafexpeditie van de VOC. De verkoop van deze groep mensen leverde de VOC in totaal zo'n 50 000 gulden op.[7] Hägerdal stelt dat slavenhandel in die regio leidde tot een sterk gewortelde

vijandigheid tegen mensen van buiten het eiland, zoals de Nederlanders, omdat zij verantwoordelijk waren voor de deportatie van eilandgenoten. De ontwikkelingen in Timor laten zien dat het ontwarren van handel, oorlog en diplomatie haast onmogelijk is. Misschien moeten we het omdraaien en vaststellen dat het een illusie is dat mensen op Timor in slavernij terechtkwamen zonder dat daar geweld en roof aan te pas kwamen.

Mensenroof en marktwerking

In de loop van haar bijna tweehonderdjarige bestaan heeft de VOC allerlei regels opgesteld met betrekking tot slavernij in haar eigen koloniale enclaves. Het waren regels waarin bijvoorbeeld de positie van een slaafgemaakte ten opzichte van een meester werd bepaald, straffen voor wegvluchten werden geformuleerd en de bewegingsvrijheid van slaafgemaakten buiten het terrein van hun eigenaar werd beperkt. Dat soort regels geven een indruk van de spanningen die er bestonden tussen slaafgemaakten en eigenaren.

Bestuurders probeerden de gewelddadige en arbitraire manier waarop mensen in slavernij terechtkwamen te beteugelen met wet- en regelgeving, waarin de notariële transportakten een cruciale rol speelden. Iemand mocht alleen als slaafgemaakte worden verkocht als er twee getuigen bij notaris of schepenen konden bevestigen dat de persoon in kwestie inderdaad rechtmatig slaafgemaakt was.[8] Dit zijn het soort documenten waarin we Azia, Pasop en ook Paloepose van Makassar aantreffen. Het idee achter die transportakten was dat ze mensen beschermden die onrechtmatig in slavernij terechtkwamen, bijvoorbeeld door mensenroof. Maar in de praktijk deden die transportakten precies het omgekeerde, ze werden een middel om slavernij te legaliseren en een voorgeschiedenis van mensenroof en geweld uit te gummen.

Een goed voorbeeld is de transportakte van Paloepose van Makassar. De handelaar die zijn aankoop van Paloepose liet registreren, Jacob Happon Rosenquist, was een telg uit een notoire slavenhandelaarsfamilie, die zich tussen Makassar en Batavia bewoog.[9] Ook de getuige Johan de Siso kwam uit zo'n soort familie, die bovendien in Makassar berucht was om de brute behandeling van mensen die zij in slavernij hielden en verhandelden. In 1795 kwam een twintigtal slaafgemaakten in opstand tegen de familie. Zij trokken aan het kortste eind, en werden doodgeschoten tijdens hun vlucht uit slavernij. Toch was deze geweldsuitbarsting een van de aanleidingen voor een aantal bestuurders om te reflecteren op de situatie van de slavenhandel in Makassar.[10]

In de praktijk was het getuigen voor de aktes vaak een vriendendienst: de ene slavenhandelaar getuigde voor de andere. Zo was het bij Paloepose van Makassar gegaan. In andere gevallen werden mensen van de straat geplukt om tegen betaling te getuigen. Wat de achtergrond van de slaafgemaakte was, en of die persoon rechtmatig slaaf was gemaakt, deed niet ter zake. De transportakte effende de weg om mensen te deporteren van Makassar en naar de slavenmarkt in Batavia te brengen, ongeacht hun voorgeschiedenis. Het was een publiek geheim, net als dat iedereen wist dat de meeste mensen in Makassar via mensenroof op de markt kwamen. Die mensenroof lijkt op het eerste oog betrekkelijk kleinschalig omdat bij afzonderlijke roofpartijen meestal maar enkele mensen slachtoffer werden, maar bij elkaar opgeteld nam dit in de achttiende eeuw grote vormen aan. Zuid-Sulawesi exporteerde in de achttiende eeuw zo'n drieduizend mensen. De koloniale havenstad Makassar had eind achttiende eeuw rond de zesduizend inwoners waarvan – overigens net als in Batavia en Kota Ambon – de helft vrij en de helft slaafgemaakt was.[11]

De mensenroof had een banaal karakter: vissers werden in het donker op zee uit hun bootjes geplukt, mensen werden in de schemer buiten het dorp aangevallen en kinderen werden gelokt met koekjes. Dit laatste overkwam twee negenjarige jongetjes, Tapan en Tsjanga, uit de buurt van Bulukumba, zo'n 160 kilometer van Makassar, in 1786. Nadat ze koekjes hadden gegeten aan boord van een prauw, werden ze vastgebonden en meegenomen naar Makassar. Daar werden ze doorverkocht aan Jan de Siso, een van de telgen uit de eerder genoemde familie. Na een maand vonden dorpsgenoten de jongens weer terug en werden ze bevrijd. De ontvoerders werden vervolgens opgepakt en aangeklaagd. Uit het dossier, nu terug te vinden in het archief in Jakarta, blijkt dat de kidnappers zelf allemaal in een of andere vorm van slavernij leefden, bijvoorbeeld omdat ze schulden hadden. Het roven van mensen was voor hen een manier om geld te verdienen en zich zo uit slavernij te kopen. De kidnappers werden veroordeeld, maar de grootste boosdoener, Jan de Siso, kon gewoon weer verder met zijn handel alsof er niets gebeurd was. Ook dit is typerend voor de situatie in Makassar en Zuid-Sulawesi. Er zijn ook gevallen bekend waarin VOC-bestuurders zelf op grote schaal betrokken waren bij mensenroof.

Net als op Timor was het in Makassar de grote vraag naar slaafgemaakten uit de koloniale samenleving die tot een spiraal van geweld leidde. Zoals uit het dossier van de jongens Tapan en Tsjanga blijkt was

iedereen in de koloniale samenleving betrokken bij de slavenhandel. De treurige constatering dat de kidnappers overgingen tot mensenroof om zichzelf vrij te kopen illustreert ook hoezeer slavernij en onvrijheid de lokale en koloniale samenleving in haar greep hielden. Zelfs voor tijdgenoten was duidelijk dat deze situatie werd versterkt door de constante vraag om slavenarbeid in de Nederlandse koloniale enclaves. En zo waren het dus niet alleen de rovers die belang hadden bij de mensenroof, het waren juist ook de kopers die deze gewelddadige situatie in stand hielden. En het waren de wetshandhavers die dat faciliteerden met hun aktes.

We weten het niet zeker, maar de kans is groot dat Paloepose zelf ook op zeker moment van het strand of van zijn boot gehaald werd en door Happon Rosenquist van een kidnapper of tussenhandelaar gekocht is, vóórdat zijn slavenstatus netjes op papier gevangen werd en hij werd verscheept om in Batavia verhandeld te worden, om uiteindelijk in Daendels' Paleis Buitenzorg tewerkgesteld te worden.

Tot slot

Hoe het Azia, Pasop en Paloepose vergaan is na 1811, toen de Engelsen de Nederlandse bezittingen overnamen en de Britse luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles Buitenzorg introk, weten we niet. Wat we wel weten is dat vanaf dat moment geleidelijk stappen werden gezet naar de afschaffing van de slavenhandel en slavernij.

Na de Britse bezetting keerden de Nederlanders in 1815 terug en zetten ze dat beleid van afschaffing schoorvoetend voort. Via nieuwe bureaucratische instrumenten als de slavenregisters probeerden ze de slavenhandel te reguleren en in te perken, maar de behoefte aan arbeid werd niet kleiner – eerder groter – en Nederlandse bestuurders wisten op allerhande manieren hun eigen regelgeving te omzeilen en slim gebruik te maken van de dunne scheidslijn die in de lokale samenlevingen al bestond tussen horigheid en slavernij. Zo werden slaafgemaakten van Banda omgedoopt tot zogenoemde perkhorigen; in Bali werd nu voetvolk voor het leger gerekruteerd via onderhandelingen met dezelfde vorsten van wie eerder slaafgemaakten gekocht werden tegen dezelfde marktprijs; schuldslaven heetten voortaan pandelingen en werden ingezet bij grootschalige infrastructurele projecten; en tot diep in de twintigste eeuw bleef slavernij een straf voor criminelen al werden zij niet 'slaven' maar 'kettinggangers' genoemd.

De transportakten van Huize Buitenzorg geven ons een kijkje in de praktijk van slavernij onder het Nederlands kolonialisme. Het was een gewelddadige wereld, die gedeeltelijk in stand werd gehouden en in sommige gevallen ook versterkt werd door de grote vraag naar slaafgemaakten uit de Nederlandse koloniale enclaves. Dat nette slavenhandel en milde slavernij koloniale illusies waren en dat dwangarbeid een koloniale gewoonte was, zal voor Azia, Pasop en Paloepose niets nieuws geweest zijn. Maar door het koloniale wegkijken en uitgummen van de eigen betrokkenheid in alle aspecten van de slavernij, dachten historici lang dat ze de koloniale en lokale slavernij het best los van elkaar konden bestuderen. Nu historici nieuwe vragen stellen over de complexe verwevenheid tussen koloniale en lokale slavernij en de erfenis ervan, krijgen we beter inzicht in de pijnlijke geschiedenis. Onze kennis is nog steeds beperkt en gefragmenteerd, maar de archieven liggen vol met aanknopingspunten om de rol van Nederland in de regionale slavernijgeschiedenis in kaart te brengen en te doorgronden.

Deel 4

Vroege vorming van slavernij en kolonialisme

Brian Elstak

‘Een “ondernemer” met hoge hoed, suffe kraag en zijn gatenkaas-ziel. Vol narigheid, want ondanks alle leed en destructie lijkt “alles voor de centen” de mantra te zijn geweest. Zo naar.’

Ain’t the devil happy? (2023)

pen op papier illustratie

Arthur Weststeijn (1980) is onderzoeker aan de Universiteit van Padua (Italië). Hij is gespecialiseerd in ideeëngeschiedenis en onderzoekt de koloniale machtsaanspraken van vroegmoderne republieken, met name de Nederlandse Republiek en de Republiek Venetië.

Arthur Weststeijn

23. Slavernij van overheidswege: de Staten-Generaal tussen 1581 en 1796

Het geldt als een sleuteltekst in de Nederlandse geschiedenis: de verklaring waarmee de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden op 26 juli 1581 publiekelijk bekend maakten dat ze de Spaanse koning Filips II niet langer erkenden als soevereine vorst. Het document, dat is bekend komen te staan als het Plakkaat van Verlatinghe, wordt wel gezien als het beginpunt van Nederland als onafhankelijke staat. In een vrij land is geen ruimte voor politieke slavernij, zo benadrukt de tekst. Onderdanen zijn er namelijk niet ter wille van de vorst, 'om hem als slaven te dienen', maar de vorst is er ter wille van de onderdanen. Verzaakt hij zijn plicht om hun rechten te beschermen en probeert hij hen daarentegen 'als slaven te bevelen en te gebruiken', dan moet hij 'niet als een vorst, maar als een tiran worden beschouwd'.[1] Met die woorden eisten de Staten-Generaal, het vertegenwoordigende orgaan van de verschillende Nederlandse gewesten die in opstand waren gekomen tegen Spanje, niet alleen het recht op om het gezag van Filips II te verwerpen, ze schoven ook zichzelf naar voren als de belichaming van een vrije republiek waarin geen enkel individu als een tiran zou kunnen heersen over anderen en hen, al was het maar in metaforische zin, als slaafgemaakten zou kunnen behandelen.

Vijftien jaar later, op 28 november 1596, deden de Staten-Generaal een andere verklaring uitgaan die veel minder aandacht heeft gekregen. Het betrof de reactie op een verzoek van de Rotterdamse koopman Pieter van der Hagen. Twee weken tevoren was een schip van Van der Hagen de haven van Middelburg binnengevaren. Aan boord: 130 slaafgemaakte Afrikanen. Bij aankomst had het plaatselijke bestuur verordonneerd dat zij allen in vrijheid moesten worden gesteld. Maar de leden van de Staten-Generaal beschikten anders. Na zich herhaaldelijk te hebben gebogen over het verzoek van koopman Van der Hagen om weer uit te mogen varen met zijn menselijke handelswaar, verklaarden de Staten-Generaal dat hij

'metter zelve mooren zal moogen doen zoo 't hij 't verstaet'.[2] Oftewel: de koopman kon met de slaafgemaakte Afrikanen doen en laten wat hij wilde. Het was het beginpunt van de Nederlandse verwikkeling in de trans-Atlantische slavenhandel. De Republiek der Verenigde Nederlanden mocht dan een vrij land zijn, waar geen plek was voor slavernij in abstracte zin, buiten de Republiek kregen Nederlandse handelaren expliciet alle ruimte om zich in de praktijk te verrijken met mensenhandel en uitbuiting.

De Staten-Generaal stonden zodoende niet alleen aan de basis van de Nederlandse onafhankelijkheid, maar ook aan die van het Nederlandse slavernijverleden. Vanaf het einde van de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw gaven de leden van de Staten-Generaal politieke, militaire, financiële en juridische steun aan de Nederlandse inmenging in koloniale slavenhandel en slavernij.

Verantwoord ondernemen? De Staten-Generaal en de VOC

De belangrijke rol die de Staten-Generaal speelden in de geschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden is altijd benadrukt door historici. Daarbij wordt van oudsher vooral veel aandacht besteed aan de positie van de Staten-Generaal binnen de complexe confederale machtsstructuur van de Republiek: de soevereiniteit berustte in de kern bij elk afzonderlijk gewest, maar de Staten-Generaal droegen de verantwoordelijkheid voor het gezamenlijke buitenlandse beleid van de zeven gewesten samen, voor het onderhouden van diplomatieke betrekkingen met andere staten en voor de vele oorlogen waarin de Republiek verwikkeld was. Dat betekende, ten eerste, dat de Staten-Generaal uitgroeide tot de centrale bestuursinstelling in een verder volkomen decentraal georganiseerd overheidsapparaat. Historisch onderzoek naar de politiek-constitutionele ontwikkeling van Nederland is om die reden vaak gericht op de bevoegdheden en besluitvorming van de Staten-Generaal als voorloper van het moderne parlement.

Een tweede aspect heeft veel minder aandacht gekregen: de sleutelrol die de Staten-Generaal vervulden in de Nederlandse koloniale handel en expansiepolitiek vanaf het moment dat de eerste schepen in de jaren negentig van de zestiende eeuw uit Holland en Zeeland vertrokken richting Afrika, Amerika en Azië. Die maritieme expedities betroffen, in eerste instantie, private initiatieven van kooplieden, zoals de Rotterdammer Van der Hagen. Aangezien de Staten-Generaal de verantwoordelijkheid

Ets uit 1639 van een vergadering van de Staten-Generaal.
Er zijn zeventien leden aanwezig, met op de voorgrond een griffier
die de vergadering notuleert.

droegen voor de buitenlandse betrekkingen van de Republiek en voor het bevorderen van de belangen van haar onderdanen in het buitenland, waren zij vanaf het begin betrokken bij het opstellen van overkoepelend beleid voor die private koloniale ondernemingen. Die betrokkenheid kwam niet alleen indirect tot stand, wanneer kooplieden zoals Van der Hagen de Staten-Generaal benaderden met verzoekschriften. Minstens zo belangrijk was de directe, actieve rol die de leden van de Staten-Generaal op zich namen in het vormgeven van koloniale politiek.

De meest verreikende beslissing in dit kader was de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in 1602, waarbij de Staten-Generaal als drijvende kracht opereerden. Dat is het enige aspect van de koloniale geschiedenis van de Staten-Generaal dat relatief uitgebreid is onderzocht door historici. Specifieke belangstelling was er daarbij lange tijd vooral voor de aard van de overheidsbemoeienis met de VOC als publiek-private onderneming met een handelsmonopolie. De nadruk van het onderzoek kwam daarbij te liggen op de sturende rol van de Staten-Generaal in het verlenen (en telkens verlengen) van het octrooi van de VOC als historisch voorbeeld van overheidsingrijpen in de markt. Dat betekende dat de relatie tussen de Staten-Generaal en de VOC kon dienen als spiegel voor hedendaagse discussies over staatssteun, kartelvorming, concurrentiebeheersing en aandeelhoudersbelangen.

Een treffend voorbeeld daarvan is de bundel artikelen die verscheen in het VOC-herdenkingsjaar 2002 naar aanleiding van een symposium dat werd georganiseerd door de huidige Staten-Generaal, te weten het Presidium van de Tweede Kamer en het College van Senioren van de Eerste Kamer.[3] Op het symposium bespraken drie toonaangevende maritiem historici in detail hoe de Staten-Generaal de totstandkoming van de VOC destijds afdwongen als fusie van de eerdere voorcompagnieën en welke politieke, militaire en financiële steun de Staten-Generaal leverden gedurende het gehele voortbestaan van de VOC. Kenmerkend voor de insteek van de discussie was de slotanalyse, die de relatie tussen de Staten-Generaal en de VOC omschreef in termen van overheidstoezicht en *corporate governance* van 'een multinational avant la lettre'. Daarbij werd weliswaar het militaire optreden van de VOC kort aangestipt, maar enkel ter illustratie van het belang van 'verantwoord ondernemen'. Geen woord over de rol van de VOC als aanjager van slavenhandel en slavernij in het octrooigebied rondom de Indische Oceaan.

Die veronderstelling, dat het optreden van de Staten-Generaal vooral moet worden gezien in termen van de relatie tussen overheid en markt, is opmerkelijk gezien het politieke en militaire karakter van de steun die ze gaven aan de VOC. De oprichting van de VOC was namelijk in belangrijke mate ingegeven door militair-strategische motieven: het dwarsbomen van Spanje door het oorlogstoneel uit te breiden overzee. Om die reden belastten de Staten-Generaal de VOC bij de octrooiverlening uitdrukkelijk met de uitoefening van taken als oorlogvoering, het bouwen van forten en het voeren van diplomatieke onderhandelingen met overheden in Azië. Bovendien leverden de Staten-Generaal veelvuldig militaire steun aan de VOC in de vorm van oorlogsschepen en materieel. Kortom, de Staten-Generaal gaven vorm aan de VOC als overzeese extensie van de eigen soevereiniteit, inclusief de daarbij behorende eigendomsrechten over veroverde gebieden en overwonnen volkeren. Door die soevereine rechten te delegeren aan de VOC creëerden de Staten-Generaal de voorwaarde voor de rechtvaardiging van slavernij in het VOC-octrooigebied: binnen het geldende oorlogsrecht kon de overheid zich namelijk het recht toe-eigenen om personen die in een rechtvaardige oorlog gevangengenomen werden tot slaaf te maken. Dat werd geëxpliciteerd in de instructie voor de gouverneur-generaal van de VOC, in 1617 bekrachtigd door de Staten-Generaal, waarin VOC-dienaren de opdracht kregen om krijgsgevangenen zonder onderscheid des persoons tot slaaf te maken en hen ‘zoo rigoreuselijk [te] tracteren als men best zal vinden’.[4]

Deze thematiek van oorlogvoering, en de daarmee juridisch en praktisch verbonden praktijk van slavernij, paste klaarblijkelijk niet in het rond de millenniumwisseling dominante denkkader dat de relatie tussen de Staten-Generaal en de VOC vooral bezag vanuit het perspectief van overheidssteun voor een handelsonderneming. Dat denkkader is sindsdien evenwel op losse schroeven komen te staan. Recenter historisch onderzoek benadrukt juist het gewelddadige karakter van het VOC-imperium en de continue oorlogvoering overzee waarbij de Staten-Generaal betrokken waren. Tegelijkertijd is aangetoond dat de VOC zich op grote schaal inliet met slavenhandel en gebruik maakte van slavenarbeid. Toch is de specifieke rol van de Staten-Generaal met betrekking tot de ontwikkeling van slavernij en slavenhandel in het VOC-octrooigebied nog niet systematisch onderzocht.

Hoe slavenhandel en slavernij werden geïnstitutionaliseerd

Eenzelfde systematische aanpak ontbreekt ook in het onderzoek naar de Atlantische context, zij het met een belangrijke kanttekening. Al langer leggen historici namelijk de nadruk op het politieke en militaire karakter van de Atlantische evenknie van de VOC, de West-Indische Compagnie (WIC). Met de oprichting van de WIC in 1621 bevestigden en versterkten de Staten-Generaal de eigen soevereine machtsaanspraken overzee, en meer nog dan het geval was bij de VOC waren de Staten-Generaal direct betrokken bij het compagniebestuur, onder meer doordat een afgevaardigde van de Staten-Generaal zitting had in de directieraad van de WIC. Die verwevenheid tussen overheid en compagnie kwam duidelijk tot uiting in de taakomschrijving van de WIC, bijvoorbeeld om een nieuw front te openen in de oorlog tegen Spanje, en in de financiering van militaire expedities die de Staten-Generaal op zich namen om de oorlogsmachine van de WIC draaiende te houden.

Dat de leden van de Staten-Generaal zichzelf een dragende rol toebedeelden bij het vormgeven en uitvoeren van de koloniale politiek van de Republiek betekende ook dat zij verantwoordelijkheid droegen voor de Nederlandse deelname aan de trans-Atlantische slavenhandel. In eerste instantie waren het private ondernemers als Van der Hagen die het initiatief namen om te handelen in slaafgemaakte Afrikanen, waarvoor ze het fiat kregen van de Staten-Generaal. Met de oprichting van de WIC werd de slavenhandel in het Atlantisch gebied vervolgens onderdeel van het compagniesmonopolie en, vanwege de verwevenheid tussen de Staten-Generaal en de WIC, in zekere zin een staatsaangelegenheid. Na de verovering van Portugese suikerplantages in Noordoost-Brazilië en van verschillende forten aan de West-Afrikaanse kust in de jaren dertig en het begin van de jaren veertig van de zeventiende eeuw groeide de slavenhandel vanuit Afrika uit tot kernbeleid van de WIC.

Daarbij stelden de Staten-Generaal richtlijnen op om de slavenhandel en het gebruik van slavenarbeid te reguleren en op die manier te legitimeren. Instructies van de Staten-Generaal in 1636 bepaalden niet alleen dat slaafgemaakten van Afrikaanse afkomst op de suikerplantages in Brazilië goed behandeld moesten worden maar ook dat zij vielen onder het Romeinse slavenrecht: juridische regelgeving die was opgetekend ter onderbouwing van slavernij in het oude Rome (en die in principe niet werd toegepast op burgers in de Nederlandse Republiek).[5] Daarmee

Portret door Jasper Beckx van Dom Miguel de Castro,
een zwarte afgezant uit Angola, gemaakt tussen 1641 en 1645.

legden de Staten-Generaal de grondslag voor de juridisering van Afrikaanse slaafgemaakten als een aparte categorie koloniale onderdanen waarvoor specifieke wetten golden.

Daarnaast benadrukten de Staten-Generaal dat de oorspronkelijke bewoners van Brazilië onder geen beding tot slaaf mochten worden gemaakt (zie hoofdstuk 19 van Erik Odegard). De gedachte daarachter was dat inheemse Braziliaanse volkeren zoals de Potiguara als bondgenoten van de WIC konden worden aangemerkt in de strijd tegen de Portugezen. Eenzelfde instructie ging uit naar de kust van Angola, waar de WIC-dienaren in 1642 op het hart werd gedrukt dat de vrije lokale bewoners 'in geenderleij wijse tot slaven worden gemaect'.[6] Die instructies laten zien dat de Staten-Generaal probeerden om de Nederlandse deelname aan slavenhandel en slavernij te voorzien van een wettelijk kader: door aan te geven dat totslaafmaking aan bepaalde voorwaarden was verbonden (en door slavernij dus niet *ipso facto* te verbieden) kon de handel in en uitbuiting van slaafgemaakte personen worden geïnstitutionaliseerd in de koloniën.

Cruciale beslissingen van de Staten-Generaal leidden niet alleen tot normalisering maar ook tot intensivering van de trans-Atlantische slavenhandel en de exploitatie van slaafgemaakten. Dat gold met name voor het beleid dat de leden van de Staten-Generaal maakten ten aanzien van de Tweede WIC, die in 1675 werd opgericht nadat de Eerste WIC failliet was verklaard. Toen de nieuwe compagnie in 1682 het bestuur over de kolonie Suriname kreeg toebedeeld, vermeldde het daartoe opgestelde octrooi van de Staten-Generaal expliciet dat de kolonie 'niet wel kan worden voortgeset, dan door middel van swarte Slaven of Negros'. Daarbij benadrukten de Staten-Generaal dat de WIC 'geobligeert' was om de kolonie te voorzien van een continue instroom van slaafgemaakten afkomstig uit Afrika.[7] Daaruit blijkt dat de Staten-Generaal niet alleen de voorwaarden creëerden waarbinnen slavenhandel en slavernij konden voortbestaan, maar dat zij de mensenhandel en arbeidsexploitatie op de plantages ook actief probeerden te bevorderen.

Het beleid van de Staten-Generaal had daarnaast belangrijke gevolgen voor de rol van private handelaren en buitenlandse schepen in de slavenhandel. Zo werd de haven van Curaçao in 1675 met een resolutie van de Staten-Generaal formeel opengesteld voor alle handelaren, wat ertoe leidde dat Curaçao zich kon consolideren als een van de belangrijkste internationale slavenmarkten in het Caribisch gebied. Met de uiteindelijke ontmanteling van het handelsmonopolie van de WIC en de definitieve openstelling van de handel met Afrika voor alle ingezeten van de Republiek in 1734 gaven de Staten-Generaal een nieuwe impuls aan

de bredere Nederlandse betrokkenheid bij de trans-Atlantische slavenhandel. Na de opheffing van het monopolie van de WIC konden private partijen met koloniale belangen overigens nog altijd rekenen op de steun van de Staten-Generaal. Dat bleek wel bij de grote slavenopstand in 1763 in de kolonie Berbice, toen de Staten-Generaal na een lobby van plantage-eigenaren en andere belanghebbenden besloten een aanzienlijke troepenmacht naar de kolonie te sturen om de opstand te onderdrukken (zie hoofdstuk 17 van Marjoleine Kars).

Vrijheid en slavernij op Nederlands grondgebied

Het optreden van de Staten-Generaal bleef bovendien niet beperkt tot het instandhouden en bevorderen van slavernij in de koloniën. De afgevaardigden wendden hun macht ook aan om belemmeringen op te werpen voor de emancipatie van slaafgemaakten op Nederlands grondgebied. Aangezien in steden als Amsterdam het lokale gewoonterecht in theorie geen ruimte liet voor slavernij, konden slaafgemaakten die in de Republiek een veilig heenkomen zochten in principe daar hun vrijheid terugkrijgen. De Staten-Generaal probeerden die ontsnappingsroute af te snijden, maar een enkeling slaagde er toch in om op Nederlands grondgebied de eigen vrijheid te herwinnen. Uiteindelijk verordonneerden de Staten-Generaal daarom per decreet in 1776 dat slaafgemaakten die zich op het grondgebied van de Republiek bevonden niet direct hun vrijheid verkregen. Hen vrijlaten zou volgens het decreet namelijk een inbreuk zijn op het eigendomsrecht van de slavenhouders en daarmee afbreuk doen aan 'de aangeboore en dadelyke vryheid van de ingeseetenen deeser Republicq'. De 'Vaderlandsche Vryheid', kortom, was niet van toepassing op slaafgemaakten uit de koloniën.[8]

Dat betekende, ten eerste, dat een van de weinige opties om te ontsnappen uit slavernij effectief door de Staten-Generaal werd afgesloten. Ten tweede maakte het duidelijk dat de praktijk van slavernij niet beperkt bleef tot de koloniale wereld en geleidelijk doordrong tot in de haarvaten van de Nederlandse samenleving. Lokale wetten die, althans in theorie, binnen de grenzen van een bepaalde stad geen ruimte boden voor slavernij, werden op last van de Staten-Generaal ondergeschikt gemaakt aan landelijke wetgeving die de inwoners van de Republiek expliciet het recht gaf om andere mensen als eigendom te houden op Nederlands grondgebied.

Tot in de nadagen van de Republiek der Verenigde Nederlanden bleven de leden van de Staten-Generaal aansturen op de instandhouding van de slavenhandel en slavernij. In november 1789, enkele maanden na de uitbraak van de Franse Revolutie, die op termijn ook het einde zou inluiden van de Nederlandse Republiek, deden de Staten-Generaal nog een decreet uitgaan 'tot aanmoediging van den Negerhandel in de West-Indische Colonien'. In die koloniën waren slaafgemaakten meermaals in opstand gekomen, en ook in verlichte kringen in de Nederlandse samenleving woedde inmiddels een debat over de vraag of koloniale slavernij wel kon worden gerechtvaardigd en of de slavenhandel niet moest worden afgeschaft. Maar de Staten-Generaal drukten hard op de rem. De handel en exploitatie van slaafgemaakten, zo stelde hun decreet, moest namelijk worden gezien als 'onaffscheidelyk van den bloey en voorspoed dier Colonien, en van de geheele Commercie'.[9] Voor de leden van de Staten-Generaal vormde slavernij een essentieel onderdeel van de internationale handel en het koloniale bewind van de Nederlandse Republiek.

Hoe verder? Vragen voor vervolgonderzoek

De besluitvorming van de Staten-Generaal is geboekstaafd in uitgebreid bronnen- en archiefmateriaal dat nog niet systematisch is onderzocht vanuit het perspectief van de Nederlandse slavernijgeschiedenis. De digitale ontsluiting van dat materiaal, specifiek het project REPUBLIC van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en Cultuur en het Nationaal Archief in Den Haag dat alle geschreven en gedrukte resoluties van de Staten-Generaal integraal doorzoekbaar maakt, zal onderzoekers in staat stellen om veel gerichter dan voorheen de rol van de Staten-Generaal met betrekking tot slavenhandel en slavernij in detail te analyseren. Die analyse kan zich toespitsen op drie verschillende onderzoekslijnen: (1) individueel, (2) institutioneel, en (3) ideologisch.

De eerste lijn betreft de individuele leden van de Staten-Generaal, de afgevaardigden van de zeven gewesten die zes dagen per week bij elkaar kwamen op het Binnenhof om te vergaderen en besluiten te nemen. Wie waren zij? Wat waren hun belangen met betrekking tot de slavenhandel en slavernij in de koloniën? Waren ze daar zelf direct bij betrokken, financieel of anderszins? Of onderhielden ze nauwe relaties met anderen met koloniale belangen, zoals bewindhebbers of aandeelhouders van de VOC en WIC? De samenstelling van de Staten-Generaal wisselde, en in de praktijk had niet iedere afgevaardigde evenveel invloed op de besluitvorming. Konden

leden met koloniale belangen of connecties daarbij hun wil doordrukken, of juist niet?

Met de tweede lijn kan het onderzoek een laag dieper graven om de Staten-Generaal niet alleen als verzameling individuen te analyseren maar ook als een op zichzelf staand instituut. Hoe ontwikkelden de Staten-Generaal zich als centraal overheidsorgaan en wat was daarbij de rol van koloniale politiek, specifiek de besluitvorming rond slavernij? Versterkte het optreden van de Staten-Generaal met betrekking tot slavernij en slavenhandel de eigen positie binnen de machtsstructuur van de Nederlandse Republiek? Verstevigde of verzwakte dit de nationale soevereiniteitsaanspraken van de centrale overheid? Of met andere woorden: welke rol speelde de slavernijgeschiedenis in de uiteindelijke ontwikkeling van een Nederlandse eenheidsstaat?

De derde lijn ten slotte leidt naar de ideologische achtergrond van het Nederlandse slavernijverleden door de ideeën en visies bloot te leggen die ten grondslag lagen aan het optreden van de Staten-Generaal. Wat was de terminologie die de leden van de Staten-Generaal gebruikten bij hun besluitvorming en welke invulling gaven ze daaraan? Wat bedoelden ze met concepten als slavernij en vrijheid, en hadden die begrippen voor hen een verschillende betekenis in de Nederlandse en in de koloniale context? Door in detail na te gaan in welke discussies de Staten-Generaal zich mengden, welke argumenten ze gebruikten en welke inhoudelijke en conceptuele verschuivingen daarbij optraden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw kan de ideologische legitimering van Nederlandse slavenhandel en slavernij verder in kaart worden gebracht. In die analyse ligt ook de sleutel voor de onderliggende paradox van de Republiek der Verenigde Nederlanden: een staat die, zoals de Staten-Generaal benadrukten in het Plakkaat van Verlatinghe, tot stand kwam uit verzet tegen politieke slavernij – om vervolgens uit te groeien tot koloniale macht die wereldwijd slavernij bevorderde.

Gerhard de Kok

Het koloniale verleden van provincies en Admiraliteiten

De Republiek der Verenigde Nederlanden bestond uit soevereine provincies of gewesten. Hoewel ze veel zelfstandiger functioneerden, waren de gewesten in zekere zin voorlopers van de huidige provincies. Ze stuurden vertegenwoordigers naar de vergaderingen van de Staten-Generaal in Den Haag, die het koloniale beleid onder hun hoede hadden. Op die manier kregen ook de provincies te maken met het koloniaal beleid. Belangrijke koloniale kwesties werden op gewestelijk niveau ‘voorbesproken’. Ook voor de financiering van koloniaal beleid sprongen de provincies regelmatig bij. Zeker de WIC had vaak financiële tekorten, waarna de provincies subsidies verschaften. Vanwege de commerciële belangen hechtten vooral de zeeprovincies veel waarde aan de koloniën. Het gewest Zeeland beschouwde enkele koloniën zelfs als Zeeuws eigendom, zoals Suriname, dat in 1667 door een Zeeuwse vloot werd veroverd en later werd verkocht aan een landelijke sociëteit. Holland betaalde het leeuwendeel van de koloniale kosten en vond dat het daarom ook recht had op het meeste economische voordeel van de koloniale compagnieën. Toch probeerden ook de kleinere provincies als Groningen, Friesland en Utrecht belangen in de VOC en WIC veilig te stellen. Het is niet verwonderlijk dat gewestelijke bestuurders zich actief bemoeiden met koloniaal beleid. Door de gelaagde staatsinrichting van de Nederlandse Republiek werden de koloniën op allerlei niveaus ‘besproken’. De rol die de provincies daarbij hadden als scharnierpunt tussen stedelijke en nationale belangen levert nog volop interessant onderzoeksmateriaal op.

De soevereine gewesten van Nederland hadden geen gezamenlijke marine. In plaats daarvan waren er vijf afzonderlijke Admiraliteiten, gevestigd in Holland, Zeeland en Friesland. Een belangrijke bron van financiering waren de convooien en licenten, een soort belasting op de buitenlandse handel van Nederland. Vooral in de achttiende eeuw werd de koloniale handel steeds belangrijker voor de Admiraliteiten. Hoewel voor handelsverkeer met de koloniën geen convooien en licenten verschuldigd waren, gold dat wel voor de Europese handel in koloniale goederen. Een groot deel van de inkomsten kwam dan ook van de handel in slavernijgerelateerde producten als suiker, koffie en cacao.

De verdediging van de koloniën was in principe een zaak van de WIC en de VOC, maar de Admiraliteiten boden wel regelmatig ondersteuning. Zij leverden ook oorlogsschepen die koopvaarders van en naar het Caribisch gebied of VOC-retourschepen konvooieerden (begeleidden). Ook deden de Admiraliteiten aan koloniaal troepentransport, bijvoorbeeld tijdens de grote slavenopstand in de kolonie Berbice in 1763. Er is op het moment regelmatig discussie over de rol van 'zeehelden' als Michiel de Ruyter die werkten voor de Admiraliteiten: waren hun acties in de koloniën wel echt heldendaden?

Kortom: de provincies waren op allerlei manieren betrokken bij de koloniale wereld en de Admiraliteiten speelden een vaak onmisbare ondersteunende rol.

Gerhard de Kok *(1983) is maritiem historicus en promoveerde in 2019 aan de Universiteit Leiden op een onderzoek naar de lokale economische effecten van de trans-Atlantische slavenhandel op Walcheren (1755-1780).*

Jeroen Puttevils (1985) is als hoofddocent verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij doet onderzoek naar de economische cultuur van de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode. Hij is onder meer de Principal Investigator van het ERC-project *Back to the Future. Future expectations and actions in late medieval and early modern Europe, ca. 1400-ca. 1830*.

Jeroen Puttevils

24. Een vergeten bladzijde? De vroege participatie van de Zuidelijke Nederlanden aan slavernij

De huidige historiografie over de vroege participatie van de Zuidelijke Nederlanden, het latere België, aan de slavernij in de vijftiende en zestiende eeuw is vrij beperkt. In 1993 observeerde de Amerikaanse historicus Allison Blakely dat historici uit de Nederlanden de zwarte aanwezigheid in zestiende-eeuws Antwerpen nauwelijks onderzochten. Mogelijk kwam dit door een gevoelde schaamte omtrent het onderwerp, of omdat slavernij zo alomtegenwoordig was in het Antwerpen van destijds dat het de moeite niet waard was om er meer onderzoek naar te doen. Het is alleszins opmerkelijk dat vooral kunsthistorici recent onderzoek deden naar slaafgemaakten in zestiende-eeuws Antwerpen (en hierbij vooral de oudere literatuur herkauwden), ondanks de recente aandacht voor de Antwerpse Gouden Eeuw.

De Belgische historiografie en het maatschappelijk debat rond het slavernijverleden spitst zich toe op de negentiende-eeuwse geschiedenis van Congo (en Rwanda en Burundi). Het in 2021 uitgekomen expertenverslag van de bijzondere commissie naar het koloniale verleden, gemaakt in opdracht van de Belgische kamer van volksvertegenwoordigers, bevat slechts sporadische verwijzingen naar de vijftiende en zestiende eeuw. In de Nederlandse historiografie worden de wortels van het slavernijverleden wel steeds dieper in de tijd gezocht, minstens tot de jaren 1590, dus tot voor de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC), de handelscompagnieën die met dit slavernijverleden vereenzelvigd worden.

Deze tendens is momenteel afwezig in de Belgische historiografie. Recent deden vooral kunsthistorici onderzoek naar slaafgemaakten in zestiende-eeuws Antwerpen, maar dit leunde zwaar op de oudere

literatuur. Wie meer wil weten over de duidelijke participatie van Zuidelijke Nederlanders aan slavenhandel en inzet van slavenarbeid, moet negentiende- en begin-twintigste-eeuwse artikelen en werken lezen die vooral bronstudies van vijftiende- en zestiende-eeuwse kooplieden, plantage-eigenaars en ontdekkingsreizigers betreffen. Het lot van de vermelde slaafgemaakten wordt hierin betreurd en het systeem van slavernij veroordeeld. Of men moet op zoek naar vermeldingen van slaafgemaakten in literatuur uit de jaren zeventig, tachtig en negentig van de vorige eeuw, maar zelfs in deze werken vormen slavernij en slaafgemaakten geen afgebakend en op zichzelf staand onderzoeksonderwerp.

De transcontinentale slavenhandel tussen Europa, Afrika en Amerika was vanaf het begin een 'multinationale' aangelegenheid. Met de bril van de eenentwintigste-eeuwse staatscontext naar die complexe en fluïde handel kijken is daarom geen goed idee. Wat betekent het etiket Zuidelijke Nederlanden in die 'multinationale' trafiek in mensen? Wat doen we met de 'Vlamingen' die de Zuidelijke Nederlanden inwisselden voor het Iberisch schiereiland en de 'Nieuwe Wereld' en daar bleven om deel te nemen aan de slavenhandel? Het etiket Vlaams of Flamenco werd bovendien in de Iberische wereld op personen geplakt die afkomstig waren uit de Zuidelijke én de Noordelijke Nederlanden. Ons laten leiden door de latere opdeling tussen de Republiek en de Habsburgse Zuidelijke Nederlanden vertroebelt meer dan deze verheldert. En is de betrokkenheid van personen uit de Zuidelijke Nederlanden in de zestiende-eeuwse slavenhandel niet evengoed een onderdeel van de Nederlandse geschiedenis? De Nederlandse slavernijgeschiedenis abrupt laten beginnen in de jaren 1590 doet in elk geval onrecht aan de continuïteiten met de voorgaande episode waarin de Nederlanden nog een geheel vormden. De Zuidelijke Nederlanden waren reeds in de vijftiende eeuw bij de handel in Afrikaanse slaafgemaakten actief en 'de Nieuwe Wereld' bood nieuwe mogelijkheden voor handelaars en ondernemers, vooral vanuit Antwerpen. De Zuid-Nederlandse deelname aan de globaliserende vijftiende- en zestiende-eeuwse handel en het koloniale plantagesysteem zorgde er bovendien voor dat heel wat vrije en slaafgemaakte Afrikanen in Antwerpen terechtkwamen.

De Iberische connectie

Vlaamse ondernemers, vaak met basis in Brugge, waren betrokken bij de vijftiende-eeuwse Portugese en Castiliaanse expansies op de West-Afrikaanse kust, die tot steeds meer handel in slaafgemaakten leidden.

Aanvankelijk werd op Madeira, de Canarische eilanden en de Azoren suikerbouw en -handel opgezet. Er werd ook op grote schaal geëxperimenteerd met de inzet van de slaafgemaakte oorspronkelijke bevolking (bijvoorbeeld de Guanchen op de Canarische eilanden) en geïmporteerde Noord-Afrikaanse en sub-Saharaanse slaafgemaakten. Ook werden vanaf hier de eerste exports van slaafgemaakten naar Latijns-Amerika gestart. Zuid-Nederlanders waren erg actief in deze proefkoloniën, als plantage-eigenaars en als suikerexporteurs.

Neem nu Jacob Groenenberch, afkomstig uit Keulen (geboren in 1472) en in Antwerpen actief als koopman. Hij kocht in 1513 een suikerrietplantage in Tazacorte op het Canarische eiland La Palma. Tegen 1524 bezat Groenenberch een zesde van alle grond op La Palma.[1] Bij het overlijden van zijn weduwe in 1544 werd een boedelinventaris opgemaakt die duidelijk maakt dat op de suikerrietplantage van Los Llanos slaafgemaakten actief waren en werden opgetekend tussen de 'beesten' en de 'ketels' die nodig waren om het suikerriet te koken.[2] Of een zekere Lorenzo de Gorrevod, die in 1518 van Karel v toestemming verkreeg om 'vierduizend negerslaven, zowel mannen als vrouwen, naar de (West-)Indiën, de (Caribische) Eilanden en het (Amerikaanse) vasteland van de (Atlantische) zee te transporteren en dit vanuit de (West-Afrikaanse) eilanden van Guinea en andere regio's van waaruit men deze negers wil betrekken'.[3] De licentiehouder was ook vrijgesteld van de gebruikelijke koninklijke taksen op de slavenhandel.

De uit Bresse (het huidige Frankrijk) afkomstige Lorenzo de Gorrevod, of Laurent de Gouvenot, reisde met de jonge Karel v mee naar de Spaanse stad Valladolid als tweede kamerheer. De slavenlicentie van 1518 was ongetwijfeld een geschenk voor de door De Gouvenot bewezen diensten. De licentie betekende het begin van de directe trans-Atlantische slavenhandel van Afrika naar Midden- en Zuid-Amerika. Voordien verliep deze nog via Sevilla of Lissabon. Via De Gouvenot kwam de licentie in handen van handelaren in Sevilla, Genua en Castilië voordat deze daadwerkelijk benut werd. Zo werden de slaafgemaakten gecommodificeerd en onderdeel van een financieel web waarin hoge edellieden en Castiliaanse en Genuese kooplieden elkaar vonden. In de Vlaamse berichtgeving wordt De Gouvenot al snel een Vlaming. Maar maakt een verblijf in de Zuidelijke Nederlanden in de complexe en 'internationale' levensloop van De Gouvenot een Vlaming? Deze episode laat eerder zien hoe pan-Europees en complex deze slavenhandel toen al was en welke partijen in Noordwest-Europa er allemaal bij betrokken konden zijn.

De Gouvenot was namelijk niet de enige uit de 'Bourgondische' en 'Vlaamse' entourage van Karel V die aangetrokken werd door de rijkdommen van de 'Nieuwe Wereld'. Verschillende van deze hoge heren, waaronder regent Adriaan van Utrecht (de latere en enige Nederlandse paus Adrianus VI), hadden een goed contact met niemand minder dan Bartolomé de Las Casas, de eerste Spaanse priester in Midden-Amerika en bekend om zijn kritiek op de gruwelijkheden die de Spanjaarden daar uitvoerden. De Las Casas beklaagde zich bij deze Zuid-Nederlanders over de Spaanse kolonisten. Hij beschouwde Vlaamse kolonisten als potentieel betere kolonisten en herstellers van het onrecht dat de oorspronkelijke bewoners van de Cariben aangedaan werd door de Spanjaarden. Opvallend genoeg lanceerde De Las Casas in dat kader ook het idee om de door ziekte gedecimeerde indiaanse dwangarbeiders te vervangen door Afrikaanse slaafgemaakten.[4] Het is via deze connecties dat De Gouvenot zijn licenties ontving.

Een 'Vlaamse' overname van de Spaanse koloniën kwam in deze vorm echter nooit van de grond. De Las Casas betreurde overigens later zijn pleidooi voor de handel in Afrikaanse slaafgemaakten. De 'zwarte slavernij' was volgens De Las Casas even onrechtvaardig als die van de 'indianen'.

Roldán de Argote uit Brugge monsterde in 1519 als kanonnier aan op de Concepción die deel uitmaakte van de ontdekkingsreis van Ferdinand Magellaan (vertrokken in 1519). De gedecimeerde expeditie van Magellaan bereikte in juli 1522 de Kaapverdische Eilanden waar De Argote kruidnagel uit de Molukken ruilde tegen slaafgemaakten en proviand om terug thuis te raken.

Naar de 'Nieuwe Wereld'

Over de slavernij op Vlaamse plantages op de Atlantische eilanden hebben we doorgaans weinig informatie. Dat is niet het geval voor de suikerplantage van Erasmus Schetz, een in Antwerpen gebaseerde koopman-financier, op São Vicente, een kusteiland in het huidige Brazilië. Erasmus Schetz kocht deze plantage rond 1540. Een uitgebreide maar helaas anonieme brief over de stand van zaken op de plantage in 1548 en een reeks andere documenten maken een inkijk in de plantage mogelijk.[5] Volgens de brief zijn er 130 slaafgemaakte mannen en vrouwen aanwezig op de plantage. Deze Antwerpse handelaar handelde dus niet alleen in suiker uit Brazilië, maar deed ook zelf aan kolonisatie en slavernij. De arbeiders op de plantage bestonden uit een meerderheid aan lokale slaafgemaakten en

Manilla uit Benin.

een minderheid van zwarten. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw zouden zwarte slaafgemaakten de oorspronkelijke bevolking van Brazilië gaan vervangen als arbeidskrachten.

Erasmus Schetz was niet alleen actief in de suikerproductie en -handel. Reeds in de jaren 1530 en 1540 had hij een industrieel complex voor de productie van messing uitgebouwd in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk. Uit deze koperlegering werden de zogenaamde *manillas* – een ruilmiddel in de vorm van koperen en messing armbanden – gemaakt die in trek waren in West-Afrika. Met de hoefijzervormige manillas kochten de Portugezen paradijskorrels, ivoor en slaafgemaakten. Prijzen voor slaafgemaakten werden zelfs uitgedrukt in aantallen manillas. Erasmus Schetz leverde die manillas aan de Portugese kroon via Antwerpen. Het industriële en commerciële imperium van Schetz, gestoeld op slavenhandel en slavenarbeid, nam zo de vorm aan van de typische driehoekshandel tussen Europa, Afrika en Amerika. Dus ook al legden de slavenschepen zelf niet aan in het zestiende-eeuwse Antwerpen, de Scheldestad was wel een van de kernen van waaruit de Atlantische slavenhandel gecoördineerd en gefinancierd werd.[6]

Er waren ook handelaars uit de Zuidelijke Nederlanden die probeerden slaafgemaakten te exporteren zonder officiële licentie van de Spaanse overheid. Het gros van de hier besproken casussen gaat over handel in en inzet van slaafgemaakten in de Atlantische ruimte. Er zijn echter indicaties dat er ook Lage Landers betrokken waren in de slavenhandel in het gebied van de Indische Oceaan. Bijvoorbeeld Jan Hendrik, een soldaat die in de troepen van Miguel López de Legazpi (de Spaanse gouverneur-generaal) meevocht in de belegering en verovering van Manila in 1570. Hij werd beloond met een *encomienda* op de Filippijnen – een systeem dat lokale gedwongen arbeiders aan het land bond en dat leidde tot slavernij, eerst in Latijns-Amerika en later dus ook op de Filippijnen.

Slaafgemaakten in zestiende-eeuws Antwerpen

De betrokkenheid van de Nederlanden in de vroege slavernij was ook terug te zien in het centrum van de handel: Antwerpen. Sinds de negentiende eeuw hebben historici naar sporen van Afrikanen en slaafgemaakten in de zestiende-eeuwse Nederlanden en Antwerpen gezocht. Vaak wordt vermeld dat in Antwerpen, na Lissabon, de grootste groep uit Afrika afkomstige personen leefde. Dat is zeker overdreven. In de Portugese archieven en beeldcultuur uit die periode zijn veel meer sporen te vinden van deze bevolkingsgroep dan in de bronnen voor de Zuidelijke Nederlanden. Toch waren er ook in Antwerpen wel degelijk zwarte mensen aanwezig, onder wie ook slaafgemaakten.

Het contrast tussen het verbod op slavernij in de Nederlanden en de aanwezigheid van personen uit Afrika, al dan niet slaafgemaakt, is een klassieker in de historiografie. In 1582 stelde het Antwerpse gewoonterecht onder titel XXXVI immers dat alle mensen in Antwerpen vrij zouden zijn en dat iedereen die als slaafgemaakte werd gehouden zich hiertegen mocht beroepen. Desondanks leveren de Antwerpse archieven interessante gevallen op over de aanwezigheid van (al dan niet) zwarte slaafgemaakten in zestiende-eeuws Antwerpen. Zo laat de Portugese koopman George de Sulco Lobo in 1516 publiek afroepen dat de twee verdwenen "moren alnoch nyet kersten wesende cleedt in scippers cleederen" (moren die geen christen zijn en als schippers gekleed gaan) gezocht moeten worden en terug aan hun eigenaar bezorgd moeten worden.[7] Dat hier expliciet vermeld wordt dat de twee geen christenen zijn, heeft te maken met het feit dat christenen niet tot slaaf gemaakt konden worden in de Nederlanden.

In 1552 beriep Bertelmeeus, een slaafgemaakte zwarte man die eigendom was van de in Spanje wonende Pedro de Melgosa, zich op het Brabantse vrijheidsprivilege – het latere artikel XXXVI in het Antwerpse gewoonterecht was hiervan een bevestiging – en wilde vrij zijn.[8] Bertelmeeus was met Paulo de Melgosa, een familielid van de eigenaar van Bertelmeeus, en zijn goederen naar Antwerpen meegereisd. De Antwerpse schepenen beslisten dat Bertelmeeus terug naar zijn meester in Spanje gebracht moest worden maar dat hij wel behoorlijk behandeld moest worden. Paulo de Melgosa moest hiervoor een grote borgsom betalen. Indien Bertelmeeus zou terugkeren naar de Nederlanden, zou hij meteen vrij zijn.[9] Het lijkt erop dat de stadsmagistraat deze kwestie liever zo snel mogelijk wilde oplossen.

We kunnen uit deze voorbeelden concluderen dat slaafgemaakten met hun meesters meereisden naar de Nederlanden. Van Katherina, meid (of slaafgemaakte?) van João Brandão, de factor van de Portugese koning, is in 1521 door de Duitse kunstschilder Albrecht Dürer zelfs een portret bewaard. Dürer noemt haar *Mohrin* of Moorse in zijn dagboek.[10] Dus, hoewel in de Nederlandse historiografie vaak wordt verwezen naar de Antwerpse wetgeving om aan te geven dat slavernij niet voorkwam in de zestiende-eeuwse Nederlanden, stellen de voorgaande gevallen dat beeld toch sterk bij.

We vinden in Antwerpen ook heel wat geregistreerde vrijlatingen. In 1599 bevestigt de Antwerpse koopman Adrien Wannemaquer de vrijheid van Jehan Maria, 'noir' uit Ubohala in het koninkrijk van Angola en ongeveer twintig jaar oud. Een Engelse koopman had Jehan Maria in 1590 in Zeeland aan Wannemaquer gegeven. De elfjarige Jehan Maria was samen met andere 'noirs' gevangengenomen door Engelse schepen (waar is niet bekend) en aan boord door een priester gedoopt. Dit doopsel werd in

Katherina door Albrecht Dürer geportretteerd in 1521.

Jan van der Elburchts schilderij *De doop van de Ethiopische eunuch* (1556-1563) verwijst naar het Bijbelverhaal 8:26-40 uit de Handelingen van de Apostelen.

Antwerpen herbevestigd en Jehan Maria werd vrijgelaten. Nadat Jehan Maria Wannemaquer vele jaren trouw gediend heeft, staat Wannemaquer hem toe om als vrij man naar zijn geboorteland terug te keren. Deze verklaring werd allicht doelbewust in het Frans opgemaakt zodat Jehan Maria zijn vrije status kon aantonen tijdens zijn reis.[11]

De aanwezigheid van zwarte mensen in Antwerpen zorgde ook voor een verandering in de beeldcultuur. De zwarte koning, Balthasar, krijgt in het in de zestiende eeuw erg populaire tafereel van de Aanbidding der Wijzen een steeds individueler gezicht, bijvoorbeeld in het werk van Gerard David, Barend van Orley en Jan Gossaert. De beeldcultuur wijzigt vanaf het begin van de zestiende eeuw, op het moment dat Antwerpen erg aantrekkelijk wordt voor handelaars en ambachtslui uit Spanje en Portugal. Ook de doop van moren werd een thema, zoals in het schilderij van Jan van der Elburcht, bestemd voor een altaar in de Antwerpse kathedraal. Dit dooptafereel weerspiegelt de incompatibiliteit van christen zijn en slavernij in de Antwerpse context.

Continuïteiten met de Republiek

Na de politieke en religieuze strubbelingen van de tweede helft van de zestiende eeuw en een Europese diaspora, vonden steeds meer Zuid-Nederlandse kooplieden, die meestal een sterke band met Antwerpen hadden, een nieuwe basis in Amsterdam. De transitie van Antwerpen naar Amsterdam als metropool voor de wereldhandel is goed bestudeerd vanuit het perspectief van de kooplieden. De connecties van die kooplieden met de slavenhandel en slavernij zijn nog niet goed onderzocht. Hoe belangrijk waren deze netwerken voor het begin van de Noord-Nederlandse slavenhandel?

Willem Usselincx, in 1567 geboren te Antwerpen, was een van de stichters van de WIC. Reeds in 1600 maakte hij plannen voor de Nederlandse kolonisatie van delen van Midden- en Zuid-Amerika die onder Spaanse en Portugese controle vielen. Usselincx had landbouwkoloniën voor ogen, waarin gedoopten uit de oorspronkelijke bevolking en Europese immigranten zouden kunnen werken. Slavernij was volgens hem iets typisch Iberisch en rooms-katholieks maar hij keurde de praktijk verre van af, hoewel deze volgens hem niet erg rendabel zou zijn. Over slaafgemaakten schreef Usselincx dat zij alleen hard zouden werken onder dreiging van fysiek geweld. Volgens hem zou een man uit de Republiek meer werk produceren dan drie zwarten. Maar de WIC sloeg zijn advies in de wind

en werd al snel een belangrijke speler in de trans-Atlantische slavenhandel en -arbeid.

Ook Balthazar de Moucheron en zijn neef Cornelis, die bij voorcompagnieën en de VOC zelf betrokken waren, waren actief in de handel in slaafgemaakten in West-Afrika. En de slavenhandelaar Ximenez liet zich in het begin van de jaren 1590 vertegenwoordigen door Cornelis Pietersz Hooft. Nog een andere Antwerpenaar, Gaspar de Mere, trok in 1598 naar Pernambuco en werd eigenaar van de suikerrietplantage nabij de kaap Santo Agostinho. De Mere zou cruciale en strategische informatie gegeven hebben die tot de oprichting van de WIC leidde. Helaas voor De Mere zouden de Hollanders zijn plantage innemen nadat zij in 1630 Pernambuco veroverden.

Voer voor meer onderzoek en debat

De Zuid-Nederlanders die betrokken waren bij de handel in slaafgemaakten deden dit via de Portugese en Spaanse koloniale systemen, waar ze al eerder commerciële contacten mee hadden en zeker vanaf de zeer korte Castiliaanse regeerperiode van Filips De Schone ook geopolitiek toegang toe hadden. Over deze systemen hadden ze nauwelijks zelf controle en ze konden er ook voor kiezen om in de marge daarvan te opereren. Er moet echter nog heel wat onderzoek gebeuren om een duidelijker beeld te krijgen van de betrokkenheid van de Zuidelijke Nederlanden in de slavernijgeschiedenis van de vijftiende en zestiende eeuw. Die is niet evident omdat het officiële koloniale systeem van de Spaanse en Portugese kroon, dat de bronnen genereerde, vaak door handelaars omzeild werd.

Het is ook niet altijd evident om de in het Portugees en Spaans omgezette Nederlandse namen te herkennen. Een samenwerking tussen Belgische, Nederlandse, Spaanse en Portugese historici is hiervoor nodig. Wie weet komen er zo nog narratieven van de slaafgemaakten zelf boven water want deze ontbreken nu. Verder onderzoek moet uitwijzen hoe representatief of uitzonderlijk deze casussen dan wel waren.

Brugge en later Antwerpen fungeerden als spil in een complexe en globaliserende *commodity chain* en financieel netwerk. Deze vroege slavernijgeschiedenis toont ook dat grote compagnieën zoals de VOC en de WIC geen absolute vereisten zijn voor het mogelijk maken van handel in slaafgemaakten. Het kan eveneens gaan om kleine expedities, kleinere plantages, binnen of buiten het officiële koloniale systeem. Het is wel veel moeilijker om zonder compagnie-archieven deze geschiedenis te

bestuderen maar archieven van Iberische rechtbanken en overheden en zelfs de inquisitie kunnen informatie opleveren over slaafgemaakten in het bezit van Zuid-Nederlanders.

Een piste die zeker nog verder geëxploreerd moet worden, is die van de exploderende boekproductie in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Talloze reisverhalen en etnografische studies avant-la-lettre rolden hier van de pers. Deze boeken kunnen ons iets vertellen over de beeldvorming over andere bevolkingsgroepen en zijn een goede bron om processen van racialisering en superioriteitsdenken te achterhalen, processen die zeker bijgedragen moeten hebben aan de tolerantie in verband met de handel in slaafgemaakten.

Tot slot

Dit hoofdstuk leert ons dat reeds voor de Nederlandse Opstand (1568-1648) er een duidelijke betrokkenheid is van hoge edellieden, kooplieden en ondernemers uit de Nederlanden bij slavernij en slavenhandel. Het toont dat de Zuidelijke Nederlanden onderdeel waren van een erg extractief gecommercialiseerd systeem waarin onvrije arbeid uitgebuit werd. De Reformatie, de katholieke vervolging daarvan en de Opstand en oorlog die daaruit voortspruitte zette de migratie van heel wat handelaarsfamilies naar de Republiek in gang. De Nederlandse geschiedenis van slavernij reikt dus veel dieper in de tijd terug via de Zuidelijke Nederlanden.

Naar het doorgeven van netwerken en kennis over de slavenhandel van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden kan nog heel wat onderzoek gedaan worden. De handel en het bezit van slaafgemaakten lijkt de normaalste zaak ter wereld te zijn geweest in de vijftiende- en zestiende-eeuwse koopliedenmilieus. Zien we hier een duidelijk patroon van winstbejag en een totaal gebrek aan scrupules? Veel moeilijker is om in te schatten hoe mensen uit de Lage Landen die niet in deze mensenhandel actief waren naar slavernij keken. Wat was hun reactie wanneer ze de door Dürer vereeuwigde Katherina in de straat tegenkwamen?

Achteraf beschouwd lijkt het gebeurde onvermijdelijk. En toch… Wat als Bartolomé de las Casas niet zou hebben gepleit bij Karel v en zijn ‘Vlaamse’ entourage om de ‘indianen’ te sparen en hen te vervangen door zwarte, Afrikaanse slaafgemaakten, maar de praktijk van slavernij universeel in twijfel had getrokken?

Joris van den Tol (1987) promoveerde in 2018 aan de Universiteit Leiden op een onderzoek naar lobbyen in relatie tot de WIC-kolonie in Brazilië. Hij heeft als postdoctoraal onderzoeker gewerkt bij Harvard University en Cambridge University, waar hij onderzoek deed naar Nederlandse handelaren in Engelse Atlantische koloniën in de zeventiende eeuw. Hij is een van de auteurs van het boek *Dienstbaar aan de Keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863*. Sinds september 2022 is hij universitair docent Economische Geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Joris van den Tol

25. Particuliere belangen bij slavernijpolitiek en koloniale expansiepolitiek

Op 26 juli 1650 werd in de Staten-Generaal een verzoekschrift (*request*) gelezen van aandeelhouders van de West-Indische Compagnie (WIC). De tientallen ondertekenaars ervan stelden dat er een groot probleem was: de handel in slaafgemaakte Afrikanen in Guinea, op de West-Afrikaanse kust, was op dat moment in theorie een monopolie van de WIC, maar in de praktijk was de compagnie 'onmachtig' om 'de handel en negotie op Guinea te continueren'. Daarom stelden de indieners van de petitie als oplossing voor om de handel in Guinea aan hen te vergunnen in plaats van aan de WIC. Er waren echter meer kapers op de kust. Andere handelaren in de Republiek dienden in 1652 namelijk ook een request in bij de Staten-Generaal. Ditmaal om een nieuwe compagnie op te richten, die slaafgemaakte Afrikanen binnen het octrooigebied van de WIC zou mogen verkopen. Een andere petitie laat zien dat Joodse Amsterdammers in 1648 van mening waren dat Angola niet op de Portugezen terugveroverd hoefde te worden. Ook nu Angola niet meer in handen was van de WIC, werden er immers 'net zoveel zwarten [naar] Brazilië [verscheept] als voorheen'. En zelfs toen in de achttiende eeuw de toegang tot de slavenhandel redelijk duidelijk gedefinieerd en verdeeld was tussen de Europese handelaren, kregen de grootste private slavenhandelaren van Amsterdam middels een verzoekschrift toestemming om 'een lading slaven naar Suriname te [...] brengen'. Kortom, particulieren probeerden regelmatig de besluitvorming over slavernijpolitiek en koloniale expansiepolitiek te beïnvloeden.

Particuliere beïnvloeding van de koloniale politiek

In 1639 moest het koloniale bestuur van de WIC-kolonie Brazilië (1630-1654) de leidinggevenden in de Republiek er nog met veel retorisch vuurwerk van overtuigen dat 'zonder slaven het niet mogelijk is in Brazilië iets te bewerkstelligen' en dat eventuele bezwaren 'onnodige scrupules' waren.

Maar uit het feit dat enkele tientallen het verzoekschrift in 1650 ondertekenden, blijkt dat er elf jaar later veel draagvlak was voor handel in slaafgemaakte Afrikanen onder aandeelhouders van de WIC. Het verzoekschrift werd namelijk gecirculeerd en ondertekend in onder andere Den Haag, Zeeland, Leiden en Dordrecht om mensen op verschillende plekken de kans te geven steun te betuigen. Onder de ondertekenaars waren vrouwen, mannen, een burgemeester, een militair-solliciteur, kunstschilders, schrijvers, en personen die onbekend voor de geschiedenisboeken zijn gebleven. Hun uiteenlopende achtergronden tonen aan dat de particuliere belangen in de slavenhandel zeer divers waren. Vanaf de zeventiende eeuw komt het voor dat indieners van verzoekschriften handtekeningenacties organiseren, en vanaf de achttiende eeuw neemt dat verschijnsel steeds grotere vormen: er zijn verzoekschriften teruggevonden met honderden, en later zelfs duizenden, handtekeningen.[1] Die handtekeningenacties brachten mensen van verschillende klasse, gender, etniciteit, religie, en geografie bij elkaar en verbreedden voor groepen buiten de politieke elite de mogelijkheden om invloed op de politiek uit te oefenen.

Uit onderzoek blijkt dat in de Republiek de verschillende bestuursorganen zeer ontvankelijk waren voor verzoekschriften: circa veertig procent van de verzoekschriften in Amsterdam leidde direct tot nieuwe wetgeving. Het was voor vrijwel iedereen mogelijk om met behulp van verzoekschriften invloed uit te oefenen. Het was dus niet noodzakelijk om *poorter* (ingezetene met rechten en plichten) van een stad, burger van de Republiek of lid van een gilde te zijn. Het kwam bovendien voor dat kooplieden een verzoekschrift indienden uit naam van bijvoorbeeld ‘vrienden uit Engeland’.

Behalve het indienen van verzoekschriften, waren er twee andere belangrijke strategieën om particuliere belangen te behartigen. De eerste was het beïnvloeden van de publieke opinie met behulp van onder andere pamfletten, waarmee druk kon worden uitgeoefend op de besluitvorming. De tweede was het inzetten van maatschappelijk kapitaal en persoonlijke relaties om bevriende regenten over te halen. Als we in overweging nemen dat het blijkbaar voor velen mogelijk was om op diverse manieren de slavernijpolitiek en de koloniale expansiepolitiek mede vorm te geven, doemt een beeld op van beleid dat niet zozeer gebaseerd was op idealen, maar door particuliere belangen. Politieke macht werd als gevolg daarvan steeds verder geconcentreerd rond een paar rijke

families van koopmanregenten.[2] Desalniettemin bleven mensen buiten die familiefacties de politieke besluiten mede vormgeven.

Particuliere belangen in de koloniën

Zowel door de geografische afstand tot Europa als door de dominantie van lokale Europese elite in het koloniale bestuur, hadden koloniën relatief veel autonomie in wet- en regelgeving. De politiek met betrekking tot slavernij en expansie kon dan ook relatief eenvoudig worden beïnvloed. Koloniën van de Nederlandse Republiek waren in dat opzicht niet anders dan bijvoorbeeld die van het Britse of Spaanse rijk.[3] Instructies van hogerhand uit de Republiek mochten nog zo duidelijk geformuleerd zijn, veranderende lokale omstandigheden gaven het koloniale bestuur relatief veel mogelijkheden om ervan af te wijken. Die speelruimte bood belanghebbende inwoners van de koloniën de mogelijkheid het beleid mede vorm te geven.

De kolonisten in Azië hadden relatief meer autonomie dan die in het Atlantische gebied, simpelweg omdat de reistijd tussen Amsterdam en Batavia enkele maanden bedroeg, terwijl men in een paar weken vanuit Amsterdam in Manhattan, Curaçao, Paramaribo, Guinea of Recife was. Door zowel de afstand als de kleinere rol van de Staten-Generaal in de VOC kwamen de meeste petities bij het koloniale bestuur terecht en bereikten maar weinig Aziatische verzoekschriften de Haagse burelen. Binnen de VOC in Azië had de Hoge Regering (het hoogste bestuursorgaan van de VOC) in Batavia een aansturende rol. Toen echter het VOC-bestuur in Fort Zeelandia op Taiwan (1624-1662) vanuit Batavia de instructie kreeg om de goklicentie te verpachten aan de hoogste bieder, slaagden Chinese kooplieden op Taiwan erin de Nederlandse bestuurders in Zeelandia van dat idee af te brengen. De Chinese co-kolonisten waren namelijk bang dat hun vertegenwoordigers op het eiland alle winsten zouden vergokken. Ook in Batavia slaagde een aanzienlijke groep Chinese co-kolonisten erin het VOC-beleid met hun particuliere economische belangen te verenigen. Hoewel de bestuurders niet alle verzoekschriften en besluiten noteerden, vermelden de notulen van de vergaderingen wel dat de verzoekschriften talrijk waren, en voor het grootste deel afkomstig waren van Chinese co-kolonisten.

Ook in de Atlantische koloniën betrof het niet alleen de particuliere belangen van Nederlanders die de slavernij- en koloniale expansiepolitiek mede

Fort Zeelandia door Joan Blaeu, 1623. Dit lag op het kleine eiland Taoyuan, net ten zuidwesten van Taiwan dat door de Zeeuwse kolonisten Formosa werd genoemd.

vorm gaven. Zo was de WIC aanvankelijk van plan om de oorspronkelijke bevolking in de kolonie in Brazilië 'in vrijheid te laten en ze niet tot slaven te maken' (zie hoofdstuk 19 van Erik Odegard). De oorspronkelijke bevolking moest immers bevrijd worden van het juk van de katholieke Portugezen, en ze tot slavenarbeid dwingen paste daar totaal niet bij. Ondanks herhaaldelijke verzoeken van plantagehouders en eigenaars van suikermolens wisten de WIC-bewindhebbers lange tijd de druk te weerstaan. Dat veranderde in 1642, toen de bewindhebbers in de Republiek ontvankelijk bleken voor verzoekschriften van Portugese co-kolonisten die de prijs van slaafgemaakte Afrikanen te hoog vonden en daarom verzochten ook de oorspronkelijke Braziliaanse bevolking in slavernij te laten werken. Mits slaafgemaakte Brazilianen werden aangeboden als het gevolg van oorlogen tussen de verschillende Braziliaanse groepen, mochten ze gekocht worden voor een 'zo laag mogelijke prijs' en voor een periode van zeven jaar in slavernij gehouden worden. Slavernij was een beter lot, zo oordeelden de bewindhebbers, dan doodgeslagen worden indien ze onverkocht bleven.

Behalve Europese co-kolonisten slaagden ook anderen erin het koloniale beleid mede vorm te geven in de Nederlandse Atlantische koloniën. Als gevolg van een verzoekschrift werd het vrije Afrikanen in 1645 bijvoorbeeld toegestaan een eigen legercompagnie met 'eigen [lees: Afrikaanse] kapiteins en officieren' te vormen. De oorspronkelijke bevolking maakte

evengoed gebruik van verzoekschriften om hun private belangen veilig te stellen. Een voorbeeld daarvan is de mogelijkheid voor een deel van de Braziliaanse oorspronkelijke bevolking (zoals de Potiguara) om eigen schepenen en tussenpersonen te benoemen in plaats van Nederlanders. De Braziliaanse Potiguar Antônio Paraupaba en de Congolese afgezant Dom Miguel de Castro reisden bovendien naar Den Haag om met verzoekschriften steun voor hun koloniale particuliere belangen te verkrijgen.[4]

Het is interessant om te onderzoeken wat de rol van verzoekschriften is geweest bij het vormgeven van de sociale stratificatie van de Nederlandse koloniën. Voor de Spaanse politiek ten aanzien van slavernij en koloniaal bewind is dat reeds aangetoond. Als gevolg van verzoekschriften van leden van de bevolking met diverse sociale achtergronden ontstonden in het Spaanse rijk categorieën zoals *mulat* en *mesties* om demarcaties tussen verschillende raciale groeperingen vast te leggen.[5] Hoewel het voor het Nederlandse koloniale rijk niet op een vergelijkbare manier is onderzocht, lijkt het onderzoek naar dergelijke praktijken en systemen daar een vergelijkbaar beeld op te roepen. In de VOC-kolonie op Java, bijvoorbeeld, leidden verzoekschriften over gemengde (dat wil zeggen Europese en niet-Europese) relaties tot nieuwe wet- en regelgeving die sociale hiërarchie in stand hield en bekrachtigde. Ook in de VOC-kolonie op Sri Lanka werden de koloniale wetten over sociale (en raciale) categorieën en structuren minder strikt gescheiden en konden ze worden beïnvloed door interacties van de oorspronkelijke bevolking met het Europese bestuur in de kolonie.[6]

Dat alles overziend, wordt duidelijk dat de Nederlandse politiek ten aanzien van slavernij en koloniale expansie niet zozeer een kwestie was van hoogdravende idealen, of van een select groepje regenten dat het beleid naar hun hand wist te zetten. Het beleid werd zelfs niet louter in de Republiek vormgegeven, maar werd net zo goed bedacht, beïnvloed, en in stand gehouden in de kolonie. Van de eerste stappen voor het verlenen van een octrooi aan verschillende compagnieën die in de zeventiende eeuw handelden in slaafgemaakten, tot pogingen slavernij zo lang mogelijk in stand te kunnen houden in de negentiende eeuw: het waren particuliere belangen die de boventoon voerden.[7] De diverse bestuurlijke organisaties – steden, provincies, de Staten-Generaal, stadhouders, raadspensionarissen, bestuurders in de koloniën – waren daar zeer ontvankelijk voor. Met andere woorden, de genoemde Nederlandse politiek was grotendeels een *bottom-up*-proces van de gezamenlijke particuliere belangen van kooplieden, investeerders, kapiteins, herbergiers, zeepzieders, ivoordraaiers en anderen.

Vervolgonderzoek naar particulieren belangen

Veel van de kennis over dit onderwerp komt voort uit een historische belangstelling voor kooplieden; door portretten zoals dat van Gerard Andriesz Bicker ('dikke Bicker') ontstaat een beeld van kooplieden als symbool van de vleesgeworden welvaart van de Republiek. Over andere belangen dan die van kooplieden uit met name Holland en Zeeland is echter relatief veel onbekend. Als er buiten Holland en Zeeland wordt gekeken richt het onderzoek zich steeds vooral op de koopliedenelite. Verder onderzoek is met name nodig op drie gebieden.

Het eerste is de rol van industrie. Onderzoek heeft aangetoond dat de Europese industrie op uiteenlopende manieren verweven was met slavernij en extractiekapitalisme – van glasproducenten, jeneverstokers en bakkers die lokaal produceerden voor slavenhandelaren tot de verwerking (*trafieken*) van koloniale goederen als suiker, tabak en katoen. In hoeverre de Nederlandse politiek ten aanzien van slavernij en koloniale expansie een afspiegeling is van de particuliere belangen van de nijverheid- en trafiekenindustrie is echter onduidelijk. Dat inzicht is met name van belang omdat ten eerste het aandeel van verwerkingsindustrie verviervoudigde tussen 1650 en 1770, terwijl de algehele economie stagneerde en afnam. En ten tweede omdat veel van de aanleverings- en verwerkingsindustrie gevestigd was in de landprovincies zoals Utrecht, Overijssel, Brabant en Gelderland, op grond waarvan de verwevenheid van de Nederlandse economie met slavernij buiten Holland en Zeeland verondersteld kan worden. In 1667 ondertekenden hoedenmakers (die afhankelijk waren van de levering van Noord-Amerikaanse beverhuiden) mede een verzoekschrift om New York

In 1642 portretteerde Bartholomeus van der Helst de twintig jaar oude Gerard Andriesz Bicker, een telg uit het Amsterdamse regentengeslacht. Het portret, bijgenaamd de 'dikke Bicker', laat Bicker in vol ornaat zien.

terug te veroveren op de Engelsen, en in 1770-1771 ageerden suikerverwerkers in verzoekschriften tegen de ideeën van kooplieden-bankiers over accijnzen. Die voorbeelden laten zien hoe industrie wel degelijk ook een rol heeft kunnen spelen in de totstandkoming van politieke beslissingen omtrent koloniale slavernij. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) heeft onderzoek naar de rol van industrie in het mede vormgeven van economische en koloniale expansiepolitiek recentelijk gefinancierd.

Het tweede gebied is de internationale politieke verwevenheid van de slavernij en koloniale expansie. Door het internationale karakter van de slavernij-economie valt te verwachten dat het vormgeven van het beleid ook een grote rol speelde bij diplomatieke uitwisselingen. Het onderzoek naar diplomatieke geschiedenis heeft recentelijk een verandering ondergaan waardoor niet langer alleen gekeken wordt naar het werk van ambassadeurs, maar ook naar externe partijen en individuen in diens entourage. Deze zogenaamde *new diplomatic history* heeft nog niet op grote schaal navolging gevonden in koloniale geschiedschrijving en de bestudering van de slavernijgeschiedenis. Dat is extra opvallend te noemen omdat er veel niet-Nederlandse actoren een rol speelden in Nederlandse slavernijcompagnies. Hetzelfde gold voor Nederlandse actoren in niet-Nederlandse ondernemingen.

Het derde gebied waar nog meer onderzoek naar gedaan zou kunnen worden is het vormgeven van koloniale politiek in de kolonie. Ten eerste is dat fenomeen voor het Afrikaanse continent (met name gebieden in hedendaags Angola, Ghana en Zuid-Afrika) eigenlijk vrijwel onbekend. Ten tweede is, zoals hierboven is gebleken, er wel onderzoek gedaan naar de *implementatie* van koloniale wetgeving in Azië en het Amerikaanse continent, maar is er relatief weinig aandacht voor de *oorsprong* ervan. Op basis van onderzoek naar andere koloniale rijken valt te verwachten dat deze wet- en regelgeving die de sociale en raciale hiërarchie van slavernij in stand moest houden mede vorm werd gegeven door niet-Europese groepen en groepen met een gemengde achtergrond die hun eigen privileges wilden beschermen ten opzichte van andere groepen. Het zou echter ook zo kunnen zijn dat het Nederlandse rijk anders in elkaar stak en dat dit veel meer aangestuurd werd vanuit Europa – hoewel dat op basis van andere voorbeelden over wetgeving zoals gokken niet valt te verwachten. Beide scenario's zouden belangrijke nieuwe inzichten over de dagelijkse sociale en raciale realiteit in de koloniale wereld kunnen opleveren.

Myrthe Kraaijenoord

Koloniale expansie en de Nederlandse staat

De VOC en de WIC zijn Nederlands bekendste koloniale compagnieën. Toch waren zij niet de enige. Al in de decennia voordat de VOC werd opgericht waren er ondernemers uit de Republiek betrokken bij ondernemingen naar de Amerika's, Afrika en Azië. Door zich te verenigen in compagnieën bundelden zij hun geld en verantwoordelijkheid. De ondernemers hadden vaak belangrijke functies in het stedelijk en landelijk bestuur, en stonden met hun overzeese expedities aan de basis van het vroege Nederlandse kolonialisme. Dit kolonialisme werd mede vorm gegeven door de Staten-Generaal, provincies, steden en andere voorlopers van de Nederlandse staat.

Claes Adriaensz van Adrichem, Elias Trip, Laurens Bicker, Daniël van der Meulen, Johan van der Veeken, Jacques de Velaer en Balthazar de Moucheron waren enkele grote namen binnen de handels- en bestuurselite. Vanuit Middelburg investeerde De Moucheron in allerlei compagnieën, waaronder de Veersche Compagnie en de Compagnie De Moucheron, opgericht in respectievelijk 1597 en 1600. Hij nam actief deel aan de kaapvaart, was een van de initiatiefnemers van de vaart op West-Afrika en Zuid-Amerika en werd een van de eerste bewindhebbers van de VOC. Hij heeft bovendien tot twee keer toe, op eigen kosten, geprobeerd eilanden in de Golf van Guinee te veroveren en bewoonbaar te maken. Een permanente bezetting is nooit tot stand gebracht. Op het hoogtepunt van zijn carrière bezat De Moucheron tientallen schepen, die met honderden van zijn eigen bemanningsleden de hele wereld over voeren. De handel was een belangrijk aspect voor deze tochten, maar ging hand in hand met agressieve veroveringen. De Moucheron werd in zijn ondernemingen door allerlei beleggers gesteund, waaronder prins Maurits van Oranje, stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek. Van de Staten-Generaal kreeg de Moucheron keer op keer toestemming voor zijn ondernemingen. Deze en de afzonderlijke Staten van Holland en Zeeland voorzag hij vaak van advies.

Andere kooplieden gaven niet alleen advies, maar hadden zelfs zitting in bestuurlijke organen van de voorlopers van de Nederlandse staat. Zo werd in 1598 de Middelburgsche Compagnie opgericht onder leiding van Adriaen Ten

Haeff, die later mede-oprichter werd van de Compagnie van Verre en een van de eerste bewindhebbers van de VOC. In dezelfde periode was hij burgemeester van de belangrijke Zeeuwse havenstad Middelburg en lid van de Staten-Generaal. Dit heeft het ongetwijfeld makkelijker voor hem gemaakt om financiële en staatsrechtelijke steun voor zijn ondernemingen te krijgen.

Deze voorbeelden laten zien hoe de vroege koloniale expansie, gedragen door de rijke koopliedenelite van de Republiek, verweven was met de stedelijke en landelijke politiek.

De rol van het landsbestuur wordt ook duidelijk in de handel met Noord-Amerika. Tussen 1600 en 1614 woedde hier een hevige strijd om de bont- en walvishandel. De Kooplieden Lambert van Tweenhuysen, Hendrick Corneliszoon Lonck, Arnout Vogles, Hans Claeasz en Jan Holscher hebben allemaal aan het hoofd gestaan van één of meerdere compagnieën die zich in deze handel mengden. De concurrentiestrijd bleek uiteindelijk funest en in 1614 bundelden de Amsterdamse kooplieden zich in twee grotere compagnieën: de Nieuw-Nederland Compagnie, die zich toelegde op de bonthandel in Nieuw-Nederland en recht kreeg zich nieuwe landen, havens en handelsroutes toe te eigenen, en de Noordse Compagnie die zich focuste op de walvisvangst en de handel in walvistraan. De compagnieën kregen beide een octrooi van de Staten-Generaal en werden op meerdere missies vergezeld door oorlogsschepen van de Admiraliteiten, gefinancierd door de Staten-Generaal. De bewindhebbers van de Noordse Compagnie werden aangesteld door bestuurders van de steden die een kamer bezaten in de compagnie, wat de steden veel macht gaf. Bij de oprichting van de Nieuw-Nederland Compagnie kregen vooral handelaren met contacten binnen de Staten-Generaal de kans om te investeren. Ook hier moge de invloed van de Staten-Generaal en de steden van Nederland duidelijk zijn. Zij voorzagen de Nieuw-Nederland Compagnie en Noordse Compagnie van de rechten tot verovering en handel, controleerden hun macht door bestuursconstructies en financierden de militaire middelen.

Deze strijd om het recht tot handelen en veroveren van gebieden in Noord-Amerika was niet uniek. Ook voor West-Afrika, Zuid-Amerika en de verschillende Aziatische gebieden streden handelaren om patenten en macht. Ook hier werd door de Admiraliteiten steun verleend aan grotere militaire expedities. En ook hier was de rol van prins Maurits, de Staten-Generaal en verschillende provinciale en stedelijke besturen enorm.

De Staten van Holland en het Amsterdamse stadsbestuur stimuleerden bijvoorbeeld ook meermaals de samenvoeging van vele kleine Amsterdamse compagnieën in de Verenigde Amsterdamse Compagnie. Onder leiding van Ten Haeff kwam een vergelijkbare Verenigde Zeeuwsche Compagnie tot stand. Om verdere concurrentiestrijd te voorkomen en de koloniale macht te vergroten werden uiteindelijk in 1602 alle compagnieën onder leiding van de Staten-Generaal samengevoegd in de VOC en in 1621 in de WIC. De Staten-Generaal verleenden de octrooien die deze compagnieën het alleenrecht op handel gaven en het recht tot het besturen van gebieden die zij veroverden. Ook na hun oprichting bleven, met instemming van (de voorlopers van) de Nederlandse staat, veel andere organisaties actief in Nederlandse overzeese gebieden. Interessant is bijvoorbeeld de Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie die in 1720 opgericht werd. Deze compagnie werd gesteund door het Utrechtse stadsbestuur, die hoopte geld te kunnen verdienen aan Nederlands overzeese gebieden. De compagnie bezat zelfs haar eigen suikermolen in Suriname.

Tegelijkertijd ontstonden ook allerlei ondernemingen die bestuurlijke verantwoordelijkheden kregen in de koloniën. De macht van steden, provincies, Staten-Generaal en rijke koopmansfamilies was daarin steeds nauw verbonden. Zo is Berbice lange tijd geregeerd door de Zeeuwse familie Van Pere om vervolgens over te gaan in handen van enkele Amsterdamse kooplieden, verenigd in de Sociëteit van Berbice. Het bestuur van Suriname was tussen 1667 en 1682 in handen van de Staten van Zeeland, waarna het slechts een jaar bestuurd werd door de WIC, voordat het overging in de Sociëteit van Suriname, een gedeeld initiatief van de WIC, de stad Amsterdam en de rijke koopman Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck. Al deze bestuursvormen verkregen hun macht door een octrooi van de Staten-Generaal.

In Nieuw-Nederland verhandelden de Staten-Generaal patroonschappen, die rijke koopmannen het recht gaven op het innen van belasting, de exploitatie van land en de rechtspraak in de gebieden die zij kochten. De patronen regeerden daarmee feitelijk als alleenheersers. De in Gelderland geboren en in Amsterdam gevestigde diamanthandelaar Kiliaen van Rensselaer is misschien wel de succesvolste patroon te noemen: hij kon zo een gebied claimen dat groter was dan Noord-Holland. Van Rensselaer had ook in de Republiek bestuursfuncties. Hij was een van de bewindhebbers van de WIC en had daarbinnen gelobbyd voor het tot stand brengen van patroonschappen. Ook andere patronen, zoals Albert

Coenraads Burgh, bewindhebber van de WIC, burgemeester van Amsterdam, gedeputeerde van de Raad van State en ambassadeur, Samuel Blommaert, bewindhebber van de WIC en Samuel Godijn, bewindhebber van de WIC en de Noordsche Compagnie, hadden in de Republiek inspraak in het bestuur van het land en de koloniale compagnieën. Het netwerk achter deze mannen vergrootte hun macht nog meer. Door zijn contacten binnen de Republiek wist Van Rensselaer zijn neef, Wouter van Twiller, tot directeur van Nieuw-Nederland te benoemen. Zijn nauwe contact met deze en andere directeuren van Nieuw-Nederland is ongetwijfeld een van de redenen geweest dat Van Rensselaer zo succesvol was als patroon.

Ook andere prominente kolonisten waren onderdeel van familienetwerken met veel geld en macht in de Republiek. Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck was de kleinzoon van een diplomaat en griffier van de Staten-Generaal, Samuel Godijn was de schoonvader van telgen van het bekende Amsterdamse regentengeslacht Trip, en ook leden van de familie Van Pere en Bicker zaten in alle bestuursorganen van de Republiek. Door de politieke macht die deze kolonisten hadden in de Republiek wisten zij hun rijkdom en hun macht in de rest van de wereld tactisch uit te breiden.

Door het verlengen van octrooien en het verlenen van financiële en militaire steun gaven de Staten-Generaal, de provincies en de steden aan individuen en organisaties niet alleen de mogelijkheid tot het drijven van handel, maar ook tot het koloniseren van gebieden. Daarmee kregen 'handelaren' het recht tot het gebruiken van geweld, het exploiteren van gebieden in de Amerika's, Afrika en Azië en het besturen van de koloniën die zij daar stichtten. Deze mannen waren ook actief als bestuurders in koloniale organisaties en de bestuursorganen van de Republiek en/of waren deel van families en netwerken waarin velen dergelijke bestuursfuncties bezaten. Het is dan ook onmogelijk om binnen dit Nederlands bestuur van de zeventiende en achttiende eeuw onderscheid te maken tussen handel, politiek en kolonisatie. Om de vroegste vormen van Nederlands kolonialisme beter te kunnen begrijpen, is het zinvol juist de mechanismen van kolonialisme en politiek achter 'handelscompagnieën' te onderzoeken.

Myrthe Kraaijenoord *(1997) volgde de master Colonial and Global History aan de Universiteit Leiden. Ze deed onderzoek naar de verhoudingen tussen de slaafgemaakte en vrije zwarte bevolking van Curaçao ten tijde van slavernij.*

Jeanne Henriquez (1946) is historica en genderspecialist. Ze studeerde geschiedenis en Women's Studies aan de Universiteit Utrecht en George Washington University. Ze was museologische ontwerper voor Museo Tula en Museum Kas di Pali Maishi. Ook was ze werkzaam op het terrein van huiselijk geweld en geweld tegen kinderen en voorzitter van de *shelter* Nihaila House.

Jeanne Henriquez

26. De verstrengeling van kolonialisme en lokale samenleving: de Sefarden op Curaçao

De elite van het vroegmoderne Curaçao was veel gemengder dan men misschien zou vermoeden. De bestuurlijke, dat wil zeggen Nederlandse, elite op het eiland was voornamelijk voortgekomen uit de lage en hoge ambtenaren die daar waren aangesteld door de West-Indische Compagnie (WIC). Zij waren protestants en hun handelshuizen lagen voornamelijk in Europa en Azië. De ondernemingen richtten zich voornamelijk op intercontinentale handel met die gebieden. Naast die protestantse elite waren er nog andere handelaren die veel invloed hadden op Curaçao: de Sefardische Joden. Zij bezaten niet alleen in Europa, Afrika en Azië handelshuizen, maar ook verspreid over Noord- en Zuid-Amerika, geconcentreerd in de havensteden van bijvoorbeeld New York en Coro (Venezuela) en op de diverse eilanden van het Caribisch gebied, zoals Sint-Thomas, Jamaica en ook Curaçao. De handel tussen die diverse gebieden lag grotendeels in handen van de Sefarden. Zodoende speelden zij een belangrijke rol in het dagelijks leven van de inwoners van het Caribisch gebied. Met hun geografische kennis van het continent en hun talenkennis (van onder meer Portugees, Spaans en Engels) kregen Sefardische Joden soms politieke functies om de handelsrelaties met de bestuursleden van de Spaanse koloniën te vergemakkelijken, ten behoeve van de WIC.

Die rol als 'bruggenhoofd' en 'lokale' handelaar was niet uniek in de koloniale werelden van de vroegmoderne tijd. Vroege vormen van kolonialisme waren nu eenmaal afhankelijk van lokale elites en handelaren. Ook in Suriname en Portugees Brazilië hadden de Sefarden invloed. In Batavia en Taiwan (Formosa) waren Chinese ondernemers cruciaal als het ging om het opstarten van de koloniale suikerindustrie, de levering van arbeidskracht en het onderhouden van lokaal en regionaal handelsverkeer. Europese vrijburgers, dat wil zeggen voormalige werknemers van de VOC die zich na hun dienst in Azië of Zuid-Afrika vestigden, speelden een

soortgelijke rol in veel andere koloniën, en waren bijvoorbeeld onmisbare schakels voor de Bandanese en Zuid-Afrikaanse plantage-industrie of de slavenhandel die plaatsvond tussen Makassar en Batavia. Vaak leidden huwelijken van leden van de elite met vrouwen van lokale handelsgemeenschappen of met slaafgemaakte afkomst tot gemengde koloniale bestuurlijke elites. Zonder die lokale elites had het Nederlandse koloniale rijk niet kunnen functioneren.

De rol van de Sefardische Joden binnen de handelseconomie van Curaçao

De Sefardische Joden waren altijd mobiel geweest en hadden geleerd zich te bewegen tussen de verschillende politieke, sociale en culturele systemen in Europa, Afrika, Amerika en Azië. Met de toenemende geloofsvervolging in het Spaans-Habsburgse rijk vestigden zij zich door heel Europa en in de koloniën die de Europese mogendheden stichtten. Velen legden zich toe op handelsactiviteiten en dienstverlenende beroepen in bijvoorbeeld het bank- en verzekeringswezen. Door hun contacten en kennis waren zij pioniers op het terrein van de interkoloniale handel.

Op Curaçao hadden de Sefardische Joden goede startmogelijkheden: ze kregen religieuze vrijheid en kochten dieren en land. Ook beschikten ze over slaafgemaakten. Ze werkten samen met en werden ondersteund door de directeuren van de WIC, want die zagen veel potentieel in de Sefardische Joden waar het ging om de ontwikkeling van Curaçao. Er zijn diverse voorbeelden van samenwerkingsvormen tussen Joodse kooplieden en de WIC. Zo leverde Don Manuel Belmonte, ook wel bekend als Isaac Nunez, slaafgemaakten aan Jean Cooymans.[1] Diverse onderzoekers benadrukken dat er meer informatie over dat netwerk boven water moet komen. De historicus Christian Cwik stelt bijvoorbeeld dat we de verschillende Joodse kooplieden nu weliswaar beter kunnen identificeren, maar dat het belangrijk blijft om de wereldwijde handelsconnecties aan elkaar te rijgen. Een extra moeilijkheid hierbij is dat de Joodse handelaren vaak in verschillende bronnen onder verschillende namen, geschreven op verschillende manieren, voorkomen. Expliciet stelt hij daarom dat historici bereid moeten zijn hun onderzoek in diverse archieven, in diverse landen en in diverse taalgebieden uit te voeren.[2] Alleen dan kan er een beter beeld van de rol van de Sefarden op Curaçao, maar ook in de rest van het Caribisch gebied, verkregen worden. Dergelijk onderzoek is ook van belang voor andere lokale elites, zoals de eerdergenoemde Chinese handelaren in Batavia.

Gezicht op het huis van baron Manuel de Belmonte alias Isaac Nunes aan de Herengracht in Amsterdam, ets door Romeyn de Hooghe, circa 1693-1695.

Curaçao en Sint-Eustatius als stapel- en slavendepot

Curaçao was al voordat Willemstad in 1675 een vrijhaven werd een belangrijk commercieel centrum in het Caribisch gebied. Het lag immers strategisch dicht bij de kust van Coro en de kuststreek van Caracas, waar cacao werd geproduceerd. Nederlandse kooplieden konden ter plaatse hun diensten aanbieden, gebruikmakend van de strategische ligging van zowel Curaçao als Sint-Eustatius. Beide eilanden hadden ook directe relaties met de economische centra in Europa en Noord-Amerika. Het belang van de haven werd na 1675, door de invoer van de vrijhandel, nog eens vele malen groter. In de meeste koloniën werden de principes van het mercantilisme aangehouden, waarbij men om de eigen handel te stimuleren handel in producten vanuit andere gebieden verbood. Als gevolg daarvan waren de kosten van producten over het algemeen hoog en was de aanvoer gering.

De vrijhandel daarentegen bood de kolonisten de mogelijkheid de duurdere producten van hun ‘moederland’ links te laten liggen. Tegelijkertijd konden ze goedkopere producten die van elders afkomstig waren aanschaffen en voor hun eigen tropische producten hogere prijzen bedingen. Curaçao groeide zodoende uit tot een stapeldepot: een bewaarplaats waar veel exportproducten naartoe werden gebracht om van daaruit verder te worden verhandeld. Daarmee kwam Willemstad op de zevende plaats te staan op de ranglijst van belangrijke havensteden in de zeventiende eeuw.[3] Doordat Curaçao een stapeldepot werd druiste het economische principe van het eiland in tegen het mercantilisme van de omliggende regio’s. Hetzelfde gebeurde op Sint-Eustatius en Sint-Thomas. Ook de handel in slaafgemaakten groeide door deze ontwikkeling enorm op Curaçao. Kolonisten vanuit het hele Caribische gebied kwamen aan hun slaafgemaakten doordat die konden worden doorverkocht op Curaçao.

De slavenhandel in het Curaçaose slavendepot werd vanaf 1660 bepaald door Spaanse leveringscontracten, de asiento de negros. Dat waren monopoliecontracten voor kooplieden betreffende de koop en verkoop van Afrikaanse slaafgemaakten op een bepaalde handelsroute. In de asientos werden de prijzen en de hoeveelheden van Afrikanen die geleverd moesten worden binnen een bepaalde periode vastgelegd. Ze werden uitgegeven door de Portugese en de Spaanse kroon. In 1662 werd het Spaanse asiento verleend aan het Genuese bankiershuis Grillo & Lomelino. Zij huurden onder meer de WIC in om slaafgemaakten te vervoeren naar Curaçao, wat de compagnie een belangrijke leverancier maakte van slaafgemaakten in dat jaar. In 1730 kwam er een einde aan het Nederlandse monopolie dat de WIC had op de slavenhandel, met als gevolg dat ook andere Nederlandse handelsondernemingen actief werden in de slavenhandel.

In 1815 sluit Nederland een verdrag met Groot-Brittannië dat slavenhandel met West-Afrika officieel verbiedt. Nieuw historisch onderzoek wijst echter uit dat ook na dit verdrag de slavenhandel vanuit West-Afrika door Nederlandse handelaren bleef bestaan tot 1863.[4] De interinsulaire slavenhandel in het Caribisch gebied kwam vooral op na de afschaffing van de slavenhandel met West-Afrika en bestrijkt een breed geografisch gebied. Meer onderzoek hiernaar kan een beter zicht bieden op de grootte van de slavenhandel in de regio.

Het is niet geheel duidelijk wat de rol van de Sefardische Joden is geweest in de slavenhandel. In de historische literatuur worden namen

van Joodse 'slavenhalers' genoemd, maar om de omvang van de handel te begrijpen moet systematisch onderzoek gedaan worden aan de hand van onder meer genealogische literatuur en de scheepsjournalen van slavenhalers bij de doorverkoop van slaafgemaakten binnen het Caribisch gebied. Door extra aandacht te besteden aan de rol van lokale elites, zoals de Sefardische Joden, in deze handel, kan worden blootgelegd hoe diversiteit een rol kreeg toebedeeld in de slavenhandel en het koloniale systeem.

Zeevarende slaafgemaakten

Voor de groei van Curaçao tot handelscentrum waren niet alleen de Sefardische Joden van belang, maar ook de slaafgemaakten en de vrije zwarte bevolking, die als zeelieden, vissers, dokwerkers, zeilmakers en als sjouwers in pakhuizen werkzaam waren. Hun arbeidskracht was van essentieel belang voor de ondersteuning van de handelsactiviteiten. De slaafgemaakte en vrije zwarte ambachtslieden op Curaçao zijn in de geschiedschrijving onderbelicht gebleven.

Historicus Julius Scott schetst het dilemma van de eigenaren van zeevarende slaafgemaakten: aan de ene kant was er behoefte aan slaafgemaakten die werkzaamheden konden uitvoeren, bijvoorbeeld als matroos op hun schepen, aan de andere kant wisten de slaveneigenaren dat de zee de slaafgemaakten ook allerlei mogelijkheden bood om te ontsnappen. De betreffende slaafgemaakten ontwikkelden tegelijkertijd vaardigheden die hun vlucht makkelijker konden maken. Ze leerden bijvoorbeeld diverse talen spreken. Een ander element dat Scott naar voren brengt is dat zeevarende 'vrije slaven' een soort venster op de wereld vormden voor de slaafgemaakten aan land. Ze waren zeer mobiel, zowel geografisch als sociaal, en vooral de langeafstands- of diepzeematrozen konden informatie verschaffen over wat zich voordeed in Europa en op de andere eilanden.[5] De mobiliteit en interkoloniale verwevenheid die de lokale koloniale elites in gang zetten creëerden zo nieuwe verbindingen die zich aan het koloniaal gezag probeerden te onttrekken en eigen sociale en culturele ontwikkelingen in gang zetten.

Het dynamisch en economisch karakter van de havenstad Willemstad en de nieuwe uitdagingen voor slaafgemaakten die daar kwamen te leven en werken, komen we vaker tegen in het Caribisch gebied in deze periode. In dergelijke steden kregen slaafgemaakten meer vrijheid dan op de plantages. Bovendien kregen zij de mogelijkheden om een eigen inkomen te verwerven en zo actief te werken voor de eigen vrijkoop en/of die van

naaste familieleden. De stadsgebonden slavernij is echter veel minder onderzocht dan de vormen van slavernij die op plantages ontstonden. Het zou dan ook goed zijn dit in vergelijking met de andere belangrijke havensteden in het Caribisch gebied nader te bestuderen. Hierbij verdient de

De haven van Willemstad, Curaçao, Willem Hendrik Hoogkamer naar ontwerp van Reinier Frederik van Raders, circa 1820-1828.

veerkracht van de zwarte Atlantische creolen in het algemeen, en vooral die van de zeevarende zwarte bevolking van Curaçao, speciale aandacht. Ten slotte zijn de massale ontvluchtingen, ook maritieme marronage genoemd, vanaf het eind van de achttiende eeuw tot 1863 indrukwekkend

geweest op Curaçao. Ondanks alle militaire interventies en zeker negen gepubliceerde plakkaten gericht op het tegengaan van vluchten, in de periode tussen 1710 en 1766, bleven de slaafgemaakten massaal in groepjes wegvluchten. Bijzondere aandacht zal geschonken moeten worden aan de rol van vrouwen en kinderen in de strijd voor vrijheid en gelijkheid, zoals die bijvoorbeeld tot uiting kwam in de vluchtpogingen van vrouwen met hun kinderen, daarbij geholpen door de zeevarende slaafgemaakten. We weten dat informatie over de zwarte bevolking altijd afhankelijk was van wat belangrijk was voor de Europese machthebber. Zij schreven immers de bronnen die we nu lezen. Desondanks kan de stem van de slaafgemaakten indirect naar voren komen via documenten die weliswaar vanuit het oogpunt van de slaveneigenaren en koloniaal bestuur geschreven zijn, maar die we 'tegendraads' kunnen lezen. De documenten over de handelsmissies van de Sefardische Joden geven ook informatie over de geschiedenis van de zeevarende zwarte bevolking. Via deze invalshoek krijgen we inzicht op de levenssferen van de Sefardische Joden en de zwarte gemeenschap. Tegelijkertijd kan de verkregen informatie vergeleken worden met de intermediaire rol van andere lokale elites in andere koloniale werelddelen.

Tot slot

Het aandeel van lokale Europese en gemengde elites, zoals de Sefardische Joden op Curaçao, bij de groei van het Nederlandse handels- en plantagekapitalisme is nog niet voldoende belicht. Curaçao was, in tegenstelling tot de plantage-economieën, een commercieel centrum, waarbij aspecten als mobiliteit, flexibiliteit, netwerk en doorvoer belangrijke elementen waren bij het handeldrijven. Helaas wordt in de historiografie te vaak de economische geschiedenis van Curaçao gemeten volgens de maatstaven van de plantage-economie, wat leidt tot onvoldoende belichting van belangrijke factoren ter verklaring van de groei van het handelskapitalisme. Ook blijft te veel van de geschiedenis gefocust op de protestantse bestuurselite van het eiland. Binnen de complexe Nederlandse koloniale handelseconomie hebben de Sefardische Joden een intermediaire rol. Deze rol in het Amerikaanse continent moet worden uitgediept met gebruikmaking van reeds verricht genealogisch onderzoek. Hierbij is het uitvoeren van prosopografisch onderzoek van belang: onderzoek dat clan- en familiestructuren schetst dat verder gaat dan de lokale en regionale grenzen. Het doel van dergelijk onderzoek is het begrijpen van

patronen van relaties en activiteiten door het bestuderen van collectieve biografieën. Het koppelen van de uitvoer- en invoer van producten vanuit Curaçao naar en van diverse landen in het Caribisch gebied aan de eigenaren en kapiteins van de diverse elitegroepen zal duidelijkheid scheppen, niet alleen met betrekking tot de waarde en diversiteit van de producten, maar ook ten aanzien van de handelsverhouding tussen de diverse elitegroepen.

De Sefardische Joden spelen ook een intermediaire rol ten aanzien van de zeevarende slaafgemaakten en zwarte zeevarende bevolking. De zeevarende slaafgemaakten en zwarte vrije bevolking hadden een aantal karakteristieke kenmerken gemeen met de Sefardische Joden. Beide groepen waren mobiel, spraken diverse talen en konden zich aanpassen aan nieuwe leefwerelden: beide kunnen 'cultuurmakers' genoemd worden. Een vergelijkende studie van de relatie tussen deze twee etnische groepen in andere koloniën binnen het Caribisch gebied kan antwoord geven op vragen die tot nu toe onbeantwoord zijn gebleven. De vergelijking van de gevolgen van het dynamisch karakter van havensteden in de diverse koloniën van het Caribisch gebied voor zeevarende slaafgemaakten zal onderdeel van het onderzoek kunnen zijn. Om de complexiteit van de koloniale verhoudingen te kunnen aantonen, is het van belang de te onderzoeken onderwerpen op integrale wijze met elkaar te verbinden door de thema's vanuit een multidisciplinaire en breed geografisch oogpunt te belichten. Historici, antropologen, linguïsten, economen, sociologen, met gebruikmaking van archieven van diverse landen en vanuit diverse taalgebieden, zullen de archieven in moeten duiken. Willen we de waarde van de diversiteit van producten meten dan kunnen we dus onmogelijk alleen afhankelijk zijn van Nederlandse archieven. De uitdieping van de Nederlandse handel in mensen en producten tussen de zeventiende en negentiende eeuw, met gebruikmaking van Curaçao als handelscentrum van zowel slaafgemaakten als handelswaar, veronderstelt naast onderzoek van Nederlandse archieven dan ook onderzoek van andere archieven zoals die van Coro, Caracas, Cartagena, Porto Belo, Vera Cruz, Sint-Thomas en Puerto Rico. Dit behelst een ruimere imperiale benadering van de geschiedenis, met andere woorden: een grensoverschrijdende koloniale geschiedenis.

Martijn Stoutjesdijk (1989) studeerde theologie, filosofie en (oude) geschiedenis. Hij promoveerde aan Tilburg University op een onderzoek naar slavernij in vroegchristelijke en vroegrabbijnse parabels en is nu als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) waar hij werkzaam is binnen het NWO-project *Church and Slavery in the Dutch Empire. History, Theology and Heritage*.

Martijn Stoutjesdijk

27. 'In openlijken strijd met den geest des Christendoms'? De kerk in het Nederlandse slavernijverleden[1]

In januari 1628 schreef de Amsterdamse classis (een regionale kerkelijke bestuurslaag) van de Gereformeerde Kerk in antwoord op een vraag vanuit de kerkenraad van Batavia (nu Jakarta) dat het 'niet christelyck [was] lyffeygene te hebben'.[2] De classis van Walcheren kwam in datzelfde jaar tot een soortgelijke conclusie: zij beoordeelden in juli 1629 het houden van slaafgemaakten 'bij den christenen in Indiën voor onstichtelick ende ongeoorloft'.[3] Die vragen (en antwoorden) kwamen rijkelijk laat: al ver voor 1628 was de VOC begonnen met grootschalige slavenhandel en met de import van slaafgemaakten in Banda en Batavia.

Meer dan twee eeuwen later, in mei 1858, stuurde de Algemene Synode van de Hervormde Kerk de koning van de Nederlanden, Willem III, een petitie voor het afschaffen van slavernij in West-Indië, omdat de kerk:

> in de laatste jaren vooral [...] tot de levendige en heldere bewustheid [is] gekomen, dat nevens vele andere verkeerdheden, door het Christendom gewraakt, ook dit erfdeel des ouden tijds, zoo al niet met de letter der Heilige Schrift, dan toch met den geest des Christendoms in openlijken strijd is, en haar een schandmerk opdrukt, waarvan zij zich hoe eer zoo liever moet reinigen.[4]

Gedurende de ruim twee eeuwen tussen deze twee momenten handelden de Nederlanders echter actief in slaafgemaakten, in zowel 'de Oost' als 'de West', onder andere via de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en West-Indische Compagnie (WIC). De Gereformeerde Kerk, de publiek erkende kerk van de Nederlanden, was een betrouwbare partner van die

compagnieën en de overzeese autoriteiten waar het ging om de inrichting van koloniale slavensamenlevingen gedurende meer dan tweehonderd jaar. De kerk leverde onder meer predikanten voor op schepen, tijdens oorlogen en in de koloniën, en sprak zich zelden tot nooit uit tegen het instituut slavernij of specifieke praktijken van slavernij. Sterker nog, ze bezat zelf slaafgemaakten en sommige van haar predikanten leverden de ideologische onderbouwing voor het handelen in en houden van slaafgemaakten. Dat roept onder meer de vragen op waarom kerk en predikanten in de loop der jaren verschillende standpunten innamen ten aanzien van de toelaatbaarheid van slavernij, vragen over hoe men in de (kerkelijke) praktijk omging met slavernij en slaafgemaakten en hoe de slaafgemaakten zelf vervolgens op kerk en christendom reageerden.

Stand en kwaliteit van onderzoek

Hoewel de kerk van groot belang lijkt te zijn geweest voor de ideologische legitimatie van kolonialisme en slavernij en daarnaast een belangrijke hoeder en vormgever van de koloniale samenlevingen was, is de rol van de kerk bij het koloniale slavernijverleden nog nauwelijks onderzocht. Het is tekenend dat er, bij mijn weten, nog nooit een compleet academisch werk gewijd is aan de relatie tussen kerk en slavernij. Zelfs in recente onderzoeksprojecten blijft religie soms geheel onvermeld: zo bevat de bundel over de rol van de stad Amsterdam in de slavenhandel (2020) meer dan veertig hoofdstukken, maar is er geen enkel gewijd aan de rol van de kerk(en). Waarom de kennis op dat gebied zo onderontwikkeld is, is een lastig te beantwoorden vraag.

Een deel van het antwoord ligt vermoedelijk in het feit dat kerkgeschiedenis en koloniale geschiedenis lange tijd naast elkaar lijken te hebben bestaan: in de oudere kerkgeschiedenis kwam men vaak niet voor bij beschrijvingen van gemeenten en predikanten, terwijl onderzoek in de koloniale geschiedenis gekenmerkt werd door ‘een seculier perspectief dat de verstrengeling van christendom en kolonialisme in de Republiek verdoezelt’.[5] Daarnaast is onderzoek naar de rol van de kerk(en) complex en tijdrovend: het vergt kennis van verschillende kerken, verschillende talen (Nederlands, Duits, Latijn, maar ook Papiamento, Maleis en Singalees) en vraagt veel geduld om in, vaak nog niet gedigitaliseerde en soms zelfs nog niet geïnventariseerde, kerkelijke archieven te zoeken. Bovendien werd slavernij lange tijd (volkomen ten onrechte) als een Amerikaans, niet-Nederlands, onderwerp gezien. Inmiddels wordt zowel door theologen

en kerkhistorici als door historici die de koloniale geschiedenis bestuderen onderzoek gedaan naar het kerkelijk slavernijverleden. Daarvan getuigen projecten onder leiding van Geertje Mak, Alicia Schrikker en Annette Merz en George Harinck. Tevens voelen verscheidene kerken de noodzaak hun eigen slavernijgeschiedenis tegen het licht te houden.

De Gereformeerde Kerk en het kerkelijk landschap

De Gereformeerde Kerk (later de Nederlandse Hervormde Kerk en weer later de PKN) had als publiek erkende en dus bevoorrechte kerk een unieke en centrale positie in de koloniale samenlevingen en in Nederland. Terwijl er op Nederlands grondgebied in Europa sprake was van tolerantie (of een gedoogbeleid werd toegepast) voor andere kerken, was dat in de meeste koloniën in beginsel niet het geval. Pas in de achttiende en negentiende eeuw maakten andere kerken overzees hun entree, vaak na afstemming met de Gereformeerde Kerk. Doordat de Gereformeerde Kerk – als door de overheid bevoorrechte kerk – nauw samenwerkte met de koloniale staat, ontwikkelde zij zich tot de kerk van de status quo, van de (witte) machthebbers, de slavenhouders. Toen in Suriname zendingswerk onder slaafgemaakten actief gestimuleerd werd door de overheid, waren het daarom vooral andere kerken – in het bijzonder de Evangelische Broedergemeente (EBG) en de rooms-katholieke kerk – die veel bekeerlingen maakten en zodoende 'zwarte' kerken werden. Dat brengt ons bij de (belangrijkste) overige kerken die in de Nederlandse koloniën te vinden waren – andere religies en vormen van spiritualiteit laat ik hier buiten beschouwing.

Een kerk die qua oorsprong en geloofsovertuigingen dicht bij de Gereformeerde Kerk stond was de eveneens protestantse Lutherse Kerk (vanaf 2004 deel van de PKN). Die kerk was al vroeg, sinds 1558, aanwezig in de Nederlanden. Ook in de koloniën was de Lutherse Kerk vaak de eerste die naast de Gereformeerde Kerk haar entree maakte, in Suriname al in 1741.[6] Andere delen van het koloniaal rijk volgden niet veel later: in 1745 werd een Lutherse predikantsplek gesticht in Batavia en in 1780 één voor de Kaapkolonie. Niet alleen qua oorsprong en overtuigingen staat de Lutherse Kerk dicht bij de Gereformeerde Kerk, ook in haar functioneren lijkt ze er sterk op. Net als de Gereformeerde Kerk focuste de Lutherse Kerk zich in 'de West' op de witte planterselite en was zij weinig actief in de zending onder slaafgemaakten of vrijen van kleur. De Lutherse Kerk stond en staat in Suriname – evenals de Gereformeerde Kerk – dan ook nog steeds

Leden van de Evangelische Broederschap (Hernhutters) voor de Grote Stadskerk (links achter de bomen) in Paramaribo in circa 1885.

bekend als een *bakra kerki* (witte kerk). De Verenigde Protestantse Gemeente in Curaçao, een vroege (1825) fusiekerk van de Gereformeerden en de Lutheranen, heeft een vergelijkbare reputatie.

Een geheel ander verhaal is dat van de missie van de Hernhutters, ook wel Moraviërs of EBG. Deze protestantse, op zending gerichte, stroming was vooral actief in 'de West'. Hoewel de EBG-geschiedenis verder teruggaat, begint het voor ons relevante deel met Nikolaus von Zinzendorf (1700-1760) en de vestiging van de christelijke kolonie Herrnhut op zijn landgoed in Duitsland. Vanuit Herrnhut, en later vanuit Zeist (Zeister Zendingsgenootschap, oprichting 1793), werden Moravische broeders en zusters uitgezonden naar onder meer de Cariben. Ook in Suriname waren ze, dankzij connecties van Von Zinzendorf, al vroeg (1735) aanwezig. In 'de West' legden ze zich toe op het grootste zendingsveld: de nagenoeg geheel niet-christelijke slavenpopulatie. Hoewel de zendelingen geen verzet

predikten tegen de maatschappelijke orde (die was zo door God verordonneerd), wisten zij door onder meer hun solidariteit met de zwarte bevolking (waar ze vaak mee samenleefden), het onderwijs dat zij voor de zwarte bevolking verzorgde en hun boodschap van de belofte van een betere wereld veel (voormalige) slaafgemaakten voor het christendom te winnen. Zij vormen in Suriname nog steeds het grootste protestantse kerkgenootschap.

De rol van de rooms-katholieke kerk in het Nederlandse koloniale rijk is complex en verdient nadere bestudering. Vanwege de reformatie en de oorlog met het katholieke Spanje zetten de Nederlanden zich doorgaans af tegen de katholieke kerk. In eerste instantie werd ook de slavernij afgekeurd als een katholiek ('paaps') en dus slecht of althans afkeurenswaardig verschijnsel. In een groot aantal koloniën hadden zich voor de komst van de Nederlanders al katholieke Portugezen gevestigd. De Nederlanders deden veel moeite om die katholieken tot het calvinisme te bekeren, wat in bijvoorbeeld Sri Lanka bijzonder goed lukte. In de meeste koloniën werd de aanwezigheid van de katholieke kerk, vroeger of later, echter gedoogd. Als minderheidskerk zette de katholieke kerk zich in sommige delen van het Nederlands koloniaal rijk in voor de bekering van de zwarte bevolking, zoals na 1840 in Suriname.[7] Op Curaçao werd de katholieke kerk zelfs de dominante kerk van de zwarte bevolking, maar dat kwam mede doordat Curaçao diende als overslaghaven voor slaafgemaakten richting de Spaanstalige koloniën van Zuid-Amerika. Die eisten dat de geleverde gevangengenomen Afrikanen katholiek en gedoopt waren, voor welk doel een handjevol priesters op het eiland mochten verblijven.

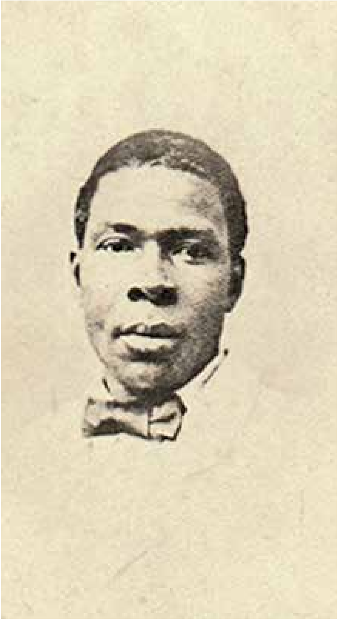
Concrete betrokkenheid

Op allerlei manieren waren kerken en geestelijken zelf ook actief in de slavernij: in Nederlands-Brazilië bouwden slaafgemaakten letterlijk de kerken, en Johannes Basseliers, de eerste gereformeerde predikant van Suriname, bezat een eigen plantage en stelde daar een groot aantal slaafgemaakten te werk.[8] Over de Lutherse Kerk in Suriname is bekend dat zij een eigen plantage beheerde (*kerkigron*), en ook de katholieken en Moraviers bezaten slaafgemaakten. Tegelijkertijd lijkt de Gereformeerde Kerk zich in de meeste koloniën slechts in beperkte mate te hebben ontfermd over het (geestelijk) lot van de slaafgemaakten. In vroeg zeventiende-eeuws Nieuw-Nederland (een kolonie die onder meer de huidige staten New York, New Jersey en Delaware besloeg) was het samenleven met

slaafgemaakten binnen de kerk in eerste instantie nog mogelijk 'zonder maatschappelijke segregatie en zonder de gewrongen religieuze legitimatie die daarbij hoorde'.[9] Maar al snel keerde het tij, en als er al slaafgemaakten bekeerd werden, kregen die binnen de 'witte kerken' een tweederangspositie. In Suriname moesten zwarten op de achterste banken plaatsnemen (*baka banyi*) en bij de Lutheranen werden vrije witte mensen op zondag gedoopt en mensen van kleur op woensdag. In een brief uit Sint-Thomas schrijven zeven slaafgemaakten van Nederlandse en Deense plantagebezitters hoe hun EBG-doop schamper 'honde-doop' genoemd wordt door hun witte medechristenen en hoe die de gedoopte slaafgemaakten uitmaken voor 'brandhout in de hel'.[10] Een nog onbeantwoorde vraag is in hoeverre de kerken, bijvoorbeeld via de route van de kerkelijke tucht, optraden tegen slaveneigenaren die hun slaafgemaakten mishandelden – of erger.

Terwijl er in 'de West' simpelweg heel weinig animo was slaafgemaakten te bekeren ('de hemel was toch niet voor hen gemaakt,' tekende Jan Willem Kals in 1759 op uit de mond van een slavenhouder[11]), maakte men in 'de Oost' serieus werk met de zending, mede omdat de Nederlanders in de door hun op de Portugezen veroverde gebieden veel katholieken aantroffen. Wat betreft de slaafgemaakten in 'de Oost' kan opgemerkt worden dat het voor hen voordelig was zich te bekeren (voor christelijke slaafgemaakten golden andere regels) en dat dit ook werd toegestaan; in Sri Lanka en Zuid-Afrika bijvoorbeeld had de compagnie (in eerste instantie) specifieke slavenscholen en bestond er de categorie 'christenslaven in de dienst van de Compagnie'.

Er is nog enorm veel werk te verrichten waar het gaat om de bestudering van de kerkelijke betrokkenheid bij de slavernij. Niet alleen geografisch gezien (bijvoorbeeld de kerk in India) zijn er nog grote lacunes in onze kennis, we weten ook nauwelijks iets over de geldstromen tussen de koloniën en de (vaderlandse) kerken en predikanten. Wat is bijvoorbeeld de herkomst van de substantiële diaconale fondsen van de kerkelijke gemeenten van Den Haag en Amsterdam? En mocht er een relatie met slavernij zijn, wat voor effect heeft dat dan op de wijze waarop die gelden besteed werden in het verleden, en gebruikt zouden kunnen worden in de toekomst?

Links Jacobus Capitein, hij was de eerste in Holland opgeleide zwarte predikant. Hij predikte als WIC-dominee in Fort Elmina, in zijn vaderland Ghana. Rechts Johannes King, hij werd in Suriname geboren als een marron, bekeerde zich later in zijn leven tot het christendom, sloot zich bij de EBG aan en ging voor hen zendingswerk doen.

Theologie en Bijbeluitleg

Verschillende theologen en predikanten van de Gereformeerde Kerk hebben zich van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw uitgelaten over de slavernij, van regelrecht afwijzend tot uitgesproken verdedigend – en alle grijstinten daartussenin. Hoewel er nog nooit separate studies gewijd zijn aan het theologisch slavernijdebat, geven verschillende wetenschappers wel – veelal dezelfde – overzichten van namen van theologen die daarbij betrokken waren. Het gaat dan bijvoorbeeld om Udemans, Voetius, Picardt, De Mey, De Raad, Hondius, Smytegelt, Kals, Capitein en – voor wat betreft het abolitionisme – Millies en Beets. In hun publicaties keert een aantal argumenten ter verdediging van de slavernij telkens terug, in het bijzonder als het gaat om de slavernij van Afrikanen. Zo wordt er geregeld verwezen naar de Vloek van Cham, die teruggaat op het Bijbelverhaal (Genesis 9) waarin Noach zijn zoon

(Cham) vervloekt en hem opdraagt zijn broers te dienen. Sommige theologen uit de koloniale periode, bijvoorbeeld Johan Picardt, zagen Cham als de voorvader van de (zwarte) Afrikaanse volkeren, waardoor de Bijbelpassage als legitimatie kon dienen van de slavernij van Afrikanen

Anderen, zoals de zwarte predikant Jacobus Capitein, benadrukten het onderscheid tussen geestelijke en lichamelijke slavernij, waarbij de kerk zich volgens hen zou moeten richten op de eerste vorm (vrij van zonde zijn), en de tweede er niet wezenlijk toe doet. Theologen die kritisch waren op slavenhandel en slavernij wezen bijvoorbeeld op het feit dat alle mensen één en dezelfde natuur delen (Jacobus Hondius) en op het Bijbels verbod op (mensen)diefstal (Bernardus Smytegelt). De rol van Bijbel en theologie bij legitimatie van en kritiek op slavernij verdient echter systematischer en breder onderzoek. Daarnaast is er nog nauwelijks tot geen aandacht besteed aan het perspectief van slaafgemaakten en andere groepen van kleur (de markante figuur van Capitein daargelaten), terwijl die wel degelijk – ook onder theologen – vertegenwoordigd waren, bijvoorbeeld Johannes King in Suriname, Black Harry op Sint-Eustatius en Petrus Kafiar in Papua.

Doorwerking

Binnen organisaties van nazaten van slaafgemaakten en binnen de kerken zelf (onder meer de interkerkelijke werkgroep Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor ‘wit’ en ‘zwart’), leeft er sterk de behoefte om het onderzoek naar de relatie tussen kerk en slavernij niet te beperken tot de koloniale geschiedenis, maar ook de – wat zij noemen – culturele erfenis ervan onder de loep te nemen. Die erfenis heeft verschillende dimensies. Zo wordt er al onderzoek gedaan naar de wijze waarop de slavernijgeschiedenis zichtbaar is in kerkgebouwen en op begraafplaatsen, naar de relatie tussen Bijbel, slavernij en racisme in de hermeneutische praktijken van hedendaagse witte en zwarte kerken, en naar de relatie tussen ras en religie/zending/kerk. Binnen het onderzoeksveld van de doorwerking kan ook de vraag gesteld worden naar trauma, discriminatie en reparatie. Voor systematisch-theologisch dan wel wijsgerig onderzoek liggen hier mogelijkheden tot reflectie op concepten als boete en schuld, (erf)zonde, vrijheid en slavernij. Vanuit praktisch-theologisch en liturgisch/ritueel perspectief kunnen er vragen gesteld worden over welke rituelen en vieringen kunnen bijdragen aan het vraagstuk van verzoening en dialoog.

Tot slot

Het moge, kortom, duidelijk zijn dat er nog enorm veel werk te doen is op het gebied van slavernij en kerk. Daar ligt een uitdaging voor deze en toekomstige generaties onderzoekers die zich bezighouden met het snijvlak van kerkgeschiedenis en koloniale geschiedenis. De vertogen van religie, geschiedenis, ras en etniciteit hebben het koloniale tijdperk vormgegeven en zijn in het heden nog steeds voel-, zicht- en tastbaar binnen en buiten kerken in Nederland en de voormalige Nederlandse koloniën. Het is een uitdaging om het eenzijdig perspectief te vernieuwen van het eerder (kerk)historisch onderzoek, dat vooral geschreven is vanuit een wit (Europees), mannelijk perspectief. Nieuw onderzoek kan multiperspectiviteit waarborgen door ook het perspectief van (vrouwelijke) slaafgemaakten, vrije mensen van kleur en *natives* te incorporeren. In het verlengde daarvan dient in het onderzoek een plaats gegeven te worden aan religies en spiritualiteiten die naast het christendom bestonden, zoals Winti (Suriname) en Montamentu (Curaçao), maar denk ook aan islam (Indonesië), boeddhisme (Sri Lanka) en hindoeïsme (Bali, India) en het vraagstuk van multireligiositeit. Om andere perspectieven in beeld te brengen moeten bestaande bronnen niet alleen *against the grain* gelezen worden, maar ook moeten ze met andere data worden aangevuld, met behulp van bijvoorbeeld oral history, archeologie, visualiteit, materialiteit, en *data-driven* methoden. Ook wat betreft theorievorming valt er nog veel te winnen voor de bestudering van kerk en slavernij, bijvoorbeeld op het gebied van *new imperial history* en de relatie tussen ras en religie. Ten slotte behoeft het nauwelijks betoog dat onze kennis van de relatie tussen slavernij en kerk eigenlijk slechts fragmenten betreft van het geheel van de geschiedenis en de doorwerking van het Nederlandse koloniale rijk. Dat komt enerzijds doordat veel archieven nog niet goed ontsloten en/of bekend zijn en anderzijds door de enorme reikwijdte en complexiteit van het Nederlandse koloniale rijk. Veel potentieel waardevolle casussen voor het onderzoeksveld waarin men zich richt op slavernij en kerk (Mardijkers, Zuid-Afrika, Nederlands-Brazilië) zijn nog nauwelijks in beeld. Het is tijd dat daar verandering in komt.

Geertje Mak en Marit Monteiro

Missie en zending in de Nederlandse koloniën: meer dan bekering en 'beschaving'

Ideologisch gezien stonden protestantse kerken en de wereldomspannende rooms-katholieke kerk ambivalent tegenover het kolonialisme. Systematische uitbuiting druiste in tegen het christelijke principe van gelijkheid van alle mensen als geschapen naar Gods beeld. In de praktijk streefden zendelingen en missionarissen echter naar invloed en aanhangers. Hoe werkten ze daarin samen met de koloniale overheden, en hoe probeerden ze greep te krijgen op het dagelijks leven van de plaatselijke bevolking, hun taal, cultuur, familie-verhoudingen, seksualiteit en voortplanting? Hoe hebben mensen hierop gereageerd? En wat was en is de doorwerking hiervan? Voor zulke vragen bieden missie- en zendingsarchieven relevante bronnen.

Tot de negentiende eeuw waren de VOC en de WIC verantwoordelijk voor de protestantse kerk en zending in de overzeese gebieden. Eind achttiende eeuw gingen deze gebieden over op de Nederlandse staat, inclusief verplichtingen ten aanzien van kerk en zending. Door de verankering van de vrijheid van godsdienst in de grondwet van 1848 ontstond ruimte voor nieuwe protestantse en katholieke zending en missie in Nederlands-Indië, Suriname en het Caribisch gebied. Bronnen over regelgeving en afspraken over welke christelijke organisaties welke werkzaamheden, waar en voor welke groepen en tegen welke vergoedingen mochten uitvoeren, kunnen aantonen hoe diep koloniale overheid, missie en zending met elkaar waren verweven.

Sommige archieven bevatten verslagen van reizen of expedities, notities over taal en cultuur of over concreet gedrag van lokale bevolkingsgroepen; soms vergezeld van antropologische foto's. Ook kronieken, kerkboeken, officiële en persoonlijke correspondentie en zendings- en missietijdschriften, blijken vaak gedetailleerde informatie te bevatten over lokale bevolkingen en slaafgemaakten. Het gaat onder meer over specifieke gebruiken, taal, verwantschapsstructuren, werkzaamheden, kleding, haardracht, lichaamsversieringen, geloofs-voorstellingen en opvattingen over leeftijd, seksualiteit en gender. De bronnen

hebben een Europees-christelijke bril, maar door zorgvuldig 'tegendraads' te lezen is het mogelijk kennis en inzichten over de lokale bevolking en de perspectieven en *agency* uit zendings- en missiearchieven te halen. Zo zijn er toch uitspraken, handelingen, vormen van samenwerking én verzet in te vinden. Frustraties van zendelingen over een 'onhandelbare' bevolking kunnen dan bijvoorbeeld ineens veel vertellen over taaie weerstand.

In de loop van de negentiende eeuw kregen missionarissen en zendelingen in Suriname en de Nederlandse Cariben meer ruimte van de overheid en plantage-eigenaren voor hun werk onder slaafgemaakten: ze gaven (godsdienst) onderwijs, nodig om hen te bekeren, te dopen en op te nemen in lokale geloofsgemeenschappen. Sommige missionarissen en zendelingen hielden voor 1863 zelf slaafgemaakten. Ook waren ze betrokken bij manumissies (het vrijlaten van slaafgemaakten door de eigenaar). In Indonesië bleef slavernij tot in de twintigste eeuw bestaan en kochten zendelingen en missionarissen nog tot in de laat-koloniale periode slaafgemaakte kinderen, jongeren en kwetsbare volwassenen vrij en namen hen in pleegzorg of tehuizen op. Verhalen hierover bereikten een breed Nederlands lezerspubliek dat vanuit christelijke naastenliefde trachtte te helpen. Missie- en zendingsarchieven bieden zicht op de koloniale aspecten van christelijk-humanitaire hulp. Via dit op 'beschaving' en 'ontwikkeling' gerichte 'zachte' kolonialisme werd een Europese leefwijze tot norm verheven. 'Zacht' was dit allesbehalve: het institutionaliseerde de superioriteit van witte christenen en diskwalificeerde lokale verwantschappen, leefwijzen en opvoeding.

Geertje Mak *(1961) is hoogleraar Politieke Geschiedenis van Gender in Nederland aan de Universiteit van Amsterdam.*
Marit Monteiro *(1964) is hoogleraar Cultuur- en Religiegeschiedenis aan de Radboud Universiteit.*

Matthias van Rossum (1984) is historicus en als senior onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van slavernij in Azië en de verbindingen met het Atlantische slavernijverleden. Hij is onder meer projectleider van GLOBALISE, dat een digitale onderzoeksinfrastructuur ontwikkelt voor het VOC-archief, en medecoördinator van *Exploring Slave Trade in Asia*, dat de Aziatische slavenhandel reconstrueert. Deze zomer start zijn project Resisting Enslavement dat verzet door slaafgemaakten onderzoekt aan de hand van getuigenissen in rechtszaken.

Matthias van Rossum

28. De economische en sociale impact van het Nederlandse koloniale slavernijverleden

Op 7 juni 1751 stond de slaafgemaakte April van Mallabaar in het kantoor van de notaris in Batavia. Daar bekrachtigde de voorlezer van de kerk van het Kasteel van Batavia dat hij April voor vijfenzeventig gulden verkocht aan een gepensioneerde chirurgijn. We weten weinig over April. Zijn vroegere naam, leeftijd en andere gegevens over zijn achtergrond zijn niet bewaard gebleven. Maar doordat de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) als koloniale overheid het opstellen van verkoopakten verplicht stelde in alle gebieden waar zij heerste, weten we dat hij nog maar een jaar eerder in de Zuidwest-Indiase VOC-stad Cochin door een gerechtsbode was verkocht aan een scheepsarts op het VOC-schip Schellag. Zij vernoemden hem naar de maand van zijn verkoop, en de scheepsarts nam hem kort daarna vanuit India mee naar Batavia. April werd zo een van de vele honderdduizenden, misschien wel anderhalf tot twee miljoen slaafgemaakten die naar Nederlandse koloniën in Azië en de Atlantische wereld werden weggevoerd.

Te midden van alles dat niet is overgeleverd, valt één detail in dit verhaal op. De voorlezer verkocht April namelijk voor veel minder dan de bedragen die eerder voor hem in Cochin en Batavia waren betaald. Was April misschien iets overkomen? Of was er een andere oorzaak? De voorlezer van de kerk onderhield een levendige privéhandel, niet alleen in slaafgemaakten, maar bijvoorbeeld ook in textiel naar de plantages op Banda. Had hij misschien schulden die snel afbetaald moesten worden? De nieuwe eigenaar maakte het in ieder geval weinig uit, en zag de goedkope aankoop van April duidelijk als een financiële buitenkans. Hij gaf hem de veelzeggende nieuwe naam 'Fortuijn'.[1]

In dit hoofdstuk verken ik hoe het Nederlandse koloniale slavernijverleden impact heeft gehad op de Republiek en het latere Nederland. De Nederlandse koloniale expansie en de betrokkenheid bij slavenhandel

en slavernij werden vormgegeven door harde materiële belangen. De aandacht in het wetenschappelijk debat is daardoor vaak uitgegaan naar de economische kant van het slavernijverleden, en richtte zich te vaak alleen op het vraagstuk van 'fortuin' of 'profijt'. De koloniale geschiedenis en het slavernijverleden zijn door historici bovendien lang als een 'overzees' verschijnsel buiten de nationale geschiedenis geplaatst. Het Atlantische en Aziatische slavernijverleden werd daardoor een verschijnsel 'op afstand': geïsoleerd van andere aspecten van de Nederlandse geschiedenis, zoals het 'wonder' van de Nederlandse vroegmoderne welvaart en economische groei. Nieuwe perspectieven laten echter steeds duidelijker zien hoe slavernij en kolonialisme een integraal en vormend deel van de Nederlandse geschiedenis waren.

Verschuivend perspectief

In de afgelopen twee decennia is het perspectief op de economische betekenis van het koloniale slavernijverleden voor Nederland sterk verschoven. Twee argumenten domineerden de traditionele koloniale geschiedschrijving. Ten eerste dat de Atlantische slavenhandel voor de Nederlandse economie niet relevant was, omdat deze niet winstgevend genoeg zou zijn geweest. En ten tweede dat het bredere op slavernij gebaseerde Atlantische complex weinig had opgeleverd vanwege de grootschalige verliezen die werden veroorzaakt door momenten van crisis, zoals opstand en verovering (Brazilië) of financieel faillissement (Suriname).[2]

Deze traditionele koloniale historiografie is sterk bekritiseerd, omdat het gebruik van alleen indicaties van 'winsten' en 'verliezen' sterk tekortschiet en geen zicht geeft op het belang en de impact van slavernij en slavenhandel. Juist door beter te kijken naar de werking van de bredere Atlantische economie wordt duidelijk dat de Atlantische slavernij een enorme invloed had op de wereldeconomie en dat Europa daarin een centrale rol had.[3] Zo genereerde de slavenhandel een grote stroom van economische activiteiten in de Nederlandse Republiek doordat het leidde tot scheepsbouw, de productie van handelsgoederen gebruikt in de slavenhandel, de betaling van lonen aan zeelieden en soldaten, verzekeringen en commissies. Ook de Atlantische slavernij-gebaseerde plantage-economie was verweven met bevoorrading, financiering, verzekering, verwerking en transport in de Republiek en andere delen van Europa. Om het belang daarvan te begrijpen moet verder worden gekeken dan alleen (incidentele) bewijsvoering van verliezen en winsten.

Een benadering die daarvoor in de laatste jaren opnieuw is geïntroduceerd is het onderzoeken van de impact die (delen van) het Atlantische slavernijsysteem creëerde aan de hand van de 'brutomarge'. Op deze manier werd in 2012 door mij en Karwan Fatah-Black berekend dat de Nederlandse Atlantische slavenhandel, zonder alle verdere slavernijgebaseerde activiteiten in Azië en de Atlantische wereld, alleen al tot ongeveer een half procent bijdroeg aan de economie van de hele Nederlandse Republiek. De totale bijdrage aan de economie van de Republiek werd geschat op drieënzestig tot negenenzeventig miljoen gulden, tegenwoordig zo'n elf tot veertien miljard euro.[4] De sector was van essentieel en strategisch belang, omdat het met de aanvoer van tot slaaf gemaakte Afrikanen in feite een noodzakelijke voorwaarde vormde voor het Atlantisch slavernijsysteem. Tegelijkertijd was de slavenhandel in omvang slechts een van de kleinere poten van het Atlantische slavernijcomplex. Daarom hebben wij toen opgeroepen om deze methode verder uit te werken en toe te passen voor verdere analyse van het grotere Atlantische systeem om nieuwe inzichten te verkrijgen in de rol van de slavernij en gerelateerde economische activiteiten en de invloed op de ontwikkeling van het vroegmoderne Europa.

Slavernij, regenten en economie van de Republiek

Verder economisch historisch onderzoek heeft recent aangetoond hoe wijdverbreid en diepgaand de invloed van dit Atlantische systeem was op de Nederlandse Republiek en de bredere Europese economie. Zo is door historicus Gerhard de Kok bijvoorbeeld aangetoond dat havensteden als Middelburg en Vlissingen zwaar leunden op de slavenhandel: een tiende tot zelfs een derde van hun economie bestond uit activiteiten direct gekoppeld aan de slavenhandel. De slavenhandel stimuleerde ook de scheepsbouw in bijvoorbeeld Rotterdam. Vroeg in de zeventiende eeuw zagen Middelburg en vooral Amsterdam de opkomst van glasfabrieken die kralen maakten voor de Nederlandse Atlantische én Aziatische slavenhandel. De Rotterdamse slavenhandelaren Coopstad en Rochussen, die in de achttiende eeuw meer dan 22 000 slaafgemaakten uit Afrika wegvoerden, kochten als handelswaar op grote schaal jenever bij de bloeiende Schiedamse stokerijen. De rokende schoorstenen van het Nederlandse slavernijprofijt kleurden de vroegmoderne Nederlandse steden letterlijk zwart.[5]

De Gouden Bocht, in de zeventiende eeuw geschilderd door Gerrit Berckheyde.
De verzekeringsmaatschappij InsingerGilissen had daar waarschijnlijk haar hoofdkantoor.

Het was niet alleen de slavenhandel, maar ook het grotere Atlantische slavernijsysteem waar een groot aantal sectoren mee verweven raakte. Dit had gevolgen in Nederland en in gekoloniseerde samenlevingen. De financiële sector is een belangrijk voorbeeld: het is bekend dat de voorlopers van onder meer ABN AMRO, InsingerGilissen, Aon en de a.s.r bank zich richtten op verzekeringen, leningen en investeringen in slavernij en slavenhandel. Dit stimuleerde de financiële sector en welvaart in de Republiek, terwijl de verzekeringsvoorwaarden in de slavenhandel en slavernij leidden tot harder optreden van scheepsbemanningen en plantageopzichters. Het vervoer van Atlantische slavernijproducten, maar zeker ook de trans-Atlantische slavenhandel, gaf een impuls aan de scheepsbouw en houtverwerkende industrieën in plaatsen als Rotterdam, Amsterdam en Zaandam. De VOC gebruikte deze Atlantische scheepsbouwtechnieken voor de bouw van haar slavenhandelsschepen in Amsterdam.

De invoer van suiker van West-Indische plantages maakte van Nederland midden achttiende eeuw het centrum voor de suikerverwerkende industrie. In Amsterdam waren alleen al negentig raffinaderijen, maar ook Rotterdam, Dordrecht, Zwolle en Utrecht hadden een suikerindustrie. De koffie- en suikerhandel verbonden de productie door slaafgemaakten op de plantages zo niet alleen met de consumptie in Nederland, maar ook met de handel en verwerking.[6]

De uitgestrekte goederenketens van het Atlantische slavernijcomplex beïnvloedden op deze manier sterk de structuur van de Nederlandse economie. De impact daarvan was vergaand. Recent heeft historica Tamira Combrink laten zien dat de stijging van de koffiehandel in de tweede helft van de achttiende eeuw – tot bijna een tiende van de totale waarde van de gehele handel van de Nederlandse Republiek – zelfs leidde tot een heroriëntatie van de Nederlandse economie van de handel in het Baltische en Mediterrane gebied naar de doorvoerhandel over de Rijn naar het Duitse achterland.[7]

Op eenzelfde manier kwamen al vanaf het midden van de zeventiende eeuw fabrieken op die tabak verwerkten van voornamelijk West-Indische en Noord-Amerikaanse slavenplantages. Dit leidde niet alleen tot aanzienlijke werkgelegenheid in steden als Rotterdam, maar ook tot grote verschuivingen in plattelandsregio's. Al vroeg in de zeventiende eeuw richtten kooplieden met belangen in de koloniale tabakshandel rond de Utrechtse Heuvelrug en Veluwe een groeiende lokale tabaksindustrie op om de prijsvorming te beïnvloeden. Nog in de achttiende eeuw kocht de Amsterdamse tabakshandelaar Jan Agges Scholten, onder meer bewindhebber van de VOC en commissaris van de Admiraliteit, het landgoed Asschat bij Leusden om daar goedkopere lokale tabak te produceren die hij kon mengen met de Amerikaanse plantagetabak.

Het is slechts een voorbeeld van de structurele veranderingen die in gang werden gezet door grootstedelijke regenten die rijk waren geworden met onder meer hun betrokkenheid in kolonialisme en slavernij en door het hele land landgoederen, heerlijkheden en grond kochten. Alleen al op loopafstand van Scholte bevonden zich landgoederen in het bezit van vooraanstaande families met koloniale belangen die belangrijke regionale en landelijke bestuursfuncties vervulden, als Pauw, Nassau, Bentinck, Van Asch van Wijck, Bors van Waveren en Van Reede. Het leverde de koopman-regenten niet alleen adellijke titels op, maar ook belastinginkomsten, bestuursrechten en ruimte voor economische experimenten.

De welvaart van Nederland en Europa

Onderzoek laat zien dat door heel Europa de actieve betrokkenheid bij de Atlantische slavernij tot een significante impuls leidde voor regionale economieën. Voor Groot-Brittannië is de schatting dat het Atlantische slavernijcomplex aan het begin van de negentiende eeuw maar liefst elf procent van de gehele economie uitmaakte. De drie piepkleine Deense koloniën in de Cariben met een (slavernij)bevolking van minder dan een procent van het gehele Deense rijk leverden tot wel vijf à zes procent van de totale overheidsinkomsten van Denemarken. De bijdrage van het koloniale rijk is voor Portugal geschat op ongeveer twintig procent van het inkomen per hoofd van de bevolking. Voor Nederland is in navolging van de eerder genoemde 'brutomarge'-benadering voor 1770 berekend dat de bijdrage van alle slavernij-gerelateerde economische activiteiten aan het bruto binnenlands product (bbp) van de Nederlandse Republiek ongeveer 5,2 procent van de gehele economie vormde. Voor het gewest Holland was dit zelfs 10,36 procent. Omgerekend naar huidige maatstaven vertegenwoordigt dit een waarde van jaarlijks bijna vijfenveertig miljard euro (ten opzichte van het bbp van Nederland van 861 miljard in 2021).

Het belang van het Atlantisch slavernijcomplex is vergelijkbaar met tegenwoordig de Rotterdamse haven, of de gehele financiële sector in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten voorafgaand aan de economische crisis van 2013. Het plaatst hedendaagse gebaren van de Nederlandse overheid in een ander licht, en leidt bijvoorbeeld tot de vraag welke inzichten ten grondslag lagen aan de hoogte van tweehonderd miljoen euro voor het bewustwordingsfonds, dat bij de excuses van 19 december is aangekondigd.

Niet alleen de directe Nederlandse verbanden zijn relevant. Ook de achterlanden van Europese koloniale en maritieme machten leunden zwaar op betrokkenheid bij de Atlantische slavernij. Zo vormden de slavernijproducten suiker en koffie de bulk van de overzeese import van de machtige handelsstad Hamburg, voor het noorden en midden van Duitsland. Omgekeerd werden handelsgoederen voor de slavenhandel tot diep in Europa aangekocht, zoals glazen kralen uit de Bohemen. Een belangrijk voorbeeld voor deze verwevenheid van het diepere Europese achterland is Silezië – tegenwoordig verdeeld over Polen, Duitsland en Tsjechië – waar de grootschalige productie van linnen steeds meer gericht raakte op het Atlantisch slavernijcomplex, zoals de levering van textiel die gebruikt

Deze koopman heeft zich in de achttiende eeuw laten vastleggen tegen een achtergrond van koopvaardijschepen en vaten, een verwijzing naar zijn handelsactiviteiten. De slaafgemaakte vrouw op de achtergrond met parasol in haar hand, versierde lendendoek en sieraden is toegevoegd om zijn status te benadrukken.

werd door Nederlandse ondernemers om slaafgemaakten te kopen in de slavenhandel of ze te kleden op de plantages. Dit vormde eind achttiende eeuw zo'n vijftien procent van de totale waarde van alles wat in de Pruisische staat werd geproduceerd.

Een interessante vraag is welke rol Nederlandse kooplieden in deze handel speelden. En welke rol hadden zij in de Silezische productie van linnen en de uitbreiding van horigheid, bijvoorbeeld via de aankoop van grond en titels, opvallend genoeg in een periode waarin ook door de VOC de dwangarbeid in vergelijkbare corveestelsels in Azië werd geïntensiveerd?[8]

Het grotere verhaal en vervolgonderzoek

Slavernij en kolonialisme waren dus belangrijke fundamenten waarop de Europese economische voorsprong, die zich in de achttiende en negentiende eeuw ontvouwde, werd gebouwd. Dat dit ook voor Nederland het geval was, tekent zich als conclusie steeds duidelijker af, maar het hoe en waarom is nog onvoldoende onderzocht. Koffie, suiker, verzekeringen en glas zijn bekende voorbeelden, maar meer onderzoek is nodig naar de structuur

en totstandkoming van de diepgaande verwevenheid van de Nederlandse en Europese economie met de Atlantische slavernij. En naar hoe de harde materiële koloniale belangen werden doorgedrukt en welke gevolgen dit had voor de economie en samenleving.

Een verdere uitwerking van de historische onderzoeksagenda op het terrein van de economische impact van de Atlantische slavernij op Nederland en Europa is cruciaal, maar nog niet voldoende om een volledig beeld te krijgen van de manier waarop kolonialisme en slavernij de economie en samenleving hebben beïnvloed. Het is ook van belang om systematisch te verkennen welke vergaande impact de Nederlandse koloniale slavernij en slavenhandel hadden op de vele gekoloniseerde samenlevingen wereldwijd (zoals de hoofdstukken in deel 3). De uitwerking was ook cultureel, maatschappelijk en bestuurskundig erg groot, maar vanuit een sociaaleconomisch historische invalshoek verdienen ten minste vier onderzoeksrichtingen aandacht.

Ten eerste is het van belang om vast te stellen dat de enorme verwevenheid van de Nederlandse economie en samenleving met de overzeese koloniale Atlantische slavernij geen historisch toeval was. Het was het gevolg van een doelbewuste koloniale expansiekoers die vroeg in de zeventiende eeuw werd ingezet door de Staten-Generaal, koloniale compagnieën en stedelijke bestuurlijke koopmanselites. Zo vervulden vooraanstaande kooplieden, die tevens lands- en compagniebestuurders waren, zoals de Amsterdamse Reinier Pauw of de Delftse Dirk Gerritszoon Meerman, een cruciale rol als aanjagers van een agressievere kolonisatiepolitiek. Zij zorgden voor de aanstelling van Jan Pieterszoon Coen, die persoonlijk zorgde voor de implementatie van dit meedogenloos kolonialisme in Azië.

Veel puzzelstukken zijn zichtbaar geworden, maar het ontbreekt nog altijd aan een systematische analyse van de totstandkoming en effecten van deze politiek, de manier waarop de koloniale politiek in Azië en de Atlantische wereld verweven was, en welke rol de netwerken van een beperkt aantal regentenfamilies daarin speelden. Het gruwelijke overzeese optreden van een aantal zonen uit deze elites, zoals de Delftse regentenzoon Adriaan van der Dussen die onder meer de ontvolking van het eilandje Siau in de Indonesische archipel inzette, pleit bovendien voor verder onderzoek naar het wereldbeeld en superioriteitsdenken van deze regentenfamilies en het aandeel van hun verwanten in het overzeese koloniaal optreden.

Ten tweede was de Atlantische slavernij de meest extreme en grootschalige uitkomst van een koloniaal systeem dat toe-eigening en extractie

wereldwijd op verschillende manieren organiseerde. Nederlandse historici hebben te lang gewerkt met een perspectief dat de Nederlandse overzeese geschiedenis bezag vanuit het perspectief van 'handelscontacten' in plaats van de koloniale expansie die het daadwerkelijk was. De geschiedenis van slavernij, Nederland en de wereld zijn gebaat bij een betere bestudering van de werking en impact van het koloniale systeem als geheel. Wereldwijd stonden Nederlandse koloniale veroveringen en zelfs ontvolkingen in dienst van het ontwikkelen van een stelsel dat zorgde voor de aanvoer en productie van belangrijke handelsgoederen. Daarvoor werd vanaf het begin geprobeerd om gebieden te veroveren met vruchtbare productiegrond, een militair strategische ligging, of belangrijke rol in de slavenhandel.

Dit resulteerde in meerdere systemen van koloniale exploitatie. De koloniale slavernij vormde de hoeksteen hiervan in koloniën als Brazilië, Suriname, de Guianas, de Cariben, Noord-Amerika, Banda, Batavia en Zuid-Afrika. Mogelijk viel de kolonisatie van Taiwan door de VOC in hetzelfde patroon, omdat Chinese suikerondernemers midden zeventiende eeuw hun plantages massaal bemensten met van het vasteland overgevoerde arbeiders die 'geadopteerde zonen' werden genoemd, maar praktisch vaak waren gekocht of schulden moesten afbetalen.

Op deze foto, genomen in 1905, zijn dwangarbeiders bezig met het herstellen van een spoorlijn van de Atjehtram bij Meureudoe. Op de foto is te zien hoe soldaten met getrokken geweren de arbeiders overzien.

De Europese Atlantische slavenhandel leidde naar schatting tot de gedwongen verplaatsing van 12 miljoen Afrikanen. Nederlanders vervoerden 610 000 slaafgemaakten. Naar de VOC-koloniën in Azië werden naar schatting 660 000 tot 1,1 miljoen slaafgemaakten vervoerd, vooral uit hedendaags India, Myanmar, Madagaskar, Mozambique en verschillende delen van de Indonesische archipel. Deze slavenhandel is nog onvoldoende onderzocht; voor de reconstructie ervan, bijvoorbeeld in het project *Exploring Slave Trade in Asia* (IISG), is nog veel onderzoek nodig.

Deze slavernij bestond naast een ander koloniaal stelsel waarin gebruikgemaakt werd van zogeheten corvee-arbeid. Lokale bevolkingsgroepen werden daarbij door koloniale autoriteiten gedwongen tot landbouwproductie en herendiensten. In vrijwel alle koloniën betekende dit dat koloniale onderdanen dwangarbeid verrichtten voor het aanleggen van de koloniale infrastructuur: wegen, kanalen, bruggen, forten en ontginningen van landbouwgrond. In de Molukken, Sri Lanka en Java werden deze stelsels door de VOC al vroeg ingezet om de bevolking te dwingen tot de grootschalige productie van specerijen, kaneel en later koffie, peper en indigo.

Anders dan bij koloniale slavernij leidden deze corveestelsels juist niet tot langeafstandsverplaatsing, maar eerder tot de opsluiting van de lokale bevolking. Om ontduiking van de dwangarbeid tegen te gaan kwam de VOC al vroeg met een systeem van passen, bevolkingsadministraties die kaste, etniciteit en herkomst vastlegden, strenge mobiliteitswetgeving en draconische straffen. In de negentiende eeuw werd hierop het meer bekende cultuurstelsel gebaseerd. Dit Nederlandse cultuurstelsel stond weer model voor dwangarbeidssystemen in andere Europese koloniën zoals het Belgische Congo. Zo wordt zichtbaar dat de Nederlandse geschiedenis wordt gekenmerkt door lange lijnen van koloniaal oorlogsgeweld, slavernij en corveedwangstelsels. De systematiek, de onderlinge wisselwerking en zeker ook de impact en doorwerking hiervan zijn nog onvoldoende onderzocht.

Ten derde verdient het vraagstuk van het profijt van het bredere Nederlandse koloniale optreden wereldwijd meer aandacht. De sterke relatie tussen slavernij en kolonialisme wijst erop dat het relevant is om ook te bevragen hoe rijk Nederland is geworden van het bredere koloniale verleden. Te denken valt aan de koloniale compagnieën, of het cultuurstelsel waarvan koloniaal profijt werd gestoken in onder meer spoorwegen, het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg, die Nederland haar strategische

infrastructuur gaven. Hier is nog veel onderbelicht: bijvoorbeeld de rol van het koningshuis en de Nederlandse Handels-Maatschappij, de voorloper van de ABN AMRO-Bank waarvoor de Nederlandse staat als grootaandeelhouder momenteel weer mede verantwoordelijkheid draagt.

Ook voor de periode na het cultuurstelsel spelen deze vragen. Zo werd rond de afschaffing van herendiensten de bestraffing voor lichte of vermeende overtredingen in Nederlands-Indië omgezet van lijfstraffen naar dwangarbeid. Koloniale onderdanen werden op grote schaal veroordeeld tot gedwongen gevangenenarbeid voor het aanleggen van infrastructuur en de ontginning van landbouwgrond. De nieuw ontgonnen en toegankelijke grond werd uitgegeven aan private ondernemingen en investeerders die zo actief profiteerden van deze gevangenenarbeid. De schaal en (door)werking van deze koloniaal publiek-private dynamiek is nog onvoldoende onderzocht.

Ten slotte, een laatste onderbelichte, maar desalniettemin zeer belangrijke context en opgave voor vervolgonderzoek: hoe de doordenderende koloniale politiek van geweld en dwang sociale verhoudingen beïnvloedde, zowel in de Nederlandse als in de koloniale samenlevingen. Naast de structurele langetermijnontwikkelingen, die in zekere zin perspectieven 'van bovenaf' vergen, is het van belang om te kijken naar alledaagse en individuele ervaringen die op deze geschiedenissen nieuw licht kunnen werpen door perspectieven 'van onderaf' te bieden. Deze perspectieven van onderaf zijn bij uitstek cruciaal om nieuw inzicht te geven in de sociale effecten van de harde koloniale politiek. Het onderzoek naar bijvoorbeeld de levens van slaafgemaakten, de gekleurde gemeenschappen in de Republiek en de positie van vrouwen is op gang gekomen. Maar meer onderzoek is nodig naar de alledaagse werking van dwangstelsels en hun gevolgen.

Over het algemeen is weinig bekend over de manier waarop de veranderingen die slavernij en kolonialisme in gang hebben gezet mede vorm gaven aan ongelijkheden en sociale verhoudingen in Nederland. Hetzelfde geldt voor de uitwerking van slavernij en koloniale uitbuiting op sociale structuren in samenlevingen in Azië, Afrika en de Amerika's. De economische onderontwikkeling van gekoloniseerde samenlevingen ging hand in hand met een enorme impact op sociale verhoudingen.

Marie Christine van der Sman

De koloniale collecties van de stadhouders Willem IV en Willem V

De stadhouders van de Republiek verzamelden vanaf het ontstaan van de VOC en de WIC voorwerpen van over de hele wereld, zoals tafelzilver uit Batavia, oosters porselein, lakwerk, Aziatisch textiel en wapens. Stadhouder Willem IV (1711-1751) en zijn echtgenote Anna van Hannover (1709-1759) waren fervente verzamelaars van edelstenen, mineralen, koralen en dieren uit overzeese gebieden. Ook topografische kaarten, reisbeschrijvingen, planten- en dierenatlassen hadden hun belangstelling. Ze toonden hun collectie in het Stadhouderlijk Kwartier op het Haagse Binnenhof. Willem V (1748-1806) zou de collectie substantieel uitbreiden in zijn privémuseum aan het Buitenhof. Zelfs levende dieren uit de koloniën kregen een plek in zijn menagerie. De objecten en dieren, waarvan de herkomst onduidelijk is, werden soms gekocht, maar vaak geschonken door kooplieden of gouverneurs-generaal in Oost- en West-Indië. In het geval van sommige objecten, zoals zes rijkversierde wapens, buitgemaakt door Lubbert Jan van Eck, gouverneur van Ceylon, tijdens de inname van het kasteel van de koning van Kandy in 1765, is duidelijk sprake van roof. Van Eck deed de wapens cadeau aan de jonge prins Willem V.

Toen het Franse leger in 1795 een einde maakte aan het ancien régime zijn de verzamelde objecten verspreid geraakt. Een deel ging met Willem V, de laatste stadhouder, mee in ballingschap naar Engeland en Duitsland. Het grootste deel werd als oorlogsbuit naar Parijs gebracht en een klein deel bleef behouden voor de Bataafse Republiek. Wat achterbleef in de paleizen werd geveild. Inmiddels bevinden zich objecten uit voormalig stadhouderlijk bezit in onder andere de Koninklijke Bibliotheek, Rijksmuseum Amsterdam, Rijksmuseum van Oudheden, Nationaal Archief, Koninklijk Huisarchief, Paleis het Loo, Mauritshuis, Rijksmuseum voor Volkenkunde, Naturalis, Museum Boerhaave en in het Parijse Musée national d'Histoire naturelle.

Tot nu toe is er geen overkoepelend, interdisciplinair onderzoek gedaan naar de herkomst van de collecties van de stadhouders en is er geen eenduidig

antwoord geformuleerd op de vraag of deze collecties rechtmatig verkregen zijn. Wel zijn er al sinds de jaren zestig studies verschenen waarin de collecties van het koninklijk huis zijn geïnventariseerd, en op basis daarvan zijn diverse aankopen en schenkingen van koloniale voorwerpen aan het licht gekomen.[1] Sinds 2019 is in verschillende musea onderzoek gedaan naar de herkomst van objecten uit de koloniale tijd, zoals het Pilotproject Provenance Research on Objects of the Colonial Era (PPROCE) van onder meer het Nationaal Museum van Wereldculturen en het Rijksmuseum Amsterdam. Daar zitten voorwerpen bij uit voormalig stadhouderlijk bezit. De resultaten van het onderzoek betreffen waarschijnlijk slechts een klein deel van het geheel. Voor een vollediger beeld moet gekeken worden naar objecten en archieven van of in het Koninklijk Huisarchief, Huis ten Bosch, de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief. Ook collecties in het buitenland en objecten die tijdens de Bataafse Republiek geveild zijn, moeten nader onder de loep worden genomen. Dergelijk onderzoek kan de relatie tussen het voormalige en het huidige bezit van de Oranjes en het koloniale verleden helder maken.

Marie Christine van der Sman *(1957) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en museologie aan de Universiteit Leiden. Zij is oud-directeur van het Haags Historisch Museum, Museum Meermanno-Westreenianum en het Museon.*

Raymund Schütz (1964) is rechtshistoricus en werkt bij het Haags Gemeentearchief. In 2016 promoveerde hij op het proefschrift *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*. Hij publiceert regelmatig over onderwerpen als archieven, openbaarheid en de Tweede Wereldoorlog. Met Joëlle Glerum schreef hij de bijdrage over de bestuurlijke betrokkenheid van de Hofstad in: Esther Captain, Gert Oostindie, Valika Smeulders (red.), *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (2022).

Raymund Schütz

29. De koloniale winsten van de prinsen van Oranje

In 1869 schreef *De Navorscher*, een tijdschrift over geschiedenis, genealogie en de taalkunde, over de inkomsten van de stadhouder in 1772.[1] Het stelde dat de stadhouder prins Willem v dat jaar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) 40 000 gulden en van de Westindische Compagnie (wic) 10 000 gulden uitgekeerd kreeg. Het inkomen van de stadhouder in 1772 bedroeg in totaal 383 685,19 gulden. Volgens de resolutie van 11 mei 1674 van Heren Zeventien (het centrale bestuur van de voc) werd aan Willem iii en diens opvolgers de opbrengst van een drieëndertigste deel van alle uitbetalingen aan de voc-participanten uitgekeerd.

Stadhouder Willem V, door Johann Georg Ziesenis circa 1763-1776.

Historicus Gert Oostindie constateerde dat historici weinig aandacht aan de koloniale inkomsten van de Oranjes hebben besteed. Het lijkt een doofpot en hij concludeert dat de archieven hun geheimen nog niet hebben prijsgegeven. Deze lacune was het gevolg van de fragmentatie van archiefonderzoek, de verstrengeling van publieke en persoonlijke functies, het lang gesloten blijven van de boekhouding van de VOC en wellicht ook desinteresse van eerdere generaties historici. Op grond van klassiek archiefonderzoek heb ik deze lacune deels kunnen dichten en geef ik hier een eerste overzicht van het profijt dat de Oranjes van het kolonialisme hadden en nog steeds hebben.

Na een bespreking van de politieke en economische context belicht ik de politieke militaire functies en koloniale belangen van de stadhouders. Vervolgens vergelijk ik de koloniale inkomsten met hun andere officiële verdiensten. Verder beschrijf ik de grondslag waarop de VOC-winsten aan de stadhouders werden toegekend. Ten slotte komt de vraag aan de orde waarom dit zo lang onbekend is gebleven, en hoe verder archiefonderzoek kan leiden tot een completer beeld van de koloniale winsten van de stadhouders.

De prinsen van Oranje en de VOC

Met het begin van de Opstand in 1568 verkregen prins Willem van Oranje en familie een bijzondere positie in de nieuwe Republiek. Na zijn dood werd zijn zoon prins Maurits benoemd tot stadhouder van de Staten van Holland en Zeeland en daarmee tot de belangrijkste functionaris van de Republiek. Hij werd admiraal-generaal van de Zeven Provinciën en opperbevelhebber van de Staatse troepen. Als stadhouder ontving hij jaarlijks 30 000 gulden en als legerleider 120 000.

Minder bekend is de rol die de stadhouders hebben gehad in de koloniale ondernemingen van de Republiek. De koloniale compagnieën, zoals de VOC en later de WIC, werden met stadhouderlijke goedkeuring opgericht en voorzien van staatssteun. Voor het octrooi op de handel in Azië dat de Staten-Generaal in 1602 verstrekte rekenden de Staten 25 000 gulden. Dit werd in 1638 verrekend met het inschrijvingsbedrag waardoor de staat mede-participant werd. Latere verlengingen van het octrooi werden tegen veel hogere bedragen verleend. Zo vloeide een deel van de winsten die de VOC met de kolonisatie en handel in Azië maakte weer terug naar de Staten-Generaal en de stadhouder. Voor de verlenging met vijfentwintig jaar in 1647 betaalde de VOC bijvoorbeeld 1,5 miljoen gulden, dat overge-

maakt werd aan de noodlijdende WIC. In 1664 werd het octrooi verlengd in ruil voor de levering van VOC-schepen aan de vloot voor de oorlog met Engeland. In 1693 kostte de verlenging tot 1740 maar liefst drie miljoen gulden en in 1743 werd een twaalfjarige verlenging bereikt tegen een belasting van drie procent op de winstuitkeringen. Vervolgens zorgde Willem IV voor een verlenging van het octrooi tot 1774 en als tegenprestatie keerde de VOC 1,2 miljoen gulden uit aan de staat. Tot slot werd in 1776 het bestaan van de compagnie twee jaar verlengd via een belastingheffing over de winstuitkeringen van drie procent.

De steun van de stadhouder was ook van belang tijdens kleine conflicten tussen de VOC en andere mogendheden. Zo beschrijft Menno Witteveen hoe het Venetiaans gezag in augustus 1618 beslag legde op de VOC-schepen De Pauw en Sint-Paul vanwege schending van hun handelsmonopolie. Scheepseigenaar was de Amsterdamse burgemeester en VOC-bewindhebber Reinier Pauw, die een prominente rol speelde in de steeds agressievere koloniale koers die de VOC met de aanstelling van Jan Pieterszoon Coen zou hanteren. Pauw schakelde direct prins Maurits van Oranje in, die met de Staten-Generaal de Venetiaanse doge (leider) aanschreef en benadrukte dat de scheepseigenaren zijn gunstelingen waren. Het beslag werd opgeheven, de bemanning vrijgelaten en de lading vrijgegeven.

De ruggensteun van de Staten-Generaal en de machtspolitiek van de stadhouder maakten de agressieve overzeese handelspolitiek van de VOC mogelijk. De prins en Staten speelden niet alleen formeel en op afstand een rol in de koloniale expansiepolitiek, maar kwamen soms actief voor de belangen van de VOC en haar participanten op.[2]

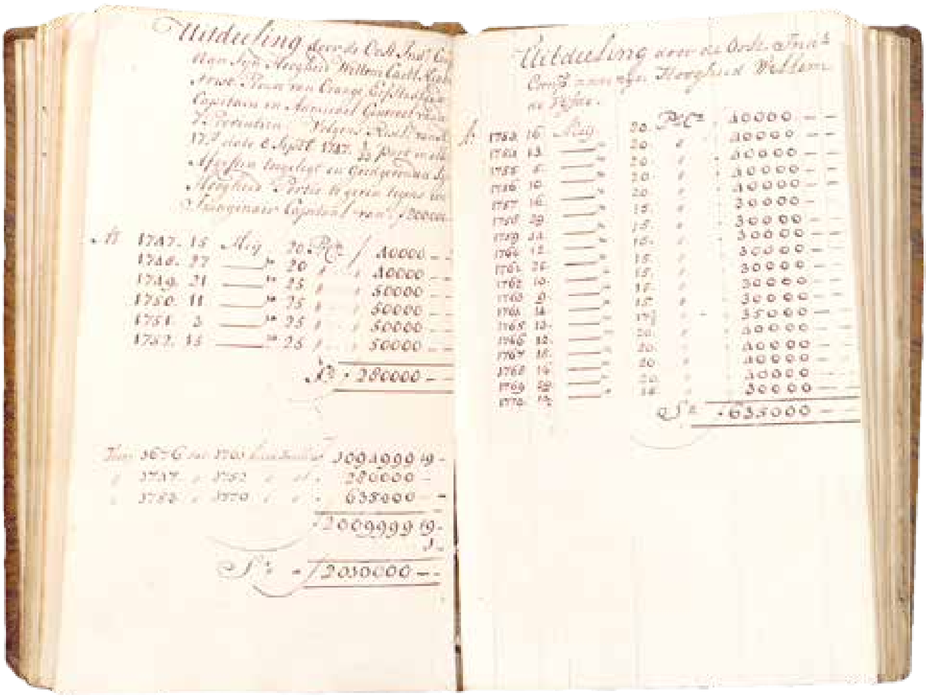
Uitbetalingen door de VOC

Tegenwoordig gaan we ervan uit dat in de bedrijfsboekhouding alle geldstromen worden verantwoord, maar bij de VOC voerde iedere kamer een eigen administratie, die volgens centraal uitgevaardigde regels door een keurkorps van honderden boekhouders en klerken met een hoge positie in de organisatie werden toegepast. De kamers hielden diverse boeken bij: het journaal, het grootboek, het garnizoensboek, het scheepsboek, het participantenboek en diverse hulpboeken. Op deze basis werd de jaarlijkse balans met vorderingen en schulden opgemaakt, maar de boeken uit de zeventiende eeuw zijn grotendeels verloren gegaan. Tot het faillissement bleef de VOC-boekhouding gefragmenteerd en dat bemoeilijkt de zoektocht naar gegevens.

Hedendaagse accountants hebben de VOC-boekhouding grondig bestudeerd en in 2011 stelde Johan van Helleman vast dat er een sfeer van geheimhouding heerste rond de financiële verantwoording van de VOC.[3] In de studie van J.P. de Korte worden de balansen van de Kamer van Amsterdam van 15 mei 1700 en van 15 mei 1701 geanalyseerd. Daarin was de winstuitkering aan prins Willem III opgenomen, die werd berekend op basis van de helft van vijfentwintig procent van een kapitaalparticipatie van 200 000 gulden op naam van de stadhouder, in totaal 25 000 gulden. Dit bedrag was ongeveer een drieëndertigste deel van het totaalbedrag van 6,4 miljoen gulden dat de participanten bij de oprichting hadden ingelegd. Belangrijk om te benadrukken is dat de Oranjes geen eigen geld hadden ingelegd bij de VOC. De kapitaalparticipatie was gebaseerd op het een drieëndertigste deel middels een 'imaginair capitaal' van 200 000 gulden. De Oranjes hadden niet geïnvesteerd, maar werden wel beloond alsóf zij 200 000 gulden hadden ingelegd.

We kunnen een indicatie geven van wat deze inkomsten in het heden betekenen door te vergelijken met een gemiddeld inkomen. Een gemiddelde dagloner verdiende in de Republiek ongeveer tweehonderd gulden per jaar; zeelieden en soldaten verdienden minder, maar hadden relatief zekere inkomsten en kregen onderdak en voeding. Maar zelfs als we een relatief hoog gemiddeld jaarinkomen aanhouden van tweehonderdvijftig gulden per jaar, was de uitkering van 25 000 gulden in 1701 gelijk aan honderd jaarsalarissen van een dagarbeider. Als we uitgaan van het gemiddelde bruto jaarsalaris in 2021 van 44 800 euro, dan zou dit tegenwoordig gelijkstaan aan een uitkering van maar liefst vierenhalf miljoen euro.[4]

Naast de resoluties in het VOC-archief zijn extracten van de VOC-boekhouding zelf te vinden in familiearchieven, zoals die van Hope (representant van de stadhouder), Hudd en de Delftse regentenfamilie Van Vredenburch. Adriaan (1680-1759) en zijn zoon Gerard (1710-1784) van Vredenburch waren bewindhebbers van de VOC-kamer te Delft, en het familiearchief bevat zodoende informatie over de Delftse VOC-kamer in resoluties, balansen en staten. In dit archief bevindt zich een staat met winstuitkeringen van de VOC van 1676-1701, die is gebaseerd op de resolutie van de Heren Zeventien van 11 mei 1674 (bekrachtigd 28 september 1674), met de veelzeggende titel 'uitdeeling door de Oost Ind^{e} Comp: Aan sijn Hoogheid Willem Hendrik Prince van Orange'.[5] Van alle winsten werd een drieëndertigste deel uitgekeerd aan de stadhouder. In sommige jaren werd niet uitgekeerd (1676-1678, 1683, 1684), maar in 1698 en 1699 twee

De uitkeringen aan de stadhouders uit het archief van
Gerard van Vredenburch (1710-1784).

keer (zie tabel 2). In 1675 kreeg Willem Hendrik vijfentwintig procent winst op tweehonderdduizend gulden uitgekeerd: vijftigduizend gulden. Als stadhouder van de VOC (1675-1701) kreeg hij een bedrag uitgekeerd dat vandaag bijna tweehonderd miljoen euro waard is. Ook voor zijn opvolgers, Willem IV en Willem V, zijn deze gegevens vastgelegd: zij ontvingen in totaal respectievelijk 280 000 gulden (omgerekend 50 176 000 euro) en 635 000 gulden (113 792 000 euro).

Tabel 1.
De winstuitkeringen van de VOC aan Willem Hendrik van Oranje III

jaar	percentage	uitgekeerd		2021	
1675	25,00	*f*	50 000	€	8 960 000
1679	12,50	*f*	25 000	€	4 480 000
1680	25,00	*f*	50 000	€	8 960 000
1681	22,50	*f*	45 000	€	8 064 000
1682	33,33	*f*	66 666	€	11 946 547
1685	40,00	*f*	80 000	€	14 336 000
1686	12,50	*f*	25 000	€	4 480 000
1687	20,00	*f*	40 000	€	7 168 000
1688	33,33	*f*	66 666	€	11 946 547
1689	33,33	*f*	66 666	€	11 946 547
1690	40,00	*f*	80 000	€	14 336 000
1691	20,00	*f*	40 000	€	7 168 000
1692	25,00	*f*	50 000	€	8 960 000
1693	20,00	*f*	40 000	€	7 168 000
1694	20,00	*f*	40 000	€	7 168 000
1695	25,00	*f*	50 000	€	8 960 000
1696	15,00	*f*	30 000	€	5 376 000
1697	15,00	*f*	30 000	€	5 376 000
1698	15,00	*f*	30 000	€	5 376 000
1698	15,00	*f*	30 000	€	5 376 000
1699	20,00	*f*	40 000	€	7 168 000
1699	15,00	*f*	30 000	€	5 376 000
1700	25,00	*f*	50 000	€	8 960 000
1701	20,00	*f*	40 000	€	7 168 000
Totale uitkering		*f*	1 094 998	€	196 223 642

Tabel 2.
Winstuitkeringen van de VOC
aan stadhouder Willem Carel Hendrik Friso van Oranje IV

jaar	percentage	uitgekeerd	2021
1747	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1748	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1749	25,00	*f* 50 000	€ 8 960 000
1750	25,00	*f* 50 000	€ 8 960 000
1751	25,00	*f* 50 000	€ 8 960 000
1752	25,00	*f* 50 000	€ 8 960 000
Totale uitkering		*f* 280 000	€ 50 176 000

Tabel 3.
Winstuitkering van de VOC aan Willem V

jaar	percentage	uitgekeerd	2021
1753	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1754	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1755	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1756	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1757	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1758	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1759	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1760	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1761	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1762	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1763	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1764	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
1765	17,50	*f* 35 000	€ 6 272 000
1766	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1767	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1768	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1769	20,00	*f* 40 000	€ 7 168 000
1770	15,00	*f* 30 000	€ 5 376 000
Totale uitkering		*f* 635 000	€ 113 792 000

De winstuitkeringen van de WIC en andere koloniale ondernemingen

De winstuitkeringen van de VOC waren niet de enige bron van koloniaal profijt voor de stadhouders. Ook andere compagnieën keerden via vergelijkbare constructies winst uit. Bijvoorbeeld de Amphioen Sociëteit, die bestond tussen 1745 en 1794, met het doel om opiumsmokkel onder de VOC tegen te gaan. De Sociëteit kreeg een lucratief monopolie en vervoerde op grote schaal opium van India naar Java. In 1749 schonken de participanten van de Sociëteit de stadhouder een participatiekapitaal van dertig aandelen van tweeduizend Rijksdaalders en recht op een elfde deel van de winst voor 'de gratieuze belofte van protectie'.[6] Onbekend is of de stadhouder eerdere winstuitkeringen van bijvoorbeeld de Sociëteit van Suriname (1683-1795) kreeg. Deze koloniale bestuursorganisatie was in handen van de WIC, de familie van Aerssen van Sommelsdijck en de stad Amsterdam, en keerde in de jaren 1705 tot 1772 in totaal een winst van 3 329 000 gulden (594 miljoen euro) uit aan zijn aandeelhouders. De betrokkenheid van de stadhouder bij deze organisatie moet verder onderzocht worden.

De stadhouder verkreeg ook inkomsten via de WIC. De WIC kreeg in 1621 bevoegdheden van de Staten-Generaal voor handel, oorlogsvoering en koloniaal bestuur in het West-Indisch gebied. Het is nog niet precies bekend of de stadhouder ook van de WIC jaarlijkse winstuitkeringen verkreeg; ook dit moet verder onderzocht worden. Wel is duidelijk dat in ieder geval door de actieve kaapvaart tijdens de eerste WIC de stadhouders verdienden aan de activiteiten van deze koloniale organisatie.

Voor zowel de VOC als de WIC gold dat in het octrooi was vastgelegd dat als zij vijandige schepen buitmaakten, zij het 'landt ende den admirael' (de stadhouder) een percentage van de opbrengst dienden te geven.[7] De stadhouder ontving van de kaapvaart in Europese en Noord-Atlantische wateren tien procent en van de kaapvaart ten zuiden van de Kreeftskeerkring drieënhalf procent. Dit leverde soms grote winsten op. Zo veroverde Piet Hein in 1628 voor de WIC de Spaanse zilvervloot, wat na aftrek van kosten ongeveer zeven miljoen gulden opleverde. Piet Hein ontving zesduizend gulden, zijn bemanningsleden tweehonderd gulden per persoon (een jaarsalaris) en de stadhouder prins Frederik Hendrik kreeg wel zevenhonderdduizend gulden (omgerekend grofweg 125 miljoen euro). De Staten-Generaal steunde de oorlogsvoering en kaapvaart ruimhartig met onder meer jaarlijkse subsidies aan de VOC en WIC.

Zo profiteerde de stadhouder indirect van de subsidies waarmee de compagnieën strijd konden voeren.

In de eerste helft van de achttiende eeuw brak het Tweede Stadhouderloze tijdperk (1702-1748) aan, waarin in principe geen winstuitkeringen op grond van de functie plaatsvonden, maar of de stadhouder in deze periode ook daadwerkelijk geen beloning kreeg vanuit de verschillende sociëteiten en compagnieën moet nader worden onderzocht.

Na dit tijdperk kregen de stadhouders er nog een andere verdienpost bij. Op voorstel van de hoofdparticipanten werd prins Willem IV in 1749 namelijk tot Opperbewindhebber benoemd van de VOC en WIC. In die functie, waarmee hij het recht kreeg uit een voordracht van drie personen de Bewindhebbers en Hoofdparticipanten aan te stellen, beloofde hij de economie en de handel te bevorderen. De Hoofdparticipanten boden hem in ruil daarvoor een *jouissance* (winstaandeel) aan van vier procent.[8] Vanwege de slechte financiën van de WIC kon dit in 1749 nog niet worden uitgekeerd. Deze nieuwe functie van de stadhouder leidde tot chicanes van de bewindhebbers van de WIC en van de Heren Zeventien die trachtten de bevoegdheden van de bestuurder te beperken.

Het persoonlijk belang van de stadhouder was eind achttiende eeuw als volgt verdeeld: dividenden of aandeel in de WIC: 1288 gulden, in de VOC: 18 239 gulden. Daarbij was genoteerd: ‘Deze posten in de laatste jaren niet begeerd of genoten’, omdat er vanwege de verliezen van de WIC vanaf 1769 geen *jouissance by provisie* werd uitgekeerd.[9]

De verhouding tot andere inkomsten van de prinsen

Hoe verhield het koloniale profijt van de winstuitkeringen door de VOC en WIC zich eigenlijk tot de andere inkomsten van de stadhouders? De stadhouders verdienden aan hun officiële functies als militaire opperbevelhebber en de politieke betrekkingen in de Staten-Generaal en de Raad van State. Vanaf 1672 kreeg de stadhouder jaarlijks vijfentwintigduizend gulden, omdat hij zitting had in de Raad van State; voor zijn politieke functie bedroeg het jaargeld later dertigduizend gulden (vergelijkbaar met een hedendaags bedrag van ruim 5,3 miljoen euro). Ook voor de functie van opperbevelhebber ontvingen de stadhouders gelden: de provincies droegen naar rato bij aan een militair jaargeld dat opliep tot maar liefst 120 000 gulden. Het onderhouden van een leger en het voeren van oorlog was zeer kostbaar, dus verder onderzoek moet uitwijzen hoe profijtelijk dit voor de stadhouders was. In oorlogstijd werd het militair

jaargeld voor de stadhouder in ieder geval verhoogd tot 262 000 gulden. Voor onvoorziene risico's werd voorzien met een bedrag van 42 000 gulden, voor de post 'het extraordinaire van den Oorlog' oftewel alle uitgaven als gevolg van de oorlogsvoering. En voor de grootste post 'Geheime Correspondentie' was zelfs honderdduizend gulden bestemd. Dit waren de kosten om geheime briefwisselingen te onderhouden, zoals het aanstellen van secretarissen die konden werken met versleutelde tekst. De oorlogskosten konden hoger zijn dan de vergoedingen, maar de Generaliteit stond altijd garant. Het risico voor de stadhouder was vrijwel nihil. Eventuele oorlogsschulden werden door de Staten-Generaal bovendien kwijtgescholden, bijvoorbeeld de twee miljoen gulden die Maurits had opgebouwd.[10]

Naast de overheidsinkomsten ontvingen de prinsen van Oranje ook inkomsten uit hun landbezit, zoals in Orange, het Markiezaat van Breda en het graafschap Lingen (tot 1702), en andere private bezittingen. Van deze inkomsten bestaat nu nog geen goed overzicht, waardoor deze niet meegenomen kunnen worden in de vergelijking.

Rekenschap over de winstuitkeringen

In de periode 1675-1770 bedroeg de totale winstuitkering van de VOC aan drie prinsen van Oranje 2 009 998 gulden (huidige waarde: 360 191 642 euro). De grondslag was *imaginair* kapitaal. De Oranjes hadden dit, zoals eerder vermeld, niet zelf geïnvesteerd en liepen geen risico, dit was feitelijk een schenking van de andere participanten. Vanaf het midden van de achttiende eeuw ontvingen de Oranjes ook inkomsten uit de Amphioen Sociëteit (omgerekend 45,9 miljoen euro) en vanwege hun opperbewindhebberschap van de VOC (ruim dertien miljoen euro). Daar kwamen inkomsten uit de (koloniale) kaapvaart en mogelijk andere compagnieën bij.

Tabel 4.
Overzicht van reguliere en koloniale inkomsten van stadhouders

	Periode	Gulden	Hedendaags
SG+RvS (Willem III)	1675-1701	*f* 1 485 000	€ 266 112 000
SG+RvS (Willem IV)	1747-1752	*f* 330 000	€ 59 136 000
SG+RvS (Willem V)	1753-1770	*f* 990 000	€ 177 408 000
VOC (Willem III)	1675-1701	*f* 1 094 998	€ 196 223 642
VOC (Willem IV)	1747-1752	*f* 280 000	€ 50 176 000
VOC (Willem V)	1753-1770	*f* 635 000	€ 113 792 000
Opperbewindhebberschap VOC	1749-1770	*f* 76 148	€ 13 645 690
Amphioen Sociëteit (een elfde deel)	1748-1794	*f* 256 364	€ 45 940 364
Voorbeeld Kaapvaart WIC (Zilvervloot)	1628	*f* 700 000	€ 125 440 000
WIC; Sociëteit van Suriname; andere compagniën	*		verder onderzoek nodig
Kaapvaart overig	*		verder onderzoek nodig
Opperbewindhebberschap WIC en VOC (na 1770)	*		verder onderzoek nodig
Vergoedingen voor oorlog en correspondentie	*		verder onderzoek nodig
Inkomsten uit private bezittingen	*		verder onderzoek nodig
Totaal algemene beloningen	1675-1770	*f* 2 805 000	€ 502 656 000
Totaal koloniaal profijt	1675-1770	*f* 3 042 510	€ 545 217 696
Totaal	1675-1770	*f* 5 847 510	€ 1 047 873 696

Tabel 4 toont de stand van kennis op basis van het huidig onderzoek. Op basis van dit overzicht kan vastgesteld worden dat alleen al met de op dit moment bekende inkomsten de Oranjes een totaal van 3,04 miljoen gulden ontvingen uit koloniaal profijt. Omgerekend heeft dit een hedendaagse waarde van 545 miljoen euro.

Dit kan worden afgezet tegen hetgeen bekend is van 'reguliere' inkomsten, die niet direct uit koloniaal profijt afkomstig waren, maar uit functies in het algemeen landsbestuur en in oorlogsvoering. De reguliere inkomsten uit functies voor de Raad van State en de Staten-Generaal behelsden in de periodes van Willem III, IV en V in totaal 2,8 miljoen gulden (omgerekend een half miljard euro). Daarnaast kregen de Oranjes nog omvangrijkere inkomsten voor het militair jaargeld en geheime correspondentie, maar in tegenstelling tot het koloniaal profijt stonden daar grote uitgaven voor onder meer het leger tegenover. Dit maakt het moeilijk om in te schatten hoeveel profijt de Oranjes van deze reguliere inkomsten daadwerkelijk hadden. Het is belangrijk om te benoemen dat ook deze reguliere inkomsten verweven waren met koloniale belangen, door de rol van de stadhouder in de landelijke besluitvorming (bijvoorbeeld in de Staten-Generaal), internationale politiek en oorlogsvoering.

Het reguliere inkomen van de stadhouders bestond dus voor een belangrijk deel uit koloniale winsten, maar de data zijn nog lang niet compleet. Was de resolutie van 11 mei 1674 van de Heren Zeventien de formalisering van eerdere afspraken en zijn er tussen 1602 en 1675 ook winstuitkeringen geweest? Onbekend is of en hoeveel de Sociëteit van Suriname of andere koloniale compagnieën en sociëteiten aan de Oranjes uitkeerden. Verder onderzoek kan zich met name richten op privéarchieven en via netwerkonderzoek zal vastgesteld moeten worden waar naar moet worden gezocht. Te denken valt aan het archief van het Koninklijk Huis en aan privéarchieven van advocaten, bewindhebbers en participanten betrokken bij de koloniale sociëteiten. Denkelijk ontstaat dan een completer beeld van de koloniale geldstromen naar de stadhouders.

Volgens de historicus Johan Huizinga is geschiedenis de geestelijke vorm waarin een cultuur zich van haar verleden rekenschap geeft. Slavernij en de koloniale geschiedenis zijn nu onderwerp van discussie en het staatshoofd kan zich op grond van deze 'nieuwe' gegevens niet aan die discussie onttrekken.

Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent

Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: bevindingen

In 1816 reizen Johannes Rudolph van den Berg en zijn vrouw Johanna Christina Umbgrove vanuit het Brabantse Vught met hun drie kinderen af naar Nederlands-Indië. Van den Berg is aangesteld als resident op het eiland Saparoea in de Molukken met als doel om het Nederlandse koloniale bewind te herstellen. Ze zijn nog maar net gearriveerd als de inwoners van Saparoea zich in de zogeheten Pattimura-oorlog in mei 1817 tegen het Nederlandse bestuur keren. Ook Van den Berg en zijn jonge gezin worden aangevallen. Alleen hun zesjarige zoontje Jean Lubbert overleeft het. Hij wordt gevonden en gered door een van de slaafgemaakten van de familie. Het verhaal leeft voort in de familie: bij terugkeer in Nederland zou de koning hebben aangeboden om Jean Lubbert in de adelstand te verheffen. Die gaat daar niet op in, maar vraagt of hij in plaats daarvan ter nagedachtenis aan zijn ouders een verwijzing naar het eiland waar zij werden vermoord in zijn achternaam mag opnemen. Zo krijgt Jean Lubbert een dubbele achternaam. Die behoort nog altijd toe aan zijn nazaat Rudolph van den Berg van Saparoea, een gepensioneerde bankier in Hilversum. Zijn uitleg waarom hij zich meestal alleen Van den Berg noemt is belangrijk: 'Van den Berg van Saparoea is best een lastige naam. Dat begrijp je ook als je de lijst ziet van namen die de secretaresse van mijn vader ooit bijhield: Van den Berg van Ammehoela, Van den Berg van Kamasutra. Daar moet je steeds maar zin in hebben.'[1]

Het verhaal van de nu vijfenzeventigjarige Rudolph van den Berg van Saparoea is uitzonderlijk. Als witte nazaat van een resident behorend tot de koloniserende macht in Nederlands-Indië is hij waarschijnlijk een van de weinigen die een extra naam heeft geërfd ten gevolge van het koloniale slavernijverleden. Diametraal daar tegenover staat de erfenis van nazaten van slaafgemaakten. Zij verloren hun eigen naam en kregen een slavennaam van hun eigenaar. Hoe lang en hoe zeer dat tot op heden effect heeft,

blijkt uit de ervaringen van Auset Ank Re, die van haar ouders de naam Monique Zichterman kreeg: 'Al een jaar of twintig heb ik de behoefte om de naam te veranderen die mijn ouders me gaven. Zichterman is een verbastering van de naam van gouverneur Sichtman van Suriname. Mijn overgrootmoeder was een inheemse die in 1863 met hem trouwde. Toen Sichtman vier jaar later overleed, werd zij alsnog tot slaaf gemaakt. Toen ik dat verhaal hoorde, versterkte dat mijn wil om mijn naam te veranderen. Als vrije getrouwde vrouw had mijn overgrootmoeder nooit mogen terugvallen in slavernij.'[2]

Uit overgeleverde familiegeschiedenissen van slaafgemaakten blijkt vaak de moeilijkheid om goed zicht te krijgen op wat er gebeurd is en hoe dit heeft doorgewerkt. Tegelijkertijd raakt naamgeving aan processen van identiteitsvorming die complexe veranderingen hebben ondergaan onder de kracht van slavernij en kolonialisme: het is gemakkelijker om aan te duiden wat 'opgelegde' namen zijn dan om te zeggen wat 'authentiek' of 'origineel' is. De beleving van het vraagstuk van naamgeving toont nadrukkelijk de zeer beladen relatie met dit verleden. Recent is door de Nederlandse overheid besloten een regeling in te stellen om een kosteloze naamswijziging mogelijk te maken voor nazaten van tot slaaf gemaakte personen; tot die tijd kostte een naamswijziging ongeveer 800 euro en moest een aanvrager – conform de algemene procedure – door een psycholoog laten bevestigen dat degene hinder ondervond van diens naam. Deze en dergelijke verhalen laten zien hoe diep de sporen zijn die slavernij en kolonialisme hebben getrokken, zowel institutioneel als in mensenlevens.

Staat en slavernij voorziet in een tweeledige kennisbehoefte. Het biedt inzicht in het slavernijverleden en zijn doorwerkingen en in de rol en de betrokkenheid van de Nederlandse staat. In dit boek worden beide steeds in relatie tot elkaar bezien. Voor een goed begrip van het slavernijverleden is uiteraard het optreden van de Nederlandse en andere koloniale overheden van belang, vanwege hun verstrekkende en vormende rol. Wellicht nog belangrijker is dat juist vanwege de grote verwevenheid tussen politiek, economie en samenleving een goed begrip van het Nederlandse slavernijverleden en de doorwerking daarvan en de betrokkenheid van de Nederlandse staat daarbij niet gediend is met een nauw perspectief. In *Staat en slavernij* is daarom het koloniale slavernijverleden als vertrekpunt genomen en is tevens gekozen voor een contextuele benadering waarin ruimte is voor de dwarsverbanden tussen slavernij en de bredere geschie-

denis van het Nederlands kolonialisme. De betrokkenheid van de Nederlandse staat is in dit boek steeds bekeken in het bredere licht van de werking, en nadrukkelijk ook de doorwerking, van het Nederlandse koloniale slavernijverleden in relatie tot de verschillende samenlevingen die daar wereldwijd mee verweven zijn geraakt.

Dit boek laat zien hoe langdurig, doelbewust, systematisch en vergaand de betrokkenheid van de Nederlandse samenleving en politiek bij de koloniale slavernij was. En het laat zien hoe verstrekkend en blijvend de gevolgen en doorwerkingen daarvan waren en zijn in samenlevingen over de hele wereld. *Staat en slavernij* beperkt zich niet tot de historisch afgebakende perioden waarin slavenhandel en slavernij wettelijk waren toegestaan en werden uitgeoefend, maar laat zien dat hun invloed en betrokkenheid ver voorbij deze periode doorwerken. Het koloniale slavernijverleden heeft ontelbare levens op verschillende manieren beïnvloed: uiteraard de miljoenen Afrikaanse, Aziatische, inheemse en andere slaafgemaakten, maar ook hun nakomelingen, en de samenlevingen die wereldwijd door dit verleden zijn geraakt. Daar is op verschillende manieren mee omgegaan, en dat heeft uiteenlopende effecten gehad. De bijdragen aan dit boek tonen aan dat dit verleden in Nederland en wereldwijd diepe sporen heeft nagelaten, maar ook dat op veel terreinen nog veel onderzoek nodig is om een goed inzicht te krijgen in de precieze werking en gevolgen van deze erfenissen, en vaak ook in het koloniale slavernijverleden zelf.

De volgende vragen stonden in *Staat en slavernij* centraal:

– Wat waren de sociaaleconomische, politieke en maatschappelijke omstandigheden en de gevolgen van de betrokkenheid van (de voorlopers van) de Nederlandse staat en samenleving bij het koloniale slavernijverleden en de doorwerking, zowel in Nederland als in de gekoloniseerde samenlevingen?

– Hoe is daar in het verleden en heden op gereageerd en mee omgegaan door verschillende betrokkenen, zoals slaafgemaakten, bestuurders, ondernemers, en anderen in de gekoloniseerde samenlevingen?

– En hoe kan ten aanzien van deze geschiedenissen en hun doorwerkingen ruimte ontstaan voor herstel en heling?

Bevindingen

Dit boek laat zien hoe vergaand de betrokkenheid van de Nederlandse samenleving en politiek bij de koloniale slavernij was, en hoe vergaand de gevolgen en doorwerkingen daarvan waren in samenlevingen over de hele wereld. Een belangrijk inzicht dat in *Staat en slavernij* naar voren komt is dat de vormgeving, werking en gevolgen van slavernij en slavenhandel steeds verweven waren met de bredere structuren van kolonialisme waarmee de Nederlandse overheid in verschillende delen van de wereld macht uitoefende. Onder dit Nederlandse kolonialisme ontwikkelden zich tegelijkertijd met slavernij andere instrumenten van exploitatie en machtsuitoefening. Het konden gewelddadigheden zijn, zoals de veroveringen van forten en grotere gebieden, de onderdrukking van opstanden van lokale bewoners en gedwongen cultuur- en herendiensten, tot hele volksverplaatsingen en ontvolkingen. Het kon ook minder zichtbare vormen van onderdrukking en bewind betreffen, zoals opvoeding, bekering, beperking van mobiliteit en de expliciete achterstelling van koloniale onderdanen op etnisch en raciaal onderscheid. Al die verschillende koloniale machtsmiddelen hadden invloed op de ontwikkeling en latere doorwerking van slavernij. Bijvoorbeeld doordat veroveringen en ontvolkingen aan de basis lagen van slavenhandel en aan de vestiging van koloniën in gebieden waar de slaafgemaakten naartoe werden gevoerd. Of doordat bestuur, recht en raciaal onderscheid vorm gaven aan de ontwikkeling van koloniale slavernij. Of omgekeerd, doordat slavernij grote invloed had op andere vormen van arbeidsdwang en -uitbuiting, zoals corvee-/cultuurstelsels, contractarbeid en gevangenenarbeid, die naast elkaar bestonden. Het is duidelijk dat slavernij niet los van de ruimere koloniale geschiedenis gezien kan worden en dit boek maakt tegelijk duidelijk dat voor een echt goed begrip van de vele dwarsverbanden tussen de slavernijgeschiedenis, het kolonialisme en de doorwerkingen nog veel onderzoek verricht moet worden.

Staat en slavernij werpt vanuit verschillende invalshoeken licht op het koloniale slavernijverleden werking en in de werking en gevolgen van de erfenissen. Het is onmogelijk om hier alle bijdragen van de auteurs samen te vatten, maar een aantal gedeelde bevindingen is van belang voor de richting van verder onderzoek en de maatschappelijke en politieke omgang met het koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen. Het koloniale slavernijverleden heeft op drie manieren urgentie. Ten eerste vanwege de historische ontwikkeling, betrokkenheid en gevolgen van de Nederlandse koloniale slavenhandel en slavernij. Ten tweede vanwege de manieren

waarop deze geschiedenissen, en de rol van de staat daarin, op economisch, maatschappelijk, cultureel en bestuurlijk vlak hebben doorgewerkt in de overgang van de periode van wettelijk toegestane slavenhandel en slavernij tot in de negentiende, twintigste eeuw en uiteindelijk zelfs tot op heden. Ten derde vanwege de hedendaagse omgang met dit koloniale slavernijverleden, zijn langdurige gevolgen en voortdurende effecten. De inzichten en ontwikkelingen op deze drie terreinen zijn nauw met elkaar verbonden, maar lopen niet altijd gelijk op. We bespreken de bevindingen daarom afzonderlijk.

1. Historische ontwikkeling, betrokkenheid en gevolgen Nederlandse slavernijverleden

De Nederlandse staat, zijn voorlopers en grote, met name private delen van de samenleving waren door doelbewuste koloniale politiek direct en grootschalig betrokken bij slavernij.

Over de historische betrokkenheid van voorlopers van de Nederlandse overheid bij de koloniale expansie, de slavenhandel en slavernij kan worden vastgesteld dat deze plaatsvond in een grote verwevenheid tussen (geo)politieke, economische en vooral private belangen. Zeker in de vroegmoderne periode, maar ook lang daarna, was de uitoefening van macht door en namens de landelijke overheid verspreid over een groot aantal politieke instituties, zoals de staten (provincies), stadhouder, steden en Admiraliteiten, en werd deze (mede) uitgevoerd door veel verschillende private en koloniale organisaties in en buiten Nederland, zoals de VOC, WIC, MCC, diverse Sociëteiten en patroonschappen en de Nederlandsche Handels-Maatschappij.

Deze Nederlandse koloniale machtsuitoefening was gelaagd, verspreid over een groot aantal actoren en nam verschillende gedaanten aan. Het is voor de hedendaagse toeschouwer daardoor een complexe aangelegenheid, waarin de macht zich vaak aan het zicht lijkt te onttrekken. Zo kon de koloniale macht worden uitgeoefend door bestuurslagen van de Nederlandse staat zelf, maar ook worden gedelegeerd aan koloniale bedrijven. De koloniale macht werd soms door direct koloniaal bestuur uitgeoefend (*soevereiniteit*) en soms door indirect bestuur (*suzereiniteit*), bijvoorbeeld door het opleggen van dwingende contracten aan lokale staten of door het aanstellen van lokale machthebbers. De betrokkenheid van de Nederlandse staat, zijn vertegenwoordigers en onderdanen bij de koloniale machtsuitoefening, slavenhandel, slavernij en uiteindelijk de doorwerkingen

daarvan was dus weliswaar veelzijdig, maar altijd sterk aanwezig. Deze innige band bestond uit vier kernelementen:

– De toekenning van *rechten voor de exploitatie* van grond, handel, productie of andere activiteit in direct of indirect gekoloniseerde gebieden die vanuit de Nederlandse staat werden geclaimd. Niet voor niets werden de bevoegdheden die werden gegeven aan de koloniale compagnieën en patroonschappen verwoord in termen van exclusieve eigendomsrechten of vergunning ('octrooi'). De traditionele uitleg aan de hand van 'handelsmonopolies' werkt verhelderend, maar geeft slechts een beperkt perspectief op deze geschiedenis. Want ook het gebruik van grond, het mobiliseren van arbeid van lokale inwoners (zogeheten 'herendiensten') en andere vormen van 'vruchtgebruik' werden door voorlopers van de Nederlandse staat expliciet meegegeven als exclusieve exploitatierechten aan koloniale organisaties, zoals de WIC en VOC, en zelfs aan individuen die op persoonlijke titel koloniaal bestuur kregen toevertrouwd, zoals Abraham van Pere (de kolonie van Berbice) en Kiliaen van Rensselaer (een kolonie aan de Hudsonrivier in Nieuw-Nederland).

– De toekenning van *gedelegeerde macht* in gebieden die als koloniaal territorium werden geclaimd. Dit ging om de bevoegdheid om gedeeltelijk of geheel zelfstandig op te treden op het gebied van oorlogsvoering of uitoefening van ander geweld; het aangaan en onderhouden van relaties tot staten en bevolkingen op het terrein van oorlog, vrede en diplomatie; en het uitvoeren van koloniaal bestuur, rechtspraak en belastingheffing ten aanzien van gekoloniseerde gebieden en bevolkingen. Namens de Staten-Generaal trad de VOC op als lokale overheid in onder meer delen van Zuid-Afrika, Zuidwest-India, Sri Lanka, Taiwan en de Indonesische archipel. De Atlantische organisaties, zoals de WIC, MCC, Sociëteiten en patroonschappen, kregen soortgelijke bevoegdheden in Brazilië, de Cariben, Guyana en Noord-Amerika. Als koloniale overheid sloten ze verdragen met lokale vorsten en ze eisten gedwongen arbeid van lokale bevolkingen, de eerder vermelde 'herendiensten'. De VOC hief zelfs 'tribuutverplichtingen' van Aziatische staten en vorsten die aan de compagnie onderhorig waren gemaakt. De genoemde Atlantische organisaties, maar ook de VOC, bemoeiden zich actief met de

administratie van slavernij en het reguleren van de slavenhandel. Deze koloniale organisaties gaven zelfs actief vorm aan koloniale en lokale regels rond 'totslaafmaking' – die soms tot op het niveau van de Staten-Generaal werden beoordeeld en goedgekeurd.

– De verlening van directe en indirecte *steun door Nederlandse overheden* aan koloniale organisaties. Die werden soms al bij de oprichting gesteund door middel van geld, al dan niet in de vorm van leningen, met subsidies voor oorlogvoering, of door directe levering van wapens, soldaten of andere middelen. Daarnaast voorzagen de Nederlandse overheden en de stadhouder de koloniale organisaties die betrokken waren bij slavernij van steun door bijvoorbeeld het onderhouden van diplomatieke betrekkingen met slavenexporterende staten.

– De *controle van en (mede)zeggenschap* over koloniale organisaties door Nederlandse overheden. Steden en provincies kregen bestuurszetels bij compagnieën en andere koloniale bestuursorganisaties. Ook de stadhouder kreeg bestuurlijke rollen toebedeeld voor onder meer de VOC en WIC. Alle koloniale organisaties legden verantwoording af aan de Staten-Generaal, en vaak ook aan steden of andere overheden.

De bijdragen in dit boek laten de zeer nauwe banden zien tussen de Nederlandse staat en koloniale bestuursorganisaties in vele verschijningsvormen. Daaruit volgt een aantal belangrijke conclusies. De vergaande verwevenheid tussen bestuurlijke en koloniale instituties was niet beperkt tot de formele politieke verhoudingen en verantwoordelijkheden van bijvoorbeeld de Staten-Generaal ten aanzien van het koloniale beleid, maar werd evenzeer actief gedreven door de private bundeling van macht en middelen door een relatief kleine groep van extreem rijke koopmans- en regentenfamilies. Zij deden hun invloed niet alleen gelden in de besturen van de koloniale organisaties, maar ook in de stadsbesturen, provincies, Admiraliteiten en Staten-Generaal. Hun private ondernemingen waren doorgaans direct of indirect ook verbonden met de koloniale slavernij en expansie, bijvoorbeeld door de handel in wapens en koloniale goederen of de investeringen in plantages. Zo gaven zij via verschillende routes vorm en uitvoering aan de koloniale expansie en slavernij. De Nederlandse

betrokkenheid bij slavenhandel en slavernij was dus geen 'historisch toeval' of 'ongeluk', maar onderdeel van een actieve en doelbewuste politiek van de regenten- en koopmanselite die in deze periode vorm gaf aan Nederland en zijn plaats in de wereld.

Nederlandse slavernij en kolonialisme hadden een grote invloed op samenlevingen over de gehele wereld.

Het Nederlandse slavernijverleden is onlosmakelijk verbonden met het Nederlandse kolonialisme en het Nederlandse optreden op dat gebied was van grote invloed op samenlevingen over de gehele wereld. Meer dan twaalf miljoen slaafgemaakten werden door Europeanen uit Afrika weggevoerd in de trans-Atlantische handel van de zestiende tot en met de negentiende eeuw. Nederlandse handelaren waren direct verantwoordelijk voor de handel in minstens 600 000 slaafgemaakten. Ook in gebieden rond de Indische Oceaan en de Indonesische archipel nam de slavenhandel door de komst van Europese koloniale machten explosief toe, en ook daar moet het om miljoenen slaafgemaakten zijn gegaan. Doordat hier tot dusver minder onderzoek naar is gedaan is het echter moeilijk om op dit moment tot een precieze reconstructie te komen. Naar de gebieden onder bewind van de VOC zijn naar schatting 660 000 tot 1,1 miljoen slaafgemaakten vervoerd.

De koloniale slavernij leidde op deze manier wereldwijd tot grootschalige veranderingen op maatschappelijk, economisch en cultureel vlak. Dat begon vaak ronduit gewelddadig en verwoestend. Een berucht voorbeeld is het gewelddadige Nederlandse optreden op de Molukken. De koloniale geschiedenis van slavernij en dwangarbeid begon daar al ver voordat de Banda-eilanden volledig werden onderworpen in 1621. De verovering van het Aziatische vorstendom Ternaten in 1607 leidde ertoe dat de bewoners een verdrag werd opgelegd waarin ze de Staten-Generaal als 'beschermheer' moesten erkennen, en dat zij verplicht waren tot het bouwen van forten, het vergoeden van kosten van oorlog, en de exclusieve levering van kruidnagels. De volkeren en eilanden die eerder onder Ternaten vielen werd opgelegd dat ze nu 'vazal' waren van de Staten-Generaal. Al in 1615 werd de gehele bevolking van het eilandje Siau door de VOC gedeporteerd om gedwongen te werken op een veroverd eiland in de Banda-archipel. Het zijn minder bekende voorgeschiedenissen die veel zeggen over de systematiek van koloniale verovering, onteigening en exploitatie.

In Brazilië leidde de komst van de Nederlanders tot een complexe en bloedige guerrillaoorlog, in Noord-Amerika en andere plaatsen tot grootschalige conflicten met inheemse bevolkingen. In Banda leidde het tot de ontvolking onder leiding van Jan Pieterszoon Coen, waarbij naar schatting 15 000 Bandanezen werden vermoord. Dit vormde de basis waarop direct een plantagesamenleving werd ingericht. De VOC gaf de veroverde grond daarbij uit aan Europese 'perkeniers' en leverde Aziatische slaafgemaakten uit gebieden in hedendaags India, Myanmar en delen van Indonesië.

Wat volgde was de verwoestende ontketening van het Nederlandse kolonialisme en betrokkenheid bij slavernij wereldwijd – van West-Afrika tot Brazilië, van Taiwan en Mauritius tot Sri Lanka en Zuid-Afrika, en van Noord-Amerika tot de Cariben, Berbice en Suriname. In vrijwel al deze gebieden was al snel sprake van slavernij en van het weg- of juist aanvoeren van slaafgemaakten. Vaak ging dat gepaard met grootschalige toe-eigening van grond, onderwerping van lokale bevolking, en soms ook het opleggen van andere dwangsystemen, zoals 'herendiensten' en voorlopers van het cultuurstelsel. De betreffende hoofdstukken in dit boek, voornamelijk in deel drie, maken duidelijk dat slavernij de grondslag vormde van een groot aantal gekoloniseerde samenlevingen in zowel de Atlantische wereld als de Indische Oceaan. Daarnaast laten ze zien dat de koloniale slavernij vrijwel altijd in wisselwerking stond met de uitoefening van koloniale macht langs andere wegen. Een voorbeeld is Zuid-Afrika, waar de VOC een slavernijsamenleving stichtte met Europese kolonisten en slaafgemaakten uit Madagaskar, Oost-Afrika, India en de Indonesische archipel, terwijl de lokale bevolking in een eeuwenlang proces van koloniale expansie steeds verder werd verdreven en onderworpen.

Het Nederlandse koloniale bestuur gebruikte slavernij en andere vormen van arbeidsdwang (zoals corvee, gevangenen- en contractarbeid) in de verschillende delen van de Atlantische wereld en Azië niet los van elkaar, maar als elkaar aanvullende onderdelen van een veelomvattend koloniaal systeem.

De uitwerking van de Nederlandse koloniale politiek ten aanzien van slavernij strekte zich niet alleen uit over de hele wereld, maar de ontwikkelingen in de verschillende delen van de wereld waren ook steeds met elkaar verbonden. Door de Nederlandse koloniale slavernijgeschiedenissen naast elkaar te zetten worden de vele, nog altijd te weinig bestudeerde, wisselwerkingen zichtbaar(der). Dat levert ook nieuwe manieren van kijken op. Verschillende gebieden staan in verschillende verhoudingen

tot het slavernijverleden. We zien gebieden waar slaafgemaakten door slavenhandelaren weggehaald werden, de zogeheten plaatsen van totslaafmaking en wegvoering, zoals West-Afrika, Oost-Afrika, Madagaskar, delen van Zuid-Azië en de Indonesische archipel. Dat waren vaak gebieden waar ogenschijnlijk weinig koloniale zeggenschap werd geclaimd, maar waar het Nederlandse optreden in de slavenhandel toch een enorme impact had. Er zijn sterk gekoloniseerde gebieden waar slaafgemaakten juist naartoe werden gebracht, de plaatsen van koloniale slavernij en productie, namelijk Noord- en Zuid-Amerika, Zuid-Afrika, Java, Banda, en andere voormalige VOC-gebieden. Ook zien we dat er gebieden waren waar wellicht amper slavernij was, zoals in de Republiek, maar van waaruit de slavernij werd georganiseerd en waar het profijt van slavernij en kolonialisme grote veranderingen in gang zette.

Zo wordt ook duidelijk dat door slavenhandel, slavernij en kolonialisme de verbindingen tussen al deze gebieden onderling sterk werden geïntensiveerd. Dat is evident als het gaat om de grootscheepse verplaatsingen van mensen onder de vlag van de koloniale slavenhandel. Maar de verbondenheid en zelfs de onderlinge (economische) afhankelijkheid tussen de gekoloniseerde gebieden blijkt bijvoorbeeld ook uit de opbrengsten van het cultuurstelstel op Java (1830-1870) die zijn gebruikt om de eigenaren van plantages in de Cariben financieel te compenseren bij de vrijmaking van slaafgemaakten.

Het Nederlandse koloniale bestuur gebruikte slavernij, (voorlopers van) het cultuurstelsel, gevangenen- en contractarbeid in de Cariben en in Azië niet los van elkaar, maar als elkaar aanvullende onderdelen van een veelomvattend koloniaal systeem. De afschaffing van de slavenhandel, en later de slavernij, zette het gebruik van andere vormen van (gedwongen) mobiliteit en arbeid verder in gang, zoals het cultuurstelsel in Nederlands-Indië, en de verplaatsing van contractarbeiders naar Suriname, waarmee de Nederlandse staat en koloniale ondernemers na de afschaffing van de slavernij in 1863 konden blijven voldoen aan de vraag naar nieuwe arbeiders op de plantages. Zulke verbindingen werden versterkt door de nauwe uitwisseling tussen het koloniale bestuur in de Caribische en in de Aziatische delen van het Nederlandse koloniale rijk. Zo hadden gouverneurs-generaal als Johannes van den Bosch (1780-1844) en Johan Kielstra (1878-1951) ervaring met de koloniën in Azië en in het Atlantisch gebied. Bestuurlijke experimenten werden toegepast op verschillende plekken in het koloniale rijk, en zelfs in Nederland, met vaak verregaande

gevolgen voor lokale bevolkingen. Die vormen van koloniale *social engineering* spreken uit de huidige historiografie en biografieën van koloniale bestuurders, maar verdienen nog meer systematisch onderzoek. Wereldwijd drukte de koloniale slavernij een zware stempel, onder meer op de structuur van samenlevingen, op sociale en culturele verhoudingen en op de ontwikkeling van de economie. Ook Nederland werd door slavernij en het bredere kolonialisme diep en structureel beïnvloed. Naar de vroege effecten en totstandkoming van de Nederlandse betrokkenheid bij slavernij en kolonialisme – en in het bijzonder ook naar de dubbelzijdige effecten van de slavernij op Nederland en op samenlevingen wereldwijd – is nog veel onderzoek nodig.

2. Doorwerkingen en transformaties

Slavernij en de daaropvolgende inzet van andere vormen van arbeidsdwang leidde wereldwijd tot sociaaleconomische en maatschappelijke herordeningen die de basis vormen voor moderne ongelijkheden.

Het diepgaande effect van de Nederlandse koloniale slavernij op de samenleving, de economie en het bestuur was ook na de wettelijke afschaffingen van slavenhandel en slavernij niet zomaar verdwenen. In de overgang van de historische periode van wettelijk toegestane slavenhandel en slavernij naar andere ordeningen in de negentiende, twintigste en uiteindelijk eenentwintigste eeuw werkte de betrokkenheid van de Nederlandse staat bij koloniale slavernij op sociaal, maatschappelijk, cultureel, economisch en bestuurlijk vlak door.

Het is niet toevallig dat veel gekoloniseerde samenlevingen zich door agrarische productie en mijnbouw ontwikkelden tot leveranciers voor de wereldeconomie. De slavernij en het kolonialisme legde de basis voor de ongelijke ontwikkeling van de moderne wereldeconomie door de eenzijdige ontwikkeling en zelfs onderontwikkeling van gekoloniseerde samenlevingen, en door de impuls van koloniaal profijt in Nederland en andere delen van Europa. Dit boek laat zien dat de afschaffing van slavenhandel en slavernij transformaties in gang zette: van kolonialisme waarin slavenhandel en slavernij centraal stonden naar nieuwe manieren waarop kolonialisme georganiseerd werd. Het leidde ertoe dat slavernij op termijn door koloniale ondernemers en de Nederlandse koloniale staat vervangen werd door andere vormen van dwangarbeid, zoals corvee-, gevangenen-, en contractarbeid, die vaak al belangrijke koloniale instrumenten waren geweest, maar voortaan op grotere schaal en op nieuwe manieren werden ingezet.

Ook in Nederland was de sociaaleconomische doorwerking van zowel slavernij als de nieuwe vormen van dwangarbeid groot. Het leidde tot nieuwe industrieën, zoals de verwerking van suiker en koffie, of de productie van glas en textiel. Het gaf een impuls aan onder meer de scheepsbouw, het verzekerings- en bankierswezen, de overzeese en Europese handel. Met de bredere koloniale winsten, bijvoorbeeld uit het cultuurstelsel, werd onder meer een groot deel van de infrastructuur in Nederland aangelegd die de positie van Nederland als transport- en diensteneconomie versterkte, zoals de staatsspoorwegen in het midden van de negentiende eeuw, de Nieuwe Waterweg voor de Rotterdamse haven en het Noordzeekanaal voor de Amsterdamse haven. De Nederlandse koloniale slavernij is dus niet alleen nauw verweven met grootschalige veranderingen wereldwijd, maar heeft ook grote gevolgen gehad voor de transformatie van Nederland zelf. Dat heeft een basis gelegd voor de enorme collectieve Nederlandse welvaart. Omgekeerd heeft dit ook bijgedragen aan de langdurige concentratie van macht en rijkdom bij een beperkt aantal koopmans- en regentenfamilies, en mogelijk dus ook aan langdurige ongelijkheden in de Nederlandse samenleving zelf.

De wijze waarop samenlevingen door slavernij en kolonialisme hiërarchisch werden ingedeeld creëerde in het Koninkrijk der Nederlanden en wereldwijd ongelijkheden die op verschillende manieren langdurig doorwerken.

Een van de meest pregnante doorwerkingen van koloniale slavernij en slavenhandel op sociaal-maatschappelijk terrein is ‘racialisering’. Slavernij kan niet los worden gezien van een maatschappelijke ontwikkeling waarin de vorming van een economie met een verhoogde productiviteit voorop staat, gebaseerd op de intensivering van arbeid. De arbeidsinzet van mensen die met dit doel tot slaaf waren gemaakt was cruciaal. De tot-slaafmaking en de regulering, dat wil zeggen de vaststelling wie tot slaaf gemaakt mocht worden – in de Nederlandse koloniale taal zelfs ‘slaafbaarheid’ genoemd – werd door de koloniale heerser onderbouwd met denkbeelden over de vermeende superioriteit van de eigen groep versus de inferioriteit van gekoloniseerden. Dat koloniaal racisme produceerde zodoende vermeende verschillen tussen mensen op grond van ras en was onderdeel van een productiemaatschappij die feitelijk was gebaseerd op onderdrukking en segregatie. Het koloniale bewind bevestigde deze maatschappelijke ordening verder door deze te voorzien van een juridische onderbouwing: het vastleggen van afspraken en overeenkomsten in

handelsverdragen, notariële akten, octrooien, et cetera. Zo ontstond er een koloniaal rechtsstelsel dat niet alleen het resultaat was van koloniale praktijken maar die tegelijkertijd legitimeerde. Slavernij was ingebed in de bredere structuren van arbeidsmobilisatie, exploitatie en racisme, waarmee we een verband kunnen leggen tussen koloniale overheersing, kapitalisme en discriminatie. Deze kunnen niet los van elkaar worden gezien en werken in deze combinatie in verschillende vormen door, ook ver nadat slavenhandel en slavernij formeel werden beëindigd.

Het koloniale juridische systeem verschafte dus de legalistische onderbouwing van de in koloniale context opgelegde ongelijkheid tussen mensen. In de koloniën werden scheidslijnen tussen vrij en slaafgemaakt vertaald naar categorieën die geconstrueerd waren rond 'landsaard'. Zo werden al tijdens de slavernij, maar ook daarna, hiërarchische structuren gecreëerd waarin iedereen werd ingedeeld in één van de 'raciale' categorieen, enerzijds 'Nederlander' en '(Indo-)Europeaan', anderzijds categorieën die een 'niet-Europese' status aanduidden, zoals 'Indiaan' en 'Boschneger' in Suriname, of 'Vreemde Oosterling' en 'Inlander' in Nederlands-Indië. De voormalige slaafgemaakten en hun nazaten werden in de koloniale 'staat der bevolking' van Suriname nog tot in 1936 aangeduid als 'inboorlingen'. In Nederlands-Indië bleef de onderdrukkende systematiek tot de onafhankelijkheid van Indonesië in augustus 1945 van kracht. De raciale constructies op basis waarvan het Nederlandse bewind een ongelijkwaardige indeling van de samenleving rechtvaardigde hadden reële effecten in de praktijk en beïnvloedden daarmee de werkelijkheid. Zo werd in Nederland in 1919 algemeen kiesrecht ingevoerd, maar dit gold niet voor de koloniën. De eerste vormen van kiesrecht kregen daar pas vorm in de jaren dertig, maar daarbij werden de grootste delen van de bevolking uitgesloten. In Suriname werd pas in 1963 algemeen kiesrecht ingevoerd. In Nederland bleef beleidsdiscours onderscheid maken tussen 'oosterse' en 'westerse' Nederlanders, en tot recent tussen 'allochtonen' en 'autochtonen', 'westerse allochtonen' en 'niet-westerse allochtonen'. Het koloniale bestuurlijke apparaat creëerde zo langs verschillende wegen ongelijkheden tussen onderdanen in het Koninkrijk der Nederlanden die op verschillende manieren langdurig doorwerkten.

Slavernij en kolonialisme beïnvloedden diepgaand hoe mensen zich tot elkaar verhouden en werkte langdurig door in mensenlevens op het vlak van sociale relaties, onderwijs, taal en gezondheid.

Een van de meest vervreemdende kenmerken van leven in een koloniale samenleving moet haast wel zijn geweest dat Nederlandse kolonisatoren en gekoloniseerden afstand van elkaar dienden te houden, maar dat zij zich tegelijkertijd vaak in elkaars directe nabijheid bevonden. De Nederlander Jan Brandes (1743-1808) reisde in dienst van de VOC naar Nederlands-Indië en legde in een van zijn aquarellen een huiselijk tafereel vast waarin zijn jonge zoontje speelt met een meisje, een dochter van een van zijn slaafgemaakten. Op een zeker moment zou de nabijheid en vertrouwdheid tussen deze twee peuters plaats moeten maken voor afstandelijkheid, conform de dwingende eisen van het stelsel van de koloniale slavernij. In de laat-koloniale maatschappij werd het schrikbeeld voor kolonisatoren het 'verindischen' of 'verafrikaniseren' dat stond voor het 'afzakken' tot het niveau van 'inlanders' en 'afrikanen'. Vriendschappelijke betrekkingen, laat staan intieme relaties, tussen Nederlanders en gekoloniseerden bedreigden de sociale status en het prestige van de kolonisatoren. Maar hoe strikt de indeling op papier ook was, in de praktijk bleek deze poreus en waren allerlei grensoverschrijdingen mogelijk. Omdat het voor Nederlandse vrouwen veel minder gebruikelijk was om naar de koloniën te reizen, ging het vooral om relaties tussen Nederlandse mannen met Indonesische dan wel Caribische vrouwen. Door de koloniale context werden deze intieme relaties tussen kolonisatoren en slaafgemaakten of gekoloniseerden hoe dan ook bepaald door structurele ongelijkheid, zelfs als liefde en vriendschap oprecht waren. Maar we moeten serieus rekening houden met het feit dat dwang, mishandeling en seksueel misbruik veelvuldig voorkwamen. Kinderen uit deze relaties stonden tussen kolonisator en gekoloniseerden in en konden, afhankelijk van de context en situatie, een hoger gewaardeerde positie en meer vrijheden of privileges verkrijgen binnen het koloniale bestel.

Sociale lagen in slavernijsamenleving en koloniale samenlevingen waren gecompliceerd en verschilden onderling sterk van elkaar. Slavernij was daarin een van de meest vergaande vormen van beperking: regelgeving bepaalde of slaafgemaakten schoenen en hoeden mochten dragen, waar ze mochten lopen, en waar niet. Eigenaren bepaalden hoe slaafgemaakten werden gestraft, waar ze woonden, welk werk ze deden, of kinderen die door eigenaren bij slaafgemaakten waren verwekt werden erkend

of niet, en of slaafgemaakten bij geliefden, kinderen of ouders mochten blijven, dan wel werden verhandeld. Ook in de latere koloniale samenleving was vrijwel alles volgens koloniale criteria gecodeerd: met wie je mocht omgaan, welke taal je waar sprak, of je onderwijs kon volgen, of je je religie mocht uitoefenen, welke beroepsgroepen of functies voor je openstonden, of je toegang kreeg tot gebouwen en verenigingen, tot vervoer en gezondheidszorg. Daardoor ontstond een preoccupatie bij individuen om de eigen positie in de op ongelijkwaardige pijlers gebouwde maatschappelijke structuur te bepalen en, dat gold voor gekoloniseerden, zo mogelijk te verbeteren. Een relatie of huwelijk met een hogergeplaatste in de koloniale hiërarchie was een van de manieren om op de koloniale ladder te stijgen. Maar ook het volgen van Nederlands onderwijs en het gebruik van de Nederlandse taal werd vanuit koloniaal perspectief een manier voor Indonesiërs en Surinamers om hun positie te 'verbeteren'. Voor Curaçao kondigde de komst van Shell op het eiland in 1918 een periode aan waarin het beheersen van de Nederlandse taal belangrijk werd. Deze en soortgelijke ontwikkelingen hadden een potentiële keerzijde: het (voor de buitenwereld) aannemen van Nederlands gedrag en gewoontes door slaafgemaakten en gekoloniseerden kon gepaard gaan met het afzweren van of de onderwaardering van hun gebruiken en tradities. Studies die het slavernijverleden en koloniale verleden met een kritische blik bekijken maken duidelijk dat een oriëntatie op de Nederlandse koloniale cultuur niet automatisch het accepteren of overnemen ervan betekende. Naar de gevolgen van deze sociale en culturele doorwerkingen is nog onvoldoende onderzoek gedaan, net zomin als naar de spanning tussen de 'eigen' en de koloniale cultuur, naar de vermoedelijke invloed op gezinsverbanden, psychologie en zelfs fysieke gesteldheid, en naar de doorwerking van culturele achterstelling en beperkende (zelf-)beelden.

3. Hedendaagse omgang

Als gevolg van opvattingen en raciale structuren in het slavernijverleden en het koloniale verleden zijn late gevolgen en blijvende spanningen aan te wijzen die van invloed zijn op de huidige samenlevingen in het Koninkrijk der Nederlanden (met name ook Aruba, Curaçao, Sint-Maarten, Bonaire, Sint-Eustatius en Saba) en voor de relatie met voormalige gekoloniseerde gebieden (Suriname, Indonesië en andere landen).

De koloniale geracialiseerde achterstelling was langdurig en systematisch. Koningin Wilhelmina stelde pas op 6 december 1942 het 'verschil

van behandeling op grond van ras of landsaard' ter discussie. Dat gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog in ballingschap en onder Amerikaanse druk, toen het Koninkrijk der Nederlanden zich geconfronteerd zag met het aanstaande verlies van de koloniën, in gang gezet door Indonesische en Surinaamse nationalistische bewegingen vanaf het begin van de twintigste eeuw en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Wilhelmina stelde een praktijk ter discussie die tot dan toe een onwrikbare pijler onder het Nederlandse kolonialisme en koninkrijk was geweest. Na de oorlog zou het er niet zo snel van komen. De toenmalige overzeese gebiedsdelen werd autonomie in het vooruitzicht gesteld, maar dan wel via een staatsrechtelijke overgangsperiode van vijfentwintig jaar. Voor Indonesische nationalisten duurde dat veel te lang. Twee dagen na de Japanse capitulatie riepen Sukarno en Muhammad Hatta eenzijdig de onafhankelijke Republiek Indonesië uit, op 17 augustus 1945. Omdat Nederland de Indonesische revolutie niet erkende, volgde een jarenlange onafhankelijkheidsoorlog, die de voormalige koloniale mogendheid uiteindelijk verloor. Op 27 december 1949 droeg Nederland de soevereiniteit formeel over aan Indonesië (met uitzondering van West-Papoea). Na de Japanse capitulatie volgde de repatriëring van Nederlanders en migratie van Indo-Europeanen, Molukkers, Papua's en Chinezen uit Indonesië naar Nederland. Die 'verplaatsingen' duurden voort tot in 1962, toen Nederland ook uit West-Papoea vertrok.

Mede door de bloedovergoten Indonesische onafhankelijkheidsstrijd wilde Nederland een herhaling van een dergelijk trauma voorkomen en bereidde het de onafhankelijkheid van Suriname nauwgezet voor in overleg met de betrokken politici in dat land, dat sinds het Statuut van 1954 zelfstandig was geworden binnen Nederlands koninkrijksverband. Op 25 november 1975 werd Suriname een onafhankelijke republiek. Het 'Gebiedsdeel Curaçao', in 1948 hernoemd tot de 'Nederlandse Antillen', bleef binnen het Koninkrijk der Nederlanden. In 1986 verwierf Aruba de status aparte: het kreeg de status van land binnen het Koninkrijk. Op 10 oktober 2010 werden de Nederlandse Antillen opgeheven. Curaçao en Sint-Maarten werden, net als Aruba eerder, zelfstandige landen binnen het Koninkrijk. Bonaire, Sint-Eustatius en Saba werden bijzondere Nederlandse gemeenten. De huidige relatie tussen Aruba, Curaçao, Sint-Maarten, Bonaire, Sint-Eustatius, Saba en Nederland wordt gekenmerkt door ongemak en teleurstellingen. Waar Nederland steevast hamert op transparant bestuur en de bestrijding van corruptie, ervaren de overheden op de

eilanden ongewenste, neokoloniale bemoeienis bij hun interne politieke aangelegenheden en ongelijke behandeling en achterstelling ten opzichte van Nederland bij de invoering en toepassing van wetten en regelingen. Doordat de economische kracht van Nederland steeds meer voelbaar wordt op de eilanden, die het economisch steeds moeilijker hebben, wordt deze ontwikkeling versterkt. Voor de eilanden zelf betekent dat een voortdurend navigeren tussen het idee van politieke onafhankelijkheid als onderdeel van een emancipatieproces en een gedeeld besef dat zij als kleinschalige samenlevingen economisch, financieel en politiek kwetsbaar kunnen zijn binnen de grotere transnationale wereld.

Meer en betere kennis van het slavernijverleden en de koloniale geschiedenis biedt een rijker inzicht in de (historische) totstandkoming van hedendaagse verhoudingen in samenlevingen binnen het Koninkrijk der Nederlanden en tussen Nederland en voorheen gekoloniseerde gebieden.

Dit boek maakt duidelijk dat er een inhaalslag plaatsvindt in de vernieuwing van diverse begrips- en interpretatiekaders met betrekking tot de geschiedenis van de slavernij en kolonialisme. Die heeft lang op zich laten wachten en is nog niet voltooid. Het behelst een verschuiving van perspectieven die door koloniale en nationalistische geschiedenissen zijn gevormd, waardoor Nederland zichzelf kon blijven zien als een ‘kleine’ en ‘milde’ kolonisator, waarvoor slavernij slechts een ‘marginaal’ verschijnsel zou zijn geweest. De koloniale geschiedenis en slavernijgeschiedenis werden gescheiden van de voorstelling van Nederland als een ‘tolerant’ land, als een vroege democratie, als een ‘moderne’ economie gedreven door vrije ontwikkeling. De contrasten werden daardoor onzichtbaar. Door middel van nieuwe perspectieven proberen onderzoekers zich te ontdoen van de koloniale, haast naïeve en soms bagatelliserende opstelling ten opzichte van dit verleden, om te komen tot een scherper zicht op de Nederlandse geschiedenis en de doorwerkingen daarvan tot in het heden. *Staat en slavernij* laat zien dat het slavernijverleden niet zomaar een marginale pagina was, maar een van de grondslagen van het Nederlandse koloniale optreden wereldwijd, en daarmee ook van de wijze waarop Nederland, zijn economie, samenleving en positie in de wereld is gevormd. Zo wordt zichtbaar dat iedereen, ongeacht geboorte- of woonplaats, in meer of mindere mate verbonden is met het slavernij- en koloniale verleden. Dit boek maakt duidelijk hoe groot de gevolgen van dat verleden waren en nog altijd zijn. Deze inzichten kunnen leiden tot

aanpassing van het (zelf)beeld van Nederland en zijn plaats in de wereld, maar kunnen ook een bodem bieden voor maatschappelijk begrip binnen het gehele Nederlandse Koninkrijk ten aanzien van het verleden en heden.

De meervoudigheid van de Nederlandse koloniale slavernijgeschiedenis heeft geleid tot verschillende betekenissen en doorwerkingen die deel zijn van een gezamenlijk verleden en heden, en die verder in kaart gebracht dienen te worden om tot dialoog, wederzijds begrip en herstel te komen.

De hedendaagse betekenis van het koloniale slavernijverleden is niet eenduidig: het slavernijverleden en zijn doorwerkingen hebben verschillende samenlevingen en groepen op meerdere manieren geraakt. Dat heeft ertoe geleid dat op verschillende manieren naar het koloniale slavernijverleden wordt gekeken. Deze 'meervoudigheid' zit dus zowel in de veelzijdige slavernijgeschiedenis zelf, als in de manieren waarop daarmee wordt omgegaan. In sommige gevallen heeft het verleden expliciet een plaats gekregen in het collectieve bewustzijn van nazatengemeenschappen en samenlevingen, zoals in Suriname en Zuid-Afrika. In andere gevallen is dat veel implicieter het geval, zoals in Indonesië, of nog sterk in ontwikkeling, zoals in Curaçao en in Nederland. Tegelijkertijd zijn die slavernijgeschiedenissen deel van een gezamenlijk verleden, en kunnen duidelijke rode draden worden gevonden, zowel in de historische werking en doorwerking van slavernij als in de actualiteit waarin het verleden naar voren komt.

Opvallend zijn momenteel de discussies die zowel de Nederlandse rijksoverheid als gemeenten in (Caribisch) Nederland met elkaar en onderling voeren over de inrichting van herdenkingen die het slavernijverleden memoreren en waarmee men de afschaffing van slavernij viert. Als daarbij de datum van 1 juli 1863 wordt genoemd, gaat dit impliciet uit van de trans-Atlantische slavernij waarin Europeanen van de zestiende tot en met de negentiende eeuw Afrikaanse slaafgemaakten als handelswaar en arbeidskrachten naar Noord- en Zuid-Amerika en het Caribisch gebied verscheepten. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden is echter breder – en voor de nazaten van slaafgemaakten zijn meerdere historische data relevant. Op Curaçao is er bewust voor gekozen om niet de afschaffing van de slavernij op 1 juli groots te vieren, maar de grote opstand van tot slaaf gemaakten onder leiding van Tula op 17 augustus 1795. Bij het Rif in Willemstad vindt elk jaar op 17 augustus de herdenking daaraan plaats bij het nationale monument. Voor nazaten van slaafgemaakten uit Indonesië

is eveneens een alternatieve datum van belang. Op 1 januari 1860, ruim drie jaar vóór de afschaffing van slavernij in Suriname en de Cariben, had de Tweede Kamer een wet doorgevoerd tot afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië. Die datum lijkt meer van betekenis voor nazaten uit Indonesië, die in toenemende mate aandacht tonen voor het slavernijverleden in Azië.

Omdat de discussies over herdenkingen zich in het publieke domein afspelen zijn die het meest zichtbaar, maar ze zijn niet de enige vormen van doorwerking. Zo trof de gemeente Utrecht enige tijd geleden een regeling met inwoners die hun achternaam wilden veranderen omdat die in verband staat met slavernij. Ondertussen heeft de rijksoverheid laten onderzoeken of het wenselijk is om een vergelijkbare landelijke regeling voor het Koninkrijk in het leven te roepen. Zo wordt de veelzijdigheid van het slavernijverleden duidelijk, en komen zijn doorwerkingen en de verwevenheid met de overkoepelende geschiedenis van kolonialisme aan het licht. Daarnaast wordt zichtbaar dat de effecten van het verleden raken aan concrete en urgente maatschappelijke problematiek, zoals discriminatie op de arbeidsmarkt op basis van naam en achtergrond. Herdenkingen, monumenten en wettelijke regelingen kunnen worden beschouwd als de zichtbare, maar overwegend culturele vormen waarmee de samenleving en vooral de politiek proberen om gestalte te geven aan de omgang met en het zich rekenschap geven van het slavernijverleden en zijn doorwerkingen. In de excuses van het kabinet op 19 december 2022 zei premier Rutte dat het ging om 'het zetten van een komma, geen punt'. De bijdragen in dit boek laten zien dat de doorwerkingen van het koloniale slavernijverleden, en de dus opgaven na de komma, niet alleen betrekking hebben op cultuur, kennis en herdenken, maar juist ook raken aan hedendaagse vraagstukken rond onder meer racisme, achterstelling, kansen- en zelfs rechtsongelijkheid.

De ongelijke verdeling van kennis, middelen en toegang tot wetenschap, debat en beleidsvorming binnen het Nederlandse Koninkrijk vraagt om verandering van perspectieven en een gelijke verdeling.

Staat en slavernij toont dat de doorwerkingen van het slavernijverleden en het overkoepelende kolonialisme hebben ingewerkt op ongelijkheden op cultureel, sociaal, economisch en politiek terrein, maar ook dat juist op deze gebieden nog veel onderzoek nodig is om beter inzicht te krijgen in de precieze werking en effecten. Het is evident dat de ongelijke verdeling

van kennis, middelen en toegang tot wetenschap, debat en beleidsvorming concrete gevolgen heeft. Binnen het Nederlandse Koninkrijk bestaan op dat gebied grote verschillen. In het Caribisch deel van het Koninkrijk is bijvoorbeeld gebrek aan een gedegen infrastructuur, financiële middelen en instanties die op het eiland gericht onderzoek verrichtten op het gebied van slavernij en slavernijverleden. Lokale onderzoekers zijn voor hun onderzoek veelal afhankelijk van externe fondsen. De verstrekkers van subsidies hebben echter zo hun eigen doelstellingen, en zijn niet altijd geïnteresseerd in vraagstukken die relevant zijn voor de Caribische bevolking en context.

Deze mechanismen zijn uiteraard van invloed op de kennisproductie, zoals we ook bij de totstandkoming van deze publicatie hebben ondervonden. Wij beoogden een bundel samen te stellen met een grote diversiteit aan auteurs die mede afkomstig, woonachtig of werkzaam zijn (geweest) in de Caribische delen van Nederland en in Suriname en Indonesië. Dat wij daar niet altijd zo goed in zijn geslaagd als we hoopten, hangt samen met bovengenoemde ongelijke verdeling van kennis, middelen en toegang. Soms was het voor een beoogde auteur onmogelijk om binnen het korte tijdsbestek een tekst te schrijven, vaak doordat over bepaalde thema's door ongelijke kennisproductie nog onvoldoende informatie beschikbaar was. En soms namen de door ons om een bijdrage gevraagde auteurs, van wie sommigen lange tijd nauwelijks, moeizaam of helemaal geen toegang tot het academische bedrijf kregen, afstand van een project dat in opdracht van de Nederlandse overheid bij vier gevestigde kennisinstellingen is belegd. Dat zijn punten van aandacht en zorg. Het is van belang om vast te stellen dat tal van mechanismen binnen het academische bedrijf leiden tot ontoegankelijkheid en zelfs buitensluiting van personen en perspectieven. En dat degenen met een gevestigde positie in wetenschap en bestuur de verantwoordelijkheid nemen om deze barrières te slechten, omdat een open benadering van iedereen die bijdraagt aan kennisvorming kan zorgen voor de uitwisseling van interpretaties, en voor beter gebalanceerde narratieven gebaseerd op meerstemmigheid en nieuwe perspectieven en inzichten.

Ten slotte

Staat en slavernij biedt, ten slotte, een aantal inzichten en aanbevelingen ten aanzien van het slavernijverleden, de doorwerkingen daarvan en de rol van de Nederlandse staat. Allereerst kunnen we constateren dat een actief

optreden ten aanzien van de nadelige maatschappelijke effecten van de doorwerkingen van het slavernijverleden en kolonialisme lang is uitgebleven. Nu overheden en andere instituties zich bewuster worden van dat verleden, de doorwerkingen en hun eigen rol daarin, is het van belang te benadrukken dat herstel om meer vraagt dan enkel gebaren op het terrein van cultuur, kennis en herdenkingen. Het vergt dat de Nederlandse overheid bewuster en doortastender optreedt ten aanzien van hedendaagse sociale, economische en maatschappelijke ongelijkheden die met deze doorwerkingen verbonden zijn. Herstel en erkenning vragen om een veelzijdige dialoog: 'koninkrijksbreed', met verschillende gemeenschappen, nazaten en overheden, en op eenzelfde manier ook wereldwijd ten aanzien van (voormalig gekoloniseerde) gebieden die geraakt zijn door het Nederlandse koloniale slavernijverleden. Fragmentatie ligt daarbij op de loer: door een veelheid aan initiatieven en trajecten, die een veelheid aan geschiedenissen en doorwerkingen adresseert, voor een veelheid aan publieken en nazatengemeenschappen. Het verdient aanbeveling om de inhoudelijke, de geografische en andere vormen van fragmentatie tegen te gaan. Zo kunnen ook vergelijkingen op het vlak van 'hiërarchie van leed' vermeden worden, doordat in een integrale en coherente aanpak de verschillende kanten van het Nederlandse slavernijverleden en zijn doorwerkingen, de relatie met het kolonialisme en daarmee ook de verbindingen tussen (nazaten)gemeenschappen aan bod komen.

Daarnaast pleit dit boek voor een meer inclusieve aanpak ten aanzien van kennisproductie. Een aantal daarvoor noodzakelijke stappen zijn ruimte maken voor een verandering in perspectieven, luisteren naar stemmen die ondervertegenwoordigd zijn en een herverdeling van middelen, waardoor diverse vraagstukken met betrekking tot slavernij, slavernijverleden en koloniale geschiedenis die nog gedegen onderzoek vergen kunnen plaatsvinden. Het vraagt ook om een kritische reflectie op de mechanismen waarmee bijvoorbeeld onderzoeksfinanciering wordt toegekend binnen het Nederlandse Koninkrijk. Bepaalde obstakels in Nederland, maar ook tussen Nederland en het Caribisch deel van het Koninkrijk bij het indienen van onderzoeksaanvragen kunnen makkelijk worden weggenomen, zoals voorwaarden die worden gesteld aan de formele onderzoeksaffiliaties en kwalificaties van indieners (lees: gepromoveerde onderzoekers in vaste dienst werkzaam bij een onderzoeksinstelling) en de waardering van werkervaring (nu voornamelijk gebaseerd op de productie van peer-reviewed publicaties). De validatie van kennis gebaseerd

op de maatschappelijke impact van onderzoek en het hebben van relevante netwerken binnen diverse gemeenschappen zou ook mee kunnen wegen. In Nederland vraagt het tevens om een herziening van het personeelsbeleid op universiteiten en onderzoeksinstituten om structurele veranderingen in het personeelsbestand van docenten en onderzoekers te realiseren. Praktische obstakels tussen Nederland en de eilanden – zoals procedures voor het verkrijgen van reisbeurzen, visa en woonruimte – kunnen zoveel mogelijk worden weggenomen, bijvoorbeeld door het aanstellen van functionarissen die hierbij kunnen ondersteunen. Ook deze aspecten kunnen we beschouwen als een lange en ongewenste doorwerking van het slavernijverleden en koloniale slavernijverleden.

Inzicht in de slavernijgeschiedenis in al zijn diversiteit kan aanknopingspunten bieden voor een beter begrip van de veelomvattendheid en vergaande doorwerking van het koloniale slavernijverleden. Door ruimte te bieden voor verdieping en aan uiteenlopende perspectieven kan een vruchtbare grond ontstaan voor dialoog en wederzijds begrip. In *Staat en slavernij* pleiten de auteurs voor het doen van onderzoek dat gebaseerd is op nauwe samenwerking tussen universitaire en andere onderzoeks- en kennisinstituten, archieven, musea, erfgoedinstellingen en organisaties van nazaten. Als vervolg op *Staat en slavernij* zal later een onderzoeksagenda gepubliceerd worden. Alleen door minder gefragmenteerd en ad hoc te werk te gaan, kan een ambitieuze kennisagenda tot stand komen, niet alleen voor bewustwording en kennisdeling, maar ook voor nieuw fundamenteel wetenschappelijk onderzoek. Daarbij gaat het om langdurige onderzoeken op verschillende terreinen en vanuit verschillende disciplines. Belangrijke thema's die zich aandienen zijn bijvoorbeeld de intergenerationele, sociale, culturele, fysiek-mentale en institutionele dimensies van doorwerkingen van slavernij; de hedendaagse effecten van excuses en herstel; de Nederlands-Aziatische geschiedenis van slavenhandel en slavernij; verschillende sociale en culturele aspecten van de Nederlandse slavernijgeschiedenis wereldwijd (gezinsvorming, mobiliteit, betekenisgeving, religie); de geschiedenis van de vorming van koloniale politiek, belangen en impact van slavernij; de verbindingen en circulatie tussen Europa, Atlantische en Aziatische koloniën en koloniale rijken en de effecten van de Nederlandse koloniale slavernij op (voormalig) gekoloniseerde samenlevingen.

Met veel dank aan:

uitgeverij Athenaeum—Polak & Van Gennep
Sander van Vlerken
Rob Zweedijk
Gaia Cerpac
Laura Spijkers

dr. Guno Jones voor het meelezen van de inleiding en bevindingen

de klankbordgroep 'Staat en slavernij'
drs. Xiomara Balentina, voorzitter commissie Cultureel Erfgoed Sint-Eustatius
drs. Kathleen Ferrier, voorzitter Unesco Commissie Nederland
drs. Cynthia Ortega-Martijn, projectcoördinator Stichting Ocan
prof. dr. Henk te Velde, hoogleraar geschiedenis Universiteit Leiden
drs. Bert Wijbenga-van Nieuwenhuizen, burgemeester van Vlaardingen

Noten

Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: inleiding – Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent

1. Motie Belhaj, kamerstuk 30-950-252 en 253, 8 juli 2021; Motie Ceder, kamerstuk 30-950-272, 8 juli 2021.
2. Zie over het besluit van The Associated Press (AP): https://www.huffpost.com/entry/why-capitalize-word-black, bezocht op 2 maart 2023

1. De Nederlandse wetenschap en overheid over het slavernijverleden en zijn doorwerkingen – Alex van Stipriaan

1. Dit door de Verenigde Naties uitgeroepen Decennium roept lidstaten op actie te ondernemen tegen racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en daarmee samenhangende onverdraagzaamheid (op grond van ras, kleur, afkomst of nationale of etnische afkomst) zodat alle fundamentele rechten en vrijheden van mensen van Afrikaanse afkomst beschermd en gewaarborgd worden. Het Decennium kent drie pijlers: erkenning, rechtvaardigheid en ontwikkeling.
2. Zie Gloria Wekker, *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race* (Durham 2016) en Alex van Stipriaan, 'Caribisch erfgoed in de Nederlandse Black Atlantic,' *Oso. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 35 (2016) 11–38.
3. CARICOM. 'CARICOM Ten Point Plan for Reparatory Justice – CARICOM,' *caricom*, 10 juli 2020: caricom.org/caricom-ten-point-plan-for-reparatory-justice.
4. Nationaal Trans-Atlantisch Slavernijmuseum, *Met de kracht van de voorouders* (Amsterdam 2021).
5. Gert Oostindie, *Het verleden onder ogen. Herdenking van de slavernij* (Amsterdam 1999); Gert Oostindie, *Facing up to the Past. Perspectives on the Commemoration of Slavery from Africa, the Americas and Europe* (Kingston 2001).

2. Een misdaad tegen de menselijkheid: Nederlandse lokale politici en burgemeesters – Nancy Jouwe

1. Sharon Dijksma, speech 23 februari 2022, Janskerk, Utrecht: https://www.youtube.com/watch?v=nj1if04o5ls.
2. Nancy Jouwe in Brandon et. al, *De slavernij in oost en west. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 373-381.
3. 'Aboutaleb: kabinet moet excuses aanbieden voor slavernijverleden,' *NOS*, 30 juni 2018: nos.nl/artikel/2239224-aboutaleb-kabinet-moet-excuses-aanbieden-voor-slavernijverleden.
4. 'Burgemeester Zaanstad roept kabinet op tot "excuses" voor slavernijverleden,' *NH Nieuws*: www.nhnieuws.nl/nieuws/227253/burgemeester-zaanstad-roept-kabinet-op-tot-excuses-voor-slavernijverleden.
5. Peggy Wijntuin, interview met de auteur, 4 november 2022, Rotterdam.
6. Mahmut Sungur, interview met de auteur, 17 november 2022, Utrecht.

3. Het slavernijverleden in het Nederlandse onderwijs – Tom van der Geugten

1. *EenVandaag*, 'Onderzoek koloniale geschiedenis: slavernijverleden,' oktober 2021.
2. Besluit vaststelling kerndoelen (*Staatscourant*, 30-10-1997): https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-1997-484.html.
3. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Kerndoelenboekje basisonderwijs,' *Rapport | Rijksoverheid.nl*, 30 maart 2022: www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2006/04/28/kerndoelenboekje; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs,' *Besluit | Rijksoverheid.nl*, 25 november 2022: www.rijksoverheid.nl/documenten/besluiten/2010/09/17/kerndoelen-onderbouw-voortgezet-onderwijs.
4. P. de Rooy, *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001).
5. 'Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd,' *slo*: www.slo.nl/publicaties/@20449/

eindadvies-referentiekaders-ruimte-tijd.
6. J.W. Pik, *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (2e druk, Zwolle 1919) 148, 258.
7. Novem, *Wereld in wording 2* (Den Haag 1959) 116, 117.
8. Leo Dalhuisen (red.), *Sprekend verleden. Deel 3 boek II* (Haarlem 1987) 203, 247, 259, 264.
9. Milicent Kruis (red.), *Wijzer! Geschiedenis. Groep 8* (Groningen 2014) 14, 40-43.
10. Eelco Beukers en Stephan Klein, *Memo. Bovenbouw vwo* (Den Bosch 2011) 198, 199.
11. Arie Wilschut e.a., *Forum. Bovenbouw havo* (Groningen 2019) 83.
12. Reggie Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2015) en Matthias van Rossum, *Kleurrijke tragiek. Slavernij onder de VOC* (Hilversum 2015).
13. Tom van der Geugten (red.), *Geschiedeniswerkplaats. Bovenbouw vwo* (Groningen 2018) 107.
14. Tom van der Geugten (red.), *Geschiedeniswerkplaats. Werkboek 2 vwo* (Groningen 2019) 112.
15. Tom van der Geugten (red.), *Geschiedeniswerkplaats. 2 vmbo* (Groningen 2019) 15.
16. Miesje Engels en Mark de Rouw, *Tijd voor geschiedenis, 2 vwo* (2019) 5.2.
17. Eelco Beukers en Stephan Klein, *Memo. Bovenbouw vwo* (Den Bosch 2011) 201.
18. Marcel van Riessen, Frits Rovers en Arie Wilschut (red.), *Oriëntatie op geschiedenis. Basisboek voor de vakdocent* (Assen 2011) 297.
19. Ron de Bruin en Meereke Bosua, *Geschiedenis geven. Praktische vakdidactiek en vakinhoud voor het basisonderwijs* (Assen 2021) 186, 220.
20. Kees van der Kooij en Marjan de Groot-Reuvekamp, *Geschiedenis & samenleving. Kennisbasis inhoud en didactiek* (Assen 2021) 158, 168.

4. Kolonialisme en slavernij in het onderwijs: de voormalige koloniën – Luc Alofs, Edu Dumasy, Kenny Meyers, Elviera Sandie

1. Met medewerking van Arthur Sealy en Roman Sillé.
2. ‘Dekolonisatie Surinaams onderwijs in alle rust,’ *Gfcnieuws.com,* 22 augustus 2022: https://surinamenieuwscentrale.com/dekolonisatie-surinaams-onderwijs-alle-rust.

5. Herdenkingen en doorwerkingen van de slavernij in Nederland – Markus Balkenhol

1. Kwame Nimako en Glenn Willemsen, *The Dutch Atlantic. Slavery, Abolition and Emancipation* (Londen 2011) 7.
2. Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010) 161.
3. Nancy Jouwe, ‘Slavernij-Erfgoed Vanuit de Grassroots,’ *De slavernij in Oost en West* (Amsterdam 2020).
4. Guno Jones, ‘In de Schaduw van Politieke Erkenning,’ *De slavernij in Oost en West* (Amsterdam 2020).
5. Piet Emmer, *De Nederlandse Slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2000).
6. Nancy Jouwe, ‘Van wie is de Nederlandse slavernijgeschiedenis?,’ *De slavernij in Oost en West* (Amsterdam 2020) 377.
7. Wayne Modest, ‘Slavernij En Kolonialisme in Museale Tentoonstellingen,’ *De slavernij in Oost en West* (Amsterdam 2020).
8. Jones, ‘In de Schaduw van Politieke Erkenning,’ 368.
9. Alex van Stipriaan, ‘The Long Road to a Monument,’ *Facing up to the Past. Perspectives on the Commemoration of Slavery from Africa, the Americas and Europe* (Kingston 2001) 118-122.
10. Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars* (2002) 158.
11. Trotsopnederland.com: https://web.archive.org/web/20080407032553/http://www.trotsopnederland.com/index.php?pageID=3&messageID=26 (geraadpleegd 29 oktober 2022).
12. Gert Oostindie, Jan Lucassen en Ulbe Bosma, ‘Introduction. Postcolonial Migrations and Identity Politics. Towards a Comparative Perspective,’ in: *Postcolonial Migrants and Identity Politics* 18 (New York / Oxford 2022) 1–22, aldaar 12.
13. Alex van Stipriaan et al., *Op zoek naar de stilte* (2012).

6. Een perspectief op herstel en *transformative justice* – Nicole Immler

1. Naomi Lachman, *De meerstemmigheid van ons gedeelde verleden. Een intergenerationeel onderzoek naar de betekenis en doorwerking van het slavernijverleden in verschillende generaties en hoe dit zich verhoudt tot het publieke debat over*

slavernijexcuses. (Masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek Utrecht 2021).
2. Artwill Cain, 'Slavery and Memory in the Netherlands. Who Needs Commemoration?,' *Journal of African Diaspora Archaeology and Heritage* 4(3) (2015) 227-242: 234.
3. Nancy Fraser en Alex Honneth, *Redistribution or Recognition? A political-philosophical exchange* (Londen / New York 2003).
4. Paul Gready en Simon Robins, 'From Transitional to Transformative Justice. A New Agenda for Practice,' *The International Journal of Transitional Justice* 8(3) (2014) 339-361, 358.
5. Lisa Laplante, 'Just Repair,' *Cornell International Law Journal* 48 (2015) 513-578.
6. Janna Thompson, *Intergenerational Justice. Rights and Responsibilities in an Intergenerational Polity* (New York 2009).
7. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. 'Advies Dialooggroep Slavernijverleden "Ketenen van het Verleden",' *Rapport | Rijksoverheid.nl*, 8 maart 2023: www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/07/01/adviescollege-dialoogroep-slavernijverleden-presenteert-eindrapport-ketenen-van-het-verleden.
8. De Keti Koti-lezing wordt georganiseerd door het NiNsee. Hilary Beckles, De Keti Koti-lezing 2021 (30 juni 2021): www.youtube.com/watch?v=uWFe4t3FPZU.
9. Armand Zunder, *Herstelbetalingen. De 'Wiedergutmachung' voor de schade die Suriname en haar bevolking hebben geleden onder het Nederlands kolonialisme* (Den Haag 2010).
10. Deelnemer aan de Reparation Summit in New York in 2015, interview door auteur, 14 juni 2018, interview Dataset 'Narrated (In) Justice': https://doi.org/10.17026/dans-ze8-yg84.
11. Barryl A. Biekman (Civil Society Speaker), *General Assembly of the United Nations*: www.un.org/pga/69/101214_statement-biekman (14 december 2014).
12. Francio Guadeloupe, 'Reparaties als een hedendaagse uiting van de permanente revolutie. Een standpunt,' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 129(4) (2014) 106-117.
13. Hester Buwalda, *Wat is dialoog? Een onderzoek naar de praktijk van de interculturele dialoogbenadering en hoe deze zich verhoudt tot de dialoogbenadering van filosoof Isaacs.* (Masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek Utrecht 2020).
14. Harriët Salm, 'Het slavernijverleden drukt nog altijd een stempel op de samenleving, zegt organisator herdenking,' *Trouw* (1 juli 2020).
15. Lachman, *De meerstemmigheid van ons gedeelde verleden*.
16. Ibid.

7. Het kronkelige pad van slavernij naar 'vrije' arbeid – Ellen Klinkers

1. Ryan Espersen, *'Better than We'. Landscapes and Materialities of Race, Class, and Gender in Pre-Emancipation Colonial Saba, Dutch Caribbean* (proefschrift, Universiteit Leiden 2017) 79-80; Ryan Espersen, '"Fifty Shades of Trade". St. Thomas during the early 19th Century,' *New West Indian Guide* 94 (2019) 41-68.
2. Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden 1993); Gert Oostindie, *Het paradijs overzee. De Nederlandse Caraïben en Nederland* (Amsterdam 1997) 33; Felicia Fricke, *The Lifeways of Enslaved People in Curaçao, St. Eustatius, and St. Maarten/St. Martin. A Thematic Analysis of Archeological, Osteological, and Oral Historical Data* (University of Kent PhD 2019); L. Jason Laffoon, Ryan Espersen en Haley Mickleburgh, 'Life History of an Enslaved African. Multiple Isotope Evidence for Forced Childhood Migration from Africa to the Caribbean and Associated Dietary Change, *Archeometry* 60 (2) 350-365.
3. Reggie Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht* (Amsterdam 2021); Matthias van Rossum, *Kleurrijke tragiek* (Hilversum 2015).
4. Petra Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (2021) 184; Fred Lanzing, 'Enkele beelden en feiten,' *Indische Letteren* 19 (2004) 53.
5. Dirk J. Tang, *Met Hollandse bedaardheid. Hoe Nederland tussen 1800 en 1873 slavernij in de koloniën afschafte* (Zutphen 2021); A. F. Paula, *'Vrije' slaven. Een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten, 1816-1863* (Zutphen 1993).
6. Ellen Klinkers, 'De strijd gaat door. Creools verzet na de afschaffing van de slavernij,' in: Peter Meel en Hans Ramsoedh, *Ik ben een haan*

met een kroon op mijn hoofd. Pacificatie en verzet in koloniaal en postkoloniaal Suriname (Amsterdam 2007) 136-139.
7. Rosemarijn Höfte, *Plantation Labor after the Abolition of Slavery. The Case of Plantation Marienburg (Suriname), 1880-1940* (Gainsville 1987).
8. Gert Oostindie, *De parels en de kroon. Het Koningshuis en de koloniën* (Amsterdam 2006) 51-53.
9. Marieke Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009); Aart G. Broek, *De geschiedenis van de politie op de Nederlandse Caribische eilanden, 1839-2010. Geboeid door macht en onmacht* (Amsterdam 2011); Ellen Klinkers, *De geschiedenis van de politie in Suriname, 1863-1975* (Amsterdam 2011); David Anderson en David Killingray (red.), *Policing the Empire. Government, Authority and Control, 1830-1940* (Manchester 1992); David Arnold, *Police Power and Colonial Rule. Madras 1859-1947* (Delhi 1986); Robert Bickers, *Empire Made Me. An Englishman Adrift in Shanghai* (Londen 2004); Georgina Sinclair, *At the End of the Line. Colonial Policing and the Imperial Endgame 1945-1980* (Manchester 2006).
10. Ellen Klinkers, *De geschiedenis van de politie in Suriname, 1863-1975* (Amsterdam 2011) 15-57; Frederick Cooper en Ann Stoler (red.), *Tension of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley 1997).
11. Michael Rothberg, *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford 2019).
12. Ranajit Guha, 'The Prose of Counter-Insurgency,' *Subaltern Studies II. Writings on South Asian History and Society* (Oxford 1983) 1-42; Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past. Power and the Production of History* (Boston 1995).

8. Afschaffing zonder emancipatie – Kwame Nimako

1. The Atlantic Slave Trade Database: slavevoyages.org.
2. Kwame Nimako, Mano Delea en Mitchell Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten. Het parlementair debat rondom de afschaffing van de slavernij* (Amsterdam 2020) 69.
3. Nimako, Delea en Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten*, 124.
4. De eerste Julij-dag van 1863, *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad,* nr. 155, 2 juli 1863, 1.

9. De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw – Lauren Lauret

1. R. Koekkoek, 'Envisioning the Dutch Imperial Nation-State in the Age of Revolutions,' *The Dutch Empire between Ideas and Practices, 1600-1900* (Cham 2019) 135-157.
2. A. Sens, *De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844), volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019) 222-226, 237, 241-245.
3. Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
4. Joseph Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij, 1833-1863* (Groningen 1979) 122.
5. M. Kuitenbrouwer, *De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief* (1978) 96.
6. Collectie Baud, Nationaal Archief (NA), inv. nr. 930, Brugmans aan Baud, 5 mei 1856.
7. Reggie Baay, 'De stille afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië,' *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 326-334, aldaar 329-332.
8. Karwan Fatah-Black, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863* (Leiden 2022) 156.
9. Jan de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. Een onderzoek naar de ideeën over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië in de negentiende eeuw* (Groningen 1982).
10. Gert Oostindie, 'Explaining Dutch Abolition,' *Fifty Years Later. Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995) 1-25, aldaar 14.
11. Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij*.
12. Van Maarseveen, *Briefwisseling van Nicolaas Pierson,* 309. Pierson aan Van Houten, 30 november 1871 (Amsterdam 1993).
13. Frans Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889) 55-56.
14. Archief van Mackay van Ophemert, 2.21.115, NA, inv.nr. 622, W.M. de Brauw aan AE. Mackay, 27 maart 1891.

10. Gedwongen verplaatsing en illegale slavenhandel na de afschaffing – Ulbe Bosma

1. Ulbe Bosma, *The Making of a Periphery. How Island Southeast Asia became a Mass Exporter of Labor* (2019) 54.
2. Bosma, *The Making of a Periphery*, 55-57.
3. Archief Ministerie van Koloniën, 2.10.01, Nationaal Archief (NA), inv.nr. 4356.
4. Archief Ministerie van Koloniën (NA), inv.nr. 575.
5. Matthias van Rossum, 'The Carceral Colony. Colonial Exploitation, Coercion, and Control in the Dutch East Indies, 1810s–1940s,' *International Review of Social History* 63 (2018) 65–88, 75.
6. Ineke van Kessel, 'West African Soldiers in the Dutch East Indies. From Donkos to Black Dutchmen,' *Transactions of the Historical Society of Ghana* n.s., nr. 9 (2005) 41-60; Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 49, scan 370.
7. Archief Ministerie van Koloniën (NA), inv.nr. 31; Joseph Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij, 1833-1863* (Groningen 1979) 14.
8. Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 42, scan 157; Dorsey, *Slave Traffic in the Age of Abolition*, 200.
9. Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caribische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden 1993) 314; Joseph Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing*, 47.
10. Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 41, scan 551.
11. Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 41, scan 643, 649, 1132, 1285, 1565.
12. Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 42, scan 1114; Archieven van Curaçao, Bonaire en Aruba, 1.05.12.02, NA, inv. 154; Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 42, scan 1116, 1139; 50, 808.
13. Archieven van Curaçao, Bonaire en Aruba (NA), inv. 154; Renkema, *Het Curaçaose plantagebedrijf in de negentiende eeuw* (Zutphen 1981) 119.
14. Renkema, *Het Curaçaose plantagebedrijf*, 180-181;
15. Duplicaten Bestuursarchieven van Suriname (NA), inv.nr. 48, scan 311; 49, 468, 1091.

11. Slavernij, kolonialisme en de financiële sector – Pepijn Brandon

1. Gerhard de Kok en Pepijn Brandon, *Het slavernijverleden van historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen* (Amsterdam 2022).
2. Marten G. Buist, *At spes non fracta. Hope & Co. 1770-1815* (Den Haag 1974) hoofdstukken 1 en 14.
3. Karwan Fatah-Black, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863* (Leiden 2022).
4. Oscar Gelderblom, Abe de Jong, en Joost Jonker, 'The Formative Years of the Modern Corporation. The Dutch East India Company VOC, 1602-1623,' *The Journal of Economic History* 73:4 (2013) 1050-1076.
5. Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994) 33.
6. Cátia Antunes, 'From binary narratives to diversified tales. Changing the paradigm in the study of Dutch colonial participation,' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131:3 (2018) 393-407.
7. Ottho Keye, *Het waere onderscheyt tusschen koude en warme landen* (Den Haag 1659) 148-149.
8. Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caribische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993) 206.
9. Humphrey E. Lamur, *The Production of Sugar and the Reproduction of Slaves at Vossenburg Suriname 1705-1863* (Amsterdam 1987) 132.
10. Jan de Vries, *The Price of Bread. Regulating the Market in the Dutch Republic* (Cambridge 2019) 182.
11. De klassieke tekst is Eric Williams, *Capitalism and slavery* (Chapel Hill 1944). Recent is deze gedachte nieuw leven ingeblazen door de opkomst van de 'New History of Capitalism'. Zie o.a. Sven Beckert, *Empire of Cotton. A Global History* (New York 2015).
12. De Kok en Brandon, *Het slavernijverleden van ABN AMRO*; Joost Jonker, 'De vroege geschiedenis van de firma Insinger & Co.,' *Jaarboek Amstelodamum* 94 (2002) 110-131; Joost Jonker, 'Roeien tegen de stroom, 1813-1860. De geschiedenis van Insinger & Co,' *Jaarboek Amstelodamum* 96 (2004) 135-155.
13. De Kok en Brandon, *Het slavernijverleden van ABN AMRO*, 76-80.

14. https://www.ucl.ac.uk/lbs/claim/view/9374 en https://www.ucl.ac.uk/lbs/claim/view/9376 (voor het laatst bekeken op 22 november 2022).
15. Pepijn Brandon en Karin Lurvink, '"With the Power of Language and the Force of Reason". An Amsterdam Banker's Fight for Slave Owners' Compensation,' *Navigating History. Economy, Society, Knowledge and Nature. Essays in Honour of Prof. Dr. C.A. Davids* (Leiden / Boston 2018) 228-248.

12. Het koloniaal profijt van onvrije arbeid – Jan Breman

1. Jan Breman, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid. Het Preangerstelsel van gedwongen koffieteelt op Java* (Amsterdam 2010) 117.
2. Jan Breman, 'Control of Land and Labour in Colonial Java. A Case Study of Agrarian Crisis and Reform During the First Decades of the Twentieth Century,' *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde* 101 (Dordrecht 1983) 5-22.
3. Breman, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid*, 216.
4. Ewald Vanvugt, *Wettig opium. 350 jaar opiumhandel in de Indische archipel* (Haarlem 1995).
5. Breman, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid*, 355 en 404, noot 1.
6. Maartje Janse, 'Representing distant victims. The emergence of an ethical movement in Dutch colonial politics, 1840-1880,' BMGN – *Low Countries Historical Review*, 128-4 (2013) 53-80, 74-75.
7. Cornelis van Vollenhoven, *De Indonesiër en zijn grond* (Leiden 1932) 65-82.
8. Jan Breman, 'Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's oostkust in het begin van de twintigste eeuw,' *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde* 123 (Dordrecht 1987).
9. Jan Breman, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kroniek* (Amsterdam 2021); Jan Breman, 'Coolie Labour and Colonial Capitalism,' *Journal of Agrarian Change* (August 2022).

13. Talen en literaturen van de voormalige Nederlandse koloniën – Michiel van Kempen

1. Henk Maier, 'Nederlands-Indië en het Maleis,' in: Kees Groeneboer, *Koloniale taalpolitiek in Oost en West. Nederlands-Indië, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba* (Amsterdam 1997) 13-54.
2. Michiel van Kempen, *Surinaamse schrijvers en dichters* (Amsterdam 1989) 80.
3. Rick Honings, Coen van 't Veer en Jacqueline Bel (red.), *De postkoloniale spiegel. De Nederlands-Indische letteren herlezen* (Leiden 2021); Jan Voorhoeve en Ursy M. Lichtveld (red.), *Suriname. Spiegel der vaderlandse kooplieden* (Den Haag 1980); Wim Rutgers, *Het nulde hoofdstuk van de Antilliaanse literatuur. Koloniale poëzie in de Curaçaosche Courant* (Oranjestad 1988); Adrienne Zuiderweg, *Batavia berijmd. Een geschiedenis van de Compagniesliteratuur en een overzicht van de Compagniesdichters in Batavia* (Amsterdam 2017).
4. Voor het meedenken over deze paragraaf dank ik prof. dr Jeroen Dewulf (Berkeley), prof. dr Liesbeth Echteld (Curaçao), prof. dr Rick Honings (Leiden), dr Eric Mijts (Aruba), drs Hilde Neus (Paramaribo), dr Joyce Pereira (Aruba), prof. dr Olf Praamstra (Leiden), prof. dr em. Wim Rutgers (Aruba), prof. dr Ronnie Severing (Curaçao), prof. dr Margriet van der Waal (Amsterdam/Groningen) en dr Pam Zuurbier (Paramaribo). Drs Els van Diggele voorzag de hele tekst van commentaar.
5. Richard Price en Sally Price, *Two evenings in Saramaka.* (Chicago / Londen 1991); René V. Rosalia, *Tambú. De legale en kerkelijke repressie van Afro-Curaçaose volksuitingen* (Zutphen 1997); Rose Mary Allen, *Di ki manera? A Social History of Afro-Curaçaoans, 1863-1917* (Amsterdam 2007).

14. 'Somtijts een Moor by maegdekens': De koloniale wereldorde in de Nederlandse kunst – Valika Smeulders

1. Gloria Wekker, *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race* (Londen 2016); Edward Said, *Culture and Imperialism* (New York 1993).
2. Valika Smeulders, 'Postkoloniale onderhandelingen, de plaats van Antilliaans erfgoed in Nederlandse musea,' *Antilliaans Erfgoed 2. Nu en verder* (Leiden 2021) 93-130.

3. Samuel van Hoogstraten, *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst. Anders de zichtbaere werelt* (1678) 141.
4. Van Hoogstraten, *Inleyding*, 25.
5. Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past. Power and the Production of History* (Boston 1995).
6. David Bindman en Henry Louis Gates (red.), *The Image of the Black in Western Art, Volume III. From the 'Age of Discovery' to the Age of Abolition, Part 1-3 (2010-2011)*; David Bindman en Henry Louis Gates (red.), *The Image of the Black in Western Art, Volume IV. From the American Revolution to World War I, Part 2. Black Models and White Myths. New Edition* (Cambridge 2012).
7. Esther Schreuder, *Cupido en Sideron, Twee Moren aan het hof van Oranje* (Amsterdam 2017).
8. Alette Fleischer en Bart Krieger, *Gilded Splendor. The pendules au Bon Sauvage & au Noir Enchaîné. Iconography of the pendules au noir in the Parnassia Collection* (Edam 2022) 31-32.
9. Allison Blakely, *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society* (Bloomington 1993); Jan Nederveen Pieterse, *Wit over Zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (2008); Esther Schreuder, *Black is Beautiful* (Zwolle 2010); Elmer Kolfin en Epco Runia, *Zwart in Rembrandts tijd* (Zwolle / Amsterdam 2020).
10. Thomas Bender, Laurent Dubois and Richard Rabinowitz, *Revolution! The Atlantic World Reborn* (New York 2011); Het werd bijvoorbeeld ook duidelijk in de expositie *Le Modèle noir. De Gericault à Matisse* in Musée d'Orsay in Parijs (2019).
11. Advertentie *Amsterdamsche Courant* 25 september 1696 nummer 115.

15. Koopwaar, dwangarbeid en opstandigheid: over slavernij en daarna op de Nederlands-Caribische eilanden – Charles do Rego

1. Adi Martis, *De geschiedenis van Aruba tot 1816* (Volendam 2018); Luc Alofs, *Slaven zonder plantage* (Oranjestad / Aruba 1996).
2. Jay Haviser, 'The First Bonaireans,' *Archaeological-Anthropological Institute of the Netherlands Antilles* (Curaçao 1991).
3. Els Langenfeld, *Verhalen uit het verleden dl. 2* (De Curaçaosche Courant 2010).
4. F. Moya Pons, *History of the Caribbean* (2007) 220-228.
5. Eddy Baetens en Charles do Rego, *Het verhaal van een plantage* (Willemstad 2009).
6. Willem van Grovestins en W. Boey, *Rapport betreffende het Eiland Curaçao.* ARA *Verspreide West-Indische stukken 972* (Den Haag 1791).
7. Renkema, *Het Curaçaose plantagebedrijf in de negentiende eeuw* (Zutphen 1981).
8. Charles do Rego, *Niets anders dan (onze) vrijheid*, Bijlage Archiefvriend (Willemstad 2020).
9. Henri van Kol, *Een noodlijdende kolonie* (Amsterdam 1901).
10. Alofs, *Slaven zonder plantage*.
11. Respondent, door de auteur geïnterviewd. Zie ook het schoolboek *Mayra, het meisje van Seru Fortuna* (Fundashon Material pa Skol 2000).
12. Baetens en do Rego, *Het verhaal van een plantage*; Eddy Baetens en Charles do Rego. Paul Brenneker, *Sambumbu. Volkskunde van Curaçao, Aruba en Bonaire* (Curaçao 1971).
13. Charles do Rego, 'Archiefvriend Curaçao,' *Bijlage Archiefvriend* (2022).

16. Van leed en verzet naar veerkracht: slavernij in Suriname – Helmut Gezius

1. Charles Mann, *1493. Uncovering the New World Columbus Created* (New York 2011).
2. Caroline de Jong, *Inheemsen aan de Corantijn 1900 voor Chr.-1900 na Chr. De historische inheemse bewoning van de Corantijnrivier in West-Suriname*. Eindrapport (2007).
3. Hans Buddingh en Yulia Knol, *De geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 2012).
4. Alfred Crosby, *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport 2003).
5. Buddingh en Knol, *De geschiedenis van Suriname*.
6. Armand Zunder, 'Herstelbetalingen. De "Wiedergutmachung" voor de schade die Suriname en haar bevolking hebben geleden onder het Nederlands kolonialisme,' Amrit Consultancy (2010).
7. Eric Jagdew, *Vrede te midden van oorlog in Suriname. Inheemsen, Europeanen, Marrons en vredesverdragen 1667-1863* (Proefschrift, Anton de Kom Universiteit van Suriname 2014).
8. Buddingh en Knol, *De geschiedenis van Suriname*.

9. Jagdew, *Vrede te midden van oorlog in Suriname*.
10. Anoeradha Ramautar, *Boedelproblematiek in Suriname. Over vereffening van tot een onverdeelde of onbeheerde boedel behorende rechten op (plantage) gronden in Suriname* (Zutphen 2015).
11. Ad de Bruijne en Aart Schalkwijk, *Van Mon Plaisir tot Ephraimzegen. Welstand, etniciteit en woonpatronen in Paramaribo* (Amsterdam 1997).
12. Sandew Hira, *Van Priary tot en met De Kom, de geschiedenis van het verzet in Suriname 1630-1940* (Rotterdam 1982).
13. Ramautar, *Boedelproblematiek in Suriname*.
14. Urwin Vyent, *Gekocht & betaald. Wi bay, wi pay* (Amsterdam 2017).
15. Vinod Nandoe, 'Coronie wil zijn zoet water terug,' *Nickerie Suriname*, 25 mei 2016: www.nickeriesuriname.com/nieuws/coronie-wil-zijn-zoet-water-terug.

17. Kolonialisme, slavernij en slavenhandel in Berbice, Demerara en Essequibo – Marjoleine Kars

1. Marjoleine Kars, *Bloed in de Rivier. Het ongekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 2021) 64-68.
2. P.M. Netscher, *Geschiedenis van de koloniën Essequebo, Demerary, en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot op onzen tijd* (Den Haag 1888) 159.
3. Bram Hoonhout, *Borderless Empire. Dutch Guiana in the Atlantic World, 1750–1800* (Athens 2020) 112-115.
4. E.W. van der Oest, 'The Forgotten Colonies of Essequibo and Demerara, 1700-1814,' in: Victor Enthoven en Johannes Postma (red.), *Riches from Atlantic Commerce. Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585-1817* (Leiden 2003) 323-361.
5. Netscher, *Geschiedenis*, 108; 'Notitien der Plantagien in Rio Berbice,' Archief Oude West-Indische Compagnie, 1.05.05, Nationaal Archief, inventarisnummer 72. Hoonhout, *Borderless Empire*, 3; Wim Klooster en Gert Oostindie, *Realm between Empires. The Second Dutch Atlantic* (Ithaca 2018) 131.
6. Kars, *Bloed in de rivier*, 75.
7. Hoonhout, *Borderless Empire*, 90-91, mijn vertaling.
8. Netscher, *Geschiedenis*, 112, 381 (noot 48).
9. Hoonhout, *Borderless Empire*.
10. Kars, *Bloed in de rivier*.

18. Slavernij in Nederlands Noord-Amerika – Andrea Mosterman

1. New York Council Minutes (NYCM), New York State Archives (NYSA), 'Names of purchasers,' 29 mei 1664, inventarisnummer X, 228.
2. NYCM, NYSA, Court Proceedings, 8 september 1644, inventarisnummer IV, 202, NYSA; Documents Relative to the Colonial History of the State of New York, NYSA, 'Journal of Esopus War; by Capt. Martin Cregier,' in v.13, (vert.) E.B. O'Callaghan en Berthold Fernow (Albany: Weed, Parsons and Company 1853), 323-354: 328, 330, 338; NYCM, NYSA, Stuyvesant to the vice-director of Curaçao, 12 juli 1660, inventarisnummer XIII, 10.
3. De Nieuw Amsterdamse dooplijsten zijn gepubliceerd in Francis Sypher, *Liber A of the Collegiate Churches of New York, part 2* (Grand Rapids, William B. Eerdmans 2015). Voor meer over Manuel de Gerrit de Reus zie NYCM, NYSA, Court Proceedings, 17 januari 1641, inventarisnummer IV, 83; NYCM, NYSA, Sentence of Manuel de Gerrit de Reus, 24 januari 1641, inventarisnummer, IV, 84; NYCM, NYSA, Council Minutes, 24 januari 1641, inventarisnummer IV, 85; NYCM, NYSA, Minutes, 25 februari 1644, inventarisnummer IV, 183; A.J. Van Laer, Council Minutes 1638-1649 (Baltimore 1974) 213.
4. E.B. O'Callaghan, *Census of Slaves*, 1755 (New York 1850) 859, 860.
5. Andrea C. Mosterman, '"I Thought They Were Worthy". A Dutch Reformed Church Minister and His Congregation Debate African American Membership in the Church,' *Early American Studies* 14, nr. 3 (2016) 610–16; D.L. Noorlander, *Heaven's Wrath. The Protestant Reformation and the Dutch West India Company* (Ithaca / Londen 2019) 170-171; NYCM, NYSA, Notice, 20 augustus 1800, Republican Watch-Tower; NYCM, NYSA, 'Names of purchasers,' 29 mei 1664, inventarisnummer X, 228.
6. Sojourner Truth, *Narrative of Sojourner Truth, A Northern Slave, Emancipated from Bodily Servitude by the State of New York, in 1828* (Boston 1850).
7. Joyce Goodfriend, 'Burghers and Blacks. The Evolution of a Slave Society At New Amsterdam,' *New York History* 59 (1978)

129-30; Joyce Goodfriend, 'Black Families in New Netherland,' *A Beautiful and Fruitful Place*, red. Nancy McClure Zeller (Albany 1991); Joyce Goodfriend, *Before the Melting Pot. Society and Culture in Colonial New York City, 1644-1730* (Princeton 1992).

8. Thelma Wills Foote, *Black and White Manhattan. The History of Racial Formation in Colonial New York City* (Oxford 2004); Leslie M. Harris, *In the Shadow of Slavery. African Americans in New York City*, 1626-1863 (Chicago 2003); Ira Berlin en Leslie Harris, *Slavery in New York* (New York 2005).
9. Jeroen Dewulf, *The Pinkster King and the King of Kongo. The Forgotten History of America's Dutch-Owned Slaves* (Jackson 2017); Andrea C. Mosterman, *Spaces of Enslavement. A History of Slavery and Resistance in Dutch New York* (Ithaca / Londen 2021); Nicole Maskiell, B*ound by Bondage. Slavery and the Creation of a Northern Gentry* (Ithaca / Londen 2022); Dienke Hondius, Nancy Jouwe, Dineke Stam, Jennifer Tosch, *Geschiedenissen van Nederlands New York/Dutch New York Histories. Connecting African, Native American and Slavery Heritage* (Volendam 2017).

19. Nederlands-Brazilië tussen 1630 en 1654 – Erik Odegard

1. Archief Oude West-Indische Compagnie (OWIC), 1.05.01.01, Nationaal Archief (NA) inventarisnummer 68, scan 533.
2. In 2019 bijvoorbeeld was op de tentoonstelling over kaartenmaker Cornelis Golijath in Middelburg een oudere film over Johan Maurits en Brazilië van het Mauritshuis te zien waar dit werd beweerd.
3. K. Ratelband, *De Westafrikaanse reis van Piet Heyn, 1624-1625* (Zutphen 2006) XXI-XXVII.
4. Archief Staten-Generaal (ASG), 1.01.02, NA, inventarisnummer 5757, scan 113, Usselincx aan de Staten-Generaal, 15 oktober 1644.
5. D.L. Noorlander, 'Reformers in the Land of the Holy Cross. The Calvinist Mission in Dutch Brazil and the Portuguese Uprising of 1645,' *Journal of Early American History* 6 (2016) 169-195, 180-181. Voor de relatie met de lokale bevolking, zie ook: Mark Meuwese, *Brothers in Arms, Partners in Trade Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World, 1595-1674* (Leiden / Boston 2012).
6. Voor de vastlegging van de rechten: ASG, 1.01.02, NA, inventarisnummer 5757, scan 561-563. Voor de strijd tussen de bondgenoten van de Nederlanders en de Portugezen: Carolina Monteiro, '"Verlos ons van deze verdorven mensen," schreven de oorspronkelijke inwoners van Brazilië,' *de Volkskrant* 15 augustus 2022: https://www.volkskrant.nl/kijkverder/2022/ons-koloniale-verleden/verlos-ons-van-deze-verdorven-mensen-schreven-de-oorspronkelijke-bewoners-van-brazilie~v546010/.
7. E. Odegard, *Graaf en Gouverneur. Nederlands-Brazilië onder het bewind van Johan-Maurits van Nassau-Siegen, 1636-1644* (Zutphen 2022) 132-133.
8. E. Odegard, '1652. Het overspel van Henricus Torquinius en Maria Wens,' *Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2022).

20. 'Ik wil niet zwijgen': slavernij en kolonialisme in en rondom Zuid-Afrika – Kate Ekama

1. Nigel Worden en Gerald Groenewald, *Trials of Slavery. Selected Documents Concerning Slaves from the Criminal Records of the Council of Justice at the Cape of Good Hope, 1705-1794* (Kaapstad 2005) 614-615.
2. Megan Vaughan, *Creating the Creole Island. Slavery in Eighteenth-Century Mauritius* (Durham 2005) 1-19.
3. Robert C.H. Shell, *Children of Bondage. A Social History of the Slave Society at the Cape of Good Hope, 1652-1838* (Johannesburg 1994) 40.
4. Voor aantallen slaafgemaakten, zie: Nigel Worden, *Slavery in Dutch South Africa* (Cambridge 1985) 11 (Tabel 2.1) 29-33 (met name Tabel 3.3); voor de Slave Lodge, zie: Shell*, Children of Bondage*, 172-176.
5. Nigel Penn, *The Forgotten Frontier. Colonist and Khoisan on the Cape's Northern Frontier in the 18th Century* (Ohio 2005) Parts I and II; Ross, 'Settler Colonialism in South Africa, 1652-1899,' *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism* redactie door Edward Cavanagh en Lorenzo Veracini, 187-200 (Oxfordshire 2016).
6. Kate Ekama, 'Just Deserters. Runaway Slaves from the VOC Cape, c. 1700-1800,' *Desertion in the Early Modern World. A Comparative History* (Londen 2016) 161-186.

7. Robert Ross, *Cape of Torments. Slavery and Resistance in South Africa* (Londen 1983) 96.
8. Sandra Swart, 'Riding High. Horses, Power and Settler Society, c. 1654-1840,' *Kronos* 29 (2003) 47-63.
9. Nigel Worden, 'The Environment and Slave Resistance in the Cape Colony' *Bondage and the Environment in the Indian Ocean World*, redactie Gwyn Campbell (Cham 2018) 101-121.

21. Nederlandse slavernij in Zuid-Azië – Titas Chakraborty

1. S.E.A. van Galen, *Arakan and Bengal. The Rise and Decline of the Mrauk U Kingdom (Burma) from the Fifteenth to the Seventeenth Century AD* (proefschrift, Universiteit Leiden 2008); Sanjay Subrahmanyam, 'Slaves and Tyrants. Dutch Tribulations in Seventeenth century Mrauk-U,' *Journal of Early Modern History* 1, 3 (1997) 201-253; Wil O. Dijk, 'The Dutch Trade in Asian Slaves. Arakan and the Bay of Bengal, 1621–65. An End of History?,' *Newsletter of The International Institute for Asian Studies* (Den Haag 2008) 46.
2. S. Arasaratnam, 'Slave Trade in the Indian Ocean in the seventeenth century,' in: K.S. Mathew, red., *Mariners, Merchants and Oceans. Studies in Maritime History* (Nieuw-Delhi 1995) 195-208; Markus Vink, '"The World's Oldest Trade". Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century,' *Journal of World History* 14, 2 (2003).
3. Titas Chakraborty, 'Slave Trading and Slave Resistance in the Indian Ocean World. The Case of Early Eighteenth-Century Bengal,' *Slavery & Abolition* 40, 4 (2019) 706-726.
4. Markus Vink, '"The World's Oldest Trade". Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century,' *Journal of world history* 14 (2003) 131–177; Sanjay Subrahmanyam, *Political Economy of Commerce Southern India 1500-1650* (Cambridge 1990); Om Prakash, 'European Trading Companies and Merchants of Bengal 1650-1725,' *Indian Economic and Social History Review* 1, 3 (1964) 37-63; Linda Mbeki en Matthias van Rossum, 'The Private Slave Trade in the Dutch Indian Ocean World. A Study Into the Networks and Backgrounds of Slavers and the Enslaved in South Asia and South Africa,' *Slavery and Abolition* 38 (2017) 95–116.
5. Stephan van Galen e.a., *Arakan and Bengal. The Rise and Decline of the Mrauk U Kingdom (Burma) from the Fifteenth to the Seventeeth Century* (2008).
6. Chakraborty, 'Slave trading and slave resistance'; Arasaratnam, 'Slave Trade'.
7. Matthias van Rossum, Alexander van Geelen, Bram van den Hout en Merve Tosun, *Testimonies of Enslavement. Sources on Slavery from the Indian Ocean World* (Londen 2020).
8. Matthias van Rossum, Alexander van Geelen en Merve Tosun, *Enslaveability*, 'Slavery and Global Micro Histories. Reflections through the Case of Cali,' *Slavery & Abolition* (2019) 43:3, 482-498; Anjana Singh, *Fort Cochin in Kerala, 1750-1830* (Leiden 2010).
9. Titas Chakraborty, 'The Household Workers of the East India Company Ports of Pre-Colonial Bengal,' *International Review of Social History* (2019) 1-23; Van Rossum et al., *Enslaveability*, 'Slavery and Global Micro Histories'.

22. Slavernij in koloniaal Indonesië – Alicia Schrikker

1. ANRI (Arsip Nasional Republik Indonesia), Buitenzorg 49-5 'Slaventransporten behorende tot den inventaris van Huize Buitenzorg, 1808'.
2. Tony Reid, 'Introduction. Slavery and Bondage in Southeast Asia,' in: Reid, e.a., *Slavery, Bondage, and Dependency in Southeast Asia* (New York 1983) 1- 35.
3. Bondan Kanumoyoso, *Beyond the City Wall. Society and Economic Development in the Ommelanden of Batavia, 1684-1740* (Proefschrift, Universiteit Leiden 2011); Henk Niemeijer, *Batavia. Een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2005); Eric Jones, *Wives, Slaves, and Concubines A History of the Female Underclass in Dutch Asia* (Ithaca 2011); Eric Jones, *Batavia and Colombo. The Ethnic and Spatial Order of Two Colonial Cities 1600-1800* (Proefschrift, Universteit Leiden 1996); Matthias van Rossum, *Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van Nederlandse slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).
4. Merve Tosun, 'Women at Home and Men Outdoors? Locating Enslaved People in Eighteenth-Century Batavia,' *Gendered empire Intersectional perspectives on Dutch post/colonial narratives,* Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis 39 (Hilversum 2021) 41-56;

Remco Raben, 'Kijken met de achterkant. Tot slaaf gemaakten binnen en buiten beeld,' *Slavernij herbezien. Visuele bronnen over slavernij in de Indonesische archipel en de Indische Oceaan* (Edam 2021) 27-32.
5. Reggie Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2015); Reggie Baay. *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2008).
6. Gerrit Knaap, 'Slavery in the Dutch Colonial Empire in Southeast Asia. Seventeenth Century Amboina Reconsidered,' *Slavery & Abolition*, 43, nr. 3 (2022) 499-516.
7. Hans Hägerdal, 'Warfare, Bestowal, Purchase. Dutch Acquisition of Slaves in the World of Easter Indonesia, 1650-1800,' *Slavery & Abolition* 43, nr. 3 (2022) 553-573.
8. Alicia Schrikker, *De vlinders van Boven Digoel. Verborgen verhalen over kolonialisme* (Amsterdam 2021) Hoofdstuk 5 'Ellendige slachtoffers van gierigheid en tirannie'.
9. Suze Zijlstra, *De voormoeders. Een verborgen Nederlands-Indische familiegeschiedenis* (Amsterdam 2021). Jacob Happon Rosenquist is een van de voorouders van Suze Zijlstra. In haar familiegeschiedenis staat ze uitgebreid stil bij de rol in de slavenhandel van hem en haar andere voorouders uit Makassar.
10. J. von Stubenvoll, *History of the Island of Celebes [...], volume 3. A Report Concerning the Slave Trade of Macassar, Drawn Up by a Dutch Committee, Appointed for That Purpose* (Calcutta 1817).
11. Heather Sutherland, 'Slavery and the Slave Trade in South Sulawesi, 1660s-1800s,' in: Reid, e.a., *Slavery, Bondage, and Dependency in Southeast Asia* (New York 1983) 261-283; en voor een bredere context zie: Gerrit Knaap en Heather Sutherland, *Monsoon Traders. Ships, Skippers and Commodities in Eighteenth-Century Makassar* (Leiden 2004).

23. Slavernij van overheidswege: de Staten-Generaal tussen 1581 en 1796 – Arthur Weststeijn

1. Geciteerd naar de moderne hertaling van M.E.H.N. Mout (red.), *Plakkaat van Verlatinge* (Groningen 2006) 62-63.
2. Archief Staten-Generaal (ASG), 1.01.02, Nationaal Archief (NA), Resoluties Staten-Generaal, 28 november 1596, inventarisnummer 3136, folio 581v.
3. Jaap R. Bruijn, Femme S. Gaastra, Henk J. den Heijer en Alexander H.G. Rinnooy Kan, *Roemrucht verleden. De Staten-Generaal en de VOC* (Den Haag 2002).
4. J.A. van der Chijs (red.), *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, 1602-1811 I* (Batavia / Den Haag 1885) 45.
5. Artikel 85-86 van de instructie van de Staten-Generaal aan de WIC van 23 augustus 1636, in *Groot Placaet-boek II* (Den Haag 1664) 1261.
6. ASG, NA, Bijlagen Resoluties Staten-Generaal, 'Provisionele instructie voor de regeeringhe van het Suijder district,' artikel 43, 11 april 1642, inventarisnummer 5756.
7. Artikel 6 van het octrooi van de Staten-Generaal aan de WIC van 23 september 1682, in *Groot Placaet-boek III* (Den Haag 1683) 1426.
8. 'Placaat van de Staaten Generaal, omtrent de Vryheid der Neger- en andere Slaaven, welke uit de Colonien van den Staat naar dese Landen overgebragt of overgesonden worden. Den 23 Mey 1776,' *Groot Placaatboek IX* (Amsterdam 1796) 526.
9. 'Placaat van de Staaten Generaal, tot aanmoediging van den Negerhandel in de West-Indische Colonien. Den 24 november 1789,' *Groot Placaatboek IX* (Amsterdam 1796) 1291.

24. Een vergeten bladzijde? De vroege participatie van de Zuidelijke Nederlanden aan slavernij – Jeroen Puttevils

1. Hugo Soly, *Capital at Work in Antwerp's Golden Age* (Turnhout 2021).
2. F. Donnet, 'Les Anversois aux Canaries, un voyage mouvementé au XVIe siècle,' *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers* 18-19 (1895-1896) 276-311, 202-365.
3. Origineel document is in Archivo General de Indias, Indiferente General, 419, libro 7, folio 735r-v. Editie in: G. Scelle, *La Traité négrière aux Indes de Castille* (Parijs 1906) 755.
4. L. Clayton, 'Bartolomé de las Casas and the African Slave Trade,' *History Compass* 7(6) (2009) 1526-1541.
5. E. Stols, 'Um dos primeiros documentos sobre o Engenho dos Schetz em São Vicente,' *Revista de História* 37 (1968) 407.
6. M.F. Fernández Chaves, 'Manuel Caldeira y la trata de esclavos en el Caribe, 1556-1562,' *Sometidos a esclavitud. Los africanos y sus*

descendientes en el Caribe hispano. C. Naranjo Orovio (Santa Marta 2021) 47-88.
7. Felix Archief Antwerpen, Ancien Regime archief van de stad Antwerpen, gebodboeken, inv.nr. 1489-1539 A, folionummer 72v.
8. Felix Archief Antwerpen, Ancien Regime archief van de stad Antwerpen, gebodboeken, inv.nr. 1539-1564 B folio 272r – 273v.
9. Felix Archief Antwerpen, Ancien Regime archief van de stad Antwerpen, gebodboeken, inv.nr. 1539-1564 B folinummer 272r.
10. M. Thausing, *Dürers Briefe, Tagebücher und Reime*. 114, na 17 maart en voor 6 april 1521 (1872).
11. Felix Archief Antwerpen, Certificatieboeken BE SA 112, 1599, 28v. en *Bulletin de la Société de géographie d'Anvers* 516-518.

25. Particuliere belangen bij slavernijpolitiek en koloniale expansiepolitiek – Joris van den Tol

1. Joris van den Tol, *Lobbying in Company. Economic Interests and Political Decision Making in the History of Dutch Brazil, 1621–1656* (Leiden 2020) 139–172.
2. J. Adams, *The Familial State. Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca 2005); M.C. 't Hart, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics, and Finance during the Dutch Revolution* (Manchester 1993).
3. J.P. Greene, *Negotiated Authorities. Essays in Colonial Political and Constitutional History* (Charlottesville 1994); J.L. Phelan, 'Authority and Flexibility in the Spanish Imperial Bureaucracy,' *Administrative Science Quarterly* 5:1 (1960) 47-65; A. Irigoin en R. Grafe, 'Bargaining for Absolutism. A Spanish Path to Empire and Nation Building,' *Hispanic American Historical Review* 88:2 (2008) 173-209.
4. M. Meuwese, *Brothers in Arms, Partners in Trade. Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World, 1595-1674* (Leiden 2012) 170-171, 213-216; L. Hulsman, 'Brazilian Indians in the Dutch Republic. The Remonstrances of Antonio Paraupaba to the States General in 1654 and 1656,' *Itinerario* 29:1 (2005) 51-78.
5. A. Masters, 'A Thousand Invisible Architects. Vassals, the Petition and Response System, and the Creation of Spanish Imperial Caste Legislation,' *Hispanic American Historical Review* 98:3 (2018) 377-406.
6. S. Rose en E. Heijmans, 'From Impropriety to Betrayal. Policing Non-Marital Sex in the Early Modern Dutch Empire,' *Journal of Social History* 55:2 (2021) 315-344; D. Lyna en L. Bulten, 'Classifications at Work. Social Categories and Dutch Bureaucracy in Colonial Sri Lanka,' *Itinerario* 45:2 (2021) 252–278; N. Wickramasinghe, *Slave in a Palanquin. Colonial Servitude and Resistance in Sri Lanka* (New York 2020).
7. C.K. Kesler, 'Willem Usselincx en de oprichting van de Westindische Compagnie,' *De West-Indische Gids* 3:1 (1921) 65–78; Wim Klooster, *The Dutch Moment. War, Trade, and Settlement in the Seventeenth-Century Atlantic World* (Ithaca 2016); Karwan Fatah-Black, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de Keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863* (Leiden 2022) 129-164.

26. De verstrengeling van kolonialisme en lokale samenleving: de Sefarden op Curaçao – Jeanne Henriquez

1. Isaac Emmanuel en Suzanne A. Emmanuel, *History of the Jews of the Netherlands Antilles*, 1970, deel 1, 77; *The Alvares Correa Families of Curaçao and Brazil* (Parijs 1965) 10.
2. Christian Cwik, *The Rise of Jewish Merchants Capitalists in the Caribbean. The Triangulation of Barbados, Jamaica and Curaçao*, University of the West Indies (Trinidad & Tobago 2016).
3. Wim Klooster, *Curaçao as a Transit Center to the Spanish Main and the French West Indies* (2014) 43.
4. Joseph C. Dorsey, *Slave Traffic in the Age of Abolition, Puerto Rico, West Africa and the Non-Hispanic Caribbean*, 1815-1859 (2003) 120.
5. Julius Scott, '"Negroes in Foreign Bottoms", Sailors, Slaves and Communication,' *Origins of the Black Atlantic, Rewriting Histories*, Laurent Dubois en Julius Scott (red.) (2010) 69-98.

27. 'In openlijken strijd met den geest des Christendoms'? De kerk in het Nederlandse slavernijverleden – Martijn Stoutjesdijk

1. Ik dank George Harinck, Bente de Leede en de redactieleden van de bundel, in het bijzonder Rose Mary Allen, voor hun waardevolle suggesties.

2. GB inv. nr. 23, afgaande brieven 1625-1642, fol. 10-17; kerkenraad Batavia aan classis Amsterdam en Walcheren 2 januari 1628. Zie Henk Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725* (Almelo 1996) 176.
3. Notulen classis van Walcheren 12 juli 1629.
4. 'Adres der Synode,' *Tijdschrift uitgegeven van wege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij* 4 (1858-1859) 2.
5. Janneke Stegeman, '"De kinderen der heydenen." Utrecht, de kerk en slavernij,' in: Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021) 173.
6. Pearl I. Gerding, *Op weg naar grotere hoogten. Een geschiedenis van een kerk* (Paramaribo 2019 [vernieuwde editie]) 25-29.
7. In veel Spaanse koloniën was de katholieke kerk juist de dominante kerk. Over de vraag of slavernij in een 'katholieke' kolonie beter zou zijn dan in een 'protestantse' kolonie is al veel gedebatteerd. Zie hierover Frank Tannenbaum, *Slave and Citizen. The Negro in the Americas* (New York 1946) en het hierop volgend debat naar aanleiding daarvan.
8. Zie voor Nederlands-Brazilië: Danny L. Noorlander, *Heaven's Wrath. The Protestant Reformation and the Dutch West India Company in the Atlantic World* (Leiden 2019) 171; voor Suriname: Johan M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren en hun kerk* (Wageningen 1966) 75.
9. Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf* (Nijmegen 1995) 777.
10. Jan Willem Kals, *De nuttige en noodige bekeeringe der heidenen in Suriname en Berbices* (Leeuwarden 1759) 84.

28. De economische en sociale impact van het Nederlandse koloniale slavernijverleden – Matthias van Rossum

1. Zie ook: Matthias van Rossum, 'New Perspectives on Early Modern Dutch Atlantic Slavery and Slave Trade,' *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History* 19:2 (2022) 5-16. Voor casus: Archief Notarissen, Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI), 5638; 'Dagboek van Gerrit Verbeet, Getrouw Dienaar Jesu Christi in Zyne Gemeinte te Banda Neira,' in: H. D. Tjeenk Willink, Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, deel 5 (Haarlem z.j.).
2. Piet Emmer, *De Nederlandse slavenhandel, 1500-1850* (Amsterdam 2003); D. Eltis, *The rise of African slavery in the Americas* (Cambridge 2000).
3. E. Williams, *Capitalism and Slavery* (Londen 1964, eerste druk 1944); R. Blackburn, *The Making of New World Slavery* (New York 1997); Armand Zunder, *Herstelbetalingen* (Den Haag 2010); Kwame Nimako en Glenn Willemsen, *The Dutch Atlantic. Slavery, Abolition and Emancipation* (Londen 2011) 185.
4. Matthias van Rossum en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel,' *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History* 9:1 (2012) 3-29. Omrekening aan de hand van gemiddelde lonen (aangehouden 250 gulden per jaar voor de vroegmoderne periode; en een gemiddelde bruto jaarsalaris in 2021 van 44 800 euro); dat levert een factor 179,2 op. Een omrekening met het gemiddelde bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking zou tot een vrijwel eenzelfde inschatting leiden: als we voor de periode 1700-1800 een gemiddelde van 275 gulden aanhouden, en dat vergelijken met het per capita bbp van 45 800 euro in 2021, leidt dit tot een factor 166,5.
5. Gerhard de Kok, 'Cursed Capital. The Economic Impact of the Transatlantic Slave Trade on Walcheren around 1770,' *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History* 13:3 (2016) 1-27; Felicia Fricke, 'Productie en handel van glazen kralen in Amsterdam,' in: Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (red.), *Slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2019) 257-263; Merel Blok, 'Schiedam en het Atlantische slavernijverleden,' *Schiedams Historisch Jaarboek* (2021) 16-37.
6. Tamira Combrink, 'Slave-Based Coffee in the Eighteenth Century and the Role of the Dutch in Global Commodity Chains,' *Slavery & Abolition* 42:1 (2021) 15-42; Karwan Fatah-Black, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank*

en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863 (Leiden 2022); Gerhard de Kok, Pepijn Brandon, Patrick van der Geest, Gabriëlle La Croix, Henk Looijesteijn, Brecht Nijman en Daniël Tuik, 'Het slavernijverleden van historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen,' (Amsterdam 2022); Karin Lurvink, 'The Insurance of Mass Murder. The Development of Slave Life Insurance Policies of Dutch Private Slave Ships, 1720–1780,' *Enterprise & Society* 21:1 (2020) 210-238; Gerhard de Kok, 'De koloniale impact. Industrie en financiële dienstverlening,' in: Gert Oostindie (red.), *Het koloniale verleden van Rotterdam* (Amsterdam 2020) 91-144.
7. Tamira Combrink, 'Rhine Trade in Slave-Based Commodities in the Eighteenth Century,' TSEG/ *The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 19:2 (2022) 95–120.
8. Literatuurverwijzingen naar het onderliggende onderzoek zijn te vinden in: Tamira Combrink en Matthias van Rossum, 'Introduction. The Impact of Slavery on Europe – Reopening a Debate,' *Slavery & Abolition* 42:1 (2021) 1-14.

29. De koloniale winsten van de prinsen van Oranje – Raymund Schütz

1. Met dank aan Gert Oostindie, Jan L. van Zanden en Michiel Schwartzenberg.
2. M. Witteveen, *Reinier Pauw en Amsterdam. De macht van een man en een stad* (Amsterdam 2022) 9-10; M. van Rossum, 'De VOC, van Amsterdam naar Azië,' in: Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 52-61.
3. Johan van Helleman, 'Financiële verantwoording door de VOC,' *Management Control & Accounting (MCA)*, nr. 2, (april 2011) 27-31.
4. Met deze methode kan dus een indicatie gegeven worden van de eigentijdse waarde van inkomens en investeringen door deze om te rekenen met een factor 179,2. Deze methode aan de hand van gemiddelde inkomens geeft een beter beeld dan een omrekening aan de hand van de verandering waarde van munteenheden (zoals mogelijk is via: https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php). Een omrekening is ook mogelijk via het gemiddelde bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking. Dit zou tot vrijwel eenzelfde inschatting leiden: als we voor de periode 1700-1800 een gemiddelde van 275 gulden aanhouden, en dat vergelijken met het per capita bbp van 45 800 euro in 2021, leidt dit tot een factor 166,5.
5. Archief van A. en G. van Vredenburgh, Nationaal Archief (NA), 1.10.83, inventarisnummer 8; Archief van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1.04.02, NA, inventarisnummer 50.
6. Correspondentie tussen de participanten en de stadhouder, brief d.d. 30 september 1750. Archief van Stadhouderlijke Secretarie, 1.01.50, NA, inventarisnummer 1195.
7. H. den Heijer, *De geoctrooieerde compagnie*, *Ars Notariatus* 128 (Deventer 2010) 54.
8. W.E.H. Winkels, *Publicatiën en verordeningen betrekkelijk Surinam*, res. 26 november 1749 (Paramaribo 1816).
9. Memorie van Raaden en Rekenmeesters der Erfgoederen van den Prinse van Oranje en Nassau, overgeleverd aan de Fransche Repreasentanten in Den Haage, den 9. Februarij 1795, bijlage B in: Cornelis Van der Aa, *Geschiedenis van de jongstgeëindigden oorlog 1793-1803, derde deel* (Amsterdam 1803) 316; *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, vierde deel*, tweede stuk (Leiden 1769) 1350.
10. J. Haverkamp, *'s Lands verydelde hoope ter geheugenisse der ingezetenen vertoont in een kort begrip der historie van het leven van Willem Karel Hendrik Friso* (Amsterdam 1853) 55.

Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: bevindingen – Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent

1. *Trouw*, 5 april 2023.
2. *Algemeen Dagblad*, 20 december 2022.

Kaderteksten

Methode: archeologie – Felicia Fricke

1. Zie onder meer: David R. Carlson en Amy Jordan, 'Visibility and Power. Preliminary Analysis of Social Control on a Bandanese Plantation Compound, Eastern

Indonesia,' *Asian Perspectives. Journal of Archaeology for Asia and the Pacific*, 52(2) (2013) 213–243; Felicia Fricke et al. 'Delayed physical development in a first generation enslaved African woman from Pietermaai, Curaçao,' *International Journal of Osteoarchaeology*, 30(1) (2019) 43–52; Brent Sinclair-Thomson en Sam Challis, 'Runaway slaves, rock art and resistance in the Cape Colony, South Africa,' *Azania. Archaeological Research in Africa*, 55(4) (2020) 475–491; Cheryl White, 'Archaeological investigation of Suriname Maroon ancestral communities,' *Caribbean Quarterly*, 55(2) (2009) 65–88.

2. Zie onder meer: Julie M. Schablitsky et al., 'Ancient DNA analysis of a nineteenth century tobacco pipe from a Maryland slave quarter,' *Journal of Archaeological Science*, 105 (2019) 11–18.

Belast koloniaal verleden – Anne-Marieke van Schaik

1. J. Mellegers, 'Public Finance of Indonesia 1817-1940,' datafiles IISG, copy of revenues.
2. F. Metry, *De geschiedenis van de belastingen in de kolonie Curaçao en de Nederlandse Antillen*, (Curaçao 2006) 56, 77, 83, 107, 108, 110-112, 115-117, 120, 122; de belastingen heten in-, uit- of doorvoerrecht, accijns op roerende goederen of '50e penning op slaven, beesten en andere goederen'. De belasting wordt geheven in procenten of pesos.
3. Matthias van Rossum en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel,' in: TSEG, *The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 9(1) (2012) 3–29.

Slavernij in Nederland? – Mark Ponte

1. Pieter Bernagie, *De belachelijke jonker en Studente-leven* (1882), oorspronkelijk uitgegeven in 1683.
2. Esther Schreuder, *Cupido en Sideron, Twee Moren aan het hof van Oranje* (Amsterdam 2017).
3. Leendert van der Valk, 'Jongens van goeden begrijpe,' *De Groene Amsterdammer*, nr. 25, (22 juni 2022).
4. Mark Ponte, 'Zwarte vrouwen in het midden van de zeventiende eeuw,' in: Maarten Hell (red.), *Amstelodamum. Alle Amsterdamse Akten. Ruzie, rouw en roddels bij de notaris, 1578-1915* (Amsterdam 2022) 130-143.

Zwarte Hollanders / Kanteljaar 1873 – Martin Bossenbroek

1. Martin Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992); W.M.J. van Kessel, *Zwarte Hollanders. Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2005); Griselda Molemans en Armando Ello, *Zwarte huid, Oranje hart. Afrikaanse KNIL-nazaten in de diaspora* (Zwolle 2010).
2. M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het Moderne Imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985); Paul van 't Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1980); J. Woltring, *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Tweede periode, eerste deel, 1871-1874* (Den Haag 1962).

De koloniale collecties van de stadhouders Willem IV en Willem V – Marie Christine van der Sman

1. S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795* (1974-1976, 3 dln); Lunsingh Scheurleer, 'De Stadhouderlijke verzamelingen,' *150 Jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet* (1967); J. van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen* (2000).

Literatuurlijst

A

'Adres der Synode,' *Tijdschrift uitgegeven van wege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij* 4 (1858-1859).

Aa, Cornelis Van der, *Geschiedenis van de jongstgeëindigden oorlog 1793-1803, derde deel* (Amsterdam 1803).

Adams, J., *The Familial State. Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca 2005).

Allen, Rose Mary, *Di ki manera? A Social History of Afro-Curaçaoans, 1863-1917* (Amsterdam 2007).

Alofs, Luc, *Slaven zonder plantage* (Oranjestad / Aruba 1996).

Anderson, David en David Killingray (red.), *Policing the Empire. Government, Authority and Control, 1830-1940* (Manchester 1992).

Antunes, Cátia, 'From binary narratives to diversified tales. Changing the paradigm in the study of Dutch colonial participation,' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131:3 (2018) 393-407.

Arasaratnam, S., 'Slave Trade in the Indian Ocean in the seventeenth century,' in: K.S. Mathew, red., *Mariners, Merchants and Oceans. Studies in Maritime History* (Nieuw-Delhi 1995) 195-208.

Arnold, David, *Police Power and Colonial Rule. Madras 1859-1947* (Delhi 1986).

B

Baay, Reggie. *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2008).

Baay, Reggie, *Daar werd wat gruwelijks verricht* (Amsterdam 2015).

Baay, Reggie, 'De stille afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië,' *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 326-334.

Baetens, Eddy en Charles do Rego, *Het verhaal van een plantage* (Willemstad 2009).

Beckert, Sven, *Empire of Cotton. A Global History* (New York 2015).

Beckles, Hilary, De Keti Koti-lezing 2021, (30 juni 2021): www.youtube.com/watch?v=uWFe4t3FPZU.

Bender, Thomas, Laurent Dubois en Richard Rabinowitz, *Revolution! The Atlantic World Reborn* (New York 2011).

Berlin, Ira en Leslie Harris, *Slavery in New York* (New York 2005).

Bernagie, Pieter, *De belachelijke jonker en Studenteleven* (1882), oorspronkelijk uitgegeven in 1683.

Beukers, Eelco en Stephan Klein, *Memo. Bovenbouw vwo* (Den Bosch 2011).

Bickers, Robert, *Empire Made Me. An Englishman Adrift in Shanghai* (Londen 2004).

Biekman, Barryl A. (Civil Society Speaker), *General Assembly of the United Nations*: www.un.org/pga/69/101214_statement-biekman (14 december 2014).

Bindman, David en Henry Louis Gates (red.), *The Image of the Black in Western Art, Volume IV. From the American Revolution to World War I, Part 2. Black Models and White Myths. New Edition* (Cambridge 2012).

Blackburn, R., *The Making of New World Slavery* (New York 1997).

Blakely, Allison, *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society* (Bloomington 1993).

Bloembergen, Marieke, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009).

Blok, Merel, 'Schiedam en het Atlantische slavernijverleden,' *Schiedams Historisch Jaarboek* (2021) 16-37.

Bosma, Ulbe, *The Making of a Periphery. How Island Southeast Asia became a Mass Exporter of Labor* (2019).

Bossenbroek, Martin, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992).

Brandon, Pepijn en Karin Lurvink, '"With the Power of Language and the Force of Reason". An Amsterdam Banker's Fight for Slave Owners' Compensation,' *Navigating History. Economy, Society, Knowledge and Nature. Essays in Honour of Prof. Dr. C.A. Davids* (Leiden / Boston 2018) 228-248.

Breman, Jan, 'Control of Land and Labour in Colonial Java. A Case Study of Agrarian Crisis and Reform During the First Decades of the Twentieth Century,' *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde* 101 (Dordrecht 1983) 5-22.

Breman, Jan, 'Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's oostkust in het begin van de twintigste eeuw,' *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor*

Taal-, Land- en Volkenkunde 123 (Dordrecht 1987).
Breman, Jan, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid. Het Preangerstelsel van gedwongen koffieteelt op Java*. (Amsterdam 2010).
Breman, Jan, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kroniek* (Amsterdam 2021).
Brenneker, Paul, *Sambumbu. Volkskunde van Curaçao, Aruba en Bonaire* (Curaçao 1971).
Broek, Aart G., *De geschiedenis van de politie op de Nederlandse Caribische eilanden, 1839-2010. Geboeid door macht en onmacht* (Amsterdam 2011).
Bruijn, Jaap R., Femme S. Gaastra, Henk J. den Heijer en Alexander H.G. Rinnooy Kan, *Roemrucht verleden. De Staten-Generaal en de VOC* (Den Haag 2002).
Bruijne, Ad de en Aart Schalkwijk, *Van Mon Plaisir tot Ephraimzegen. Welstand, etniciteit en woonpatronen in Paramaribo* (Amsterdam 1997).
Bruin, Ron de en Meereke Bosua, *Geschiedenis geven. Praktische vakdidactiek en vakinhoud voor het basisonderwijs* (Assen 2021).
Buddingh, Hans en Yulia Knol, *De geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 2012).
Buist, Marten G., *At spes non fracta. Hope & Co. 1770-1815* (Den Haag 1974).
Buwalda, Hester, *Wat is dialoog? Een onderzoek naar de praktijk van de interculturele dialoogbenadering en hoe deze zich verhoudt tot de dialoogbenadering van filosoof Isaacs.* (Masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek Utrecht 2020).

C

Cain, Artwell, 'Slavery and Memory in the Netherlands. Who Needs Commemoration?,' *Journal of African Diaspora Archaeology and Heritage* 4(3) (2015) 227-242.
Campen, J. van, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen* (2000).
CARICOM. 'CARICOM Ten Point Plan for Reparatory Justice – CARICOM,' *caricom*, 10 juli 2020: caricom.org/caricom-ten-point-plan-for-reparatory-justice.
Chakraborty, Titas, 'Slave Trading and Slave Resistance in the Indian Ocean World. The Case of Early Eighteenth-Century Bengal,' *Slavery & Abolition* 40, 4 (2019) 706-726.
Chakraborty, Titas, 'The Household Workers of the East India Company Ports of Pre-Colonial Bengal,' *International Review of Social History* (2019) 1-23.
Chaves, M.F. Fernández, 'Manuel Caldeira y la trata de esclavos en el Caribe, 1556-1562,' *Sometidos a esclavitud. Los africanos y sus descendientes en el Caribe hispano.* C. Naranjo Orovio (Santa Marta 2021) 47-88.
Chijs, J.A. van der (red.), *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, 1602-1811 I* (Batavia / Den Haag 1885).
Clayton, L., 'Bartolomé de las Casas and the African Slave Trade,' *History Compass* 7(6) (2009) 1526-1541.
Combrink, Tamira en Matthias van Rossum, *Slavery & Abolition* 42:1 (2021).
Combrink, Tamira, 'Rhine Trade in Slave-Based Commodities in the Eighteenth Century,' *TSEG/ The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 19:2 (2022) 95–120.
Cooper, Frederick en Ann Stoler (red.), *Tension of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley 1997).
Crosby, Alfred, *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492* (Greenwood 2003).
Cwik, Christian, *The Rise of Jewish Merchants Capitalists in the Caribbean. The Triangulation of Barbados, Jamaica and Curaçao*, University of the West Indies (Trinidad & Tobago 2016).

D

Dalhuisen, Leo (red.), *Sprekend verleden. Deel 3 boek II* (Haarlem 1987).
Deelnemer aan de Reparation Summit in New York in 2015, interview door auteur, 14 juni 2018, interview Dataset 'Narrated (In)Justice': https://doi.org/10.17026/dans-ze8-yg84.
Dewulf, Jeroen, *The Pinkster King and the King of Kongo. The Forgotten History of America's Dutch-Owned Slaves* (Jackson 2017).
Dijk, Wil O., 'The Dutch Trade in Asian Slaves. Arakan and the Bay of Bengal, 1621–65. An End of History?,' *Newsletter of The International Institute for Asian Studies*, (Den Haag 2008) 46.
Dijksma, Sharon, speech 23 februari 2022, Janskerk, Utrecht: https://www.youtube.com/watch?v=nj1if04o5ls.
Donnet, F., 'Les Anversois aux Canaries, un voyage mouvementé au XVIe siècle,' *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers* 18-19 (1895-1896) 276-311, 202-365.
Dorsey, Joseph C., *Slave Traffic in the Age of Abolition, Puerto Rico, West Africa and the Non-Hispanic Caribbean*, 1815-1859 (2003).
Drossaers, S.W.A. en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van*

de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795 (1974-1976, 3 dln).

E

EenVandaag, 'Onderzoek koloniale geschiedenis: slavernijverleden,' oktober 2021.
Ekama, Kate, 'Just Deserters. Runaway Slaves from the VOC Cape, c. 1700-1800,' *Desertion in the Early Modern World. A Comparative History* (Londen 2016) 161-186.
Eltis, D., *The rise of African slavery in the Americas* (Cambridge 2000).
Emmanuel, Isaac en Suzanne A. Emmanuel, *History of the Jews of the Netherlands Antilles*, 1970, deel 1, 77; *The Alvares Correa Families of Curaçao and Brazil* (Parijs 1965).
Emmer, Piet, *De Nederlandse Slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2000).
Engels, Miesje en Mark de Rouw, *Tijd voor geschiedenis, 2 vwo* (2019) 5.2.
Espersen, Ryan, *'Better than We'. Landscapes and Materialities of Race, Class, and Gender in Pre-Emancipation Colonial Saba, Dutch Caribbean* (proefschrift, Universiteit Leiden 2017).
Espersen, Ryan, '"Fifty Shades of Trade". St. Thomas during the early 19th Century,' *New West Indian Guide* 94 (2019) 41-68.

F

Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863* (Leiden 2022).
Fleischer, Alette en Bart Krieger, *Gilded Splendor. The pendules au Bon Sauvage & au Noir Enchaîné. Iconography of the pendules au noir in the Parnassia Collection* (Edam 2022).
Foote, Thelma Wills, *Black and White Manhattan. The History of Racial Formation in Colonial New York City* (Oxford 2004).
Fortuyn, Pim, *De puinhopen van acht jaar Paars* (2002).
Fricke, Felicia, 'Productie en handel van glazen kralen in Amsterdam,' in: Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (red.), *Slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-Onderzoek* (Amsterdam 2019) 257-263.
Fricke, Felicia, *The Lifeways of Enslaved People in Curaçao, St. Eustatius, and St. Maarten/St. Martin. A Thematic Analysis of Archeological, Osteological, and Oral Historical Data* (Kent 2019).
Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf* (Nijmegen 1995).

G

Galen, S.E.A. van, *Arakan and Bengal. The Rise and Decline of the Mrauk U Kingdom (Burma) from the Fifteenth to the Seventeenth Century AD* (proefschrift, Universiteit Leiden 2008).
Gelderblom, Oscar, Abe de Jong, en Joost Jonker, 'The Formative Years of the Modern Corporation. The Dutch East India Company VOC, 1602-1623,' *The Journal of Economic History* 73:4 (2013) 1050-1076.
Gerding, Pearl I., *Op weg naar grotere hoogten. Een geschiedenis van een kerk* (Paramaribo 2019 [vernieuwde editie]).
Geugten, Tom van der (red.), *Geschiedeniswerkplaats. 2 vmbo* (Groningen 2019).
Geugten, Tom van der (red.), *Geschiedeniswerkplaats. Bovenbouw vwo* (Groningen 2018).
Geugten, Tom van der (red.), *Geschiedeniswerkplaats. Werkboek 2 vwo* (Groningen 2019).
Gfcnieuws.com, 'Dekolonisatie Surinaams onderwijs in alle rust,' 22 augustus 2022: https://surinamenieuwscentrale.com/dekolonisatie-surinaams-onderwijs-alle-rust.
Goodfriend, Joyce, 'Burghers and Blacks. The Evolution of a Slave Society At New Amsterdam,' *New York History* 59 (1978) 129-30.
Goodfriend, Joyce, 'Black Families in New Netherland,' *A Beautiful and Fruitful Place*, red. Nancy McClure Zeller (Albany 1991).
Goodfriend, Joyce, *Before the Melting Pot. Society and Culture in Colonial New York City, 1644-1730* (Princeton 1992).
Gready, Paul en Simon Robins, 'From Transitional to Transformative Justice. A New Agenda for Practice,' *The International Journal of Transitional Justice* 8(3) (2014) 339-361.
Greene, J.P., *Negotiated Authorities. Essays in Colonial Political and Constitutional History* (Charlottesville 1994).
Groen, Petra e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (2021).
Grovestins, Willem van en W. Boey, *Rapport betreffende het Eiland Curaçao. ara Verspreide West-Indische stukken 972* (Den Haag 1791).
Guadeloupe, Francio, 'Reparaties als een

hedendaagse uiting van de permanente revolutie. Een standpunt,' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 129(4) (2014) 106-117.

H

Hägerdal, Hans, 'Warfare, Bestowal, Purchase. Dutch Acquisition of Slaves in the World of Easter Indonesia, 1650-1800,' *Slavery & Abolition* 43, nr. 3 (2022) 553-573.

Harris, Leslie M., *In the Shadow of Slavery. African Americans in New York City*, 1626-1863 (Chicago 2003).

Hart, M.C. 't, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics, and Finance during the Dutch Revolution* (Manchester 1993).

Haverkamp, J., *'s Lands verydelde hoope ter geheugenisse der ingezetenen vertoont in een kort begrip der historie van het leven van Willem Karel Hendrik Friso* (Amsterdam 1853).

Haviser, Jay, 'The First Bonaireans,' *Archaeological-Anthropological Institute of the Netherlands Antilles* (Curaçao 1991).

Heijer, Henk den, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994).

Heijer, Henk den, *De geoctrooieerde compagnie*, *Ars Notariatus* 128 (Deventer 2010).

Helleman, Johan van, 'Financiële verantwoording door de VOC,' *Management Control & Accounting (MCA)*, nr. 2, (april 2011) 27-31.

Hira, Sandew, *Van Priary tot en met de Kom, de geschiedenis van het verzet in Suriname 1630-1940* (Rotterdam 1982).

Höfte, Rosemarijn, *Plantation Labor after the Abolition of Slavery. The Case of Plantation Marienburg (Suriname), 1880-1940* (Gainsville 1987).

Hondius, Dienke, Nancy Jouwe, Dineke Stam, Jennifer Tosch, *Geschiedenissen van Nederlands New York/Dutch New York Histories. Connecting African, Native American and Slavery Heritage* (Volendam 2017).

Honings, Rick, Coen van 't Veer en Jacqueline Bel (red.), *De postkoloniale spiegel. De Nederlands-Indische letteren herlezen* (Leiden 2021).

Hoogstraten, Samuel van, *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst. Anders de zichtbaere werelt* (1678).

Hoonhout, Bram, *Borderless Empire. Dutch Guiana in the Atlantic World, 1750–1800* (Athens 2020).

Hulsman, L., 'Brazilian Indians in the Dutch Republic. The Remonstrances of Antonio Paraupaba to the States General in 1654 and 1656,' *Itinerario* 29:1 (2005) 51-78.

I

Irigoin, A. en R. Grafe, 'Bargaining for Absolutism. A Spanish Path to Empire and Nation Building,' *Hispanic American Historical Review* 88:2 (2008) 173-209.

J

Jagdew, Eric, *Vrede te midden van oorlog in Suriname. Inheemsen, Europeanen, Marrons en vredesverdragen 1667-1863* (Proefschrift, Anton de Kom Universiteit van Suriname 2014).

Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

Janse, Maartje, 'Representing distant victims. The emergence of an ethical movement in Dutch colonial politics, 1840-1880,' *BMGN – Low Countries Historical Review*, 128-4 (2013).

Jones, Eric, *Batavia and Colombo. The Ethnic and Spatial Order of Two Colonial Cities 1600-1800* (Proefschrift, Universteit Leiden 1996).

Jones, Eric, *Wives, Slaves, and Concubines A History of the Female Underclass in Dutch Asia* (Ithaca 2011).

Jones, Guno, 'In de Schaduw van Politieke Erkenning,' *De slavernij in Oost en West* (Amsterdam 2020).

Jong, Caroline de, *Inheemsen aan de Corantijn 1900 voor Chr.-1900 na Chr. De historische inheemse bewoning van de Corantijnrivier in West-Suriname*. Eindrapport (2007).

Jong, Jan de, *Van batig slot naar ereschuld. Een onderzoek naar de ideeën over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië in de negentiende eeuw* (Groningen 1982).

Jonker, Joost, 'De vroege geschiedenis van de firma Insinger & Co.,' *Jaarboek Amstelodamum* 94 (2002) 110-131.

Jonker, Joost, 'Roeien tegen de stroom, 1813-1860. De geschiedenis van Insinger & Co,' *Jaarboek Amstelodamum* 96 (2004) 135-155.

Jouwe, Nancy in Brandon et. al, *De slavernij in oost en west. Het Amsterdam onderzoek* (2020).

Julius Scott, '"Negroes in Foreign Bottoms", Sailors, Slaves and Communication,' *Origins of the Black Atlantic, Rewriting Histories*, Laurent Dubois en Julius Scott (red.) (2010) 69-98.

K

Kals, Jan Willem, *De nuttige en noodige bekeeringe der heidenen in Suriname en Berbices* (Leeuwarden 1759).

Kanumoyoso, Bondan, *Beyond the City Wall. Society and Economic Development in the Ommelanden of Batavia, 1684-1740* (Proefschrift, Universiteit Leiden 2011).

Kars, Marjoleine, *Bloed in de Rivier. Het ongekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 2021).

Kempen, Michiel van, *Surinaamse schrijvers en dichters* (Amsterdam 1989).

Kesler, C.K., 'Willem Usselincx en de oprichting van de Westindische Compagnie,' *De West-Indische Gids* 3:1 (1921) 65–78.

Kessel, Ineke van, 'West African Soldiers in the Dutch East Indies. From Donkos to Black Dutchmen,' *Transactions of the Historical Society of Ghana* n.s., nr. 9 (2005) p. 41-60.

Kessel, W.M.J. van, *Zwarte Hollanders. Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië,* (Amsterdam 2005).

Keye, Ottho, *Het waere onderscheyt tusschen koude en warme landen* (Den Haag 1659).

Klinkers, Ellen, 'De strijd gaat door. Creools verzet na de afschaffing van de slavernij,' in: Peter Meel en Hans Ramsoedh, *Ik ben een haan met een kroon op mijn hoofd. Pacificatie en verzet in koloniaal en postkoloniaal Suriname* (Amsterdam 2007) 136-139.

Klinkers, Ellen, *De geschiedenis van de politie in Suriname, 1863-1975* (Amsterdam 2011).

Klooster, Wim en Gert Oostindie, *Realm between Empires. The Second Dutch Atlantic* (Ithaca 2018).

Klooster, Wim, *Curaçao as a Transit Center to the Spanish Main and the French West Indies* (2014).

Klooster, Wim, *The Dutch Moment. War, Trade, and Settlement in the Seventeenth-Century Atlantic World* (Ithaca 2016).

Knaap, Gerrit en Heather Sutherland, *Monsoon Traders. Ships, Skippers and Commodities in Eighteenth-Century Makassar* (Leiden 2004).

Knaap, Gerrit, 'Slavery in the Dutch Colonial Empire in Southeast Asia. Seventeenth Century Amboina Reconsidered,' *Slavery & Abolition*, 43, nr. 3 (2022) 499-516.

Koekkoek, R., 'Envisioning the Dutch Imperial Nation-State in the Age of Revolutions,' *The Dutch Empire between Ideas and Practices, 1600-1900* (Cham 2019) 135-157.

Kok, Gerhard de, 'Cursed Capital. The Economic Impact of the Transatlantic Slave Trade on Walcheren around 1770,' TSEG/*Low Countries Journal of Social and Economic History* 13:3 (2016) 1-27.

Kok, Gerhard de, 'De koloniale impact. Industrie en financiële dienstverlening,' in: Gert Oostindie (red.), *Het koloniale verleden van Rotterdam* (Amsterdam 2020) 91-144.

Kok, Gerhard de, Pepijn Brandon, Patrick van der Geest, Gabriëlle La Croix, Henk Looijesteijn, Brecht Nijman en Daniël Tuik, *Het slavernijverleden van historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen* (Amsterdam 2022).

Kol, Henri van, *Een noodlijdende kolonie* (Amsterdam 1901).

Kolfin, Elmer en Epco Runia, *Zwart in Rembrandts tijd* (Zwolle / Amsterdam 2020).

Kooij, Kees van der en Marjan de Groot-Reuvekamp, *Geschiedenis & samenleving. Kennisbasis inhoud en didactiek* (Assen 2021).

Kruis, Milicent (red.), *Wijzer! Geschiedenis. Groep 8* (Groningen 2014).

Kuitenbrouwer, M., *De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief* (1978).

Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het Moderne Imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985).

L

Lachman, Naomi, *De meerstemmigheid van ons gedeelde verleden. Een intergenerationeel onderzoek naar de betekenis en doorwerking van het slavernijverleden in verschillende generaties en hoe dit zich verhoudt tot het publieke debat over slavernijexcuses.* (Masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek Utrecht 2021).

Laffoon, L. Jason, Ryan Espersen en Haley Mickleburgh, 'Life History of an Enslaved African. Multiple Isotope Evidence for Forced Childhood Migration from Africa to the Caribbean and Associated Dietary Change, *Archeometry* 60 (2) 350-365.

Lamur, Humphrey E., *The Production of Sugar and the Reproduction of Slaves at Vossenburg Suriname 1705-1863* (Amsterdam 1987).

Langenfeld, Els, *Verhalen uit het verleden dl. 2* (De Curaçaosche Courant 2010).

Lanzing, Fred, 'Enkele beelden en feiten,' *Indische Letteren* 19 (2004) 53.

Laplante, Lisa, 'Just Repair,' *Cornell International Law Journal* 48 (2015) 513-578.

Linde, Johan M. van der, *Het visioen van Herrnhut*

en het apostolaat der Moravische Broeders in Suriname 1735-1863 (Paramaribo 1956).
Linde, Johan M. van der, *Surinaamse suikerheren en hun kerk* (Wageningen 1966).
Linde, Johan M. van der, *Jan Willem Kals 1700-1781. Leraar der hervormden, advocaat van indiaan en neger* (Kampen 1987).
Lurvink, Karin, 'The Insurance of Mass Murder. The Development of Slave Life Insurance Policies of Dutch Private Slave Ships, 1720–1780,' *Enterprise & Society* 21:1 (2020) 210-238.
Lyna, D. en L. Bulten, 'Classifications at Work. Social Categories and Dutch Bureaucracy in Colonial Sri Lanka,' *Itinerario* 45:2 (2021) 252–278.

M

Maarseveen, van, *Briefwisseling van Nicolaas Pierson,* 309. Pierson aan Van Houten, 30 november 1871 (Amsterdam 1993).
Maier, Henk, 'Nederlands-Indië en het Maleis,' in: Kees Groeneboer, *Koloniale taalpolitiek in Oost en West. Nederlands-Indië, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba* (Amsterdam 1997) 13-54.
Martis, Adi, *De geschiedenis van Aruba tot 1816* (Volendam 2018).
Maskiell, Nicole, B*ound by Bondage. Slavery and the Creation of a Northern Gentry* (Ithaca / Londen 2022).
Masters, A., 'A Thousand Invisible Architects. Vassals, the Petition and Response System, and the Creation of Spanish Imperial Caste Legislation,' *Hispanic American Historical Review* 98:3 (2018) 377-406.
Mbeki, Linda en Matthias van Rossum, 'The Private Slave Trade in the Dutch Indian Ocean World. A Study Into the Networks and Backgrounds of Slavers and the Enslaved in South Asia and South Africa,' *Slavery and Abolition* 38 (2017) 95–116.
Mellegers, J., 'Public Finance of Indonesia 1817-1940,' datafiles IISG, copy of revenues.
Met de kracht van de voorouders, Nationaal Trans-Atlantisch Slavernijmuseum (Amsterdam 2021).
Metry, F., *De geschiedenis van de belastingen in de kolonie Curaçao en de Nederlandse Antillen*, (Curaçao 2006).
Meuwese, Mark, *Brothers in Arms, Partners in Trade Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World, 1595-1674* (Leiden / Boston 2012).
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. 'Advies Dialooggroep Slavernijverleden "Ketenen van het Verleden",' *Rapport | Rijksoverheid.nl*, 8 maart 2023: www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/07/01/adviescollege-dialoogroep-slavernijverleden-presenteert-eindrapport-ketenen-van-het-verleden.
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Kerndoelenboekje basisonderwijs,' *Rapport | Rijksoverheid.nl*, 30 maart 2022: www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2006/04/28/kerndoelenboekje.
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 'Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs,' *Besluit | Rijksoverheid.nl*, 25 november 2022: www.rijksoverheid.nl/documenten/besluiten/2010/09/17/kerndoelen-onderbouw-voortgezet-onderwijs.
Modest, Wayne, 'Slavernij En Kolonialisme in Museale Tentoonstellingen,' *De slavernij in Oost en West* (Amsterdam 2020).
Molemans, Griselda en Armando Ello, *Zwarte huid, Oranje hart. Afrikaanse KNIL-nazaten in de diaspora* (Zwolle 2010).
Monteiro, Carolina, '"Verlos ons van deze verdorven mensen," schreven de oorspronkelijke inwoners van Brazilië,' *de Volkskrant* 15 augustus 2022: https://www.volkskrant.nl/kijkverder/2022/ons-koloniale-verleden/verlos-ons-van-deze-verdorven-mensen-schreven-de-oorspronkelijke-bewoners-van-brazilie~v546010/.
Mosterman, Andrea C., '"I Thought They Were Worthy". A Dutch Reformed Church Minister and His Congregation Debate African American Membership in the Church,' *Early American Studies* 14, nr. 3 (2016) 610–16.
Mosterman, Andrea C., *Spaces of Enslavement. A History of Slavery and Resistance in Dutch New York* (Ithaca / Londen 2021).
Mout, M.E.H.N. (red.), *Plakkaat van Verlatinge* (Groningen 2006).

N

Nandoe, Vinod, 'Coronie wil zijn zoet water terug,' *Nickerie Suriname*, 25 mei 2016: www.nickeriesuriname.com/nieuws/coronie-wil-zijn-zoet-water-terug.
Netscher, Frans, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889).

Netscher, P.M., *Geschiedenis van de koloniën Essequebo, Demerary, en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot op onzen tijd* (Den Haag 1888).
NH Nieuws, 'Burgemeester Zaanstad roept kabinet op tot "excuses" voor slavernijverleden': www.nhnieuws.nl/nieuws/227253/burgemeester-zaanstad-roept-kabinet-op-tot-excuses-voor-slavernijverleden.
Niemeijer, Henk, *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725* (Almelo 1996).
Niemeijer, Henk, *Batavia. Een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2005).
Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, vierde deel, tweede stuk (Leiden 1769).
Nimako, Kwame en Glenn Willemsen, *The Dutch Atlantic. Slavery, Abolition and Emancipation* (Londen 2011).
Nimako, Kwame, Mano Delea en Mitchell Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten. Het parlementair debat rondom de afschaffing van de slavernij* (Amsterdam 2020).
Noorlander, D.L., 'Reformers in the Land of the Holy Cross. The Calvinist Mission in Dutch Brazil and the Portuguese Uprising of 1645,' *Journal of Early American History* 6 (2016) 169-195.
Noorlander, D.L., *Heaven's Wrath. The Protestant Reformation and the Dutch West India Company* (Ithaca / Londen 2019).
NOS. 'Aboutaleb: kabinet moet excuses aanbieden voor slavernijverleden,' NOS, 30 juni 2018: nos.nl/artikel/2239224-aboutaleb-kabinet-moet-excuses-aanbieden-voor-slavernijverleden.
Novem, *Wereld in wording 2* (Den Haag 1959).

O

O'Callaghan, E.B., *Census of Slaves*, 1755 (New York 1850).
Odegard, E., '1652. Het overspel van Henricus Torquinius en Maria Wens,' *Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2022).
Odegard, E., *Graaf en Gouverneur. Nederlands-Brazilië onder het bewind van Johan-Maurits van Nassau-Siegen, 1636-1644* (Zutphen 2022).
Oest, E.W. van der, 'The Forgotten Colonies of Essequibo and Demerara, 1700-1814,' in: Victor Enthoven en Johannes Postma (red.), *Riches from Atlantic Commerce. Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585-1817* (Leiden 2003) 323-361.
Oostindie, Gert, 'Explaining Dutch Abolition,' *Fifty Years Later Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995) 1-25.
Oostindie, Gert, *Het paradijs overzee. De Nederlandse Caraïben en Nederland* (Amsterdam 1997).
Oostindie, Gert, *Het verleden onder ogen. Herdenking van de slavernij* (Amsterdam 1999).
Oostindie, Gert, *Facing up to the Past. Perspectives on the Commemoration of Slavery from Africa, the Americas and Europe* (Kingston 2001).
Oostindie, Gert, *De parels en de kroon. Het Koningshuis en de koloniën* (Amsterdam 2006).
Oostindie, Gert, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010).
Oostindie, Gert, Jan Lucassen en Ulbe Bosma, 'Introduction. Postcolonial Migrations and Identity Politics. Towards a Comparative Perspective,' in: *Postcolonial Migrants and Identity Politics* 18 (New York / Oxford 2022) 1–22.

P

Paula, A.F., *'Vrije' slaven. Een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten, 1816-1863* (Zutphen 1993).
Penn, Nigel, *The Forgotten Frontier. Colonist and Khoisan on the Cape's Northern Frontier in the 18th Century* (Ohio 2005) Parts I and II.
Phelan, J.L., 'Authority and Flexibility in the Spanish Imperial Bureaucracy,' *Administrative Science Quarterly* 5:1 (1960) 47-65.
Pieterse, Jan Nederveen, *Wit over Zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (2008); Esther Schreuder, *Black is Beautiful* (Zwolle 2010).
Pik, J.W., *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (2e druk, Zwolle 1919).
Pons, F. Moya, *History of the Caribbean* (2007).
Ponte, Mark, 'Zwarte vrouwen in het midden van de zeventiende eeuw,' in: Maarten Hell (red.), *Amstelodamum. Alle Amsterdamse Akten. Ruzie, rouw en roddels bij de notaris, 1578-1915* (Amsterdam 2022) 130-143.
Prakash, Om, 'European Trading Companies and Merchants of Bengal 1650-1725,' *Indian Economic and Social History Review* 1, 3 (1964) 37-63.
Price, Richard en Sally Price, *Two evenings in Saramaka.* (Chicago / Londen 1991)

R

Raben, Remco, 'Kijken met de achterkant. Tot slaaf gemaakten binnen en buiten beeld,' *Slavernij herbezien. Visuele bronnen over slavernij in de Indonesische archipel en de Indische Oceaan* (Edam 2021) 27-32.

Ramautar, Anoeradha, *Boedelproblematiek in Suriname. Over vereffening van tot een onverdeelde of onbeheerde boedel behorende rechten op (plantage) gronden in Suriname* (Zutphen 2015).

Ranajit Guha, 'The Prose of Counter-Insurgency,' *Subaltern Studies II. Writings on South Asian History and Society* (Oxford 1983) 1-42.

Ratelband, K., *De Westafrikaanse reis van Piet Heyn, 1624-1625* (Zutphen 2006).

Rego, Charles do, 'Niets anders dan (onze) vrijheid', *Bijlage Archiefvriend* (Willemstad 2020).

Rego, Charles do, 'Archiefvriend Curaçao,' *Bijlage Archiefvriend* (2022).

Reid, Tony, 'Introduction. Slavery and Bondage in Southeast Asia,' in: Reid, e.a., *Slavery, Bondage, and Dependency in Southeast Asia* (New York 1983) 1- 35.

Renkema, *Het Curaçaose plantagebedrijf in de negentiende eeuw* (Zutphen 1981).

Riessen, Marcel van, Frits Rovers en Arie Wilschut (red.), *Oriëntatie op geschiedenis. Basisboek voor de vakdocent* (Assen 2011).

Rooy, P. de, *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001).

Rosalia, René V., *Tambú. De legale en kerkelijke repressie van Afro-Curaçaose volksuitingen* (Zutphen 1997).

Rose, S. en E. Heijmans, 'From Impropriety to Betrayal. Policing Non-Marital Sex in the Early Modern Dutch Empire,' *Journal of Social History* 55:2 (2021) 315-344.

Ross, Robert, *Cape of Torments. Slavery and Resistance in South Africa* (Londen 1983).

Ross, Robert, 'Settler Colonialism in South Africa, 1652-1899,' *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism* redactie door Edward Cavanagh en Lorenzo Veracini, 187-200 (Oxfordshire 2016).

Rossum, Matthias van, *Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van Nederlandse slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).

Rossum, Matthias van, 'The Carceral Colony. Colonial Exploitation, Coercion, and Control in the Dutch East Indies, 1810s–1940s,' *International Review of Social History* 63 (2018) 65-88.

Rossum. Matthias van, 'De VOC, van Amsterdam naar Azië,' in: Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 52-61.

Rossum, Matthias van, 'New Perspectives on Early Modern Dutch Atlantic Slavery and Slave Trade,' *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History* 19:2 (2022) 5-16.

Rossum, Matthias van en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel,' *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History* 9:1 (2012) 3-29.

Rossum, Matthias van, Alexander van Geelen en Merve Tosun, *Enslaveability*, 'Slavery and Global Micro Histories. Reflections through the Case of Cali,' *Slavery & Abolition* (2019) 43:3, 482-498.

Rossum, Matthias van, Alexander van Geelen, Bram van den Hout en Merve Tosun, *Testimonies of Enslavement. Sources on Slavery from the Indian Ocean World* (Londen 2020).

Rothberg, Michael, *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford 2019).

Rutgers, Wim, *Het nulde hoofdstuk van de Antilliaanse literatuur. Koloniale poëzie in de Curaçaosche Courant* (Oranjestad 1988).

S

Said, Edward, *Culture and Imperialism* (New York 1993).

Salm, Harriët, 'Het slavernijverleden drukt nog altijd een stempel op de samenleving, zegt organisator herdenking,' *Trouw* (1 juli 2020).

Scelle, G., *La Traité négrière aux Indes de Castille* (Parijs 1906).

Scheurleer, Lunsingh, 'De Stadhouderlijke verzamelingen,' *150 Jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet* (1967).

Schreuder, Esther, *Cupido en Sideron, Twee Moren aan het hof van Oranje* (Amsterdam 2017).

Schrikker, Alicia, *De vlinders van Boven Digoel. Verborgen verhalen over kolonialisme* (Amsterdam 2021).

Sens, A., *De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844), volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019).

Shell, Robert C.H., *Children of Bondage. A Social History of the Slave Society at the Cape of Good Hope, 1652-1838* (Johannesburg 1994).

Sinclair, Georgina, *At the End of the Line. Colonial*

Policing and the Imperial Endgame 1945-1980 (Manchester 2006).
Singh, Anjana, *Fort Cochin in Kerala, 1750-1830* (Leiden 2010).
Siwpersad, Joseph, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij, 1833-1863* (Groningen 1979).
SLO, 'Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd,' www.slo.nl/publicaties/@20449/eindadvies-referentiekaders-ruimte-tijd.
Smeulders, Valika, 'Postkoloniale onderhandelingen, de plaats van Antilliaans erfgoed in Nederlandse musea,' *Antilliaans Erfgoed 2. Nu en verder* (Leiden 2021) 93-130.
Soly, Hugo, *Capital at Work in Antwerp's Golden Age* (Turnhout 2021).
Stegeman, Janneke, '"De kinderen der heydenen." Utrecht, de kerk en slavernij,' in: Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021) 173.
Stipriaan, Alex van, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden 1993).
Stipriaan, Alex van, 'The Long Road to a Monument,' *Facing up to the Past. Perspectives on the Commemoration of Slavery from Africa, the Americas and Europe* (Kingston 2001).
Stipriaan, Alex et al., *Op zoek naar de stilte* (2012).
Stipriaan, Alex van, 'Caribisch erfgoed in de Nederlandse Black Atlantic,' *Oso. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 35 (2016).
Stols, E., 'Um dos primeiros documentos sobre o Engenho dos Schetz em São Vicente,' *Revista de História* 37 (1968) 407.
Stubenvoll, J. von, *History of the Island of Celebes [...], volume 3. A Report Concerning the Slave Trade of Macassar, Drawn Up by a Dutch Committee, Appointed for That Purpose* (Calcutta 1817).
Subrahmanyam, Sanjay, *Political Economy of Commerce Southern India 1500-1650* (Cambridge 1990).
Subrahmanyam, Sanjay, 'Slaves and Tyrants. Dutch Tribulations in Seventeenth century Mrauk-U,' *Journal of Early Modern History* 1, 3 (1997) 201-253.
Sungur, Mahmut, interview met de auteur, 17 november 2022, Utrecht.
Sutherland, Heather, 'Slavery and the Slave Trade in South Sulawesi, 1660s-1800s,' in: Reid, e.a., *Slavery, Bondage, and Dependency in Southeast Asia* (New York 1983) 261-283.
Swart, Sandra, 'Riding High. Horses, Power and Settler Society, c. 1654-1840,' *Kronos* 29 (2003) 47-63.

T

Tang, Dirk J., *Met Hollandse bedaardheid. Hoe Nederland tussen 1800 en 1873 slavernij in de koloniën afschafte* (Zutphen 2021).
Tannenbaum, Frank, *Slave and Citizen. The Negro in the Americas* (New York 1946).
Thausing, M., *Dürers Briefe, Tagebücher und Reime*. 114, na 17 maart en voor 6 april 1521 (1872).
Thompson, Janna, *Intergenerational Justice. Rights and Responsibilities in an Intergenerational Polity* (New York 2009).
Tol, Joris van den, *Lobbying in Company. Economic Interests and Political Decision Making in the History of Dutch Brazil, 1621–1656* (Leiden 2020).
Tosun, Merve, 'Women at Home and Men Outdoors? Locating Enslaved People in Eighteenth-Century Batavia,' *Gendered empire Intersectional perspectives on Dutch post/colonial narratives,* Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 39 (Hilversum 2021) 41-56.
Trotsopnederland.com: https://web.archive.org/web/20080407032553/http://www.trotsopnederland.com/index.php?pageID=3&messageID=26 (geraadpleegd 29 oktober 2022).
Trouillot, Michel-Rolph, *Silencing the Past. Power and the Production of History* (Boston 1995).
Truth, Sojourner, *Narrative of Sojourner Truth, A Northern Slave, Emancipated from Bodily Servitude by the State of New York, in 1828* (Boston 1850).

V

Valk, Leendert van der, 'Jongens van goeden begrijpe,' *De Groene Amsterdammer*, nr. 25 (22 juni 2022).
Valk, Leendert van der, 'Zoo mans als vrouwen ende kinderen,' *De Groene Amsterdammer*, nr. 26 (29 juni 2022).
Vanvugt, Ewald, *Wettig opium. 350 jaar opiumhandel in de Indische archipel* (Haarlem 1995).
Vaughan, Megan, *Creating the Creole Island. Slavery in Eighteenth-Century Mauritius* (Durham 2005).
Veer, Paul van 't, *De Atjeh-oorlog,* (Amsterdam 1980).
Vink, Markus, '"The World's Oldest Trade". Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century,' *Journal of*

World History 14, nr. 2 (2003).
Vollenhoven, Cornelis van, *De Indonesiër en zijn grond* (Leiden 1932).
Voorhoeve, Jan en Ursy M. Lichtveld (red.), *Suriname. Spiegel der vaderlandse kooplieden* (Den Haag 1980).
Vries, Jan de, *The Price of Bread. Regulating the Market in the Dutch Republic* (Cambridge 2019).
Vyent, Urwin, *Gekocht & betaald. Wi bay, wi pay* (Amsterdam 2017).

W

Wekker, Gloria, *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race* (Londen 2016).
Wickramasinghe, N., *Slave in a Palanquin. Colonial Servitude and Resistance in Sri Lanka* (New York 2020).
Wijntuin, Peggy, interview met de auteur, 4 november 2022, Rotterdam.
Williams, Eric, *Capitalism and slavery* (Chapel Hill 1944).
Wilschut, Arie e.a., *Forum. Bovenbouw havo* (Groningen 2019).
Winkels, W.E.H., *Publicatiën en verordeningen betrekkelijk Surinam*, res. 26 november 1749 (Paramaribo 1816).
Witteveen, M., *Reinier Pauw en Amsterdam. De macht van een man en een stad* (Amsterdam 2022).
Woltring, J., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Tweede periode, eerste deel, 1871-1874* (Den Haag 1962).
Worden, Nigel en Gerald Groenewald, *Trials of Slavery. Selected Documents Concerning Slaves from the Criminal Records of the Council of Justice at the Cape of Good Hope, 1705-1794* (Kaapstad 2005).
Worden, Nigel, 'The Environment and Slave Resistance in the Cape Colony' *Bondage and the Environment in the Indian Ocean World*, redactie Gwyn Campbell (Cham 2018) 101-121.
Worden, Nigel, *Slavery in Dutch South Africa* (Cambridge 1985).

Z

Zijlstra, Suze, *De voormoeders. Een verborgen Nederlandse-Indische familiegeschiedenis* (Amsterdam 2021).
Zuiderweg, Adrienne, *Batavia berijmd. Een geschiedenis van de Compagniesliteratuur en een overzicht van de Compagniesdichters in Batavia* (Amsterdam 2017).
Zunder, Armand, *Herstelbetalingen. De 'Wiedergutmachung' voor de schade die Suriname en haar bevolking hebben geleden onder het Nederlands kolonialisme* (Den Haag 2010).

Illustratie-verantwoording

p. 29 ANP/EPA
p. 32 ANP
p. 36 ANP/Katrien Mulder
p. 40 De Jongh Photography/Shutterstock
p. 44 links en p. 45 rechts Boom Uitgevers Amsterdam
p. 44 rechts Walburg Pers
p. 45 links Spectrum
p. 54 J.W. Pik, *Beknopt leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis*, derde, herziene druk, 1918, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle
p. 59 *Sprekend verleden*, Deel 3, boek III, eerste druk, 1987, Nijgh & Van Ditmar Educatief
p. 69 Anoniem, 1910, KITLV Digital Collections, KITLV 7660
p. 74, 86 en 230 ANP/Robin Utrecht
p. 89 ANP/Joosten Fotografie
p. 93 ANP/Phil Nijhuis
p. 98 Foto Amsterdam Museum, Monique Vermeulen, 2013
p. 100 Quincy Gario, Zwarte Piet is racisme, 2011-2012, foto Amsterdam Museum
p. 101 Foto Lulu Helder, The Black Archives, 1995
p. 112 Francis Meynell, *Slaveship,* 1821-1870, National Maritime Museum Greenwich, Londen, objectnummer mey/2
p. 114 en 115 W.E.H. Winkels, *Spotprenten,* 1863, Stichting Surinaams Museum
p. 129 Soublette et Fils, 1888, KITLV digital collections, KITLV 5324
p. 135 Anoniem, *Ministerie van Koloniën te Den Haag,* 1830-1846, Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-29.638
p. 138 Anoniem, *Wisselbrief voor Emma Martins, slavenhouder op Sint-Eustatius,* 19 juli 1864, Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer NG-2017-103-1
p. 140 Johan Michaël Schmidt Crans, *Spotprent naar aanleiding van de afschaffing van de slavernij,* De Nederlandsche Spectator, nr. 32, 9 augustus 1862, Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RPP-OB-89.403
p. 147 Maker onbekend, Collectie Nationaal Museum Van Wereldculturen, collectienummer TM-60014611
p. 150 Museum Bronbeek, inventarisnummer: 2001/02/26-1
p. 151 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer SK-A-4954
p. 163 Gemeente Amsterdam Stadsarchief, Inventaris van het Archief van de WeeskamerenCommissievanLiquidatie der Zaken van de Voormalige Weeskamer, inventarisnummer 5073-4274
p. 166 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer NG-2013-22-7
p. 179 Henk Schuitvlot, ca. 1910-1920, objectnummer: OSIM00001000483, Stadsarchief Amsterdam
p. 182 Carl J. Kleingrothe, 1905, Nationaal Archief
p. 185 Onbekende maker, Indonesische belastingambtenaar, geverfd balsahout, circa 1940, Collectie Belasting & Douane Museum
p. 190 Tjalie Robinson, *Ik en Bentiet*, Uitgeverij Tong Tong
p. 192 Marcel Pinas, Kunstwerk AFAKA SIKIIFI, Hoorn, 2010, foto Wikimedia
p. 209 links Anoniem, circa 1670-1690, Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: BK-16434
p. 209 rechts Anoniem, circa 1715-1725, Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: BK-1969-102-A
p. 210 links Anoniem, circa 1725-1750, Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: NG-2010-133
p. 210 rechts Anoniem, circa 1715 1725, Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: BK-NM-12400-403
p. 211 Collectie Mauritshuis
p. 212 links Etruria Works, circa 1853 – 1863, Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: NG-1994-53-B
p. 212 rechts Circa 1806, Collectie Parnassia, foto R. Gerritsen
p. 213 Rijksmuseum, Amsterdam, circa 1885
p. 214 Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: SK-A-5094
p. 215 Rijksmuseum, Amsterdam,

inventarisnummer: SK-A-4023
p. 216 Collectie Nationaal Militair Museum, inventarisnummer: M.06.01.35P.01.01
14.3d Anoniem, 1689, Rijksmuseum, Amsterdam, inventarisnummer: BK-NM-5144
p. 233 N. Morris, 1944, KITLV Digital Collections, KITLV 26128
p. 235 Anoniem, *Opstand 30 mei 1969,* 1969, Punda, Willemstad, Nationaal Archief Curaçao
p. 238 Library of Congress, Geography and Map Division
p. 243 KITLV Digital Collections, KITLV 20061
p. 252 Nationaal Archief, Collectie van kaarten en tekeningen behorende tot het archief van het Ministerie van Koloniën en rechtsopvolgers, 1814-1963, (1702), Carte générale et particulière de la colonie d 'Essequébo et Démerarie, située dans la Guiane en Amérique, inventarisnummer 264
p. 256 Anoniem, naar Andries Beeckman, circa 1675-1725. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer NG-2016-37.9
p. 260 Gerrit Schouten, *Diorama van een Du op de plantage*, Suriname, 1830, Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer NG-2005-24
p. 264 New York State Archives, New Netherland Council, Dutch colonial council minutes, 1638-1665 inventarisnummer: A1809, volume 10
p. 265 Nicolaes Visscher II, *Novi Belgii Novaeque Angliae Nec Non Partis Virginiae Tabula*, Koninklijke Bibliotheek, objectnummer: 1049B13_074
p. 270 Smithsonian National Museum of African American History and Culture, objectnummer 2013.207.1
p. 279 Atlas Van der Hagen © Het Geheugen/ Koninklijke Bibliotheek
p. 280 Albert Eckhoudt, 1643, Nationalmuseet Danmark, objectnummer ES-256559
p. 281 Albert Eckhoudt, Tarairiu-mand, 1641, Nationalmuseet Danmark, objectnummer ES-25735
p. 297 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: NG-2012-39
p. 302 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: NG-1985-7-2-77
p. 308 Gainew Gallery/Alamy Stock Photo
p. 314 Inventaris van de digitale duplicaten van een selectie uit de archieven van de VOC-kantoren Malabar, Coromandel, Surat en Bengalen en rechtsopvolgers, aanwezig in de Tamil Nadu Archives te Chennai (1647) 1664-1825 (1852), NL-HaNA_1.11.06.11_554_0030, Nationaal Archief
p. 320 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: SK-A-4024
p. 322 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: NG-1985-7-2-3
p. 323 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: NG-1985-7-2-15
p. 335 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: BI-1974-315-2
p. 339 Heritage Image Partnership Ltd/Alamy Stock Photo
p.351 Staatliche Museen zu Berlin/CC BY-NC-SA 4.0
p. 354 Museum Boijmans van Beuningen, objectnummer: 2121
p. 362 Atlas Blaeu-Van der Hem
p. 364 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: SK-A-147
p. 375 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: RP-P-AO-25-74-2
p. 378-379 New York Public Library
p. 386 Julius Eduard Muller, circa 1885, KITLV Digital Collections, KITLV 39039
p. 389 links Pieter Tanjé, naar tekening van Philip van Dijk, 1742, Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: RP-P-1903-A-23405
p. 389 rechts bestand: Zuri Swimmer/Alamy Stock Photo
p. 398 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: SK-A-682
p. 401 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: SK-C-1760
p. 403 C. Nieuwenhuis, 1905, Universitaire Bibliotheken Leiden, KITLV A744-90437
p. 409 Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer: SK-A-882
p. 413 Nationaal Archief 1.10.83/8, Archief G. van Vredenburch

Register

Trefwoorden

Namen

Plaatsen